

*До 170-річчя
від дня народження
Михайла Комарова*

**Закоханий
в українське
слово**

Міністерство культури України
Одеська національна наукова бібліотека

Серія «Одеса в іменах
і документах»

ЗАКОХАНІЙ В УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО

До 170-річчя від дня народження
Михайла Комарова

Збірник матеріалів

Упорядник
Л.М. Бур'ян

Одеса
2016

УДК 016:821.161.2(477)(091)
ББК 78.54(4Укр)5-8я44
Б919

Закоханий в українське слово : до 170-річчя від дня народження Михайла Комарова : зб. матеріалів / упоряд. Л. М. Бур'ян ; ред. І. С. Шелестович ; рецензент Г. В. Закіпна. – Одеса, 2016. – 517 с., 18 с. іл. – (Серія «Одеса в іменах і документах»).

Збірник матеріалів присвячено життю і творчості Михайла Федоровича Комарова, видатного діяча культури України кінця ХІХ – початку ХХ ст., бібліографа, фольклориста, лексикографа, літературного і театрального критика, видавця, перекладача, громадського діяча.

Матеріали збірника будуть корисні науковцям, краєзнавцям, історикам літературного процесу в Україні, бібліотечним працівникам, усім, хто цікавиться історією та культурою України.

Рецензент

Г. В. Закіпна

Редактор

І. С. Шелестович

© Л.М.Бур'ян. Упорядкування, 2016

© ОННБ, 2016

ВІД УПОРЯДНИКА

В історії української культури почесне місце посідає бібліограф, фольклорист, лексикограф, літературний і театральний критик, видавець, перекладач, громадський діяч Михайло Федорович Комаров.

Пропоновані увазі читачів матеріали розкривають різні аспекти життя, творчості та громадської діяльності М. Ф. Комарова. Це статті вчених і письменників А. Кримського, А. Музички, М. Возняка, М. Гуменюка, Г. Зленка, Г. Швидько, М. Грицюти, І. Корнейчика, вірші Л. Українки, А. Бобенка, М. Чернявського, Я. Жарка, М. Рудницького, присвячені Комарову та його родині; тексти некрологів на смерть М. Ф. Комарова. Матеріал розташовано в хронологічному порядку. Збережено орфографію оригіналів.

Розділ «Хронологічний перелік праць М. Ф. Комарова» розкриває доробок Михайла Федоровича. Тут знайшли відображення окремі видання і відгуки на них, які розташовано у хронологічному порядку, в рамках року – в алфавіті. Читач познайомиться також з переліком його публікацій в збірниках, альманахах, журналах, газетах та рукописів, що зберігаються у фондах нашої бібліотеки. М. Комаров писав передмови, упорядковував, рецензував, перекладав, видавав і допомагав видавати книжки. Це теж не залишилося поза нашою увагою. Наведено також перелік рефератів, які М. Комаров читав в Українському товаристві «Просвіта» та одеському Українському клубі.

Розділ «Література про життєвий і творчий шлях» познайомить читача з матеріалами, що їх упорядник знайшов в енциклопедичних виданнях, збірниках, періодичних виданнях.

Підрозділ «Наукові розвідки» охоплює книжки, збірники, альманахи, періодичні видання починаючи з 1870-х років і понині. Вагомий внесок у дослідження життя і творчості Михайла Комарова зробив співробітник нашої бібліотеки Г. Д. Зленко, письменник, заслужений діяч мистецтв України, дійсний член Науко-

вого товариства імені Тараса Шевченка. Він присвятив Комарову близько ста розвідок, багато писав про його родину. Матеріал у підрозділі розташовано в алфавітному порядку.

Не менш цікавим є розділ «Зв'язки М. Ф. Комарова з видатними діячами літератури, культури, науковцями. Листування», зокрема з І. І. Карпенком-Карим (Тобілевичем), М. Коцюбинським, І. Франком, Лесею Українкою.

Представлено також матеріали, присвячені діяльності М. Комарова в одеській «Просвіті» та вшануванню його пам'яті.

Досліднику стануть у нагоді перелік бібліографічних джерел, покажчики псевдонімів і криптонімів, періодичних видань, імен.

Родзинкою збірника матеріалів ми вважаємо вперше оприлюднені листи Б. М. Комарова (сина М. Ф. Комарова) – ботаніка, заслуженого діяча науки Таджикиської РСР, бібліографа, до Г. Д. Зленка (подані в хронологічному порядку). Розділу «Листи» передує публікація «Споминів» Б. М. Комарова про роки свого одеського студентства. Рукопис і вступ до публікації підготувала провідний науковець Одеського літературного музею Г. В. Закіпна.

Творчий доробок М. Ф. Комарова служив і ще довго служитиме подальшому розвитку української культури. Пам'ять про видатного діяча української культури жива і понині.

Вважаю своїм обов'язком щиро подякувати працівникам відділів Одеської національної наукової бібліотеки: редакційному, рідкісних видань і рукописів, відділу краєзнавства «Одесика», редакторові І. С. Шелестович за допомогу в підготовці збірника. Особлива подяка колекціонерів Тарасу Максим'юку за надані для цього збірника фотографії.

СТАТТІ, ПРИСВЯЧЕНІ М. Ф. КОМАРОВУ (тексти)

А. Кримський

МИХАЙЛО КОМАР

Михайло Федорович Комар (офіційно «Комаров») народився 1844 року на Катеринославщині в містечку Дмитрівці Павлоградського повіту. Гімназійний курс він перейшов у Катеринославі, а до університету вступив Харківського. Скінчивши там (1867-го року) курс на факультеті правничім, він пішов на державну службу в Острогозьк (повітове місто в українській частині Вороніжчини) і спершу служив там при окружному суді, а потім зробився «присяжним повіреним» (адвокатом) і кінець кінцем перебрався до Києва, де й жив до 1883-го року. Згаданого року д. Комар став нотарем і покинув київську громаду земляків. Він поїхав жити попереду до Умані (на Київщині, звідти один з його літературних псевдонімів «Уманець»), а за скількись літ М. Комар перенісся до Одеси, де й тепер живе, маючи в Одесі свою «нотаріальну контору».

Щодо письменницької праці, то, ще студентом Харківського університету будучи, в середині 1860-х рр., виступив М. Комар на письменське поле, в царині етнографії. Коли не помиляюся, то найпершою друкованою працею М. Комара була статейка в «Екатеринославских губернских ведомостях» 1865 року, в ч. 22, з поля етнографії. Це була замітка (російською мовою) про два варіанти думи за Саву Чалого разом з текстом тієї думи. Автор, хоч був тоді допіру студентом у Харківським університеті, рівночасно ставав був на народного вчителя на селі, а саме вчителював у селі Гаврилівці Ізюмського повіту (на Харківщині); тут він записав з народних уст деякі пісні, думи, колядки, щедрівки, а далі позаписував дещо таке і в Новомосковським повіті Катеринославщини, в селі Німещині. Дак з отого матеріалу він і надрукував згадані два

варіанти козацької думи про Саву Чалого, а сам і далі не перестав цікавитися народною українською словесністю, чи на Харківщині живучи, чи в Острогозькому на службу ставши. Ми нуло літ вісім-дев'ять. У Києві заснувався «Юго-Западный отдел императорского географического общества» і, переважно для провінціальних етнографів, опублікував програму для збирання етнографічних звісток. М. Комар (це було влітку 1874-го р.) зараз заслав до «Отдела» свою збірку, де було 50 номерів, на руки О. О. Русова, щоб Русов подав її до «Отдела». Русов, як видно з протоколів, тую збірку передав, куди слід, ще й од себе на засіданні «Юго-Западного отдела» зазначив, що в Комаровій збірці є скількись варіантів цікавих¹. Певне, вони були б незабаром і надруковані в «Записках Юго-Западного отдела»; тільки ж, як усім звісно, незабаром українофобські органи (особливо «Киевлянин» В. Шульгіна) добилися того, щоб правительство скасувало «Юго-Западный отдел», отой, мовляв, розсадник українофільської пошесті. І от збірка Комарова кудись пропала без сліду².

Рівночасно Комар, зв'язавшись з київською українською громадою, вкупі із своїм братом (псевдонім «Степовик») і з іншими земляками, заходився коло складання й видання популярно-наукових книжок для простого люду. Його «Розмови про небо та землю» (Київ, 1874, про космографію) та «Розмови про земні сили» (Київ, 1875, себто про фізику) були дуже відрадісним явищем у нашій простонародній письменстві та й одразу-таки звернули на себе вселюдну увагу; ба навіть і літ за двадцятро після того наш авторитет в справі популярної літератури Вас. Чайченко (Грінченко) заявляв у спеціальній своїй статті про народні книж-

¹ Див. «Записки Юго-Западного отдела императорского [русского географического] общества за 1874-й год», т. II, стор. 26.

² Ми не знаємо, зрештою, чи розпитувався М. Комар у музеї київської академії. Адже архів «Юго-Западного отдела» в головній його основі здано туди. Щоправда, чималі папки етнографічних матеріалів позалишалися на руках у окремих членів «Юго-Западного отдела», та й то дуже цінні (прим., подільські етнографічні матеріали Димінського 1850–1860-их рр. взяв на схоронення П. Г. Житецький).

ки для села, що книжки Комарові «дуже добрі»¹; так саме зве їх «хорошими книгами» проф. Сумцов². Оброблюючи популярно-наукові книжки, автор не раз мусив перекладати писання великоруські (от і вищезгадані «Розмови» – то ж переробка з російського, з А. Іванова), мусив він задумуватися над точним відданням наукових термінів мовою українською – і відчув виразно, що нам страх як треба мати російсько-український словник. Саме тоді (Київ, 1874) вийшов невеличкий «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка. Ми не хочемо забувати, що цей словар відслужив велику службу українцям³, тільки ж нема де правди подіти: був Левченків словничок і коротенький, і неповний. М.Комар зачав робити до Левченкового словаря додатки. За декілька років набралось додатків більше, ніж цілий Левченка словник. Вже й тоді земляки радили були М. Комарові, щоб він надрукував ті додатки, бо з них буде багато користі. Та М. Комар відмагався, хотів ще більше зробити. В початку 1880-х років, уже переїхавши до Києва, він став близько до тієї громади, що складала українсько-російський (не російсько-український) словар з величезного, багатого матеріалу, збираного двадцять літ по всіх закутках російської і австрійської України. М. Комар, обібравши собі ще й помічників, теж заходився працювати над тими згуртованими рясними матеріалами, але для своєї власної мети, себто для словаря російсько-українського, – і таким способом к 1883-му рокові він володів уже дуже великою збіркою російсько-українського лексичного матеріалу. Року 1883-го він з Києва, як ми казали, виїхав; та де б після того він не був, чи в Умані, чи в Одесі, – не залишав збагачувати свою збірку все більше й більше, чи то з уст народних, чи то з етнографічних збірників, чи то з творів наших давніх і новіших письменників. Працюючи й сам

¹ Див. «Зоря», 1891, стор. 15.

² «Киевская старина», 1895, май, стор. 198.

³ Не кажучи вже про те, що словниковим «Опытом» Левченковим користувалися перекладачі, згадаймо лучче, що й чимало оригінальних українських писань написані за його підмогою. Ми, напр., напевне знаємо про Щоголева, що свої гарні вірші він складав, маючи під руками Левченків словничок.

над словником, М. Комар раз у раз притягав до цієї роботи ще й інших земляків, яких гуртував коло себе¹. Друкувати, одначе, свої матеріали М. Комар поки що одтягавсь: бажалося, щоб словник був якнайповніший².

Разом з тим працював тоді М. Комар ще й над нашою бібліографією³; і от 1883-го року він випустив у світ в альманасі «Рада» і в особній відбитці свій аж надто відомий «Покажчик нової української літератури (1798–1883 р.)», 74 стор. Як сильно зраділи земляки тому «Покажчикові», про те можна судити, напр., із рецензії В. Науменка в «Киевской старине», 1883 (кн. IV, стор. 867–873); адже ж до того часу всякому, хто хотів працювати над окремими питаннями українського письменства, доводилося надібати на «непреодолимые препятствия» (вираз Вол. Науменка). І для національної справи «Покажчик» зробив чимало: він показав українцям і ворогам українства, що наше письменство не таке-то вже й убоге, як звичайно всі думали; він нагадав і нетямущим українцям і україножерам (для них Галичина була тоді побільше ще *terra incognita*), що українське письменство не скрізь так нидіє, як у Росії, а що єсть у нього і своя вільніша преса; до «Покажчика» додана була ще рубрика «Найголовніші спільні писання про українську мову, літературу і про українське питання», із неї кожен читач міг побачити, що українофільство – це зовсім не справа маленької групи людей (як бажалося б декому довести), а це дуже широкий суспільний

¹ С.О.Єфремов у статті «Пам'яті Михайла Комарова» в київській газеті «Рада» (1913, № 187, стор. 1–2) повідає, що коли Комар перебував у другій половині 1880-х рр. у Умані, то з Єфремова був ще малий школяр. Але й до них, школярів, долітали часом чутки, що є в Умані такий «нотаріус Комаров», який разом з іншими складають «мужицький словар», і що того «нотаріуса Комарова» з його спілниками поліція вистежила і не знати що їм за те буде. Серед молодих уманських словникових співробітників М.Комара був і Трохим Зінківський (див. «Рада», 1913, № 180, стор. 1).

² Про все це можна докладно довідатися з пізнішого оповідання самого д. Кома-ра в його «Передмові» до свого «Словаря», який друкуватися почав 1892 р. у Львові в додатку до «Зорі».

³ Ця справа цікавила його аж до останніх літ життя.

потік, і має він рясні джерела в нашій історичній минувшині. І російська наука назвала Комарів покажчик «весьма полезным»¹.

Це діялося в 1883-му році. А кінець того року був для нас, українців, фатальний, бо цензура Олександра III зачала вже вкрай придушувати наше письменство: вона забороняла навіть найневинніші народні брошури, а про якусь літературу для української інтелігенції стало не можна й думати. Ще й трохи давніш, як допіру вийшов пам'ятний указ 1876-го року проти української літератури, чимало наддніпрянських українців звернуло свої очі на Галичину; а після 1883-го року українське письменство рішуче вже перекоचовує до Львова. Російська цензура тоді ще не догадалася (або, краще сказати, львівські москвофіли ще її не напоумили) не пускати в Росію галицьких видань: газета «Діло» та двотижневик «Зоря» та ще дещо вільно ще були доходили до Російської України. Разом з другими українськими літераторами і М. Комар пошукав собі літературного притулку в Галичині. В «Ділі» 1885-го р. (чч. 15–17, 20–29, 34, 35, 37) після того, як проф. М. І. Петров видав свої «Очерки истории украинской литературы XIX в.», М. Комар з приводу тих «Очерков» замістив низку цікавих заміток «Дещо з історії українського письменства», де змалював історію цензурних відносин до українства; тими замітками пізніш добре покористувався проф. Ом. Огоновський у другім томі своєї «Історії літератури рускої»².

В 1886-м році ми бачимо цікаві писання Комарові і в Галичині, і в Росії. В Росії він тоді надрукував у «Киевской старине» (кн. 3 і кн. 4) «Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченко»; додаток до того – в «Киевской старине», 1887, кн. 5, стор. 180–184³. Ця дуже

¹ Пыпин, «История русской этнографии», т. III, стор. 411. До речі, зауважимо, що деякі доповнення до Комарової праці читач може знайти в цитованій статті В. Науменка (в «Киевской старине», 1883, кн. IV) та в замітці М. Гаврилова («Киевская старина», 1883, кн. VIII, стор. 748–750).

² «Зоря», 1887, стор. 135.

³ Потім, 1903 та 1912 р. Комар опублікував чималу Шевченкову додаткову бібліографію.

совісна праця – річ неминуча для всіх тих, хто хоче студіювати Шевченкове життя і творчість. Вона була важлива ще й з того погляду, що показала всім навіч, як високо шанують і свої, і чужі люди нашого великого поета¹. У «Киевской старине» того ж року помістив д. Комар іще дещо (біографічні звістки про Ухача-Охоровича – в кн. 5; про Забілу – в кн. 9; оголосив щось із Гребінки – в кн. 9)², та то вже дрібниці, а найголовніша його праця відбулася тоді за кордоном, у львівській «Зорі», де він був рецензентом і вів відділ: «Короткий перегляд українських книжок за 1885-й (попередній) рік». Такий огляд, себто низку рецензій і критичних статей, М. Комар систематично подавав знов-таки в «Зорі» і 1887-го року, а потім – у 1889–1891 році, почасти і в 1892-м. Оцінив він у «Зорі» таким способом більше-менше 60 книжок. Як на наше небагате письменство, небагатее і на книжки, і на критиків, то це було число дуже значне і притягало до М. Комара увагу. І не дивниця, що до 1890-х років, себто до виходу в світ великих робіт М. Комара, наша широка громада знала його найбільше і перш усього як критика *par excellence*³. Та й треба сказати, що на цім полі М. Комара поважають усі. Напр., д. Коцовський («Зоря», 1890, стор. 144) так і зве його: «наш заслужений рецензент», проф. Огоновський у своїй «Історії літератури рускої» рясно черпає з критичних статей і заміток Комарових, заявляючи, звичайно, що зовсім згоджується з автором їх; знов же згадаймо, що й людина зовсім інакших суспільних та

¹ Єсть на світі, особливо між великорусами, багато таких кумедних людців, що ладні б не давати великої ваги Шевченкові, хоч зовсім його і не знають. Як же їм покажеш, що із студій про Шевченка можна скласти цілу велику бібліотеку та що поміж дослідниками виблискує безліч імен дуже поважних людей, то вони зараз і підібгають хвоста, та, дивись, зачинають уже й самі хвалити Шевченка. Сам я таких бачив.

² З Гребінкою М. Комар, правда, трохи вклепався. Той вірш, який подав М. Комар у «Киевской старине», записавши з уст одного попа, наче новину, давно вже був звісний. Про цю помилку вже згадував Б. Вільхівський (Грінченко) в «Правді», 1890 р. (жовт., стор. 60).

³ Переважно (франц.) – Ред.

політичних поглядів – шановний доктор Франко – теж цинив Комарові рецензії і залюбки користувався Комаровою поміччю, як був редактором «Зорі». Вже навіть із цих фактів можна згори вгадати, що критика в М. Комара – об’єктивна й поступова; і так воно справді є¹. До того ж його рецензії написані цікаво, влучно і елегантною, легкою мовою. З-поміж довших або замітніших критичних статей М. Комара можемо згадати його критики на оці книжки: на «Байду» Куліша («Зоря», 1886), на «Драматичні твори» Кропивницького (ibid) та Бораковського (1889, ч. 1 і 2), на нові (тенденційні) вірші Куліша (1887, ч. 4), на молоді пісні В. Чайченка (1887, ч. 1; М. Комар одразу тут угадав, чим зробиться далі талановитий поет-молодик), на перші вірші Кононенка-Школиченка (1882, ч. 2; тут рецензент додає духу поетові на первочатку його кар’єри), на етнографічну роботу Сорокіна «Местечко Дмитровка» (ibid, 1890), на «Опыт изучения малорусских дум» М. Лисовського (1891, стор. 177–178), на російські переклади «Кобзаря» (1892, стор. 98–99), на полемічну статтю акад. Пипіна проти проф. Огоновського (1890, стор. 331–335).

Про остатню критику (вона, зауважмо до речі, найдовша, бо забрала сім великих стовпців найдрібнішого друку) – про неї скажемо й осібно.

Писалася вона в той час, коли проти акад. Пипіна були обурилися геть усі українці і коли поміж ними справді частенько циркулювала тая думка, яку Пипін підсував проф. Ом. Огоновському, – буцім великоруси – то туранці, нездатні до культури. М. Комар зумів потрактувати справу Пипіна з Огоновським об’єктивненько, терпимо, відповідав Пипінові не лайками, а доказами (подекуди навіть основнішими від тих, які пізніш подав сам Огоновський у своїй брошурі «Моєму критикові»), а щодо ніби всеукраїнської думки про великоруський туранізм, то Комар рішуче одкидав її, як інсинуацію проти українців. Слабим місцем у статті М. Комара треба вважати його погляд на історію руської мови або письменства: знаючи, що ма-

¹ Не без консервативності, однак.

лоруське наріччя з давніх-давен мало свої відміни супроти великоруського, він гадає, що от, мов, староруські пам'ятники писано живою мовою і, значиться, ще в домонгольську добу руська література мусила поділятися на малоруську і великоруську, себто на дві осібні літератури; з-поміж тих літератур великоруська (чи північноруська), каже він, була далеко бідніша від малоруської (південноруської); а через те великоруси широко користувалися тими творами, які писані були по-українськи, отак само, як тепер українці любісінько користуються великоруською літературою, хоч там мова і чужа для них. Погляд такий зовсім неправдивий (а, на диво, він навіть дуже розповсюджений у нас серед нефілологів), бо староруські пам'ятники, як південні, так і північні, писалися зовсім не руською мовою, а чужою болгарською: це була тоді спільна письменна мова для цілої Слов'янщини, а тим паче спільна для цілої Русі. Правда, писарі іноді робили мимовільні помилки, і з тих помилок можна не раз угадати писареву національність, але ж це ще не дасть нам права лінгвістично поділити домонгольське руське письменство на малоруське і великоруське: нехай собі в живій дійсності руські наріччя вже й тоді значно одрізнялися поміж собою, а письменство з його чужою церковнослов'янською мовою було спільне.

В критичному відділі «Зорі» 1889 р. друкувалася й критично-публіцистична стаття д. Комара «Хто ж справді винен і де наша робота?» (1889, ч. 3 і 4). Викликала ту статтю Чайченкова замітка в «Зорі» 1888-го року «Хто винен (що наше письменство нидіє) і де наша робота?». Відповідь М. Комара написана розумно й основно і хоч, звісно, не може рівнятися з писаннями Драгоманова на ту саму тему¹, та не раз багато де в чім сходиться з ними і може їх доповняти.

Ми вже згадували, що М. Комар гарно володіє нашою мовою. Маючи такий хист, добре було братися за переклади з чужих мов на нашу, і в кінці 1880-х років М. Комар виступив як перекладач

¹ Драгоманов – «Зоря», 1889, ч. 5, чч. 8–11; «Чудацькі думки» – в «Народі» 1892 р. і окреме 2-е вид. у Франковії «Літературно-науковій бібліотеці».

у «Історичній бібліотеці» Ол. Барвінського. Критика привітала його працю дуже прихильно. В. Борковський пише про «Богдана Хмельницького» Костомарова, що перекладач «пречудно поконав трудності» і що переклад «читається однаково любо, як і яке оповідання Кониського або Нечуя чи Пчілки» («Зоря», 1888, стор. 272). Десятьма літами пізніше у львівській «Правді» (1889) почав друкуватися Комарів український переклад сенсаційного роману Д. Мордовцева «Професор Ратміров» (Костомаров)¹.

1890 року д. Комар надрукував в Одесі «Нову збірку народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь», які не встигли увійти в давніші збірники (Номиса тощо) або які витворилися недавно, після реформ 1861-го року. Вірний своєму принципіві – писати, де можна, рідною мовою – автор і передне слово (стор. I–X) зладив по-українськи (це роблять далеко не всі наші етнографи), і якось цензура пустила. До книжки додано (стор. 116–124) «Бібліографічний покажчик літератури народних малоруських приказок, прислів'їв, загадок тощо», де вказано не тільки етнографічні праці, а й часописні рецензії на них, починаючи з 1829 року. На Комарову збірку звернув увагу і акад. Пипін², одсилаючи до неї тих читачів, котрі схотіли б «найти подробний указатель литературы предмета»; згадав про неї і проф. Сумцов³; славіст А. Степанович⁴ на першій місці розхвалив бібліографічний додаток та прихильно обізвався і про всю книжку; д[окто]р Коцовський⁵ теж написав похвальну рецензію; те саме зробив і О. Кониський⁶ та й сказав у початку рецензії: «Великої дяки стоїть д. Комар за видання оцієї книжечки!», а на

¹ Під кінець життя видав М. Комар український переклад Гоголевого «Тараса Бульби» – повісті, що притягала до себе увагу й декількох інших українських перекладачів.

² Пыпин, «История русской этнографии», т. III, стор. 411.

³ Сумцов – в «Современной малороссийской этнографии», «Киевская старина», 1896, май, стор. 198.

⁴ Степанович – у «Киевской старине», 1890, кн. II, стор. 347-349.

⁵ Коцовський – див. «Зоря», 1890, стор. 144.

⁶ Кониський – див. «Правда», 1890, цвітень, стор. 72-73.

кінці: «Ще раз йому спасибіг!». Дальшого (1891) року М. Комар надрукував історично-етнографічну статтю «Антін Головатий, запорозький депутат і кобзар» («Правда», 1891, вип. X–XII); своїм звичаєм М. Комар і до неї додав докладну літературу предмета. 1893-го року його етнографічно-літературна замітка «На Шевченковій могилі» подана була в «Зорі».

Найважливіша, можна сказати, монументальна, праця М. Комара зачала друкуватися з 1893-го року в додатку до «Зорі»; ми кажемо про давно вже підготовлюваний, нарешті, друкований «Словар російсько-український М. Уманця і А. Спілки»¹. До 1896 року вийшло в світ два томи (од А до І – 318 стор.; од К до О – 285 стор.), третій том (од П до Р) ще друкується². Ми вже згадували вище, яким способом повстала тая праця, скільки год трудився над нею автор і яку вона має для нас вагу. Ледве вийшов в світ перший аркуш, зараз написано було дві рецензії. Одну зложив професор чернівецького університету д[окто]р Смаль-Стоцький (друкувалася в «Буковині» 1893-го і окремою відбиткою). Загальний суд проф. Смаль-Стоцького був дуже прихильний до Комарової праці, а тих дрібних закидів, які він поробив, жоден українець, на нашу думку, не повинен взяти до уваги, і ми можемо хіба подякувати М. Комарові, що він їх не послухався³. Друга

¹ «М. Уманець» – псевдонім М. Комара; «А. Спілка» – «Адеська спілка», одеські товариші.

² Том 111 вийшов у світ року 1897, т. IV – 1899.

³ Закиди проф. Смаль-Стоцького – звичайні закиди, які здавна роблять нам (наддніпрянським українцям) галичани. Щодо нашої лексики, то їм усе здається, ніби тая мова, якою говорить аж $\frac{7}{8}$ малоруської людності, то собі провінціалізми, а непровінціалізми – то тільки мова галицьких народовців. Від цієї помилки не встерігся і д[окто]р Стоцький (не маю зараз його статті під рукою, то й не можу дослівно цитувати). Не сподобався проф. Стоцькому й напис у Комарова: чому, напр., той пише «п'ятниця» або «п'ятниця», а не «пятниця»? чому «бье» або «б'е», а не просто «бе» і т. ін. Причина дуже проста: ми, українці, читаємо написання «бя», «бю», «бе» і т. ін. не за «бйа, бйу, бйе» і т. ін., а за «бья (де звук близький до фінського *a*), бью (звук близький до німецького *ü* або до французького *u*, напр., у словах «bureau» і «buste»), бье» (той звук, що чується в російським слові «белый») і т. ін. Ми не розуміємо навіть яким спосо-

рецензія вийшла з-під пера М. Драгоманова (надрукована вже по його смерті, в «Народі». 1895, ч. 17). Драгоманов спершу сказав собі, як мав би виглядати ідеальний російсько-український словар, потім порівняв до того ідеалу перший аркуш «Словаря» Комарового, і оцінка вийшла некорисна для Комара. Хоч і як ми поважаємо слова М. Драгоманова, та мусимо визнати, що цим разом він був неправий. Декотрі Драгоманова докори вийшли з чистісінького непорозуміння, покійник писав, не дочекавшись дальших аркушів «Словаря», і сказав свій суд попросту на підставі Комарової передмови, яку неточно собі витолкував. Далі, він забув те місце в передмові до «Словаря», де М. Комар каже, що він і не думає вважати свою працю за зовсім оброблений словар; він видає її на те, «щоб, мовляв, було до чого тулитися», себто як матеріали для «будущого трудівника, знатнішого від нас» (так каже д. Комар). Саме іменно з такого погляду я й розбирав Комарів «Словар», як писав рецензію на І т. («Этнографическое обозрение», 1894, кн. XX, ст. 155–161), і отож, обміркувавши і слабкі сторони Комарової праці, і її добрі сторони, я побачив, що останніх є безмірно більше, ніж перших, і в результаті я мусив заявити, що в українській і спільноруській філології праця М. Комара повинна зайняти дуже поважне місце. Так само оцінили «Словар» і найкращі московські філологи. Вже мені довелося бачити, що ним залюбки користуються москвичі в своїх наукових роботах (от, напр., згадаймо недавній, весною 1896 р., магістерський диспут М. М. Покровського про семасіологію в Московському університеті). Нетерпляче ждемо, коли, нарешті, праця д. Комара дійде до кінця.

Наша громада знає М. Комара іще з того боку, що він або збирає звістки про життя давніх і недавніх українських

бом можуть галичани писати одно і те саме «ря» – як вони пишуть – в словах «зоря» і «бурян», коли ми знаємо, що в першій слові «ря» вимовляється за «рѣа» («зорѣа», де звук близький до «ра»), а в другій ми маємо вимову «рѣа» («бурийан»). Про це я вже колись писав трохи ширше в «Зорі», 1891 (стор 78), а тепер при нагоді знов нагадаю М. Комарові, щоб він і далі так друкував, як був почав, а не калічив би мову.

письменників (пише, між іншим, некрологи)¹, або розшукує їхні писання та видає в світ, знов-таки разом із життєписами. З авторів, чиї твори таким способом оголошувалися, вкажемо на Забілу («Киевская старина», 1888, кн. 4; 1886, кн. 9; «Зоря», 1891, стор. 416 і 437), на К. Думитрашка («Киевская старина», 1894, кн. 9; 1895, кн. 3, отд. II, стор. 100-101), на Кольцова, що писав і по-українськи («Зоря», 1891, ст. 178; 1895, ст. 177; того ж року в «По морю и по суше»), особливо ж на Ст. Руданського.

Коли не помиляємось, то найперше писати про Руданського зачав М. Комар 1886-го року; єдиний життєпис Руданського, підписаний криптонімом «Одесит» («Зоря», 1886, стор. 78 і д[алі], ст[ор].94 і д[алі], здається, вийшов од М. Комара. Року 1892-го Комар, з нагоди нової картини Репіна, друкує в «Зорі» (стор. 59) із своєю передмовою приказку Руданського: «Відповідь запорожців Махмудові IV». Незабаром він оповіщає в «Зорі» (стор. 218), що одесяни догадалися поставити пам'ятника на могилі поетовій. Нарешті, 1892–1895 р. М. Комар (спершу в «Правді», 1892, ч. 5, а далі все в «Зорі») оголосив 114 незвісних доти приказок Руданського і, за винятком тих, що опубліковано в «Правді», видав їх і осібним томом (Львів, 1895), долучивши в кінці (стор. 167–174) докладний «Бібліографічний покажчик творів Ст. Руданського і знадобів до його життєпису»².

За прикладом Комаровим зредагував і я для друку ті Руданського рукописи, які є в мене (т. II – у Львові, 1896, т. III –

¹ «Ухач-Охорович» – «Зоря», 1886, стор. 176 і в «Киевской старине»; «Іван Новицький» – «Зоря», 1890, стор. 285; «Гр. Данилевський» – «Зоря», 1891, стор. 17–18; «В. Мова (Лиманський)» – *ibid.*, 296; «Трох. Зіньківський» – *ibid.*, 296; «Корсун» – 1892, стор. 17; М. Савич і Степ. Оpatович – 1892, стор. 277–278.

² Дрібні пропуски є там ось які: не згадано, що року 1876-го Драгоманов узяв до своїх «Народных преданий» іще й «Сны богородицы», які був записав Руданський. В «Зорі» 1886-го року на стор. 194–195 (Франкова) замітка про поетові рукописи. Того самого року приказкою Руданського користується Драгоманов у «Киевской старине» (март, стор. 462–463) і друкує її цілком.

друкується), а д. Вас. Лукич зробив те саме із своїми рукописами (т. IV друкується).

Останніми часами ми бачимо Комарові рецензії і замітки в одеськім російським часописі «По морю и по суше», де багато працює і дочка його¹. Та ще чули од добрих людей, що в московським журналі «Книговедение» друкуватиметься нове, збільшене видання «Покажчика української літератури».

1896

Після того прожив на світі М. Комар, все в Одесі, ще півтора десятка літ і мало-мало не дочекався початку всесвітньої війни. Він (1899) довів до краю свій російсько-український словник (якого й досі доводиться наново передруковувати, бо й досі ж його ще ніщо не замінило), а окрім того, оголосив він друком нову низку докладних бібліографічних праць. От про Шевченка: «Т.Шевченко в литературе и искусстве» (Одеса, 1903; 140 стор.) та «Вінок Шевченкові» (Одеса, 1912, стор. V + 324; збірка тих українських поезій, що присвячені Шевченкові); бібліографія про М. В. Лисенка (в «Киевской старине», 1904, січень, з приводу Лисенкового 35-літнього ювілею); бібліографія до Котляревського (в київській ювілейній збірці-альманахові «На вічну пам'ять Котляревському», 1904); бібліографія про українську драматичну літературу «Українська драматургія» (Одеса, 1906; стор. VI + 229) з «Додатком» (Одеса, 1912; 105 стор.). Помер М. Комар 6/19 серпня 1913 року. В заповіті одписав певні грошові суми українським і галицьким просвітним інституціям.

Київська газета «Рада» 1913 обізвалася на Комарову смерть цілою низкою жалібних статей, що серед них є такі: у № 180 (стор. 1) – «Мих. Фед. Комаров», коротенький некролог (не підписано, чий); у № 183 – «Похорон М. Ф. Комарова» та «З останніх днів М.Ф.Комарова» (стор. 3, підпис: Гр. Тисяченко); у № 187 стаття С. Єфремова: «Пам'яті Михайла Комарова»,

¹ Комарова дочка, Галина Комарівна, потім зробилася відомою-таки українською поеткою.

з портретом (тут є згадки за уманське життя небіжчикове, і підкреслено, що Комар був вихователем для молодшої громади); в № 194 великий фейлетон А. Василька (Ніковського) «Пам'яті М. Комарова» – дуже цікаві згадки про одеське життя небіжчикове серед одеської української громади.

Це все побільше згадки. Навпаки, побільше звістки про літературну Комара діяльність бачимо ми у Вол. Дорошенка в ІХ (вересневій) книжці московського місячника «Украинская жизнь», 1913, «Памяти М. Ф. Комарова» (стор. 86–93).

II

Особисто я не був знайомий з Комаром аж до осені 1896 року, але листувався з ним ще з 1892 року, і то з ініціативи самого М. Комара – в справі «Російсько-українського словника», що він його тоді вже до видання готував.

Удавсь він сам перший до мене з проханням, щоб я приїхав до нього на ціле літо в Одесу зредагувати словник філологічно, бо, хоч словник уже був і готовий, а випускати його в світ без попереднього філологічного перегляду М. Комар був не зважувався. Подавав він мені в листі й деякі відомості про історію словника, ширші, ніж ті, що потім подав він у друкованій передмові. З листа я довідався, що над словником гуртова робота переводилася не тільки давно в Києві 1880-х рр. та в Умані, ба й Одесі, безперервно, і що одеська українська громадка систематично збиралася в нього, Комара, щоб вислухувати од нього оброблений матеріал, робити зауваження і, спільними силами, додатки. Не раз траплялося, писав він, залишати декотрі російські слова без українського перекладу, бо ніхто серед одеської громадки не міг згадати відповідного лексичного еквівалента в українській мові. Найголовніша, однак, перепона, яка не дозволяла М. Комарові пускати словник уже до друку, це була, писав він, свідомість того, що словник, хоч і готовий, ще не одбув жодної філологічної ревізії.

Для мене було аж надто ясно, що за три літні місяці дати філологічну редакцію великому рукописному словникові (чо-

тирьом томам!), навіть і по десять годин на день працюючи, не буде ніякісінької фізичної спромоги. Тому я рішуче одмовився поїхати до М. Комара на літо в Одесу, а натомість радив йому перебувати увесь час у контакті з Б. Грінченком, бо в Грінченка, дарма що він не вчивсь на історично-філологічному факультеті, є природний філологічний, зокрема лексикологічний, дар. Із свого боку я пообіцяв М. Комарові пересилати до нього ще й свої лексичні матеріали, що їх я позбирав з народних уст на Звенигородщині та ще й далі пильно збиратиму; та окрім того, я взяв на себе труд переглянути декотрі етнографічні збірки і літературні писання певних письменників, щоб повиписувати з них слова на картках. Це я поступінно й робив для М. Комара і, пристосовуючися до того, котра з черги літера готувалася в нього остаточно до друку, надсилав йому відповідну свою пайку.

Підкреслити я повинен, що М. Комар усяку вділену йому допомогу совісно зазначав. Котрі Звенигородські слова із фразеологічними прикладами прийшли до нього од мене, ті він акуратно нотував у своєму словнику моїми ініціалами «Кр.»; а в післямовах до II-го і III-го тому висловлював ще й окрему подяку: «Просимо наших вельмишановних дописувачів: Ів. Левицького, Ол. Кониського, Хв. Кримського, Ів. Спілку (Липу) і П. Граба, що раніше, спасибі їм, чимало допомагали нам, присилаючи знадібки до словаря, і надалі не забувати нас» (11, 290; 111, 287).

Невважаючи (або, може, якраз навпаки, «об'єктивно зважаючи») на певну мою причетність до Комарового («Уманцевого») словника, я, скоро-но вийшов у світ 1-й том, написав на нього в «Этнографическом обозрении» рецензію, як здавалося мені, доволі сувору. Щоправда, загальний мій суд про Комарів словник випав зовсім прихильний і сприятливий, бо сама праця була того аж надто варта, але в окремих точках я, безперечно, дозволив собі непотрібну різкість.

(Кримський А. Ю. Твори. В 5 т. Т. 2. Художня проза. Літературознавство і критика / А. Ю. Кримський ; ред. тому О. Є. Засенко. – Київ : Наук. думка, 1972. – С. 591-613).

ДО ДІЯЛЬНОСТІ МИХАЙЛА КОМАРОВА

Першу частину альманаху «Рада» за 1883 р. закінчував «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 р.)», який «зібрав М. Комаров»¹. Тоді ж вийшов він і окремою відбиткою п. н. «Покажчик нової української літератури (1798-1883)» 74 сторін. Перед самим «Покажчиком» подав Комаров «Передмову», починаючи її ось як: «Складаючи покажчик нової української літератури, я мав на думці зібрати як мога більше звісток про все, що було коли надруковано по-українські, як нашими писателями, так і земляками нашими галичанами, починаючи від того, коли наша словесність обернулася вже до широнародньої мови і в ній почала шукати придатного виразу для своїх думок та бажаній. Отже на яку годину треба було залишити таку думку; на превеликий жаль, Галичина ще й досі край для нас мало відомий і літературні зв'язки з нею геть зовсім малі. Це відомо кожному, хто мав коли дознаватися про галицькі справи, і нема чого ширше про це й балакати; доволі сказати, що навіть в такому місті, як Київ, треба дуже багато клопоту, щоб добути хоч деякі галицькі книжки. Тим-то, кажу, треба було до якого там часу залишити думку про галицьку частину нашої літератури, поки доля не приведе попрацювати там на місті над цим ділом або поки не зміняться теперішні обставини і настане краща година, коли зв'язки з Галичиною будуть вільніші та дужчі». А в тім із львівського «Діла» дізнався Комаров, що «там у Львові готується бібліографічна праця про галицьку літературу», й запримічував із цього приводу: «Певно, що там на місті повніше і краще можна довести це діло до бажаної мети». Вже те, що наведеними словами уважав Комаров за потрібне роз-

¹ Рада, український альманах на 1883 роць. Частина перша. Видання М. Старицького. Київ, стор. 397–470.

почати свою передмову, стверджує, що в своїй діяльності він стояв на всеукраїнському становищі.

Та обмежившись тією частиною української літератури, «що вироблена писателями російської України», Комаров усе-таки збирав звістки про їх писання, надруковані не тільки в Росії, але й в Галичині та в інших місцях за кордоном. На жаль, і в цьому об'ємі він не міг виконати своєї праці як слід, бо «багато деяких журналів або збірників, де були надруковані українські писання, зовсім не можна було роздобути в Києві». Так само не міг Комаров роздобути й багато давніших українських книжок, надрукованих у Росії, а навіть дуже мало міг відшукати звісток про них в інших покажчиках або тогочасних журналах, які передивився. Подаючи такі перешкоди й «негарні обставини» до відома української громади, прохав автор вибачення та прийняття своєї праці яко першої проби в цьому ділі й заявляв, що «знаючі люди, побачивши які пропуски або помилки», зроблять йому «велику ласку, коли дадуть покористуватись їх порадою і звістками для додатків та поправок в другому виданні цього покажчика, коли йому доведеться побачити світ».

Хоча Комаров уважав найкращим систематичний порядок у покажчику, але в багатих літературах, а не в нашій, що складалася «переважно з творів красної словесности, а наукових праць, навіть початкових, дуже мало» було в часі складання покажчика. Тому автор вибрав хронологічний порядок, який «тим кращий, що дає спромогу слідкувати за ходою літератури і назирцем бачити її розрост в ту або іншу годину». Одначе «в тім і другім разі не можна обійтись без азбучного покажчика, та й з ним одшукування книжок діло дуже загайне, а найпаче, коли треба довідатися про всі писання якого автора. Окрім того часом, навіть таки частенько, розбори і всякі бібліографічні звістки мають річ про декілька книжок одного автора і в таким разі треба всі оці звістки тулити скрізь до всякої такої книжки нарізно».

Зваживши все те, Комаров «вибрав азбучний порядок і згромадив весь зібраний матеріал по іменням писателів та по заголовкам книжок, коли імення писателя не відоме, а бібліографічні звістки тулив або до тієї книжки, про яку там річ, або містив на

кінці, коли це були біографії, споминки або спільні розбори. Коли ж про якого писателя було дуже багато написано, як от про Марка Вовчка, Котляревського, Квітку та Шевченка, в такому разі я – писав Комаров – всі біографії, споминки, розбори тощо містив на останку, порядкуючи все оце по годах, коли якого року було що надруковане. Такий порядок дає змогу, не гаючи часу на одшукування, зразу в однім місті знайти звістки про всі писання того або іншого автора і про все, що було коли написано про його. Під кожним автором я виписував всі його писання, надруковані чи особливими книжками, чи в журналах або яких збірниках, показуючи скрізь, за який рік та в якій книжці вони надруковані або на якій стороні починаються, а до книжок додав звістки про те, якого року, де й на чий кошт вони видані, скільки сторін має книжка і в яку частину листа, скільки разів вона видавалася, яка ціна книжці і скільки примірників, коли це було мені відомо. Хрестиками я назначив такі книжки, які ще можна роздобути в тутешніх книгарнях, переважно в книгарні Л. В. Ільницького. Далі за цим містив я звістки про переклади на інші мови, а вже потім біографії, споминки та розбори».

Багато ж зустрів автор писань «про так зване «українофільське» питання». Не могучи їх ні притулити до цієї або тієї книжки, ні занехаяти, «коли й досі ще не покінчилася суперечка про такі речі, як самостайність української мови, потреба української літератури тощо, і ця суперечка мала таки чималу вагу на долю нашої літератури», автор подав звістки про найважливіші з таких писань в окремому додатку до покажчика, «лаштуючи їх теж по іменням авторів або тих газет, де були вони надруковані, коли імення автора не відоме». Нарешті автор «давав табличку, яка очевидячки показує розрост літератури, – коли, якого року скільки книжок надруковано, окрім того, що було в яких журналах», а для перевірки посилався на числа й букви, під якими навів книжки в своєму покажчику.

Пояснивши таким робом спосіб переведення своєї праці, Комаров, підводячи підсумки, вказував, що до того часу зроблено дуже небагато, дарма що від 1798 р. «з'явилося коло 300 українських писателів». Здавалося, що було кому працювати, що були й

читачі, бо давно розійшлися книжки, які друкувалися в кількох тисячах примірників, а «про все те діло йде дуже помалу і якое не звичайно», – стверджував автор. Найбільшої сили набула наша література на кінці 50-их і з початку 60-их рр., але опісля були такі часи, що за цілий рік або й більше не з’являлося в Росії навіть ні однієї української книжки». Полишаючи пояснення цього явища справедливій історії, автор кінчив свою передмову приповідкою: не вважай на врожай; сій жито, хліб буде.

Якою помітною й важливою була поява «Покажчика» М. Комарова, це відмітив В. Науменко вже в першому реченні своєї рецензії на нього. «Кожний, що займався питанням про українську літературу, – починав він, – стрічався досі з непереможними перешкодами з браку повного покажчика всього того, що написано українською мовою, а також і того, що появлялося з цього питання в руській літературі». «Завдяки появі рецензованої книги М. Комарова на світ – писав Науменко – тепер облекшується значно положення дослідника української літератури, бо автор «Покажчика», треба віддати йому повну справедливість, дуже пильно потрудився для зібрання всього того, що написано по-українськи, починаючи від «Енеїди» Котляревського (1798 р.) та кінчаючи останніми творами 1883 року й подаючи при кожній книжці вказівки на критичні розбори, біографічні й бібліографічні дані, що появилися в руській і галицькій пресі»¹.

Науменко підкреслив пару методологічних промахів праці Комарова. Не треба було вводити в «Покажчик» видань із перших двох місяців 1883 р. Далі в «Покажчику» деколи подано авторів, не тільки невідомих, але й таких, що нічого не видали в Росії. Науменко думав, що найкраще було обмежитися тільки виданими в Росії книгами, а з закордонних видань узяти тільки твори добре відомих українських письменників, «а всіх інших, що про них випадково міг довідатись укладчик «Покажчика», лишити галичанам, аби вони вказали, бо більшість таких видань була в

¹ Київская Старина, 1883, квітень, стор. 867.

них, тим більше, що в заміну за це ми маємо право помістити в себе (правда – в далеко меншій кількості) видання галичан, що вийшли в Росії, напр. «Пісні Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького¹. Погоджуючись із азбучним порядком яко найкращим у даному разі, вказав Науменко на «одну невигоду при відшукуванні тієї або іншої книги, а саме: коли при книзі ім'я автора зазначене тільки початковими буквами, які очевидно легко забуваються, то доводиться, навіть знаючи наголовок книги, передивитись увесь «Показчик», доки не натрапиш на неї». На таку ж трудність указував Науменко й тоді, коли не вказаний автор книги. А вже найменше повним і придатним для користання назвав він додаток до «Показчика» п. н. «Найголовніші спільні писання про українську мову, літературу і про українське питання», бо тут уже азбучний порядок авторів або періодичних видань, якщо не вказаний автор, цілком нічого не помагає. Цей відділ треба б уложити в систематичному порядку, поділивши його на кілька істотних рубрик».

Роблячи свої уваги, Науменко мав на оці тільки ті зміни, які варто б поробити в другому виданні праці Комарова, а цілком не бажання робити йому докори, бо розумів дуже добре, «скільки праці довелося витратити укладчикові, – праці, за яку крім найщирішого «спасибі» ніхто, думаємо, чого іншого не скаже»². І поробивши довгу низку доповнень і поправок, числом 37, кінчив Науменко свою рецензію: Не як догану нехай прийме шановний укладчик «Показчика» наші поправки й доповнення; ми признаємо, що пропусків у подібній праці ніхто оминати не може, зокрема, коли доводиться вести її в провінціальному місті, де дістанеш далеко не все потрібне для інформації. Одинока можливість доповнити люки бібліографічного показника – зробити відомим шляхом друку звістки, що має кожний, а це ми й зробили на перший раз, обіцяючи й на будуче, в міру нагромадження матеріалу, передавати його до друку. А поки що скажемо

¹ Київская Старина, 1883, квітень, стор. 868.

² Там же, стор. 869.

ще раз велике «спасибі» М. Комарову від усіх, хто займається українською літературою, за «Покажчик», який він уложив¹.

З інших згадок про працю Комарова може слід згадати замітку «Исторического Вестника» в червневій книзі за 1883 р., підписану «А. С-кій». «Наша література така небагата бібліографічними покажчиками, що кожна нова праця цього року є для неї більше або менше цінним набутком» – починав рецензент і, вказавши на те, що Комаров поставив собі за завдання, та зазначивши, «що автор дуже вдатно виповнив своє завдання», подав кілька доповнень². Дальші «Дополнення к «Покажчику нової української літератури» М. Комарова» М. Гаврилова принесла «Київская Старина» за серпень того ж року (стор. 748-50).

Рівночасно з збиранням бібліографічного матеріалу слідив Комаров за становищем української літератури, зокрема з огляду на царську цензуру, вислідом чого й була його замітна праця п. н. «Дещо з історії українського письменства ХІХ в. Замітки і споминки», надрукована під псевдонімом «М. Уманець» у фейлетонах львівського «Діла» за 1885 р. в чч. 15-7, 21-5, 27, 29, 34 й 35.

Та надрукувавши свій бібліографічний твір і споминки й замітки з історії цензури на Україні, Комаров працював далі над їх доповненням і продовженням. Свій нарис про Комарова в «Зорі» за 1896 р. закінчував А. Кримський чуткою, «що в московськiм журналі «Книговеденіє» друкуватиметься нове, збільшене видання «Покажчика української літератури»³. А рік пізніше принесла «Зоря» таке прохання Комарова до всіх письменників Наддніпрянщини й Наддністрянщини:

«В 1883 році видав я у Києві «Покажчик нової української літератури», а в 1885 році надрукував у часописі «Діло» замітки до історії цензури на Україні. З того часу зібрав я чимало знадібку до української бібліографії за останні 14 років, маючи на думці видати друге видання «Покажчика», щоб у йому влаштува-

¹ Київская Старина, 1883, квітень, стор. 873.

² Исторический Вестник, 1883, юнь, стор. 691.

³ А. Кримський. Михайло Комаров (Зоря, 1896, стор. 360).

ти систематично усі бібліографічні звістки про наше письменство з 1798 року. Се друге видання «Покажчика» я хочу присвятити пам'яті незабутнього Котляревського і бажав би випустити під час святкування століття від виходу у світ славної «Енеїди», що має бути в 1898 році, а незабаром після того видати вдруге і мої замітки про історію цензури на Україні.

«Щоб же краще перевірити зібраний матеріал і видати задумане якомога повніше, задумав я удатися за порадою до всіх наших письменників і земляків щирих на Україні і в Галичині і прошу ушанувати мене незабарливою відповіддю та одписати мені подрібно:

1) Про всі Ваші писання або видання, що друквані були в Росії або в Галичині чи деінде нашою рідною мовою українською, чи то белетристичні, чи наукового змісту, хоч би самі найдрібніші, також переклади з інших мов на українську, етнографічні збірники, матеріали і т. д., показуючи подрібно про всі видання, коли саме і де було що надруковано, чи то в якій часописі, в якій саме книжці або числі і на якій стороні, чи особливою книжкою, який формат і скільки сторін вона має, на чий кошт, в якій друкарні і в якому числі примірників видано книжку, по якій ціні, і всі інші звістки, які звичайно заводяться в бібліографічні покажчики, подаючи заголовки точнісінько і навіть тим самим правописом, як було надруковано.

2) Так само подрібно про всі Ваші писання на російській або інших мовах, але про такі речі, що стосуються до нашого письменства, мови, театру і взагалі до питання українського, а також про Ваші переклади з української мови на інші, що були де надруковані.

3) Про всі біографічні статті, звістки і замітки, що тичуться до Вашої біографії, які були де надруковані, а також про всі рецензії на Ваші писання і переклади Ваших творів українських на інші мови, подаючи теж усі звістки якомога дрібніше.

4) Про всі Ваші псевдоніми, з особливим виказом тих, які Ви дозволяєте виявити в моєму покажчику.

5) Авторів драматичних творів прошу також подати мені звістки і про такі твори, що не були ще ніде надруковані, але

граються на театрі або дозволені до вистави, показуючи, яка п'єса дозволена безумовно і яка з виїмками, коли і за яким № дозволена, коли вперше грана і чи й досі виставляється на кону?

6) Де, в якій книгарні і по якій ціні можна здобути Ваші писання?

7) Які знайшли Ви пропуски або помилки фактичні у вище згаданих моїх працях?

8) Про всі Ваші стосунки до цензури і пригоди з цензурою, коли саме що було дозволено відразу, а що за другим чи третім разом під різними заголовками, як се часто бувало, що дозволено безумовно, а в чому і що саме було заборонено, які твори зовсім заборонені, чи подано було скаргу до вищого уряду, який і з якими мотивами рішенняць вийшов?

9) Антрепренерів і заступників драматичних товариств, співочих гуртків і т. д. прошу подати звістки і про те, які, де і коли траплялися пригоди з урядом з powodu українських спектаклів, концертів і т. д.

10) Які видання періодичні або книжки українські доходять до Вас з Галичини за дозволом цензури, чи не удавались Ви до цензури за дозволом виписувати які українські видання з Галичини або видавати українську часопись в Росії, коли саме і що на се було одмовлено, а коли одмова була на папері, прошу прислати і списки тих одмов, хоч замітку, коли, за яким № і як мотивовано?

11) Прошу також виказати мені і всі Ваші уваги, які здаються Вам потрібними що до справи української бібліографії і історії цензури на Україні.

Ваша негайна по змозі відповідь буде дуже корисна ділові і у всякім разі улегшить мені змогу довести незабаром задумані праці до бажаного кінця.

Відповідь прошу надсилати по такій адресі: Одесса, Почтовая № 25, Нотаріусу М. Ф. Комарову.

Найпридатніше для мене, щоб усі звістки були кожна на особливій картці, а про те покладаюся у всім на Вашу волю, наперед дякуючи за Вашу ласкаву одмову»¹.

Оце прохання Комарова, звернене до українських письменників, наведене тут навмисне в цілості, бо таким робом із власних його слів довідуємося про обсяг і спосіб оброблювання обох доповнених праць автора, себто бібліографічного покажчика нової української літератури й історії цензури на Україні.

Не довелось Комарову видати в 1898 р. свого «Покажчика» й присвятити його батькові нової літератури Іванові Котляревському. За те зладив Комаров «Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про його». Передмова до нього має дату «24 грудня 1902 року», але він появився щойно р. 1904 на закінчення альманаху «На вічну пам'ять Котляревському» (стор. 467–94). Тут і зложив Комаров свій поклін Котляревському, закінчуючи ось як свою передмову: «Його добром та йому й чолом – скажу я нарешті, подаючи сей покажчик до збірника, присвяченого пам'яті першого українського поета нових часів і творця нового українського письменства. Нехай сей збірник буде хоч малою-невеликою ознакою тієї синові пошани, яку сучасні українські письменники в серцях своїх носять до батька свого рідного письменства...»²

В передмові зазначив Комаров, що його покажчик до Котляревського вибраний з давно розпочатої праці «Бібліографія нової української літератури», але ще нескінченої, тому й автор не міг ручитися за його повноту. Матеріал поділено тим робом, що в перший відділ заведено звістки про те, коли та які саме писання Котляревського були видані й де вони були надруковані, з додатком до цього всіх інших бібліографічних звісток і відомих авторові рецензій або критичних оцінок, а в другому відділі по-

¹ Відозва. (Зоря, 1897, стор. 460).

² На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збирникъ, Київ, 1901, стор. 468.

дав укладчик звістки, що тичуться літератури про Котляревського, отже туди завів «звістки про біографії нашого першого поета, про переклади його творів на інші мови, розбори деяких його творів або загальні писання про його літературну діяльність та вагу її в історії українського письменства»¹. Тому, що покажчик Комарова до Котляревського закінчувався 1902 р., Сергій Єфремов подав у «Додатку до Бібліографічного покажчика» (стор. 495–510) покажчик того, що писано з приводу свята й про Котляревського в 1903 р.

Того самого року, коли показався на світ покажчик Комарова до Котляревського, принесла «Київская Старина» за січень і його ж «Библиографической указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лисенка (1868-1903 г.)», що тоді ж вийшов і окремо (стор. 25). Тут також він зазначив у передмові, що покажчик до Лисенка вибраний з зачатої, але нескінченої праці над українською бібліографією. Тут також поділив увесь матеріал на два відділи, а що до його походження зазначив, що більшу частину звісток втягав він у свої записки зараз по виході даного твору Лисенка на світ, а що не завжди це було можливе, означував у такому разі рік видання на підставі цензурної дати.

Рік перед тим видав Комаров в Одесі свою дев'ятиаркушеву працю «Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографической указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка». Вже в своем «Покажчику» з 1883 р. подав Комаров бібліографію творів Шевченка та працю про нього. Три роки пізніше, з нагоди 25-тих роковин смерті Шевченка, він значно доповнив ту частину бібліографії «Покажчика», яка дотикала саме поета, й надрукував цей окремий покажчик у березневій і квітневій книгах «Київської Старини» за 1886 р. й окремою відбиткою (стор. 20). Як ріс і збагачувався матеріал у трьох етапах покажчика Комарова до Шевченка, показують такі цифри: Шевченків відділ у «Покажчику» з 1883 р. числив

¹ На вічну пам'ять Котляревському. Литературный збірникъ, Київ, 1901, стор. 467.

160 номерів, у покажчику з 1886 р. 369, а в покажчику з 1903 р. 1278 номерів.

На початку своєї книги з 1903 р. подав Комаров передмову від укладчика. Згадавши, що ця книга це частина його праці над бібліографією української літератури, писав Комаров, що «закінчення цієї праці з деяких причин загаялось і вона не швидко може появитися на світ». А що покажчик Комарова до Шевченка з 1886 р. і бібліографічна рідкість і цілком недостаточний з одного боку, а з другого щораз більше зростало зацікавлення творами Шевченка й особою поета, Комаров, «не дожидаючи закінчення всієї праці над українською бібліографією», виділив із неї звістки, що відносяться до життя й літературної діяльності Шевченка в окрему книгу.

На книгу Комарова появилась низка рецензій і заміток. Спинось на двох рецензіях, Доманицького й Франка, Василь Доманицький, навівши наголовок, почав свою рецензію в лютневій «Київській Старині» за 1904 р. ось як: «Нема що й говорити про величезну користь книги з наведеним наголовком: кожний інтелігентний читач, а зокрема той, що займається літературою, що дорожить ім'ям найбільшого народного поета».

Доведеться більше блукати поночі, збираючи конче потрібну літературу, яка не в кожного є під руками. Маючи тепер цю цінну книгу в нашій літературі, поневолі хочеться помріяти, що може таки наукове оброблення питань, зв'язаних із ім'ям Шевченка та його творами, а на першому місці критичне наукове видання його поезії, ступить у нову фазу, стане частішим явищем ніж до сьогодні»¹.

Правда, як кожний покажчик, так і покажчик Комарова до Шевченка не повний, зокрема щодо галицьких видань і статей та перекладів на чужих мовах, правда, й Доманицькому довелось дати низку доповнень і поправок, але «все це очевидно дрібниці,

¹ М. Комаров. Бібліографическій указатель (Кіевская Старина, 1904, січень, «от составителя», стор. 1–2).

які цілком не зменшують цінної праці шановного автора»¹ – такими словами закінчив Доманицький свою рецензію.

Одначе найкращою й найціннішою з рецензій, які викликала книга Комарова, була рецензія Івана Франка в 57 т. «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові» (стор. 31–44). Подавши зміст, Франко признав його багатим і поділеним дуже детально, «може аж занадто детально». Назвавши подібні закиди формальними, що не зменшують вартості книги, спинився Франко на чому іншому. «В рамках кожної групи – писав Франко – автор порядкує матеріал, як і слід, хронологічно – роками, а в рамках кожного року укладає титули по-азбучно. Надто при важніших нумерах чи то видань Шевченка, чи писань про нього автор додає покажчик рецензій на дану книгу. Се зроблено по старій пам'яті покажчика в «Раді», де ті викази рецензій та критик, що нав'язувались до поодиноких українських книжок, були дуже пожаданим здобутком. Тут задержання сеї системи мені видається не на місці, бо ж усі такі рецензії та замітки повинні бути, кожна в своїм місці, виказані спеціально під окремим номером як річи так само належні до літератури про Шевченка, як і обговорювані в них книжки. Автор дійсно так і робить з певною частиною таких рецензій: подавши їх раз під титулом даної книжки, він подає їх потім у іншій відділі ще раз під окремим номером. Я вважаю се зовсім зайвим; щоб зазначити, що якась книга була рецензована і де шукати тих рецензій, було б досить при її титулі подати розділ і номери, під якими вони уміщені; та для того, хто вживає покажчика при студіях (а він, звісно, служить не для приємної лектури, а тільки для студій), і се зайве, коли матеріал упорядкований роками; досить кинути оком на

¹ Київская Старина, 1904, лютий, стор. 80. «Русская Мысль» в грудневій книзі за 1903 р. підносила, що «перша проба (Комарова) зібрати всі бібліографічні дані про знаменитого українського поета» уложена «з незвичайною старанністю й любовю та видана прегарно». Назвавши книгу Комарова тільки початком праць над бібліографією української літератури, непідписаний рецензент сподівався, що «шановний автор доведе до кінця свою тяжку й маловдячну, одначе у високому ступні важливу працю» (стор. 420).

відповідний рік відповідного відділу, і маєте перед очима всі критики на дану книжку»¹.

«Висловляючи повне признання шановному авторові за багатство зібраного ним матеріалу і за його впорядкування, зовсім відповідне вимогам новочасної бібліографії», Франко не міг «сказати того самого ані про спосіб збирання того матеріалу, ані про його повноту, ані про докладність даних». Що до методи збирання матеріалу, Франко закинув Комарову, що він «мабуть не зовсім уяснив собі, що властиво в такій збірці нам потрібне. Очевидно в бібліографії творів Шевченка повинні все і всюди на першій місці стояти твори Шевченка, а не що инше; отже коли мова про твори Шевченка, друковані в збірниках або періодичних виданнях, то під даним номером буде стояти твір, один чи більше, уміщений у даній книжці, а далі, в скобках, докладний титул книжки чи періодики, з означенням номерів і сторін, де надруковано дані твори Шевченка чи праці про нього. Тимчасом у д. Комарова майже скрізь такі вказівки зроблено зовсім навпаки». Далі закинув Франко, що розділ VI, де говориться про Шевченкові листи, «зроблений нераціонально: замість дати нам систематичний і хронологічно уложений покажчик листів Шевченкових – автор дав нам покажчик видань, де були друковані листи».

Як дальшу хибу книги Комарова підкреслив Франко її неповноту. «Правда, – писав Франко, – автор у передмові оправдується тим, що багато видань, особливо галицьких, було йому недоступних. Ну, не про самі галицькі треба було се сказати, а також про варшавські, празькі, віденські, німецькі, французькі і т. и. Далі ми подамо деякі доповнення до покажчика Комарова, наскільки дозволяють приступні нам у даній хвилі матеріали, але відразу заявляємо, що таких доповнень можна і треба би зробити далеко більше»².

¹ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. LVII. стор. 32.

² Там же, стор. 33.

Так само виправдувався Комаров із третього закиду, який підносив Франко, а саме з недокладности в передаванні титулів праць. «Се може найтяжчий закид, – писав Франко, – який можна зробити бібліографії, і його, на жаль, аж надто часто приходиться робити д. Комарову. Автор заявляє в передмові, що він більшу часть титулів описував із автопсії, – і справді треба признати, що більша їх часть, поминаючи ті недокладности, що випливають із хибної методи автора, подана досить докладно. Що ж до видань, неприступних йому, д. Комаров каже, що він мусів задовольнятися звістками, уміщеними в бібліографічних працях В. Межова й інших, у каталогах, рецензіях, оглавах, літературних звістках у різних періодичних виданнях і т. и. джерелах. Справді, можемо пожалкувати, що д. Комарову довелося робити свою бібліографію серед таких некорисних обставин, але факт фактом, що на її докладности се відбилося дуже фатально. Візьмімо хоч би всі видання та праці польські, німецькі або загалом друковані латинкою: виглядає, наче б д. Комаров не мав ані одного з тих видань у руках, бо майже всіх титули передані з блудами». Навівши низку помилок і недоглядів, виводив Франко, що «такі помилки та недогляди роблять пожаданою її основну переробку та порядне скорегування»¹.

Перейшовши до спеціальних уваг, доповнень і поправок до поодиноких розділів, рецензент навів довгу їх низку й кінчив свою знамениту рецензію словами: «В усякім разі треба признати, що автор особливо в новіших часах збирав матеріал докладно. Його книжка хоч і як іще далека від того, щоб могла бути повною і всюди докладною бібліографією Шевченка, все-таки важна тим, що показала нам перший раз літературу, належну до нашого поета, в її повнім об'ємі і zarazом вивела перед наші очі ті дезідерати, яких треба для її повного опанування. Бажалося би, щоб і сама книжка і отся рецензія збудили відгук у всіх тих, хто може сяк чи так причинитися до спростування помилок або до

¹ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. LVII. стор. 34–35.

заповнення її прогалин»¹. Що й Доманицький признав закиди Франка покажчикові Комарова до Шевченка справедливими, доказом цього є його замітка «До бібліографії літератури про Т. Шевченка «у вересневій «Київській Старині» з 1906 р. Тут уже зазначив Доманицький, що покажчик Комарова до Шевченка «не тільки неповний (за що автора не можна винуватити), але і з чималими хибами, яких найбільше виказав д. Франко в своїй великій рецензії. Ці останні (особливо неповнота і часом неправдивість змісту книжки) дуже утрудняють роботу кожному, хто заходиться розслідувати літературу про Шевченка, і коли він покладатиметься на покажчик д. Комарова, то зробить не одну чималу помилку», зокрема щодо IV розділу з українськими творами Шевченка в збірниках і журналах².

Найбільшою друкованою бібліографічною працею Комарова є «Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського (1815–1906 р.)» (стор. VI+231), видана в Одесі р. 1906, й там же виданий р. 1912 додаток до неї «До «Української драматургії». Збірка бібліографічного знадобку до історії української драми і театру за 1906–1912 рік. З додатками та поправками до «Української драматургії» до 1906 р.» (107 стор.). Як давніші частинні покажчики, так і цей вибраний з давно розпочатої праці укладчика «Бібліографія нової української літератури», «але над нею треба ще чимало поробити, щоб довести до краю і у світ її вирядити. Тимчасом деякі частини тієї праці оброблені вже геть більше від других і доведені до такої повности, що мабуть трохи чи не всі найголовніші звістки зібрані і пропусків у всякім разі буде не так багато. Тож, не маючи певної надії на скорий кінець цілої праці, – писав Комаров у передмові, – а при лихій годині може й зовсім не доведеться доробити те діло уповні, я й зважився хоч ті, більше оброблені, частини випускати у світ по змозі і при нагоді, додавши лиш звістки за останні роки та упорядкувавши в той спосіб,

¹ Записки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, т. LVII. стор. 42.

² Київская Старина, 1906, вересень, Бібліографія, стор. 5.

який здавався мені більше придатним до тєї або іншої частини. Так от в 1903 р. я видав книжку «Т. Шевченко в літературе и искусстве», в 1904 році надрукував показчики до діяльності І. Котляревського та М. Лисенка, а оце знов, з нагоди 25-х роковин від засновання першої української драматичної трупи (1881–1906), випускаю у світ ще одну частину моєї праці, що стосується до української драми і театру українського».

Жалкуючи, що не зважаючи на «увесь сей чималий час, ми не маємо більш або менш повної історії нашої драматургії», Комаров вірно пояснив причину цього, а саме, «що в значній мірі спричинилась тут недостача бібліографічного показчика – сього конешного підручника в кожній науковій роботі». Правда, укладчик не думав, що його збірка, «яко перша проба», може цілком усунути ту недостачу, одначе в усякому разі сподівався, що не зважаючи на деякі пропуски й помилки, без яких не можна було йому обійтися, його «збірка може стати в пригоді робітникам на полі досліду про історію нашої драми і всім, хто цікавиться українським театром»¹.

Свою збірку поділив Комаров на три частини. В першій подав спис драматичних творів українською мовою, почавши його не від «Наталки Полтавки» Котляревського з 1819 р., а від «Козака-стихотворця» кн. Шаховського, що його оперетка спонукала Котляревського написати свою. В свою збірку завів укладчик усі відомі йому «драматичні твори, писані українською мовою, як оригінальні, так і переробки інших творів і переклади з інших мов, бо все те по мові увіходить в наше письменство і сталося або може статися здобутком нашого репертуара. Заведено теж не тільки надруковані драматичні твори, а навіть і такі п'єси, що ніколи ще не були надруковані, аби вони виставлялися на театрі або дозволені були до вистави і через се стали відомі громадянству». Очевидно «в збірку заведені твори як українських, так і галицьких письменників, бо спільними їх силами виробляється наше письменство. Увесь той знадібок упорядковано хронологічно,

¹ М. Комаров. Українська драматургія. Одеса, 1906. Передмова, стор. І.

відповідно тому, коли появлялася яка п'єса, а в кожному році – по прізвищам авторів, при чім спершу списані твори українських, а потім галицьких авторів». Під заголовками творів подав укладчик бібліографічні замітки та звістки про відомі йому критичні оцінки й рецензії.

Що торкається рукописних драматичних творів, до 1882 р. не мав Комаров змоги додержати хронологічного порядку, бо «звістки про українські п'єси до 1882 року вибрано давно з офіційного списка дозволених до вистави п'єс, де ті п'єси були заведені по алфавіту заголовків». Тільки після 1882 року мав Комаров «змогу прослідкувати за українськими п'єсами по тому спискові дозволених до вистави п'єс, що почав друкуватися щороку в офіційній часописі «Правительственный Вестник», але від 1902 р. не міг переглянути навіть «Правительственного Вістника» та втягнув у свою збірку тільки ті звістки, як трапилось йому надібати в різних часописах. А щодо галицьких недрукованих драматичних творів – звістки про них черпав Комаров із оповісток і рецензій в різних часописах, що випадково доходили до нього¹.

В другій частині своєї «Української драматургії» подав Комаров писання про українську драму й театр, а в третій – покажчик імен із літературою про драматургів і театральних артистів.

Такий самий розклад матеріалу приходить і в додатку Комарова з 1912 р. Мотив видання додатку той, що від часу появи покажчика української драматургії інтерес до української драми й театру «значно розрісся: до репертуару прибуло чимало нових п'єс, як оригінальних, так і перекладів, виявились нові видатні сили поміж драматургами і артистами, і самий круг діяльності драматичних діячів значно поширився, а разом з тим за цей невеликий час зібралося стільки літературного знадібку, який стосується до української драми і театру, що годі вже розібратися в ньому без особливого показчика». А хоч у першу книгу «заведено знадібок і за 1906 рік, та не за цілий той рік, а лиш за части-

¹ М. Комаров. Українська драматургія. Одеса, 1906. Передмова, стор. II.

ну, до того ж ще про деякі п'єси не було тоді повних звісток, то тепер треба було б трохи чи не до кожного номера робити додатки та поправки, або пояснення», тому Комаров уважав за краще розпочати свій додаток від 1906 р. У ньому ж знайшовся в першій частині окремий розділ п. н. «Додатки та поправки до 1-ої частини книжки «Українська драматургія»¹.

На «Українську драматургію» Комарова не появилася ні одна рецензія тієї міри й ваги, що Франкова рецензія на покажчик Комарова до Шевченка. Все ж таки на «Українську драматургію» Комарова та з приводу неї відізвалася голосно українська преса й деякі російські періодичні видання. З-поміж тих рецензій і заміток вибивається рецензія Василя Доманицького в січневій «Україні» за 1907 р. (стор. 1147). Доманицький підніс, що впорядчик керувався в роботі своїй метою, з якою тяжко погодитися, – він заводить у свій покажчик української драматургії усякі збірники», «які до драматургії стосуються дуже не багато, а так само до українських п'єс залічує російські». Що ж до виконання, то крім помилок у правописі, в заголовках драматичних творів і навіть у переіначенні подекуди прізвищ авторів відмітив Доманицький «такі хиби, які кидаються в вічі при побіжному навіть перегляді книжки»², напр. «ліричну драму» Франка «Зів'яле листя» двічі залічено до драматичних творів, подано «Остапову правду» Леоніда Глібова як «драму в 3 дії», а тим часом це російський вірш із приводу проходження російського ополчення через Ніжин 1855 р. і т. д. Та вказуючи такі помилки, все-таки Доманицький кінчив ось як свою рецензію: «У всякому разі ми повинні бути вдячні д. Комарову за його працю, і при цій нагоді не можемо не побажати, щоб розпочата їм давно вже праця «Бібліографія нової української літератури» нарешті побачила світ хоча б в тому вигляді, в якому вона зараз є, бо дуже сумно було б, коли б побою-

¹ М. Комаров. До «Української драматургії». Одеса, 1912, стор. 3–4.

² Україна, 1917, січень, стор. 115.

вання д. Комарова, що «може й зовсім не доведеться доробити те діло уповні (передмова, стор. 1), дійсно справдилося»...¹

Своєї доповненої «Бібліографії нової української літератури» таки не видав Комаров, навіть ні одної дальшої частини, вибраної з неї². Здавалось, що заступить його Дмитро Дорошенко, що випустив у Чернівцях 1917 р. «Покажчик нової української літератури в Росії за 1798–1897 роки» як «частину першу», а що книга вийшла без його догляду, видав наново свій «Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1797–1897 роки» на стор. 142–238 «Наукового ювілейного збірника українського університету в Празі» в ґрунтовно переробленому й доповненому вигляді. Одначе праця Д. Дорошенка вривається 1897 р., а сьогоднішні потреби вимагають повної бібліографії українського видавничого руху бодай до часу У.С.Р.Р., бо відтоді вже правильно реєструється видавничий рух У.С.Р.Р. Тому матеріал Комарова повинен знайтися в компетентних руках людини, що перевірила б його з автопсії, й тоді він може віддати велику прислугу приладженні бажаної бібліографії. Так само треба видобути його поправки й доповнення до покажчика до Шевченка та зібраний матеріал до історії цензури на Україні й до історії українського театру.

В тісному зв'язку з працею Комарова над «Бібліографією нової української літератури» стоїть довга низка його рецензій критичних заміток головно про різні біжучі українські видання переважно в львівській «Зорі», далі в одеському «По морю и по суші» тощо. По обрахунку академіка Кримського Комаров у самій «Зорі» оцінив «більше-менше 60 книжок. Як наше небагате письменство, небагате і на книжки і на критиків то це було число дуже значне; і не дивниця, що до 90-их років, себто до виходу в

¹ Україна, 1917, січень, стор. 117.

² Р. 1903 на 35-літній ювілей літературної діяльності Івана Левицького прислав Комаров покажчик до Левицького, матеріал якого використав С. Євфремов в «Бібліографічному покажчику» на кінці свої монографії «Іван Левицький-Нечуй» (Київ, 1925, стор. 182).

світ великих робіт д. Комарова, наша широка громада знала його найбільше і перш усього як критика *par excellence*»¹.

Я спинився довше над бібліографічними зайняттями Комарова, бо в першій мірі вони підходять під програму цього журналу. А хоча й йшла його діяльність і сам життєпис Комарова як бібліографа не можуть бути виключені з програми бібліологічного журналу, все-таки, маючи на меті тільки подати рукописний матеріал до його діяльності, я не задержуюся довше над цим, тим більше, що про його життєпис і діяльність маємо два нариси, старший А. Кримського з 1896 р.² і написаний уже з приводу смерті Комарова суцільний огляд його діяльності Володимира Дорошенка, надрукований у жовтневій книзі «Літературно-Наукового Вістника» за 1913 р. і доступний широкій громаді з збірки його статей на літературно-громадські теми п. н. «Життє і Слово» (Львів, 1918, стор. 97–114).

В українському письменстві Комаров відомий не тільки як бібліограф української нової літератури, але й як її дослідник, що писав критичні замітки, некрологи й оголошував друком недруковані писання давніших письменників, як етнограф, головню знаний як упорядник «Нової збірки народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь», виданої 1890 р. в Одесі й замітної між іншим українською передмовою та доданим «Бібліографічним покажчиком літератури народних малоруських приказок, прислів'їв, загадок тощо», як гарний популяриза-

¹ В згадках Гр. Тисяченка «З останніх днів М. Ф. Комарова» в 183 ч. Ради за 1913 р. читаємо, що Комаров, не зважаючи на недугу, збирав матеріали про Шевченка, маючи на думці видати додаток до свого покажчика до Шевченка. Наш обов'язок перед «Шевченком вимагає рішуче нової бібліографії до нього, повної, не частинної. Не усуває цієї потреби й покажчик Миколи Яшека. При ладженні нового покажчика до Шевченка треба мати на увазі, що доповнення покажчика Комарова від 1903 по 1914 р. зладив Володимир Дорошенко у Львові.

² А. Кримський. Михайло Комар. («Зоря», 1896, стор. 359). Що Комаров «писав деякі цінні рецензії в галицькій «Зорі», признав і Франко в «Нарисі історії українсько-руської літератури» (Львів, 1910, стор. 203).

тор, добрий перекладчик і передовсім як дуже заслужений укладчик чотирьохтомового «Словаря російсько-українського». Живий відгомін згаданих інтересів і зайнять Комарова відбився в його листуванні, хоча воно часто має ще ширше значіння – документів із глухого часу в культурному житті України...

(Бібліологічні вісті. – 1927. – № 4. – С. 12–46).

М. КОМАРОВ ЯК КРИТИК І ЛІТЕРАТУРОЗНАВЕЦЬ

I

У всіх статтях так давніших, як і сьогоднішніх, що пишуть про діяльність М. Комарова, є довша або коротша згадка про нього як критика та знавця української літератури. За такого навіть більше знала його українська громада до появи його пізніших праць бібліографічних і до видання словника, як це зазначив акад. А. Кримський, що писав: Його (Комарова. – А. М.) праця відбулась тоді в «Зорі», де він був рецензентом і вів відділ: «Короткий перегляд українських книжок за 1885 (передущий) рік».

«Такий огляд, себто ряд рецензій і критичних статей, д. Комар систематично подавав також у «Зорі» 1887 року, а потім в 1889-91 році, почасти і в 1892 р. Оцінив він у «Зорі» таким способом більше-менше 60 книжок. Як наше небагате письменство, небагате на книжки і на критиків, то це було число дуже значне; і не дивниця, що до 90-тих років – себто до виходу в світ великих робіт д. Комара, наша широка громада знала його найбільше і перш усього як критика *par excellence*. І треба сказати, що на цім полі д. Комара поважають усі. На пр. д. Коцовский («Зоря» 1890, стр. 144) так і зве його: «наш заслужений рецензент», проф. Огоновський у своїй «Історії літер. руської» рясно черпає з критичних статей і заміток Комарових, заявляючи, звичайно, що зовсім згоджується з автором їх; знов же згадаймо, що й людина зовсім інакших суспільних та політичних поглядів – шан. др. Франко, – теж цинив Комарові рецензії і залюбки користувався Комаровою поміччю, як був редактором «Зорі». Вже навіть із цих фактів можна згори вгадати, що критика в д. Комарова об'єктивна і поступова¹.

¹ А. Кримський, Михайло Комар, Зоря. 1896. Ч. 18, стор. 358–360.

Хвалить теж А. Кримський і рецензію на Пипінову статтю «Особая история русской литературы», що була критикою 1-го тому історії української літератури Ом. Огоновського¹.

Правда пізніше менше говорять уже вчені й дослідники про М. Комарова критика та літературознавця, але вказують таки на це бодай кількома словами. Так, І. Франко в «Нарисі українсько-руської літератури до 1890 року, згадує, що Комаров писав деякі цінні рецензії в галицькій «Зорі» під псевдонімом М. Уманець (стор. 203) і зазначає, що одесит М. Комаров дав цінний причинок до бібліографії Руданського².

Про його статті з української літератури ХІХ в. в «Зорі» та в «Правді» є згадки в новішому виданні енциклопедичного словника³, а ще більш у великій енциклопедії⁴, де зазначено теж і про його статті в «Київській Старині», «По морю и по суше», про «цікавий нарис із історії цензурних відносин до української літератури «Дещо з історії українського письменства».

Коротко згадує Волод. Дорошенко в посмертних статтях попри інші заслуги, що «йому належить ціла довга низка менших, дрібних праць і статей, рецензій, дописів, некрологів тощо»⁵, а кілька років пізніше зазначає: «Всі, хто лише знав Комарова, сповідають, що своїм званням української літератури, своїми порадами і книжками з своєї багатой і цінної бібліотеки він велико прислужився до поширення національної свідомості серед свого оточення»⁶.

¹ История литературы русской, Ч. I. Львів 1887.

² І. Франко. Нарис укр. літер., стор. 328. Франко має на думці статтю Одесита «Степан Васильевич Руданський, Деякі знадоби до его біографії» «Зоря» 1886 р. ч. 5. Стор. 78–79. Стор. 94–95, яка викликає сумнів, чи автор її М. Комаров. Б. Комаров. До Словника псевдонімів та криптонімів укр. авторів, Записки Укр. Бібліограф. Т-ва в Одесі ч. 1. Стор. 6–7.

³ Новый энциклопед. словарь, т. XXII. Стор. 299.

⁴ Большая энциклопедия, т. XI. Стор. 228.

⁵ ЛНВ. 1913. X. 124.

⁶ М. Возняк. До діяльносте М. Комарова, Бібліологічні Вісті, 1927. № 4, стор. 21–26.

Ця остання думка Дорошенкова є ніби повторенням думки С. Єфремова, що в своїй статті писав: «Але коли думаю про заслуги небіжчика, мені все ж більшою над ці літературні праці здається ота невидана, незафіксована робота творення української атмосфери, виконання українського громадянства «во время люте»¹.

І нарешті в тільки що зацитованій статті М. Возняка про М. Комарова-бібліографа не проминув автор бодай коротенько підкреслити вагу Комарова-дослідника нової української літератури, бо там читаємо: «В українському письменстві Комаров відомий не тільки як бібліограф української нової літератури, але й як її дослідник, що писав критичні замітки, некрологи й оголошував друком недруковані писання давніших письменників»².

Дивно через те, що А. Ковалівський, даючи хрестоматійну історію української критики, не згадав навіть М. Комарова³, як рівно ж не згадав (що справедливо закидалося) Л. Білецький у своїй праці про літературну критику⁴. Невільно в історії критики поминати й менших імен, а не то вже Комарова, що стільки дав і статей і невідомого матеріалу літературного (твори Гулака, Руданського, Забіли, Кольцова й інших), причинків до біографій, що, зав'язавши зносини з усіма письменниками, заохочував їх до писання й до видавання творів тощо. Його критичними увагами користувався, як ми чули, Огоновський, його деякі думки повторюють дослідники ще й сьогодні, як наприклад, думку про різні орієнтації Кулішеві. Бо це ж він у рецензії на драму «Байда» сказав: «Як той Байда, ніби шукаючи якоїсь невідомої правди, запобігав ласки то в польського короля, то в турецького султана, то в московського царя, а врешті надумався здобути в «своїй

¹ С. Єфремов, Пам'яті Михайла Комарова. «Рада, 1913, ч. 87.

² М. Возняк. До діяльності М. Комарова Бібліол. Вісті 1927. IV.23.

³ А. Ковалівський. З історії української критики. Держвидав. 1926.

⁴ Леонід Білецький. Основи літературно-наукової критики (Спроба літературно-наукової методології). Т. I. Книга перша. Прага, 1925.

хаті» – так само й П. Куліш тинявся скрізь, передавався з одного табору в другий та, занехавши свою рідну хату, не здобув правди»¹.

А вже дійсно, як справжній дослідник літератури збирає він із усіх усюдів літературні матеріали. «Не раз і чуткою, – пише він, – траплялося дознатися про рукописи Руданського, в яких мається багато нових його, «вдрукованих досі, поетичних творів; про се ж саме свідчить і той рукопис, який недавно пощастило мені добути від приятеля покійного поета – І. Яцімирського»².

У своїй статті «Метод і задача історії літератури» з 1890 р., що тільки 1926 р. побачила світ³, писав І. Франко про часи, коли М. Комаров подавав багато критичних оцінок, коротеньких заміток або й просто бібліографічних звісток, ось як: «Майже кожна замітка про нашу літературу викликала з різних боків, від читателів часопису відзиви, доповнення, уваги, або нові матеріали – найліпший знак, що хоч Галичина не витворила ще досі літератури в європейським значінню того слова, то все-таки ті печатки, які досі були справді витвором суспільним, плодом колективної духової праці всієї інтелігенції і для того вони такі цінні для неї, так живо порушують її»⁴.

А яку частину до тієї колективної праці вкладав М. Комаров, особливо в кінці 80-тих і на початку 90-х років, видно не тільки з дуже неповного опису його праць⁵, але теж із листів В. Лукича до Комарова, наприклад, із таких його слів: «А може б Ви були ласкаві писати хоч короткі критичні замітки і бібліографічні оповісті, а то відколи перестали, то сей відділ зовсім підупав

¹ Зоря. 1886. Стор. 83.

² Твори Степана Руданського. Т. I, у Львові 1908. Накладом Т-ва т. Шевченка. Стаття М. Комара. Стор. 3.

³ Життя й Революція. 1926 р. IX.

⁴ Михайло Возняк. До поглядів Івана Франка на українську літературу, Життя й Революція. 1926 р. IX, стор. 44–45.

⁵ Известия Одесского Библ. Общества при Импер. Новорос. Университ. 1913 р. Т. II, 325–336.

у «Зорі», і люди, при звичаєні до розумних заміток, тепер вельми жалуються, що я зарадити не в силі».

Коли, отже, хочемо мати розуміння шляхів, якими пішла колективна праця над виробленням української критики й історії літератури, не можемо обминути М. Комарова як критика та літературознавця.

II

Головна діяльність М. Комарова припадає на часи найбільшої політичної реакції в тодішній Росії, яка на Україні подвоїла свою репресивну політику, що виявлялася відомим Валусєвським указом 1863 р. та Iusephoviciana 1876 р. і різними таємними указами з різних часів.

Комаров належав до тієї української інтелігенції, що то ще устами Антоновича 1862 р. зреклася політичної боротьби з урядом, чи навіть за програмою Костомарова постановила «примирить с собою правительство», вибравши собі культурницький націоналізм як мету праці й українські селянські маси як об'єкт своєї праці. Але це саме вже було проголошенням боротьби з урядом, було своєрідним демократизмом і навіть радикалізмом, хоча культурники цього ніби не розуміли, коли нарікали, що різні представники державної влади на Україні не дають їм іти легальними шляхами та працювати на користь народу, що відбирають їм усяку змогу нести в народ освіту. Вважаючи, що єдиним засобом їхньої боротьби є освіта народних мас народною мовою і маючи перед собою указ і цензуру, що нищили всі їхні заходи, культурники звернули всю свою увагу на боротьбу з цензурою, то засилаючи всюди скарги на неї, то намагаючись її як-небудь обманути, то хочачи її засипати кількістю рукописів, то переносючи свою працю до Галичини.

Одним із таких найбільше завзятих борців супроти тодішньої цензури був М. Комаров, що знав, яке лихо приносить цензура, що сам добре пересвідчився, що «цензура прямує до того, щоб до

останку знищити наше письменство, знищити і цілу справу нашу, стерти навіть і саме ім'я наше»¹. Він уживав усіх засобів «легальної» боротьби так із цензурою, як теж із тими, що сяк-так цій цензурі допомагали, доказуючи, що українська література не має ні підстав, ні права, ні перспектив розвитку. Він своїми працями вказував і легкодухам, що цензура дуже шкодить розвиткові української літератури, але й доказував, що мимо цього українська література все-таки розвивається й ніяка сила не може її вбити. Таке завдання мали вже перші праці М. Комарова «Покажчик нової української літератури 1798-1883»², що мав дати «спромогу слідкувати за ходом літератури і назирцем бачити її розрост в ту або іншу годину», та «Дещо з історії українського письменства XIX в.»³ – таке завдання мали й пізніші його літературні праці. Не даремно ставить Комаров собі не раз у своїх працях і критичних замітках роки 1863–1876 як ті граничні межі, щоб від них бачити ріст української культури взагалі й літератури зокрема в зовсім ненормальних умовах. Через те робить він закид історикам літератури, Пипіну й Петрову, що вони, пишучи історію української літератури, не звернули на цензуру належної уваги⁴, через те присвятив він історії цензури над українською книжкою цілу згадану працю. «Дещо з історії української літератури» та статтю «Хто ж справді винен і де ж наша робота», як теж дуже часто свою працю літературну починає більш-менш ось якими словами: «Указ 1876 року, котрим заціплено нашу мову, і досі не скасований і прикладається ще з більшою лютістю, ніж до сього. Вже не кажучи про те, що нашого слова не почувеш ні з церковної, ні з шкільної кафедри, а в київському Генерал-Губернаторстві воно заборонено і для сцени, навіть в дуже тісних рямокх того указу ширша літературна праця для нас неможлива.

¹ Хто справді винен і де ж наша робота. Зоря. 1889, ч. 4, стор. 64–65.

² Рада, Український альманах на 1883 рік. Частина перша. Видання М. Старицького, Київ, Стор. 397–470.

³ Спомини і замітки М. Уманця. «Діло». 1885 р., ч. 15 і далші.

⁴ «Діло» 1885 р., ч. 15.

Так в минулому році¹ цензура заборонила аж три літературних збірника: Чернігівський, Харківський і Херсонський, і багато-багато інших книжок загинуло торік в цензурній прірві. Та шкода² убити народну душу, напоєну цілющою-живущою водою національної свідомості»³.

Або «З болем болющим мушу і на сей раз, як і давніше, на-самперед визначити, що правне чи, вірніше мовити, безправне становище України не змінилось: відомий усім наказ 1876 року і досі не скасований, і досі він тяжким тягарем душить наше слово, наше письменство, а разом і все культурне життя України. Не дивно ж, що воно сковане на Україні геть далеко більше, ніж деінде в Росії, бо, окрім спільних усім тяжких умов громадського життя, наша бідолашна Україна мусить ще відчувати тяжку образу і кривду, яку заподіяла нам заборона нашого рідного слова. Ся кривда не поменшала і в минулому році⁴, і на сей раз мені доводиться знову занотувати декілька фактів утисків і неправди, які мусимо терпіти, але разом з тим занотуємо і ті радісні факти, котрі ясно свідчать, що скрізь на всьому просторі землі української повстає боротьба з тими утисками і з кожним роком вона зростає все більше, і певне настане той час, коли правда переважить кривду»⁵.

III

Коли роки 1863 і 1876, особливо останній, були для М. Комарова тим граничним стовпом, що від нього зміряв він кількісний ріст української літератури та культури в цілому, то Шевченко, його «Кобзар», його ідеали та завдання, його почування, його пісня, його техніка, мова були тим мірилом, що ним він завжди зміряв якість цієї літературної продукції. Та це було

¹ Мова про 1885 р.

² Мабуть пропущені слова: заходів, бо не можливо.

³ Огляд літературної і просвітньої праці за минулий 1888 р. (рукопис) .

⁴ Мова йде про 1902 р.

⁵ Відчит за минулий 1902 рік (рукопис).

не тільки з М. Комаровим, так робили не тільки культурники, але навіть і радикальніші елементи, що в Шевченковій пісні шукали програми для себе в питаннях державно-політичних, соціально-економічних і національних, хоча в одних і других розуміння Шевченка не зовсім то однакове.

Недаремно Драгоманов у боротьбі за європейський соціалізм виступив зі своєю розвідкою «Шевченко, українофіли і соціалізм», що була наче прямою відповіддю Сіркові (Хв. Вовкові) на його розвідку «Тарас Шевченко і його думки про громадське життя» (Громада, т. IV за 1878 рік), яка наче допомагала брати Шевченкову творчість за громадсько-політичну і національну програму.

Чим був для Комарова Шевченко в його поглядах, видно з того заперечення, яке маємо в рецензії на жарт Не-я «Поперед спитайся, а тоді й лайся», на «Бєбєха, живий образ добродушного і веселого простака пана»... «Тут ми повинні, – пише він, – закинути автору те прикре вражіння, яке викликає одна зовсім-таки недоладна його викидна. Бєбєху він надає для чогось любов до Шевченка і разом до галушок, малюючи його байдужим до всього іншого окрім ще хіба свого господарства. Вже не кажучи коли чоловік любить поезію Шевченка, котра надить до себе не тільки формою і щирістю, а й тими ідеалами, які зворушують людське мислення, то його світогляд, його бажання всяким разі підуть геть-то ширше свого господарства і галушок, сама по собі така сумісність галушок і поезії Шевченка єсть зовсім недоладна викидка.

В устах молоді Бєбєхівни є і глумування над батьком, що наче б то від нього нічого не почувеш, окрім галушок та Шевченка, се ще річ звичайна, бо єї, бачите, знадили Лясаль і Маркс, а Шевченко, мов, не зачіпав ні робочого, ні жіночого питання, дарма що его поезія кров'ю обкипіла над долею кріпацькою та жіноцькою. Одже ж автор і самого Бєбєха удає згідно з глузуванням его дочки, що вже виходить зовсім недоладу, і, правду кажу-

чи, ані трошечки не гостро, як мабуть здавалося автору»¹. «Шевченко, – каже Комаров на іншому місці, – серед темноти безпросвітньої, з тяжкої кріпацької неволі підняв свій могутий голос, вдарив дужою рукою по струнах своєї голосної кобзи і від краю до краю скрізь по всій Русі-Україні залунав его поклик во ім'я добра і правди. Народне слово, пригнічене, змарніле, осміяне своїми родимцями, що відбилися від батьківщини, підняв він до високости поетичної мови, вибрав з неї пишний і розкішний цвіт, всю красу її і, малюючи перед нами ідеали добра і правди, образи любої нашої України, своїм чарівним голосом збудив усю Русь-Україну»². Хоча йти за Шевченком, Комаров ніби суб'єктивно не відкидає нових думок європейських, він бере багато з того, що дає Драгоманов і Франко. Він навіть із цікавістю чекає на появу радикальної газети «Народ». І. Франка завсіди дуже високо цінить за твори та за його думки. З нагоди збірки: «З вершин і низин» пише він: «І. Франко, як звісно, в теперішній час єсть в Галичині найбільше талановитий поет і повістьяр, цілком належачий до народної і при тім поступової партії. Дужою думкою і талановитістю відзначаються всі його твори. Теж саме, можна сказати і про сей збірник, а найпаче про поему «Панські жарти»³.

А про Драгоманова пише: «В статтях Драгоманова для нас найбільше цікаві його думки про націоналізм. Ми цілком згоджуємось з тим, що націоналізм, котрий загострює зоологічні антипатії, або той, що накидає на людей одного роду обов'язкові ідеї, почуття і вчинки, оджив свій вік, але ж ми не розуміємо

¹ Зоря. 1886 р., ч. 20. Стор. 344.

² Огляд літературної і просвітньої праці за 1887 рік (рукопис).

³ Т.е. Взагалі Комаров намагається бути об'єктивним у своїх літературних працях, як це підніс уже ак. А. Кримський. Ось що пише Комаров із нагоди словника: «Сміємо запевнити, що ми вважаємо зовсім ганебним вчинком в таке діло, як виконання словаря, вплітати якусь тенденційність, партійні рахунки або особисті наші відносини, та й ні до кого з наших письменників, по щирості кажемо, нічого ворожого ніколи не мали і не маємо. (Підкреслення моє А. М.). В справі видання Російсько-українського Словаря. Зоря. 1893. 11 ч. 12, стор. 2-43.

докорів всій партії українофільства, котре давно вже пережило національний шовінізм і вступило на стежку широкого єднання з європейською освітою»¹.

Ці думки висказує він ніби послідовний виконавець Шевченкових думок у національному питанні, бо ще Сірко писав, що Шевченко був за дружнє співжиття з народами цілого світу, найперше з поляками і москалями, а в українському національному питанні проголошував «не вузький націоналізм, а оборону своєї (національної) індивідуальності, що й є вихідним пунктом усього людського прогресу, конечною метою всякої культури й соціальної революції»². М. Комаров не може погодитися з думками Драгоманова, що їх висловив автор «Чудацьких думок» у «Зорі» за 1889 рік, закидаючи українофілам вороже ставлення до російської літератури та навіть підозріваючи їх у духінстві³.

«Дивними по правді здаються всі оці докори, коли ми бачимо, що українці не тільки не збавляли ціни російському письменству, а ще самі додавали йому волі своєю працею. Гоголь віддав їй свої сили. Костомаров, Мордовець, Марко Вовчок, Куліш, не цураючись рідної мови, разом з тим чимало внесли в скарбницю російської літератури, навіть Шевченко намагався писати поросійськи. Що ж до інших земляків, то ми бачимо, що російське письменство чи то своєю моральною, чи урядовою силою цілком опанувало їх і здається більше правдиво буде докоряти українців, що вони свого не шанують і свого не знають, а докори в непошануванню російської літератури зовсім без основні». Тим то докори Драгоманова українофільству за його шовінізм, за його відсталість від європеїзму вважає М. Комаров «зроблені заднім

¹ Огляд словесної і просвітної раці нашої за минулий 1889 рік.

² Проф. М. Плевако. Шевченко і критика. Черв. Шлях, 1924, III, стор. 110. Тільки так можемо зрозуміти належність Комарова до слов'янського Т-ва в Одесі. (Славянское Благотвор. Общество).

³ Чудак. В справі відносин українців до російської літератури. (Листи до редакції). Зоря, чч. 8–11. Це теорія Духінського, що «Росіяне – мішанина монгольських, фінських й семітських племен». М. Слабченко, Матеріали т. I стор. 158.

числом» і «надто тяжкі». «Автор навіть, без сороба казка, кидає докір в духінщині, коли, як відомо, ще в Основі»¹ батько українофільства Костомаров своїми науковими доводами, а не гострим словом внівець обернув теорію Духінського. Замість теперішнього українського націоналізму автор ставить націоналізм, опертий на всесвітні поступові думки, котрий він в прикладі до українства називає українським європейством або космополітизмом на краєвому ґрунті і в красній мові.

По правді кажучи, я не розумію, що тут нового, коли одкинути ті докори, котрі здаються мені неправдивими. Проте дуже цікаво, щоб автор або его однодумці ясніше висловились і просто доставили свою програму, щоб бачити, що в ній справді нового, окрім назви. Будемо сподіватися, що се незабаром виявиться, бо сего року у Львові почала виходити нова українська газета «Народ», котра має проводити нові б то думки автора. У всякім разі така течія свідчить про живий рух в українстві»². На іншому місці в цьому таки огляді каже про іншу працю Драгоманова: «До теорії письменства належать і «Австроруські споминки»³ М. Драгоманова в 2-х випусках, котрі цікаві і яко автобіографія і як матеріали до історії українофільства. Споминки, як і все, що виходе з-під пера Драгоманова, написані дуже жваво і цікаво, шкода тільки, що в їх занадто багато елементу особистого, через що місцями трудно навіть одрізнити історію від звичайних хатніх пересудів, особливо тяжко якось вражає се «я», з котрим так прикро витинається трохі чи не на кожній стороні своїх споминок»⁴.

¹ Правда полякам о Руси по поводу статьи в Revue Contemporaine, Основа, 1861. X.

² Рукопис «Огляд словесної і просвітної праці нашої за минулий 1889 р.».

³ М. Комаров пише «споминки» замість «спомини», як у Драгоманова.

⁴ Див. За сто літ. III. 212. Марія Беренштам-Кістяковська (Українські гуртки в Києві) посвідчує, що в образі Бебехівни малював автор О. Дугинську та подав у вевелі багато фраз із реферату Дугинської, що "У в написаний піді впливом статті Драгоманова: «Шевченко, українофіли і соціалізм», відкіля взяла референтка свою характеристику Шевченка та його незнання теорії утопійного соціалізму.

Отже Комаров і сам не раз брав думки Драгоманова та й інших до цього закликав. Скінчивши справоздання (мабуть за 1898 рік А. М.) про культурно-національне життя на Україні Наддніпрянській і Наддністрянській і вказавши, що великий національний рух у Галичині є наслідком того, що галичани покинули всякі союзи та компроміси з посторонніми елементами», що цей «рух є наслідком завзятої боротьби, праці і віри в свої власні сили», він закликає: «Більше праці, більше думки і більше організації», як покликав М(ихайло) Драгоманов). З цього аж ніяк не можна доходити висновків, що тодішні культурники, а за ними Комаров, могли погоджуватися з соціалізмом. Навпаки, вони були переконані, що соціалізм на Україні неможливий, бо «наш мужик індивідуаліст», вони не дуже то були за раціоналізм, а приймали тільки релігійну толеранцію¹.

Через те можна погодитися із думкою В. Дорошенка, що «Маркс, Лясаль і лад їх ідей були для старого Комаря очевидно чимсь з українством зовсім не примиримим»². Але не можна ніяк робити такого висновку на підставі його характеристики Бебехівни зі згаданого жарту Не-я «Попереду спитайся, а тоді й лайся», «доволі правдиво і влучно обмальованої пустотливої панночки³, яких на превеликий жаль чимало єсть між нашими курсистками. Вона нібито й українофільством трошки знадилась, навіть і говорить по-українські, певно була в такій студентській компанії, але ні до якої праці на користь не здатна; була і в інших студентських кружках, де нахапалася слів «соціалістичні ідеї», «емансипація», «заробітня плата» і носить з Лясалем і Марксом тощо, нічого в них не розуміючи. Образ сеї пустотливої та лепетливої панночки – неначе з натури списаний». Бо який же висновок із цих слів? Що є, на жаль, панночки, які нахапуються

¹ Лист. І. Франка до Драгоманова з 8-VI-1891 р. Матеріали для культурної громадськості історії Західної України, видає Комісія Західної України Всеукр. Акад. Наук. т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова. У Києві 1928. Стор. 349.

² В. Дорошенко. Михайло Комаров (Комарь) ЛНВ. 1913. X. Стор. 130.

³ Зоря 1886, ч. 20, стор. 344.

тільки слів та які не розуміють Маркса й Лясяля й не працюють на користь народу та ставляться зневажливо до Шевченка, бо з нього немає ніякої користі народові, на їхню думку.

Виходить, отже з п'єси, що панночки не вміли погодити Маркса й Лясяля з українством і легковажили собі Шевченка та ставали тільки говорунами, проти чого виступає М. Комаров. А як навпаки часом тодішні культурники ніби хотіли використати (розуміючи по-своєму) Лясяля для українства, видно добре навіть із художнього типу «нового чоловіка» Радюка в повісті Нечуя-Левицького «Хмари», який теж ставить «національну справу «на поважний науковий ґрунт», що через європейські думки й науку «побачив» новий світ, нове життя, «що читає не тільки Гегеля, але «перший том Лассаля на німецькій мові» та інші наукові книжки. Як самі народовці розуміли свій націоналізм і європеїзм, нехай послужать іще думки С. Полтавця¹, що їх переказує М. Комаров у своїм рукописнім щорічному огляді літературних новинок за 1890 р. так: «Народовці сама найсильніша малоруська партія, котра має найбільшу популярність в Галичині. Вони щиро стоять за національні права русинів в боротьбі з поляками, за федераційну волю розвитку малоруського народу на національному ґрунті при світлі вселюдських ідеалів. Єднання слов вони вбачають не в пансловізмі, а в федераційній, вільній організації народів. Разом з тим вони стоять за культурне єднання з українськими русинами, разом з ними працюють на полі спільного письменства. В економічних та інших громадських працях вони поступовці, але думають, що поки що національне самопізнання – се перша і найпотрібніша праця малорус. інтелігенції, тим-то вони закладають школи, читальні, видають книжки, часописі і т.д. і скрізь у всіх своїх працях найголовніше прямують до збудження національної самосвідомості малоруського народу. Вони справді багато добра зробили для народу і навіть досягнули того, що Галичина має вже дві гімназії, де ви-

¹ Елисаветградский Вестник. 1890. № 87, 94, 101, 105 (С. Шелухін. Записки укр. бібліог. т-ва в Одесі. Ч. I. 1928. II

кладова мова малоруська і навіть в університеті є деякі кафедри малоруські.

Органом їх є: Діло, Батьківщина, Зоря, Буковина, Правда, Дзвінок, Шкільна Часопись і др. Мова щиро народна малоруська і правопис фонетична щодальше набуває собі прихильності поміж народовців. До недавнього часу народовці склали одну спільну партію, але помалу тепер визначились дві фракції – народовці-ліберали і радикали. Сі останні (Франко, Павлик та інші), ведучи культурну працю на націон.-малорус. ґрунті, як і перші і навіть разом з ними, звертають найбільшу увагу на економічне життя свого народу. Питання народ. економіки і господарства, справа поліпшення матеріального добробуту робочих людей – ось що, на їх думку, повинно складати найголовнішу задачу малоруської інтелігенції¹.

З усіх праць, думок і єднання з галицькими народовцями видко, що так само розумів народівство й М. Комаров, бо так він сприймав Шевченка й хотів виконувати його заповіти – і через те про Франка він каже, що Франко належав до «цілком народної і при тім поступової партії». З другого боку, не можемо замикати очей на те, що за свідченням І. Франка був М. Комаров спільником Кониського, що мав передати Семиренкові гроші на видання «Правди»², в якій брав участь сам і яку рекомендував як «орган цілої Руси-України з широкою програмою славного колись Кирило-Мефодіївського братства», що «по своєму розмаїтому змісту, по напрямку і по мові достойна уваги кожного українця і наш обов'язок підтримувати се видання і матеріально і морально», але яка мала не зовсім поступові думки за підвалину, провадила завзяту боротьбу з радикалами та проповідувала угодовську політику з польськими керівними верствами, тобто зі

¹ Укр. Бібліогр. за 1890 р. (рукоп.)

² Матеріали для культурної й громадської історії Зах. України. Стор. 348-349, 365.

шляхтою, мріючи про київське королівство та маючи дуже сумнівні фонди¹.

Проте, сам Комаров не похваляв лютої боротьби між різними партіями в Галичині й бачив цю лютість не однобічно, як Антонович, що обвинувачував у ній тільки радикалів², а зазначував, що вона панує між усіма галицькими партіями³.

Зрозуміло, що він як культурник не погоджувався теж і з методами праці галицьких радикалів. Тільки мріючи поки що про таку працю для народу, яку виконували в конституційній Австрії галицькі народовці, М. Комаров збирає щороку тайком на Шевченкові роковини гурток однодумців і там у тісному цьому гурткові читає свої «Огляди літературної і просвітної праці» за попередній рік, що залишилися в рукописах, але з яких деякі виривки друкував автор у «Зорі» та в інших журналах.

Богдан Михайлович Комаров передав мені для використання п'ять повних і один виривок таких оглядів у зшитках звичайного формату. Перший зшиток «Огляд літературної і просвітної праці за 1887 рік» має 32 стор. битого дрібного письма, на обох сторінках карток і з додатками навмисне зроблених маргінесах, другий під тією самою назвою за 1888 рік 24 стор., третій «Огляд словесної і просвітної праці нашої за минулий 1889 рік» 24 стор., четвертий Укр. Бібліогр. за 1890 рік. 103½ стор.⁴, п'ятий «Відчит за минулий 1902 рік» 24 стор. і 5 сторінок із шостого огляду правдоподібно за 1898 рік, як виходить із контексту та з деяких дат. Коли ми звернемо увагу на те, що ми вже маємо в Зорі за 1886 і 1887 рік друкований: «Короткий перегляд українських книжок за 1885 (передущий) рік», коли зважимо, що маємо ще за 1902 р. огляд найголовніших подій і фактів, якими так чи інак виявилось національно-культурне життя України в минулому

¹ Іван Франко. З останніх десятиліть XIX. ЛНВ. 1901. VIII. 62

² Матеріяли... 349.

³ Огляд літер. і просвітної праці за 1887 рік.

⁴ Перша назва була «Сьогоднішні» перекреслено Українські літературні новинки на Україні за 1890, перекреслено. Друковано дещо в «Зорі» за 1890 рік п.н. «Нові книжки українські».

1902 році», то можна думати, що такі огляди писав він щорічно, щоб у гуртку, при нагоді, його відчитати. Такою нагодою, як ми зазначили, були Шевченкові роковини, й там він відчитував цей огляд. Тільки звіт за 1890 рік не відноситься до тієї дати, як видно це зі вступу, що починається так: «В сьому одділі ми маємо подавати від час до часу звістки про нові книжки, друковані в Росії в сім році як в українській, так і в великоруській мові, так само і про найбільше цікаві статті з сьогорічних російських журналів і часописей, коли вони своїм змістом доторкаються України». Отже це чорнова його тієї літературної праці, що її виготовляв він для «Зорі», де подавав звістки про нові книжки або статті нарізно», вважаючи, що «такий спосіб дасть... змогу подавати звістки у свій час, незабаром після виходу якої новинки. Тут матиме місце, – заявляє він, – часом і ширша критична оцінка, а частіше коротенька замітка або й просто бібліогр. звістка; маючи ж на увазі, що книжки з України нелегко достаються в Галичину, ми по змозі будемо переказувати і зміст найбільше цікавих новинок». Поставивши собі таке завдання, він і подав був наголовок «Країнські літературні новинки», що його змінює на «Укр. бібліогр.» і заповідає: «Нехай читатель не сподівається тут сильного огляду письменства або якої частини його за той або інший час; такий огляд при ненормальному стані нашого письменства, задля відомих всім причин, у всякім разі не був би повний, не виявляв би літературних змагань на Україні».

У своїх оглядах брав М. Комаров цілу Україну, мотивуючи це так: «Я тут поведу річ не тільки про Україну, але й про Галичину і Буковину, бо все ж то єдина Русь-Україна; однакові звичаї, однакова мова з'єднують нас і всі наші змагання на полі громадського добробуту, на основі широкої освіти нашого народу на народній мові – суть однакові. Та й літературні зв'язки України з Галичиною і Буковиною тепер вже стали такі, що трохи не кожне видання в Галичині або й на Буковині складається з спільних творів всіх 3-х частин русько-української землі і нашим писателям, не маючим притулку на «нашій не своїй землі», вільний шлях: до тих закордонних видань наших родимців. Звичайно, що наша річ буде більш про видання народної партії в закордонній

Україні, а не всіх частин, між котрими і досі ще єсть чимало таких, що відцуралися від свого рідного»¹.

Звичайно маємо в цих оглядах короткі звітлення про «справу народного письменства і просвіти на основі рідної мови». Добре було б, – зазначає він, – показати все громадське життя, бо це було б показником, як виконуються Шевченкові заповіді любові до найменшого брата і праці для рідного краю», «оскільки його високі ідеали і поклик його до національного самопізнання прийнялися на рідній ниві» та «живуть ще в наших думках». Отже суцільний огляд цілого громадсько-національного життя був би не тільки потрібний, але й був би найкращою «згадкою пам'яті Тараса», бо він доказав би, що не вважаючи на «лиху годину, яку судила наша історія, діло відродження нашої народності не вчасне», що «єсть ще сили і змога боротися, що «пісня Шевченкова довіку буде жити». Однак на це «треба не одного реферата, не одні сили», а по-друге «на Україні національне життя могло виявитись найбільше в літературі, в театрі і науці»². Через те бере він у оглядах переважно «справу народного письменства і просвіти на основі рідної мови» як головну ділянку «боротьби та життя» й підбадьорений тим, що ця боротьба є, кінчить він звичайно «на швидку руч скомпонований відчит» виливком із Шевченкових поезій чи інших поетів на його честь.

Але беручи під свій огляд літературне життя, не забуває він і вказати на інші прояви культурно-громадського життя й притягає багатий матеріал.

IV

Як же порядкує М. Комаров свій матеріал у цих оглядах? Коли приглянутися до порядкування та розгляду матеріалу, то бачимо певний плян і навіть певну схему, що виявляється вже в огляді за 1887 рік, а найяскравіше виступає в огляді за 1888 рік. Розглядає

¹ Тут мова йде про галицьких москвофілів.

² Відчит за 1902 рік.

тут автор насамперед повісті й оповідання, що то появилися в альманахах, журналах або окремих виданнях, потім ідуть перекладні твори, якщо такі були. Другий розділ займають огляди лірики й віршованої поезії так оригінальної, як і перекладної. На третьому місці стоять драми, що їх розглядає М. Комаров разом із театром. Відтак іде рецензія на історію літератури Огоновського, що тоді появлялась у Зорі та окремим виданням і була великою подією в національному таборі народників, а також бодай коротка згадка про найважливіші наукові праці та їхню вартість, особливо з історії, географії, етнографії, мови та про етнографічні збірки. Далі маємо короткий огляд періодики та некрологи. Потім ідуть «найголовніші торішні справи з нашого громадського життя на всім просторі Русі-України», де згадуються різні національні святкування, ювілеї, правописне питання. На сьомому місці подає він критичні статті, замітки й оцінки. Під особливу увагу бере критичні статті на Шевченкові твори. Восьме або дев'яте місце огляду займають *Ucrainica* в інших мовах, що «тичуться до України або до славного юбіляра нашого» та короткі згадки за українську музику.

Коли спитаємо себе, що правило йому за підвалину або за зразок до такого порядкування матеріалу, то бачимо, що маємо такий порядок у тодішньому журналі «Зоря». «Зоря – письмо літературно-наукове для руських родин», мала саме тоді загальноукраїнський характер і ділилася на такі розділи, що цілком відповідають порядкуванню матеріалу в оглядах Комарова. Виходить, отже, що такий реферат мав заступити в тодішніх ненормальних відносинах літературно-науковий журнал за весь рік, так як тодішні альманахи повинні були заступити періодичний вихід журналу. В «Огляді за 1887 рік» каже М. Комаров про альманахи промовисто так: «В минулому році вийшло 4 альманаха: «Складка» в Харькові, «Ватра» і «Перший вінок» в Галичині і «Зерна» в Буковині. Видання альманахів на Україні в послідні роки стало ділом звичайним і щороку то в тім, то в іншій місті видається один або часом і два збірники. Траплялося часом чувати дивування над такою явою, дехто навіть намагалися підвести се під які-небудь закони літературного розвитку, коли

має наступити, так сказати, період альманашний. Але нам се діло здається простішим: з часів «Основи» не раз, та й не два земляки наші добувалися видавати український журнал, але всі їх змагання марне загинули. Ми й досі не маємо рідного куточка, де б наш писатель міг знайти притулок для своєї праці, а видати окремою книжкою се завжди нелегко. Крім того ще й цензура дивиться так, що маленька книжка піде в народ, а збірник в інтелігенцію, то на збірник дивляться якимось інше і чим він більший, чим товстіший, тим менше до його чіпляються. В Галичині хоч і є свої часописи, але ж літературного матеріалу з українськими гостинцями часом збирається багатенько, та до того в Галичині збірники видаються в яких-небудь громадських цілях, окрім літературних»¹.

Порядкуючи отже так свій матеріал, М. Комаров свідомо відступив у своїх оглядах від пляну літературознавця навіть тодішніх часів, мотивуючи це ненормальними умовами, які не дають уяви правдивого розвитку історії літератури. Хіба можливо говорити за нормальний розвиток літератури, – каже він, – коли «трохи чи не перше місце займає цензура, як та сила, що дає більше або менше простору літературі або й зовсім її спиняє». Отже вказуючи, що при тодішній цензурі «не було літературних змагань», не дає він навіть літературних оглядів за один рік хоча б у такому вигляді, як дав В. Коцовський у «Зорі» за 1887 рік² «Огляд національної праці галицьких русинів», чи як давав їх В. Горленко в Київській Старині, а йде він у своїх оглядах більше за Огоновським, що навіть у своїй історії літератури XIX ст. давав тільки окремих поетів і письменників та їхні твори, дотримуючися хронологічного порядку та літературних жанрів, перераховуючи зміст творів і свої естетичні почування. Але притягав М. Комаров у літературі громадське життя й підносив заслугу Огоновському, що в історії літератури, що її поділив на 5 відділів, до «кожного поділу подає спочатку спільний огляд на

¹ Огляд за 1887 рік.

² Зоря. 1887 рік. Ч. 21–22. Стор. 361–379.

весь той період, в зв'язку з громадським життям за той час, а за тим уже описує всі пам'ятники того періоду». Правда, всі тодішні історики літератури приймали за підвалину до студіювання історії літератури громадське життя, намагаючись дати «історично-об'єктивне» вивчення літератури, але важливо, як вони розуміли це громадське життя, як вони розуміли історизм та й об'єктивізм і що давали на практиці.

Так, М. Петров у своїй праці «Очерки истории украинской литературы XIX ст.» Киев 1884, задумав дати історично-об'єктивне вивчення української літератури», а дав нам українську літературу тільки як відбиток і рабське наслідування російської літератури.

Микола Дашкевич у відомій відповіді на цю книжку¹ більшу звернув увагу на зв'язок із головнішими європейськими течіями при національному змісті української літератури й теж не подав життя громадського. Не дав історичного ґрунту та справжнього історичного розвитку й Пипін у своїй «Історії славянских литератур», хоч і він намагався в тодішній боротьбі й суперечках про вагу, можливість існування та значіння української літератури стати на її оборону. А причина? Вона ясна з його позиції після появи першого тому «Історії літературы русской» Ом. Огоновського². Треба було цьому останньому стати на ґрунт окремішности української літератури від російської через те, що «народність русько-українська єсть окремою від народности великоруської або російської», щоб Пипін виступив зараз із своєю статтею, в якій уже наголовок «Особая история русской литературы»³ показував іронічне ставлення авторове до думки Огоновського про те, що історію української літератури треба починати ще від феодальної доби, як це зробив цей останній. Підвалиною до такого ставлення були не так хиби та фактичні поми-

¹ Отзыв о сочинении г. Петрова: Очерки истории укр. лит. XIX стол. Отчет о 29-м присуждении наград графа Уварова. Спб. 1888.

² О. Огоновський. «История литературы русской». Ч. I. Львів 1887.

³ Вестник Европы. 1890. IX.

лки, що їх допустився український історик літератури, як радше зачеплені національні почування російського вченого, що ніби не зрозумівши слова «руський» і підсунувши Огоновському духінщину, сам не міг позбутися думки, що українська література була й буде літературою провінційною.

Тією своєю позицією викликав він гостру критику на свої думки так від М. Комарова, що перший відгукнувся на Пипінову статтю, коли його просив це редактор «Зорі» В. Лукич (Левицький), як і від самого Огоновського «Моему критикові. Відповідь А. Пипінови... Львів 1890, і від Баштового Івана (Нечуй-Левицького): «Українство на літературних позвах з Московщиною», Львів 1891. М. Комаров виказує, що Пипін у статті став уже на погляд суперечний із попередніми думками про українську мову й літературу, що їх він подав у згаданій історії слов'янських літератур, і бажає «обмежити українство й замкнути його в рамки краєвого провінціалізму, котрі по правді хіба трохи ширші звісного указу 1876 р.». Легко збиває він Пипінові закиди в духінстві та його думки про те, що українська література не може розвиватися як окрема література через те, що немає окремого культурного й державного життя, як рівно ж виказує неслухність Пипінову в його заперечуванні українського походження деяких старих пам'яток, хоча не заперечує, що міг Огоновський дещо з північних творів (великоруських) зарахувати до українських. Далі виказує сумнів, чи справді старе письменство, що було відірване від мас мовою, мало таку вагу для селянства («народу»), як це доводить Пипін. Не відкидає він, нарешті, Пипінові думки про єднання української літератури з російською, але заявляє, що треба їй єднатися теж із європейською, і то не посередньо через російську літературу, але й безпосередньо.

Тією рецензією на Пипінову статтю показав М. Комаров себе добрим літературознавцем і подав не одну здорову думку в часи, коли не було ще справжньої історії української літератури, коли тільки в листуванні між собою виробляли Франко та Драгоманов плян культурно-історичної літератури замість давнішої естетичної, та коли думки щодо її існування хиталися між розу-

мінням її як додатку чи копіювання російської, та між змаганням провести в ній консеквентну, самостійну національну думку, що підносить як заслугу Огоновського, В. Коцовський у рецензії на його історію¹, то знову затиралася справжня література в особистих думках, як у Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», або в накопиченні громадсько-політичного матеріалу, як у Остапа Терлецького².

V

Але головне завдання Комарова було ознайомлювати українську громаду з новими творами української літератури та давати до «Зорі» літературні новинки наддніпрянської України. Через те мусить він давати не раз короткий зміст творів, хоча при ненормальних умовах розвитку української літератури було це звичайне явище й виповнює більшу частину не тільки критичних оцінок і статтів, але й історії літератури Огоновського побіч естетичної оцінки.

Що ж кладе в основу своєї критики М. Комаров? Він представник реалізму в літературі, що ставить до неї громадсько-виховні завдання як до творчості в «образах і картинах». Він вимагає в літературі правдивого життя, живих людей, дійсних подій, правдивих малюнків із природи. Все це має письменник черпати з оточення або з історії. Але «правдивість змалювання життя людського, як найперша умова артистичної правди, зовсім не те, що копіювання того або іншого випадку»³. Оцінюючи «збірник драматичних творів» Г. М. Бораковського т. I⁴, зазначає М. Комаров: «Автор в передмові каже, що бере для своїх творів правдиві случаи, котрі приходились йому бачити своїми очима, а з особого листа автора мені відомо, що автор навіть користувався

¹ Зоря. 1887. № 7. Стор. 124 (чи 129).

² Іван Заневич. Літературні стремління галицьких русинів вд 1772 до 1872. «Житте і Слово». 1894–1895.

³ Зоря. 1889. Стор. 14.

⁴ Т. с. Ч. 1–2.

слідчими протоколами і деякі сцени списані ним згідно з цими протоколами. В цьому саме ми вбачаємо велику помилку автора. Кожна хроніка може дати тільки сюжет; вже автор повинен працювати його зовсім самостійно, а не по слідчим протоколам, котрі мають зовсім інше на меті і виявляють найбільше саму лише формальну сторону справи, а не живу душу». Ці слова сказані з нагоди драматичних творів, але їх можна віднести теж і до белетристики, де вимагає Комаров певної думки, певної ідеї, вказуючи, що письменник повинен мати перед собою за зразок Шевченкову творчість.

Життєвої правди вимагає він не тільки в творах із сучасного життя, але теж і в історичних. У рецензії на Кулішеву драму «Байда», спостерігаючи історичну невірність у змалюванні Вишневецького, він пише: «...можна давати волю фантазії в історичному романі чи драмі тощо, але сама фантазія у всякім разі повинна бути згідною з історією. Тим часом Кулішів «Байда» з його шуканем якоїсь невідомої правди ані трошечки не подібний до справжнього Вишневецького, наскільки про него відомо з історії»¹. Через те в історичних творах розглядає він, хто працював художньо, а хто історично над якоюсь історичною темою чи то особою, придивляється, відкіля взято фабулу та в якій мірі відповідає особа або історичній характеристиці або бодай духові часу.

В оцінці драматичних творів розглядає Комаров, чи матеріал надається до драми, звертає увагу на розвиток дії, на характеристики дієвих осіб, дивиться, чи їхні характери є вже підвалина драми чи всі вчинки дієвих осіб умотивовані. Рівночасно завсіди придивляється, скільки твір надається на сцену або скільки треба було б його переробити. Це зовсім зрозуміло при драматичних творах, а особливо, коли зважимо ще й те, що тоді театр був наче одинокий показник українського життя. В поезії, особливо ліричній, вимагає «теплото чуття, здорової думки, щирого голосу та розмаїтості мотивів». Вже в початкових творах Лесі Українки

¹ Т.с. 1886. Стор. 82.

бачив він зазначені прикмети й через те похвалив молоду поетесу в рецензії на жіночий альманах «Перший вінок» ось якими словами: «Пише вона дуже мало, але у всіх її віршах чується якась тендітна свіжість, справдешня щирість чуття і та невимовна краса слова, котра чарує вас і приковує до себе». Саме за ці прикмети привітав він дуже щиро молодого Самійленка, в якого пізнав теж справжнього поета, що вміє й може співати¹. Не помилявся теж і щодо інших і щиро вітав, коли бачив хоч іскру таланту, через те розглядав він твори теж і менших поетів і письменників, яких навіть тодішні критики звичайно забували або не звертали на них уваги то знову в листах до редактора «Зорі» робив закиди Лукичу, що «Зоря» містить слабії поезії». Не любить він, коли поет оспівує тільки свій сум, свої жалі, «невідомі муки, надзвичайні страсті», свої «Чари Коханья» надто, коли вони ніби надумані коли вони «вимушені, пихаті й химерні». Правда, не відкидав він особистої лірики, «про бажання і поривання душі людської, але любить поезію на громадські мотиви, любить пісні й поеми про селянське життя та про селянське (за тодішнім виразом народне) горе.

Ніби підвалиною до того, які форми має приймати людське почування та в яку форму має виливатися, служила йому Шевченкова муза й та усна творчість, в якій він бачив народний дух і народню форму. Радо вітає він елегантну поезію, але й високо цінить Руданського за його співомовки, через що до зібрання недрукованих його матеріалів не мало положив він праці й хисту. Але як щиро вітає він природний гумор, напр. у Самійленка, так гостро картає штучний і вимушений гумор і гостро виступає проти надуманого комізму, не взятого з життя та різних «Сміховин», що то появлялися тоді частіше, ніж поважні твори.

Про віршову техніку говорить коротко, зазначаючи тільки, чи «вірш пливе гладко», чи «скрізь вірш вірний і виразний», чи «легкий і вироблений». В поемах розглядає, чи «весь склад поеми

¹ З поезій Волод. Самійленка. Частина перша. Київ. 1890. Зоря. 1891 і с. 56 та 1890, ч. 3.

доладній», чи «поема не розтягнута, чи «немає зайвих картин і образів, що не мають зв'язку з головною думкою» тощо.

Зате велику вагу кладе Комаров на мову в перекладах і в оригінальних творах. Переклади «мали бути пробним каменем не тільки для перекладників, але теж і для української мови, що мала вказати чи здатна вона до перекладу утворів найкращих європейських поетів», чи не бракує їй виразів, чи «віддасть вона все ту звучність і тонкий – відтінок», чи потрібно кувати нові слова, проти чого обурювалося тоді багато культурників, закидаючи ковання слів Олені Пчілці, М. Старицькому, Кулішеві, коли цей останній ставив собі завдання «виробити форми змужичілої нашої мови, на послугу мислі всечоловічній»¹. Питання придатності української мови в науковій справі не сходило тоді з уст культурників. Тільки одні думали, що можна обійтися лексиконом слів народної мови, інші ні. М. Комаров належав до останніх, що, знаючи недостаток невиробленої мови, сам працював над складанням і виданням українського словника, і в цій справі писав у «Зорі» так: «Письменство наше дуже молоде і розвивалося серед таких непогодних умов, що й досі ще не виробилася така як слід літературна мова, щоб вона здатна була цілком до наукового викладу. Се повинен признати кожний, хто коли брався за наукову працю на народній ниві»². Отже М. Комаров і сам підносить потребу вироблювати літературну мову й вважає пізнішого Куліша за гарного стиліста³, хоча пізніший Куліш не дуже дотримувався в перекладах суто народної мови й часто впроваджував новотвори, що не раз не подобалися критикам.

Ось що пише Горленко в листах до Панаса Мирного: «Перевод Кулиша, как Вы увидите сами, далеко не так естествен и чист по языку, как Ваш. У него много натянутых оборотов и слов, он слишком свободно играет малор. речью, иногда удачно иногда

¹ Киев. Стар. 1899. Стор. 349–450.

² Хто справді винен і де ж наша робота». Зоря. 1889. Ч. 3. Стор. 51. Зоря. 1886. Стор. 82.

³ Зоря. 1886. Стор. 82.

нет». Або: «Я думаю, ознакомившись с Кулишевскими переводами, Вы также разделяете мое мнение о их напрасной вычурности и о странных капризах и новшествах языка им вводимых»¹. Коли Комаров і гудив Куліша за мову, то не за чистоту, а за «роблену красномовність». Але й М. Комаров кладе в основу письменницької мови народню, мову народної поезії й тому він у своїх оглядах обов'язково зачіпає всюди, що нового маємо з фольклору, що на його думку є «невичарпане джерело народної поезії». З досі сказаного виходить, що він бере при розгляді творів реалізм, народність у формі й мові, чого найкращим виразником начебто був Шевченко, тобто ті засади та ті естетичні мірила, що їх мав М. Комаров у статті Нечуя-Левицького: «Сьогочасні прямування в українській літературі».

VI

Але взявши цю статтю за підвалину до своїх критичних оцінок, тим самим уже Комаров ставив себе в невідгідне становище критика. Виробивши собі певну схему, він не тільки повторювався в оцінках різних авторів, але й мусів відчувати свою нижчість як критика порівняно не то що з І. Франком, Драгомановим та їхніми дуже небагатьма послідовниками (напр. Білик), але теж і з критиком Горленком, а може й іншими, хоча правду сказавши, тих інших було дуже мало й Комаров нічим від них не різнився (див. навіть А. Хванька-Кримського й О. Маковея в Зорі).

Як бібліограф, що стежив за літературою в зв'язку з цензурою, як культурник, що на літературу велику звертав увагу, в часи, коли майже зовсім не було літературної критики й ціла критика звужувалась у журналах до коротких рецензій або заміток, і «в цьому полі працював він так, що його тодішніми критичними статтями й замітками задоволена була культурницько-народовецька інтелігенція, і на цьому полі, як і на інших, засту-

¹ Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. УАН у Києві, 1928 р., стор. 34–36.

пав під кінець 80-х і на початку 90-х рр. брак фахових робітників, тим більше, що його про це просили ще 1886 року І. Франко для задуманого часопису «Поступ» і, пізніше, редактор «Зорі» Лукич та інші та й сам він пильно дбав, щоб «про кожну рус. укр. книжку була замітка, коли не ширша оцінка»¹. Однак розвиток української літератури, приплив свіжих сил у критиці й літературознавстві та нові його вимоги змушували Комарова-культурника відходити на задній план у галузі критики й після словника зайнятися більше бібліографією вже не як засобом боротьби з цензурою, тим більше, коли ця остання помаленьку почала здавати свої позиції, але як необхідною частиною літературознавства та віддатися громадсько-освітній праці так, як він її розумів, коли тільки прийшла на це змога після революції 1905 року.

(Літ. архів. – 1930. – Кн. 3–6. – С. 55–75).

¹ Бібліологічні Вісті, № 4, 1927 р. Стор. 35. Лист до В. Лукича.

М. Ф. КОМАРОВ

Михайло Федорович Комаров народився 1844 р. в с. Дмитрівці Павлоградського повіту на Катеринославщині.

Про рід Комарових син бібліографа, учений-ботанік Богдан Михайлович Комаров в листі від 15 квітня 1960 р. до автора даної праці писав: «Дід мій, Федір, з походження був великорос, що за молодих літ переселився на Україну і тут більш-менш зукраїнізувався».

Після закінчення Катеринославської гімназії М. Ф. Комаров вступив на юридичний факультет Харківського університету, який закінчив 1867 р.

Про атмосферу, яка панувала в Харківському університеті, коли там навчався М. Комаров, можна скласти уяву на основі мемуарів А. Воронова «Воспоминания бывшего студента Харьковского университета 60-х гг.», надрукованих в червневій книжці журналу «Русская старина» за 1913 р. А. Воронов згадує, що для студентів Харківського університету імена Герцена, Чернишевського, Добролюбова, Писарева «були імена майже що не святі, імена авторитетів незаперечних» (названа праця, с. 582); що студенти цікавилися народними піснями, народними звичаями тощо. Можна з певністю сказати, що любов до української народної творчості, яку М. Комаров проніс через усе своє життя, виникла саме в роки навчання в Харківському університеті.

Після закінчення університету Комаров одержав посаду в окружному суді в м. Острогожську.

В цей період він перекладає на українську мову деякі науково-популярні твори. Брошури А. Іванова «Розмова про небо та землю» і «Розмова про земні сили», які М. Комаров переклав з російської на українську мову, набрали значного поширення серед читачів і викликали появу кількох позитивних відгуків в українській, російській і польській пресі.

З Острогожська М. Комаров переїхав до Києва, де працював адвокатом. Тут він мав власну книгарню. У 1883 р. М. Комаров переїжджає до Умані. Тут він згуртовує навколо себе лінгвістів-аматорів із середовища місцевої інтелігенції, які допомагали йому в збиранні лексичних матеріалів для російсько-українського словника.

Влітку 1887 р. М. Комаров одержав посаду нотаря в Одесі. Одеський період життя бібліографа висвітлений порівняно повно. В Одесі М. Комаров відіграв провідну роль в гуртку української ліберальної інтелігенції, організовував лекції, деякий час фактично редагував одеський журнал «По морю и суше», в якому друкувалось чимало українознавчих матеріалів. І в Одесі Комаров продовжував збирати матеріали для російсько-українського словника, писав статті до журналів і газет, займався бібліографією.

М. Комаров ніколи не відзначався міцним здоров'ям. 8 серпня 1913 р. після сильного приступу астми М. Ф. Комаров помер.

На суспільну арену М. Комаров вийшов у 60-ті рр. ХІХ ст. Це був період посиленого розвитку капіталізму, зумовлений скасуванням кріпацтва. Неймовірна експлуатація пролетаріату, злидні селянства, придушення неруських народностей – такими рисами відзначалася тогочасна дійсність.

Національна політика царизму була також скерована і проти українського народу (укази 1863 і 1876 рр. та ін.). Комаров близько до серця брав ту кривду, яку чинили українському народові царські сатрапи. Але не розумів того, що волю українці можуть здобути лише в спільній боротьбі трудящих всіх народів Росії проти спільного ворога – поміщиків і капіталістів.

За своїм світоглядом М. Комаров був ліберальним народником. Йому притаманні ідеї мирного культурництва, теорія «малих діл». Треба однак відзначити, що від лібералів він відрізнявся ширшим поглядом на окремі питання суспільного розвитку, реалістичністю оцінки окремих суспільних явищ.

Наприклад, в рецензії на драму П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» Комаров критикував автора за те, що він проникся ідеями польських панів, перекручуючи на догоду їм історію

України. Спростовуючи твердження Куліша про цивілізаторську роль польської шляхти на Україні, Комаров писав, що польські пани прагнули перетворити життя українського народу в справжнє пекло.

У рецензії на збірник віршів Я. Щоголева, говорячи про роль народу в історії, М. Комаров справедливо відзначив, що «народ своєю працею кривавою дав змогу і науці, і поезії, і всім утіхам нашого життя цвісти і процвітати».

Як стверджує М. Клевенський, Комаров у російському додатку до герценівського «Колокола» за 1868 р. (№ № 4–6) під псевдонімом Чапля надрукував статтю «Клеветникам», в якій викривав душительську політику царизму і його наймитів (типу Каткова) щодо українського народу і його культури. В цій же статті із співчуттям згадується український революційний демократ Красовський, жорстоко засуджений царизмом за революційну діяльність.

Для уявлення світогляду М. Комарова показовим є і його ставлення до І. Франка. В одному з листів до редакції «Зорі» (1888 р.) Комаров писав, що «[...] по силі таланту і по діяльності» Франко «тепер в Галичині видатніший писатель, то нам здається, слід би втихомирювати те ворогування і лучитися з Франком, Павликом, Кобринською і їх товариством задля спільної праці, а не розпалювати те ворогування, як це роблять народовці».

Таке «вільнодумство» Комарова не подобалося народовцям і вони іноді відмовлялися друкувати в «Зорі» його матеріали. Про це довідуємося, зокрема, з листа М. Комарова до О. Кониського, написаного в 1888 р.

«Г. Цеглинському¹ я послав для «Зорі» мій відчит на Шевченкових роковинах «Огляд письменства і просвіти україн[сько]-рус[ької] за 1887 р.». Він не згоджується друкувати, бо раз те, що про деякі книжки було вже в «Зорі», а друге – і се найголовніше – йому здаються несправедливими мої докори народовцям, а най-

¹ Тодішній редактор «Зорі».

паче самому Г. Цеглинському] за його критику творів Франка і Кобринської».

Інтереси М. Комарова були різноманітні. Він займався історією й фольклористикою, етнографією, історією літератури і літературною критикою, лінгвістикою, бібліографією тощо.

Свої праці з цих питань М. Комаров випускав чи то окремими виданнями, чи публікував у таких періодичних виданнях, як «Діло», «Зоря», «Киевская старина», «Правда», «Одесский вестник», «По морю и суше», «Літературно-науковий вісник», «Нова громада», «Рада» та ін.

Наукову діяльність М. Комаров розпочав з фольклорних досліджень, опублікувавши першу свою працю в «Екатеринославских губернских ведомостях» (1865, № 22).

М. Комаров немало зробив для історії української літератури. Невтомний літературний слідопит, він розшукав і надрукував невідомі твори кількох українських письменників, матеріали до їх біографій тощо. Йому, наприклад, належать публікації матеріалів і статті про життя і творчість П. Гулака-Артемовського, О. Стороженка, С. Руданського, В. Забіли, В. Мови (Лиманського). Не байдужий був Комаров до мистецтва, театру, музики. У його статтях, замітках про М. Лисенка, П. Сакаганського, М. Садовську (Барілотті), П. Ніщинського, інформація і дописах про театральні вистави, концерти міститься чимало цінних фактів.

Він докладав багато сил і до того, щоб український читач мав можливість познайомитися з творами російських письменників, перекладав українською мовою твори М. Гоголя, Л. Толстого, М. Добролюбова, І. Тургенева, В. Короленка.

Вніс Комаров свій вклад і в українське мовознавство. Чотирьохтомний російсько-український словник, складений під його керівництвом і виданий під псевдонімами М. Уманець і А. Спілка¹ у Львові 1893-1898 рр., був до появи словника Б. Грінченка найкращим на Україні.

¹ М. Уманець – псевдонім М. Комарова; А. Спілка – Одеська (Адеська) спілка, тобто група одеської інтелігенції, що збирала матеріали для словника.

Комаров був також упорядником збірників, займався видавничою справою. Так, 1912 р. він уклав «Вінок Т. Шевченкові із віршів: українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів», 1882 р. видав перший том драматичних творів М. Кропивницького, 1895 р. – перший том поезій С. Руданського.

Виданню українських книжок, як відомо, перешкоджали цензурні утиски, проти яких не раз мужньо виступав М. Комаров. В Центральному державному історичному архіві СРСР в Ленінграді зберігається одна із скарг «коллежского секретаря» Комарова, з якою він звернувся до Міністерства внутрішніх справ. З тієї скарги довідуємося, що царська цензура затримала збірник «Запомога», прибуток від якого мав піти на допомогу селянам півдня України, що 1891 р. голодували. Підставою для заборони збірника було те, що багато вміщених в ньому творів мали «своїм сюжетом гірку долю селянина – в них описується як селянин більшу частину свого життя голодує, а допомагають йому скупю, неохоче». М. Комаров збирав відомості про всі утиски цензури супроти українського слова, а потім друкував їх на сторінках преси. Свалілля царської цензури він висвітлював не тільки в пресі, а й у прилюдних виступах.

«З бодем болючим мушу і на цей раз, як і давніше, насамперед визнати, що правне чи, вірніше мовити, безправне становище України не змінилось: відомий усім указ 1876 р. і досі не скасований, і досі він тяжким тягарем душить наше слово, наше письменство, а разом і все культурне життя України, – говорив М. Комаров в одному із своїх виступів перед гуртком одеської інтелігенції в 1903 р. – Не дивно ж, що воно сковане на Україні геть далеко більше, ніж деінде в Росії, бо окрім спільних усім тяжких умов громадського життя, наша бідолашна Україна мусть ще відчувати тяжку образу і кривду, яку заподіяла нам заборона нашого рідного слова. Ся кривда не поменшала і в минулому [1902] році, і на сей раз мені доводиться знову занотувати декілька фактів утисків і неправди, які мусимо терпіти».

Як вже зазначалося, М. Комаров залишив більший чи менший слід в кількох галузях науки. Та найбільший вклад він вніс в українську бібліографію.

Першою його бібліографічною працею був «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 pp.)», надрукований в альманасі «Рада», що його видав М. Старицький 1883 р. Покажчик охоплює не лише художню літературу, але й фольклорні та інші матеріали. Як довідуємося з передмови, укладач спочатку хотів подати, крім творів письменників Східної України, також і твори українських письменників Галичини. Але потім він вимушений був відмовитися від такого наміру, бо в ті часи дістати галицькі видання навіть у Києві було майже неможливо. Крім того, М. Комаров довідався, що у Львові готується бібліографічна праця про галицьку літературу (малася на увазі «Галицько-руська бібліографія» І. О. Левицького).

Враховуючи все це, Комаров розумів, що його покажчик не буде повним. Він писав у передмові: «Нехай же шановна громада, знаючи всі перешкоди і негарні обставини, на цей раз поки вибачить і прийме мою працю, яко першу пробу в цьому ділі, а знаючі люди, побачивши які пропуски або помилки, зроблять мені велику ласку, коли дадуть покористуватись їх порадою і звітками для додатків і поправок в другому виданні, коли йому доведеться побачити світ». (Окремий відбиток «Бібліографічного покажчика...» с. 4). Віддаючи належне систематичному і хронологічному принципам розташування матеріалу, бібліограф все ж визнав найзручнішим для свого покажчика алфавітний порядок, як такий, що «дає змогу, не гаючи часу на одшукування, зразу в однім місці знайти звітки про всі писання того або іншого автора і про все, що було коли написано про нього» (с. 4).

В покажчику М. Комаров іноді розкриває псевдоніми і криптоніми, вказує, де вперше було надруковано твір, або де він передруковувався; розкриває зміст книг чи збірників, застосовує відсилки. При бібліографічному опису матеріалів він намагався дати максимум відомостей про книгу, хоч слід відзначити, що не всі видання укладачеві вдалося переглянути *de visu*. Цим і зумовлюються примітки М. Комарова такого характеру: «Заведено в покажчик по колишнім згадкам, а тепер цієї книжки не можна роздобути і звісток про неї в інших книжках я не знаходив». (Примітка до бібліографічного запису № 48-в, с. 13).

В кінці покажчика є два додатки. Перший являє собою алфавітний список найважливіших статей про українську мову та літературу, в другому подано відомості про те, скільки вийшло книг українською мовою за кожен рік.

Хоч «Бібліографічний покажчик нової української літератури» не був бездоганним як за повнотою, так і за докладністю і точністю бібліографічного опису, він став подією в культурному житті українського народу. Ця бібліографія переконливо свідчила, що українська література, хоч і придушена, наче рослина каменем, царизмом, нерівномірно, але вперто росла, набирала ся поволі снаги. Бібліографія М. Комарова була також своєрідним обвинуваченням, кинутим царському самодержавству. Й справді, знайомлячись з другим додатком до покажчика М. Комарова, читач не міг не помітити, що у 1798 р. була видана одна – перша книга українською мовою, а через 55 років, тобто в 1853 р. ...також одна українська книга.

Праця М. Комарова увійшла в історію культури України як перша спроба репертуару української книги більше ніж за вісім десятиліть. Вона була стимулом до систематичної праці на ниві української літератури.

Про покажчик М. Комарова багато писала преса.

Рецензент журналу «Киевская старина» В. Науменко (т. 5, 1883, № 4) зазначав, що бібліографія М. Комарова в значній мірі допоможе всім, хто займається вивченням питань української літератури. Не заперечуючи алфавітного розташування матеріалу в ній, він вказував і на недоліки такого принципу. На його думку, незручності алфавітної подачі матеріалу можна було уникнути, вмістивши в кінці книги предметний покажчик. Неповним і не зовсім зручним для користування В. Науменко вважав перший додаток до бібліографії, в якому наводиться перелік статей про українську мову, літературу. Рецензент дав 38 доповнень до праці М. Комарова. Пізніше покажчик М. Комарова високо оцінили російський учений О. Пипін та Іван Франко. Даючи характеристику альманаху «Рада», що його видав М. Старицький, Франко писав: «Дуже важна була в тій збірці перша проба української бібліографії, зладжена М. Комарем; вона уперше дала змогу своїм і

чужим наглядно прослідити повільний зріст, ступневе ширшення та упадання українського письменства в Росії в XIX віці».

Маючи намір випустити свою бібліографію другим виданням, М. Комаров уважно слідкував за відгуками на неї в пресі, збирав доповнення, що їх давали рецензенти, звертався за допомогою до діячів культури.

Думка про підготовку повнішого видання покажчика визріла в Комарова ще тоді, коли він готував перше видання. Про це довідуємося з листа М. Комарова до українського письменника В. С. Гнилоширова, написаного в березні 1883 р.

Лист цей цікавий ще й тим, що в ньому бібліограф висловив свою заповітну мрію скласти повний біобібліографічний словник української літератури, розкрив до деякої міри особливості своєї бібліографічної методики, суть якої полягала в тому, що в своїй бібліографічній роботі М. Комаров розраховував на допомогу громадськості: «Посилаю Вам оце зроблений мною «Покажчик нової української літератури». Передивіться його пильненько з увагою, то певно, в Вашій пам'яті або в замітках знайдеться чимало додатків або поправок [...]. Тільки маючи на меті видати колись повну бібліографію нашої літератури та ще з біографіями і витягом найголовніших рецензій, я наважився тепер видати цей покажчик як першу пробу, щоб закликати других до помочі, щоб кожний мав до чого тулити свої замітки».

В 1897 р. М. Комаров помістив у періодичних виданнях лист до письменників Східної України і Галичини з проханням допомогти йому у зборі бібліографічних відомостей для другого, більш повного, видання покажчика.

Проте зібраний величезний матеріал біобібліографічного характеру М. Комарову не вдалось видати як одне ціле і він друкував його частинами. Однією з таких частин був покажчик «Т. Шевченко в литературе и искусстве».

До бібліографування творів Шевченка і літератури про нього Комаров звертався не раз. Так, у 1886 р. до 25-х роковин з дня смерті поета він опублікував у журналі «Киевская старина» бібліографічний покажчик творів Шевченка і літератури про нього. У 1887 р. Комаров надрукував доповнення до цього покажчика.

Таким чином, покажчик «Т. Шевченко в літературі і мистецтві» був підсумком довгорічної праці Комарова над бібліографуванням творів Шевченка і літератури про нього.

В передмові Комаров писав, що не всі видання творів Шевченка були йому доступні, і тому він вимушений в деяких випадках задовольнятися даними, які є в бібліографічних працях В. Межова, каталогах, рецензіях, літературних вістках тощо.

Твори Шевченка і літературу про нього згруповано в шістнадцяти розділах: основні дати життя і творчості Шевченка, зібрання творів поета українською мовою, українські твори Шевченка, надруковані в збірниках і журналах, російські твори Шевченка та інших.

Цінним був розділ, який показував світовий резонанс творчості поета. В ньому подано відомості про переклади творів Шевченка російською, сербською, чеською, болгарською, польською, словацькою, німецькою, французькою мовами.

В середині розділів матеріал розташовано в хронологічному порядку, причому, спочатку йдуть твори Шевченка, потім наводяться рецензії на них.

На покажчик «Т. Шевченко в літературі і мистецтві» з'явився ряд рецензій, серед яких ґрунтовнішою відзначалися рецензії І. Я. Франка і В. М. Доманицького¹.

Цінність покажчика в тому, що він був однією з перших праць в галузі персональної української бібліографії.

М. Комаров займався також бібліографуванням драматичних творів. Його праця «Українська драматургія» вийшла в Одесі 1906 р. Доповнення до неї було надруковане у 1912 р.

Збираючи матеріали для бібліографії української драматургії, М. Комаров звертався до артистів, драматургів з проханням подати йому відомості біобібліографічного характеру і нерідко такі матеріали одержував. Так, у 1906 р. поет й актор М. Вороний

¹ Про рецензії І. Франка і В. Доманицького див. у розділах, присвячених цим авторам.

надіслав бібліографові цінні відомості про 33-х українських акторів.

З передмови до покажчика «Українська драматургія» можна зробити висновки щодо того, як поставився Комаров до першої російської революції 1905-1907 рр. Він із задоволенням зазначав, що український народ «разом з іншими народами Росії» в час революції «подав і свій дужий голос за кращі умови життя («Українська драматургія», с. V).

Покажчик «Українська драматургія» складається з трьох основних розділів: 1. Драматичні твори українською мовою. 2. Писання про українську драму і театр. 3. Покажчик імен, згаданих в цій збірці з короткими звітками про українських драматургів, композиторів, перекладачів та сценічних діячів.

Працю М. Комарова високо оцінили такі видатні діячі української культури, як М. Лисенко та І. Тобілевич (Карпенко-Карий). Останній писав, наприклад, М. Комарову в листі від 21 березня 1907 р.: «Любий мій Михайло Федорович! Збірку Вашу про українську драматургію одержав і дуже, дуже дивувався, як Ви могли такий цінний та широкий матеріал зібрати. Велике Вам спасибі скажуть ті, хто буде писати історію української драми; велике спасибі Вам скаже і все громадянство [...]. Я ж нині, високо цінуючи Вашу працю, складаю перед Вами сердечну вдячність за цей тяжкий труд на користь рідної літератури».

В бібліографічному доробку М. Комарова є також «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко» та «Бібліографічний покажчик видань Котляревського творів та писань про нього».

Перший з них було надруковано на сторінках журналу «Киевская старина» (1904, № 1, с. 1–25. Є також окремі відбитки), другий – в літературному збірнику «На вічну пам'ять Котляревському» (Київ, «Вік», 1904, с. 467–494).

В бібліографічному покажчику, присвяченому М. В. Лисенку, літературу відображено в двох розділах за хронологічним принципом: 1. Творчість М. В. Лисенка; 2. Література про М. В. Лисенка і його твори.

Своєрідною новинкою в цій праці був допоміжний жанровий покажчик, який мав на меті відобразити «різноманітність творчої діяльності М. В. Лисенка», – як зазначено в передмові. Цей допоміжний покажчик давав можливість познайомитися з тим, що створив М. Лисенко в жанрі опери, оперети, музику на слова яких поетів він написав.

З бібліографічних праць М. Комарова варто згадати також покажчик літератури з питань українського фольклору і покажчик творів С. Руданського та літератури про його життя і творчість.

М. Комаров зібрав багато матеріалів для словника псевдонімів і криптонімів українських авторів, які лягли в основу праці, що надрукував син бібліографа, Б. М. Комаров.

Останньою бібліографією М. Комарова був список його власних друківаних матеріалів. В списку зареєстровано 104 праць М. Комарова і 8 про його життя і творчість. Але в ньому нема деяких статей бібліографа, надрукованих в журналах «Правда» (Львів), «По морю і суше» (Одеса), а також чимало матеріалів про його діяльність. Список цей надрукував у 1913 р. син бібліографа, Б. М. Комаров, вже після смерті батька.

Значний інтерес являє критико-бібліографічна діяльність М. Ф. Комарова в деяких українських періодичних виданнях, зокрема в журналі «Зоря», що видавався у Львові в 1880-97 рр. М. Комаров вважав відділ критики і бібліографії одним з найважливіших в журналі. Він вимагав, щоб цей відділ в тій чи іншій мірі характеризував усі нові книги, щоб на кожну з них своєчасно друкувалася рецензія чи відгук. Завдання, які ставив М. Комаров перед відділом критики і бібліографії періодичного видання, сформульовані в його рецензії на 1–12 книги журналу «Киевская старина» за 1890 р.

В цій рецензії М. Комаров вимагав, щоб у відділі бібліографії «Киевской старины» своєчасно друкувалися звістки про всі книжки, які являють інтерес для тих, що працюють «над історією чи письменством України».

З ініціативи М. Комарова в журналі «Зоря» було відкрито відділ «Оповідки і критичні замітки», завдання якого він визначив так: «В сьому одділі ми маємо подавати від часу до часу

звістки про нові книжки, друковані в Росії в сім році як в українській, так і великоруській мові так саме і про найбільше цікаві статті з сьогорішних російських журналів і часописів, коли вони своїм змістом дотикаються України [...] Тут матиме місце часом і ширша критична оцінка, а частіше коротенька замітка, як про що; маючи ж на увазі, що книжки з України не легко доходять в Галичину, ми по змозі будемо переказувати і зміст найбільше цікавих книжок».

М. Комаров пильно слідкував за роботою відділу критики і бібліографії. Варто було «Зорі» хоч би в одному номері не подати бібліографічних матеріалів, не надрукувати відгук на якусь важливу книжку, як М. Комаров одразу звертався до редакції, вимагаючи не «обіжати» бібліографію.

«Що се за знак, що у Вас немає рецензії про книжку Франка «В поті чола»? Се ж така книжка, що про неї варто написати», – читаємо в листі бібліографа до редактора «Зорі» В. Лукича в січні 1891 р.

Сам Комаров охоче надсилав до «Зорі» бібліографічні відомості. Так, в 1886 і 1887 рр. в постійній рубриці журналу «Короткий перегляд українських книжок» він друкував рецензії на твори українських письменників М. Кропивницького, Д. Мордовця, Б. Грінченка та ін. 1890 р. аналогічні матеріали М. Комаров містив під рубрикою «Нові книжки українські». М. Комаров сприяв поліпшенню роботи бібліографічних відділів таких періодичних видань, як «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Діло» (Львів), «По морю и суше» (Одеса). Наприклад, ще в 1883 р. в листі до редакції часопису «Діло» Комаров висловив побажання, щоб ця газета друкувала «дописи і бібліографічні вістки з України».

Прагнення М. Комарова подавати в галицьких періодичних виданнях бібліографічні матеріали про нові книги, що вийшли в Східній Україні, а в східноукраїнських виданнях – відомості про нові книги, що появилися в Галичині, мало позитивний вплив на розвиток української літератури і культури по обидва боки кордону.

М. Комаров широко пропагував бібліографію не тільки в пресі. На початку кожного року (найчастіше в Шевченківські дні)

він виступав з усними оглядами нових українських книжок, що вийшли в Східній Україні, Галичині та Буковині. У своїх оглядах Комаров характеризував повісті, оповідання, поезії, драматичні твори, переклади творів інших літератур українською мовою, а також періодичні видання, матеріали про Україну іноземними мовами тощо.

М. Комаров був членом Одеського бібліографічного товариства, брав участь в його засіданнях, допомагав членам товариства цінними вказівками з питань методики бібліографічної роботи.

Бібліографічна методика М. Комарова варта уваги. Деякі її моменти, а саме збирання М. Комаровим бібліографічних матеріалів, висвітлює Б. М. Комаров. «Дещо я допомагав батькові в бібліографічних записах, – пише він в листі від 15 квітня 1960 р. до автора цієї праці. – Будучи студентом Львівського університету, а пізніше Віденського і Краківського, я робив для батька виписки з закордонних видань. Також за молодих років робив виписки в одеських бібліотеках. Сам батько в бібліотеках не працював, списки друкованих праць присилали йому автори».

Але це свідчення сина Комарова не слід розуміти так, що бібліограф ігнорував роботу в бібліотеках. По-перше, для бібліотек не залишалося часу, бо він з ранку до вечора працював у нотаріальній конторі, а, по-друге, Комаров мав особисту, виняткову за своєю повнотою, збірку українських видань, яку ретельно збирав протягом десятків років.

Всі матеріали, які подавав М. Комаров у бібліографічних покажчиках, він намагався переглянути *de visu*.

«Джерелами для моєї праці служили переважно видання, на які я посилаюся, відкіля безпосередньо я і записував як заголовки книг і статей, так і всі бібліографічні відомості, що відносяться до книг», – писав М. Комаров у передмові до покажчика «Т. Шевченко в літературе и искусстве» (с. 4).

Та не завжди М. Комаров мав можливість описати видання *de visu*, нерідко йому доводилося користуватися даними інших бібліографічних джерел. Але ці дані Комаров не приймав просто на віру. Він порівнював бібліографічні описи тієї чи іншої книги

в різних джерелах і вносив до покажчика дані, які йому здавалися «певними».

Бібліографічна методика М. Комарова позначена окремими рисами своєрідності, новаторства.

Так, наприклад, в «Покажчику нової української літератури» твори М. Вовчка бібліограф згрупував у таких розділах: 1. Збір писань М. Вовчка. 2. Нарізно видані оповідання. 3. В журналах та збірниках. 4. Переклади оповідань М. Вовчка на інші мови. 5. Розбори оповідань М. Вовчка.

Саме М. Комаров чи не перший в історії української бібліографії застосував цей прийом (прийом «персональних гнізд»).

Першим серед українських бібліографів М. Комаров включив до покажчика «Т. Шевченко в літературе и искусстве» розділ, аналогічний до теперішніх розділів «основні дати життя і творчості», без яких сьогодні не обходиться майже жодна персональна бібліографія.

Цінність бібліографічної методики М. Комарова полягає також і в тому, що він наполегливо шукав шляхи для більш зручної подачі бібліографічного матеріалу, безустанно дбав про те, щоб полегшити читачеві користування покажчиком. Звідси і та продуманість, доцільність структури бібліографій, винахідливість у складанні допоміжних покажчиків.

Про зручність структури бібліографій М. Комарова свідчить, наприклад, лист українського історика М. Аркаса від 4 лютого 1907 р., в якому останній, говорячи про бібліографію «Українська драматургія», відзначав, що вона «так добре складена, що по ній можна досить скоро орієнтуватись і знайти усе потрібне».

Після смерті М. Комарова залишився багатий рукописний архів, про який Б. М. Комаров у листі до автора цієї книги від 3 червня 1958 р. писав: «Архів після батька залишився дуже великий [...]. З архіву [...] я переніс до бібліотеки¹ великий рукописний том: «Бібліографічний покажчик українських авторів», скла-

¹ Йдеться про Одеську державну наукову бібліотеку ім. Горького.

дений М. Ф. Комаровим в останні часи його життя. Це надзвичайно важлива незакінчена праця М. Комарова, до якої він включив усі відомі йому друковані матеріали про українських авторів. Ця рукописна праця залишилась в Одеській державній бібліотеці».

Очевидно, тут мова йде про біобібліографічний словник українських письменників, що його склав М. Комаров на основі розширеного і доповненого «Покажчика нової української літератури». Про цей словник можна скласти уяву з листа М. Комарова до дружини Б. Грінченка Марії Грінченко (виступала в пресі під псевдонімом Марія Загірня) від 20 вересня 1910 р. За словами М. Комарова, ця бібліографічна праця складалася з двох частин. В першій містилися короткі біографічні довідки про письменників й бібліографії їх творів з рецензіями на останні. В другій – відображені матеріали про життя та літературну діяльність письменників, відомості про переклади їх творів на інші мови тощо.

В архіві М. Комарова були рукописні огляди літературної та просвітньої діяльності на Україні за роки 1887, 1888, 1889, 1900, 1902, рукописи праць «Дещо з історії української літератури ХІХ ст.», «Словарь малороссийских фамилий» та «Народні українські приказки», іконографічний матеріал, який стосується історії українського театру.

Найбільшу цінність в архіві Комарова являють машинописні копії листів до бібліографа від багатьох діячів української культури. Копій з цих листів в архіві близько 800. Належать вони майже 200 кореспондентам. Серед них – українські письменники, історики, учені, діячі театру, художники, громадські діячі (В. Александров, М. Аркас, К. Білиловський, О. Борковський, М. Виноградова, Ф. Вовк, М. Вороний, В. Гнатюк, М. Грінченко, В. Данилов, П. Демуцький, А. Ждаха, П. Житецький, М. Кононенко, Ф. Лебединцев, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, К. Михальчук, Д. Мордовець, В. Науменко, Б. Познанський, Т. Романченко, О. Русов, В. Самійленко, П. Сластьон, Л. Старицька, І. Труш, І. Франко, Г. Хоткевич, Я. Щоголев, Д. Яворницький та багато інших).

Листи містять цікаві матеріали для висвітлення окремих питань історії української літератури дожовтневого періоду, для докладнішого з'ясування життєвого і творчого шляху багатьох письменників. А тим часом багато листів до М. Комарова ледве чи стали здобутком нашої літературознавчої науки.

М. Ф. Комаров вніс великий вклад у розвиток української бібліографії. Він склав перші покажчики з питань української літератури, театру, музики, фольклору, дав кращі для свого часу зразки персональної бібліографії на Україні, які й тепер є цінним джерелом для дослідників.

Своїми бібліографічними працями М. Комаров сприяв розвиткові українського красного письменства, літературознавчої науки, критики.

Оцінюючи різнобічну і переважно бібліографічну діяльність М. Ф. Комарова, М. М. Коцюбинський ставив його «...поміж кращих та найбільш заслужених працівників на полі української літератури».

(Гуменюк М. П. Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття : нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – Харків : Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1969. – С. 45–59).

ЗАГАЛЬНА РЕТРОСПЕКТИВНА БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У 80–90-х рр. відбулися серйозні зрушення в розвитку української ретроспективної бібліографії – з’явилися перші значні праці з ретроспективного обліку нової української літератури. Як відомо, передові діячі України (П. С. Єфименко, М. Д. Мізко) ще наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. висловлювалися в пресі про необхідність бібліографічного підсумування літературного добробку українців за часів від Котляревського. Проте минуло майже чверть століття перед тим, як розпочалося практичне здійснення цього побажання. Ініціативу виявив М. Ф. Комаров, тоді ще малопомітний працівник української культури.

М. Ф. Комаров (1844–1913) був родом з Катеринославщини (с. Дмитрівка, Павлоградського повіту), вчився в Катеринославській гімназії, а потім на юридичному факультеті Харківського університету. Після закінчення вищої освіти (1867 р.) служив при Окружному суді в м. Острогжську (тепер входить до Воронезької області), згодом був там же і в Києві присяжним повіреним. З 1883 р. працював нотаріусом в Умані, а з 1888 р. до кінця свого життя на тій же посаді в Одесі.

Свою службу М. Ф. Комаров суміщав з активною участю в українському культурному житті. Він був відомий сучасникам не лише як бібліограф, але й як критик, публіцист, етнограф, фольклорист, лексикограф, історик літератури, видавець, перекладач, популяризатор і громадський діяч. З ним і його родиною підтримували дружні відносини багато українських письменників, в тому числі І. Я. Франко, М. М. Коцюбинський і Леся Українка. За своїм світоглядом М. Ф. Комаров наближався до ліберальних народників. В суспільно-політичних питаннях йому було властиве вагання між лібералізмом і демократизмом.

Формування світогляду і культурних інтересів М. Ф. Комарова припадає на 60-і рр., на період його студентства. Він охоче відві-

дує лекції О. О. Потебні з фольклору і мовознавства, знайомиться з українськими письменниками В. С. Александровим і Я. І. Щоголевым. Великий вплив на нього справили ідеї освічення народних мас, які поширювалися в ті роки серед студентської молоді. Намагаючись допомогти сільському неписьменному населенню в його освіті, студент Комаров деякий час учителював в селі Гаврилівці, Ізюмського повіту, Харківської губернії. Тут, а також у селі Німещині, Новомосковського повіту, Катеринославської губернії він займався збиранням фольклорного матеріалу – записував пісні, прислів'я тощо.

У 70-і рр. М. Ф. Комаров зайнявся популяризацією природничо-наукових знань серед народу. В Острогжську він склав на основі російських джерел свої брошури для народного читання: «Розмова про небо та землю» і «Розмова про земні сили». Вони побачили світ в Києві. Ці видання довго були популярні серед читачів.

Діяльність М. Ф. Комарова на ниві української культури помітно активізувалася у 80-і рр. Це були часи жорстокої політичної реакції в країні, яка настала після страти царя Олександра II народовольцями. Уряд нещадно розправлявся з учасниками революційного руху, лютувала поліція, цензура. Всіляко переслідувалася українська мова, література, преса. Проте царське самодержавство було безсиле задушити живу думку, знищити прагнення народу до прогресу. Більш того, тюремна атмосфера, створена ним, примушувала передових діячів ще енергійніше мислити, шукати виходу з важкого становища. В. І. Ленін писав: «Адже в Росії не було епохи, про яку б до такої міри можна було сказати: «настал черга мислі і розуму», як про епоху Олександра III!».

80–90-і рр. виявилися для М. Ф. Комарова найплототворнішими. Він стає співробітником багатьох періодичних видань, що виходили в Росії («Киевская старина», «По морю и суше», «Одесский вестник», «Одесские новости» та ін.) і в Галичині («Діло», «Зоря», «Правда» та ін.), виступає на їх сторінках з публіцистичними і критичними статтями, з історико-літературними і бібліографічними матеріалами, рецензіями, щорічними переглядами

українських книжок, інформаціями про культурне життя на Україні та про дії царської цензури і т. д.

У 1890 р. М. Ф. Комаров випустив свою «Нову збірку народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь», яку позитивно оцінили дослідники усної народної творчості. Чималий вклад був внесений ним в українську лексикографію. Він склав за допомогою уманської і одеської інтелігенції «Русско-украинский словарь» (вийшов 1893–1898 рр. у Львові у чотирьох томах). Певну цінність становили розпочаті ним видання зібрань творів М. Л. Кропивницького і С. В. Руданського, його публікації невідомої літературної спадщини ряду письменників і матеріалів про їх життя (про П. П. Гулака-Артемівського, В. М. Забілу, С. В. Руданського та ін.), а також перекладені ним на українську мову твори російських авторів – Тургенева, Добролюбова тощо.

Багато з літературно-наукових праць М. Ф. Комарова 80–90-х рр. залишили той або інший слід в історії української культури. Вони користувалися постійною увагою сучасників. Проте ні одна з них не мала такого широкого і голосного резонансу в культурному житті України, як його «Бібліографічний покажчик нової української літератури», що з'явився 1883 р. на сторінках прогресивного, демократичного альманаху М. П. Старицького «Рада» і тоді ж вийшов окремим відбитком.

В «Бібліографічному покажчику нової української літератури» підсумовувався шлях, пройдений українською літературою 1798 р., коли побачила світ «Енеїда» І. П. Котляревського, по 1883 р. Складач мав намір відобразити всю українську літературу, в тому числі ту, що розвивалася в Галичині. Але від бібліографування останньої довелося відмовитися через відсутність у київських бібліотеках продукції галицьких друкарень. Крім того, йому було відомо, що одночасно з ним у Львові І. О. Левицький готує свою «Галицко-русскую библиографию XIX столетия».

Бібліограф вирішив зосередити свою увагу на творчості письменників Східної України. З їх літературної спадщини його цікавило все – не тільки те, що було надруковано в Росії, але й за кор-

доном, зокрема в Галичині. Поряд з окремими виданнями в покажчику реєструвалися й твори, опубліковані в збірниках і журналах. Включалися також переклади українських творів на інші мови, критичні і біографічні статті, спогади і рецензії. Бібліографічний опис відзначався повнотою.

Матеріал розташовувався за прізвищами авторів. М. Ф. Комаров одним з перших у вітчизняній бібліографії запровадив так звані «персональні гнізда». Це було зроблено ним за багато років до А. В. Мезьєр, з ім'ям якої пов'язують цей бібліографічний прийом. Ось приклад «персонального гнізда» з його покажчика:

Квітка Г. Ф. (псевдонім Грицько Основ'яненко) 1778–1843 рр.

I. Збір його творів. А. Повісті. Б. Драматичні твори Гр. Квітки.

II. Особі видання.

III. В журналах та збірниках.

IV. Переклади творів Квітки на інші мови.

V. Розбори, спомини та біографії.

Комаров вважав, що таке розташування «дає змогу не гаючи часу на одшукування зразу в одному місці знайти звістки про всі писання того або іншого автора і все, що було написано про нього».

Бібліографом іноді наводилися псевдоніми, проставлялися дані життя письменників, робилися відсилання від одних номерів до інших. Книжки, які можна було знайти в київських книгарнях, перш за все в книгарні Л. В. Ільницького, спеціально позначалися хрестиками. Такі позначки мали описи 101 видання. Таким чином покажчику були надані ще книготорговельні функції.

До покажчика був доданий алфавітний список статей загального характеру про українську мову і літературу та з національного питання (близько 200 назв), а також цифрові дані щодо кількості книжок українською мовою за роками видання. Останній додаток одночасно виконував функції допоміжного хронологічного покажчика.

М. Ф. Комаров почав працювати над «Бібліографічним покажчиком нової української літератури» наприкінці 70-х рр., в Острогожську. Його бібліографічні заняття активізувалися після пе-

реїзду до Києва. У Києві він придбав бібліотеку Л. В. Ільницького. Як відомо, книгарня і бібліотека Л. В. Ільницького мала найбагатше на той час місцеве зібрання українських і українознавчих книжок. Це, зрозуміло, мало полегшити роботу бібліографа. Разом з тим М. Ф. Комаров одержав можливість користуватися книжковими фондами великих київських бібліотек (зокрема, університетською бібліотекою), звертався він за бібліографічними відомостями також до письменників. На початку 1883 р. бібліограф писав І. С. Нечую-Левицькому: «...прошу Вас сповістити мені про всі рецензії на Ваші твори – де, коли і в яких номерах були вони надруковані. Це мені треба до покажчика української літератури і треба якомога швидше, бо покажчик мій вже друкується і я тепер, виправляючи коректуру, разом роблю деякі додатки». [Підкреслено М. Ф. Комаровим. – *І. К.*].

Працюючи самотужки, без допомоги великих книгосховищ країни, М. Ф. Комаров, звичайно, не міг уникнути пропусків, здійснити повний облік літератури українською мовою, його покажчик охопив приблизно три чверті видань українською мовою, випущених в Росії з 1798 по 1883 рр. Ще з більшими пропусками були подані журнальні публікації. Зустрічалися в бібліографії й деякі неточності. Вже перші рецензенти покажчика (В. Науменко, М. Гаврилов і О. Соболевський) внесли до нього чимало доповнень і виправлень. Наприклад, В. Науменко зазначив у своїй рецензії 37 назв, не зареєстрованих бібліографом.

Незважаючи на певні недоліки покажчика М. Ф. Комарова, тогочасна критика гаряче привітала його випуск. Поява його була сприйнята як подія в культурному житті України.

Своєю працею М. Ф. Комаров відкрив першу сторінку в історії складання бібліографічного репертуару нової української книги, сприяв підвищенню інтересу громадськості України до цієї справи і в цілому до розвитку української бібліографії. І. Франко назвав «Бібліографічний покажчик нової української літератури» «першою пробою української бібліографії», яка «уперше дала змогу своїм і чужим наглядно прослідити повільний зріст, ступ-

неве ширшання та упадання українського письменства в Росії в XIX віці».

Тоді, як реакціонери твердили, що українська література не існує, цей покажчик наочно показував, що Україна має свою літературу, давав змогу її оглянути, свідчив, що українська література не така вже бідна й убога. Він з'явився дуже своєчасно. Випуск його через кілька років після Указу 1876 р. був своєрідним протестом проти переслідувань царським урядом української літератури і преси. Як обвинувальний документ проти урядової політики сприймалися наведені у додатку до покажчика статистичні відомості за роками про видання книжок українською мовою в Росії. У передмові ці дані були порівняні з кількістю письменників, що працювали в українській літературі від Котляревського (близько 300 імен), набули ще більшої переконливості. Це був сміливий виступ бібліографа. Недарма навіть через декілька років після виходу в світ покажчика деякі українські діячі (наприклад, Ю. Тиховський) висловлювали побоювання, «чи не попав він часом в index книжок “отреченных”...».

«Бібліографічний покажчик нової української літератури» М. Ф. Комарова полегшив роботу всім тим, хто хотів працювати над історією української культури і літератури. До нього зверталися київський професор М. І. Петров, коли готував «Очерки истории украинской литературы XIX столетия», І. Я. Франко, добираючи до своїх досліджень критико-біографічні матеріали про Т. Г. Шевченка, а також П. А. Грабовський. Останній, зокрема, посилається на цей покажчик в одному з своїх віршів:

Багацько в нас було працівників пера
Та щось малі про те лишилися здобутки.
Передивись хоча «Покажчик» Комара:
Зібгає вірш чи жарт, – ото всього добра, –
Та й шасть з очей – нема про його й чутки.

Ці рядки були навіяні читанням передмови до покажчика.

Як свідчать сучасники М. Ф. Комарова, редакція російського бібліографічного журналу «Книговедение» (1894–1897), яка ціка-

вилася діяльністю провінціальних бібліографів, хотіла видати його довідник з української літератури в новому, розширеному вигляді. Намір цей не був здійснений, мабуть, через те, що журнал виходив протягом короткого часу.

М. Ф. Комаров скромно оцінював свою першу бібліографічну працю. Йому добре було відомо, що вона неповна і не позбавлена неточностей. «Тільки маючи на меті видати колись повну бібліографію нашої літератури та ще з біографіями і витягом найголовніших рецензій, я наважився тепер видати цей покажчик як першу спробу, щоб закликати других до помочі, щоб кожний мав до чого тулити свої замітки»,— писав він В. С. Гнилосирову в березні 1883 р. Зразу після виходу в світ покажчика Комаров взявся за розроблення фундаментальної «Бібліографії нової української літератури». Тепер його план значно розширився. В новій роботі передбачалось зареєструвати все, що було видано українською мовою як в Росії, так і в Австро-Угорщині.

1886 р. бібліограф підготував в Умані першу частину «Бібліографічного покажчика нового русько-українського письменства від 1798 до 1887 року», в яку включив поряд з творами художньої літератури і фольклору видання з історії, філософії, юриспруденції, математики, природознавства, медицини та ін. З літературно-художніх творів зазначалися й рукописні, ввійшли рецензії. Матеріал подавався за галузями знання, всередині розділів – за роками видання. До списку був доданий «Алфавітний покажчик українсько-галицьких письменників» з переліком псевдонімів і біографічними довідками, а також персональна бібліографія критичної літератури (розділ «Бібліографія»). Друга редакція цього покажчика, яка була завершена в Одесі, має деякі відміни в систематизації матеріалу, в ній відсутній алфавітний покажчик, але бібліографічний опис відзначається більшою повнотою і точністю.

В своїй роботі М. Ф. Комаров спирався на допомогу української громадськості. Так, він прохав поета Я. І. Щоголева, що мешкав у Харкові, переглянути харківські газети з 1883 по 1887 р. Бажаючи включити в свій покажчик галицькі видання, М. Ф. Комаров установив контакти з І. С. Мандичевським, який

розробляв західноукраїнську бібліографію. Знаходилися й добровільні помічники.

Збереглася копія листа (від 9 травня 1889 р.) вчителя однієї з київських гімназій М. М. Пантелеєва, який пропонував свої послуги бібліографові. З цього листа ми дізнаємося, що М. М. Пантелеєв зацікавився українською бібліографією ще в 70-і рр., коли був студентом Харківського університету. Тоді до нього потрапив «Указатель источников для изучения Малороссийского края» О. М. Лазаревського, «для собственной нужды и справок» він став продовжувати цей покажчик, але в ширших розмірах, прагнучи охопити літературу (книги, журнальні статті та ін.), яка мала хоча б найменше відношення до України, з усіх без винятку галузей знання. Після появи «Бібліографічного покажчика нової української літератури» М. Ф. Комарова Пантелеєв припинив опис книжок українською мовою, але вів бібліографію іншомовних видань.

Деяким доповненням до «Бібліографічного покажчика нової української літератури» був невеличкий «Указатель первых печатных проблесков малорусской литературы...», складений на початку 90-х рр. одним з кореспондентів М. Ф. Комарова, Ю. Тиховським.

В той час, коли М. Ф. Комаров виступив у пресі з своїм покажчиком, у Галичині, у Львові, інший український бібліограф Г. О. Левицький старанно, не кваплячись складав фундаментальну працю з бібліографії західноукраїнських видань – «Галицко-русскую библиографию XIX столетия».

(Корнейчик І. І. Історія української бібліографії : дожовт. період : (нариси) / І. І. Корнейчик. – Харків : Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1971. – С. 167–174).

МИХАЙЛО КОМАРОВ (1844–1913)

Визначний бібліограф і критик, фольклорист і лексикограф Михайло Федорович Комаров народився в с. Дмитрівка Павлоградського повіту на Катеринославщині (тепер Дніпропетровська область). Працюючи народним учителем, обіймаючи після закінчення Харківського університету юридичні посади в Острогозьку на Воронежчині, в Києві, Умані та Одесі, він водночас брав активну участь в культурно-громадському житті, невтомно трудився на літературній і науковій ниві.

Ще в 1865 р. у «Екатеринославских губернских ведомостях» з'явилася перша коментована фольклорна публікація Комарова, яка започаткувала його тривале зацікавлення народною творчістю.

Справою всього творчого життя Комарова було, по суті, перше в українській науці професійне заняття бібліографією – його бібліографічні покажчики новоукраїнської літератури, драматургії окремих письменників (Т. Шевченка, І. Котляревського, С. Руданського) об'єктивно засвідчували існування самобутньої національної культури і сприяли дальшому її розвитку. Піднесенню авторитетного українського друкованого слова, збагаченню мови письменників служив складений ним при допомозі М. Старицького, Олени Пчілки чотиритомний «Словар російсько- український» (1893–1898).

З великою енергією і старанністю Комаров розшукував і публікував з власними коментарями невідомі доти твори П. Гулака-Артемовського, Є. Гребінки, В. Забіли, В. Мови, О. Стороженка, С. Руданського, К. Думитрашка, О. Кольцова. Особливо значним був внесок Комарова як публікатора і одного з перших інтерпретаторів творчого доробку С. Руданського. Майже сто творів Руданського опублікував він у 1892–1894 рр. у львівських журналах «Правда» і «Зоря». На підставі цих публікацій та текстів ще недрукованих творів поета Комаров здій-

снів власним коштом окреме видання: «Твори Степана Руданського. Т. 1. У Львові 1895 р.» Тут він подав складену ним бібліографію друкованих творів Руданського.

Видання відкривається передмовою Комарова, пафос якої зводився головним чином до наголошення на тому, що Руданський належав до «видатніших наших поетів» і що талант його не встиг повністю «розвити всю силу своєї поетичної здатності, не встиг навіть виявити світові свої поетичні твори, котрі здебільшого так і zostалися в рукописах навіть до сього часу, а деякі, мабуть, і навіки загубилися». Виявлення і публікування невідомих творів Руданського Комаров відносив до найневідкладніших завдань, оскільки вони могли становити багату самобутню сторінку українського письменства, бо ж окрім з них ще до часу їх опублікування побутували як народні пісні, «приказки», через що попали в деякі фольклорні збірники. Комаров звертає увагу на те, що Руданський є автором тексту вже тоді популярної пісні «Повій, вітре, на Україну», що ряд його творів передаються з уст в уста. Він був такого переконання, що коли б життя Руданського «склалося хоч трохи краще і коли б не такі тяжкі були громадські обставини, серед яких довелось йому звікувати свій недовгий вік», то йому «напевне судилась би велика слава». Висока оцінка слова Руданського Комаровим відіграла значну роль у популяризації творчості письменника та виявленні інтересу до пошуків його спадщини. Протягом тривалого часу Комаров був діяльним учасником літературного процесу. Його рецензії та історико-літературні статті у 80–90-х рр. з'являлися в газеті «Діло», журналах «Киевская старина», «Правда», «Літературно-науковий вісник» та редагованому ним двотижневику «По морю и по суше». Найтісніше він був зв'язаний з журналом «Зоря», де його ім'я часто з'являлося у рубриках «Літературна критика і хроніка», «Критичні замітки», «Спомини, життєписи і матеріали життєписні», особливо тоді, коли редактором журналу став Василь Лукич.

Незмінним і найвищим критерієм оцінки суспільної ваги й ефективності літературної праці, як і найавторитетнішим взірцем для українських письменників, Комаров вважав, звичайно,

Т. Шевченка, «що свій талан великий повернув на добро людське, що все життя своє прихилив до волі народної. Він перший показав, як треба поважати свій народ, нашу рідну мову... своїм голосом могутим він тяжко карав людську неправду... Він голосно заспівав, що й під сіряком б'ється щире серце і правдива душа, що й простий народ має свої права, котрих ніхто не може безкарно зневажати»¹.

Ініціативний організатор культурно-громадського життя, Комаров влаштував своєрідні літературні читання з нагоди Шевченкових роковин з виголошенням власних «Оглядів літературної і просвітної праці за попередній рік».

Уривки з цих «Оглядів» друкувалися у «Зорі» та інших періодичних виданнях. А один з «Оглядів» Комарова за 1887 рік був відхилений редакцією «Зорі» через те, що в ньому автор осуджував «народовців» за упереджену і несправедливу критику творів І. Франка та Н. Кобринської.

На противагу Г. Цеглинському, який представив читачам «Зорі» автора збірки «З вершин і низин» у глумливому тоні, Комаров писав: «І. Франко... в теперішній час єсть в Галичині найбільше талановитий поет і повістьяр, цілком належачий до народної і при тім поступової партії. Дужою думкою і талановитістю відзначаються всі його твори. Те ж саме можна сказати і про сей збірник, а найпаче про поему «Панські жарти»»².

Оце «найпаче» дуже характерне, бо Цеглинський цинічно дорікав Франкові якраз за зображення страждань простого люду та заклики до непокори і боротьби проти соціальної несправедливості. Свої погляди на творчість Франка та його одностудумців, зокрема М. Павлика, Н. Кобринської, Комаров після відхилення його статті висловив у спеціальному листі до редакції

¹ Відділ рукописів і фотодруків Одеської державної наукової бібліотеки ім. О. М. Горького, ф. 28, картон 22, од. зб. 510, с. 56.

² Цит. за: Музичка А. М. Комаров як літературний критик і літературознавець // Літературний архів. – 1930. – Кн. 3/6. – С. 61.

«Зорі», де прозоро натякав і на явно донощицький характер рецензії Цеглинського.

Звичайно, немає потреби на цій підставі «підтягувати» ліберально поміркованого Комарова до групи Франка, революційних ідеалів якої він не поділяв, але свої демократичні, гуманістичні симпатії й естетичне чуття подібними виступами засвідчив безсумнівно. Це підтверджується й тим, як уважно Комаров стежив за новими публікаціями творів Франка, дбав про їх розповсюдження в Східній Україні та як щоразу нагадував «Зорі» про їх належне рецензування.

Розшукуючи твори українських письменників, Комаров кожен нову публікацію використовував як добру нагоду оцінки тих творів і літературних заслуг письменника загалом. Позитивним було прагнення Комарова конкретно-історично визначати заслуги й прорахунки окремих літераторів.

П. Гулак-Артемівський привернув увагу критика як один із безпосередніх попередників Шевченка у співчутливому зображенні кріпаків, зверненні до найважливіших питань часу: змалювання взаємостосунків панів і закріпаченого люду, пробудженні нової суспільної свідомості. Надзвичайно високо оцінив Комаров громадянську мужність Гулака-Артемівського, що була зманіфестована поетом у його байці «Пан та собака». «Несомненно, – писав М. Комаров, – что в деле пробуждения общественного сознания в пользу освобождения крестьян литература вообще сыграла немаловажную роль, и в этом случае Гулак-Артемовский, по справедливости, должен занять видное место, как один из первых писателей, возвысивших свой голос на защиту погрязшего человеческого достоинства»¹.

Схвально відгукнувся Комаров і про наступні твори автора байки «Пан та Собака», особливо його переклади та переробки з класиків, але доречно зауважив, що в тих творах «не виявлялось вже такої громадської думки, як в першому у творі»². Як велику

¹ По морю и по суше. – 1895. – № 9. – С. 2.

² Зоря. – 1896. – № 18. – С. 356.

втрату розцінював Комаров поступовий відхід П. Гулака-Артемовського від літературного життя в часи «Основи».

Такий же історичний підхід демонструє Комаров і при оцінці поеми М. Макаровського «Наталя, або Дві долі разом», якій за «широ народну мову», «поетичний вірш і знаття народного побуту» відводив поважне місце в тодішній літературі, а тому рекомендував якомога ширше розповсюджувати в народі. Полемізуючи з М. Петровим, який писав, що поема має ідилічний характер, Комаров твердив, що «образ... життя списаний автором скрізь вірно, правдиво, без жодної ідеалізації», хоча тут же додавав, що «нема в ній того поетичного вогню, того драматизму, що так вражає і чарує нас в поемах Т. Шевченка»¹.

Комарову належить честь першої публікації й коментування значної кількості творів В. Забіли, які він намагався «прочитати» і в загальному літературному контексті часу, і в зв'язку з уже відомими віршами поета.

У передмові до поезій В. Забіли Комаров пояснює їх тональне забарвлення (глибокий сум, безнадійність любові і родинного щастя) не тільки пануючим у свій час спрямуванням поезії, а й особистими обставинами життя поета. Один із тих критиків, які надавали в своїх статтях принципового значення біографічним фактам, Комаров пов'язував біографізм творів Забіли з попитом часу, в який вони писались. Але не тільки підвищеною увагою Забіли до невлаштованостей інтимного характеру пояснює критик інтерес до творчості поета. Твори Забіли, за свідченням сучасників, привертати увагу і тим, що в деяких з них «он касался общественных интересов, обличая неправду и зло»².

Головному питанню естетики – про відношення мистецтва до дійсності – приділяв Комаров найбільше уваги. Чи не в кожній рецензії, статті він торкався питання про відповідність того чи іншого твору життєвій правді, водночас відрізняючи від художньої правди натуралістичний малюнок. Він постійно наго-

¹ Зоря. – 1890. – № 19. – С. 303.

² Киевская старина. – 1888. – № 4. – С. 15.

лошував, що об'єктом художнього зображення є дійсність, але почуття, думки і вчинки людини тільки тоді стають предметом мистецтва, коли переростають у факт естетичної цінності. Художній образ – не гола копія, данність, яка повністю накладається на реальну дійсність. Творячи його, митець досягає лише тоді успіху, коли піднімається над поодиноким явищем, коли покладений в основу життєвий тип дозбагачує іншими спостереженнями, першим планом показує найхарактерніше для того чи іншого соціального типу.

Принципів осмисленого відбору, зіставлень і синтезування літературних явищ постійно дотримувався Комаров-критик. Він чітко відрізняв головне від другорядного, випадкове від характерного, життєправдиве від надуманого, художню правду від бездумного копіювання. Ведучи мову про оповідання Ф. Устенка-Гармаша «Така її доля» та «Під хатою», критик зауважував, що вони являють собою «простий переказ оказії, без жодного літературного оброблення», а тому, «незважаючи на драматизми сюжетів, не роблять ніякого враження»¹. Успіх, за його характеристикою, «славнозвісного поета російського» О. Кольцова як автора українських віршів Комаров зумовлював справді художнім баченням дійсності, «чутливим серцем» поета, його високою мистецькою культурою².

Головне покликання літератури Комаров бачив у піднесенні суспільно важливих проблем. Надаючи перевагу серйозному тону, підтримуючи й здоровий гумор, сміх, що очищає атмосферу людських стосунків, він непримиренно ставився до пустомельства, бездумного зубоскальства, «гопачно-горілочних» і «душетріпальних» п'єс.

Комаров доклав чимало зусиль, щоб зупинити шкідливий, компрометуючий українську культуру потік балаганної писанини. Неодноразово виступав він з різкою критикою водевілів Г. Бораковського, які йому нагадували давні аматорські вправи

¹ Зоря. – 1890. – № 20. – С. 319.

² Зоря. – 1895. – № 9. – С. 178.

писарів, дяків і семінаристів з комікуванням, розрахованим на невибагливу публіку¹.

Не поділяв Комаров того зверхнього тону стосовно народу, який мав місце в творах П. Куліша. Приймаючи не раз Кулішеві оцінки окремих письменників, схвалюючи ті твори, де він писав «щиру правду, як добрий син своєї батьківщини», Комаров осуджував прошляхетські та процарські твори Куліша. В просторій рецензії на п'єсу Куліша «Байда, князь Вишневецький» критик відзначив, що в цьому творі Куліш висловлює ті самі думки, що й у своїх збірках «Крашенка русинам і полякам...» та «Хуторна поезія», – невіра у свій народ, наруга над ним². Не менш осудливо відгукнувся Комаров про поезії Куліша, надруковані у 1885 р. у харківській газеті «Южный край», – з презирливим ставленням до народних низів, високопарним славослів'ям Петру I і Катерині II. Тут же Комаров цілком солідаризувався з Франком в осудженні Кулішевої погорди до Шевченка³.

Антинародним тенденціям Комаров протиставляв творчість прогресивного крила українського письменства. В той час, коли він брав найбільш активну участь у літературному процесі, інформував читачів «Зорі» про східноукраїнське видання, українська драматургія й український театр міцно утвердилися в своїх правах громадянства, посіли видне місце в культурному житті не тільки України. Тому-то Комаров часто інформував читачів «Зорі» про нові твори насамперед таких драматургів, як М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, про нові досягнення української сцени. До кращих п'єс того часу він відносив, зокрема, такі твори Кропивницького, як «Глитай, або ж Павук», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «По ревізії».

З'ясовуючи природу комічного в етюді «По ревізії», Комаров явно веде полеміку з творцями сміховинок типу Бораковського та Устенка-Гармаша. «Вся дія сеї п'єси, – відзначав він, – ведеться

¹ Зоря. – 1886. – № 17. – С. 290.

² Зоря. – 1886. – № 5. – С. 81.

³ Зоря. – 1886. – № 8. – С. 124.

жваво, весело, комічне видається з справжнім, не пересоленим комізмом, в розмові жарти веселі та меткі прикладки, як воно звичайно ведеться при такій okazji, а про все те всі ті веселощі не затупляють від нас безпорадної долі народної під пануванням таких «начальників» і таких порядків»¹.

Комаров брав активну участь у житті українського театру. Він був особисто знайомий з Карпенком-Карим, Кропивницьким, Старицьким, Заньковецькою та багатьма іншими відомими діячами української сцени, що дало йому можливість почерпнути ту інформацію, яка й сьогодні становить значну історико-культурну цінність.

Найбільш прислужився Комаров українській театральній культурі як критик, його виступи являють собою глибоке прочитання ряду драматичних творів і вдумливу інтерпретацію ролей у виконанні відомих акторів. Рецензію на першу постановку драми Кропивницького «Олеся», яка відбулась в Одесі в бенефіс її автора, Комаров розпочав загальною характеристикою твору: «П'єса относится ко времени так называемого «оскуднения» и появления «Чумазаго» и весьма характерно рисует отношения представителя того и другого явления. Вместе с тем в ней очень умело и своеобразно трактуется излюбленная тема малорусских драматургов – отношения так называемой интеллигенции к народной массе»². Далі йшла кваліфікована розмова про сценічну інтерпретацію драми. Високо була оцінена Комаровим п'єса Кропивницького «Дві сім'ї» за вдало виведені народні типи та майстерну композицію. Цікавим було зіставлення цієї п'єси з драмою Л. Толстого «Влада темряви»³.

Цінність театральних рецензій Комарова зумовлена ґрунтовним знанням драматургії і проникливим відчуттям законів сценічного мистецтва. Обидві якості рецензента продемонстровані в його відгуку на бенефіс П. К. Саксаганського в

¹ Зоря. – 1886. – № 8. – С. 134.

² По морю и по суше. – 1896. – № 1. – С. 14.

³ Зоря. – 1892. – № 1. – С. 19.

Одеському російському театрі 28 квітня 1896 р. «Драма Карпенка-Карого «Безталанна», – писав він, – беспорно одна из лучших драм в малорусском репертуаре как по развитию драматической коллизии, так и по художественно правдивому изображению характеров и народной жизни, а потому драма эта, несмотря на отсутствие в ней сценических эффектов и декоративных приманок, до которых так падки современные драматурги и публика, всегда привлекает массу зрителей». Віддаючи належне майстерному виконанню Саксаганським комічних ролей, Комаров на цей раз відзначає його вміння тонко й переконливо «уловить и оттенить в игре ту ужасную борьбу, которая происходит в душе Гната». До числа найкращих інтерпретаторів образів драми Комаров відніс виконавців ролі Софії – М. Заньковецьку й Л. Ліницьку, а також самого Карпенка-Карого у ролі батька Софії¹.

Комаров відіграв помітну роль у популяризації не лише відомих, а й маловідомих письменників і тих, які тільки вступали в літературу. Він, власне, не минав жодної нагоди, щоб підтримати талановите, застерегти хибне, а то й шкідливе. Так було, зокрема, з уважним прочитанням опублікованих в альманасі «Складка» творів В. Александрова, К. Білиловського, В. Самійленка.

Чутливо реагував Комаров на ухиляння письменника від соціальних проблем. Побачивши в першій збірці М. Чернявського «Пісні кохання» (1895) ознаки справжнього таланту, Комаров радив йому не замикатися в сфері інтимної лірики, а «розуміти своє завдання значно ширше»: саме в зверненні до суспільної проблематики критик бачив запоруку того, що поет зможе «розвинути свої сили і бути дійсним поетом, а не одним тільки нікому не потрібним співцем кохання»².

Чернявський звернув увагу на пораду Комарова. У 1896 р. він пише вірш «Степ і степ один без краю», яким увійшов в українську поезію як поет степу, створивши «грандіозний алего-

¹ По морю и по суше. – 1896. – № 18. – С. 304.

² Зоря. – 1896. – № 2. – С. 38.

ричний образ степу-народу, застиглого в чеканні жаданого грому – революції»¹, 1898 р. з'явилась його збірка «Донецькі сонети», де йдеться про підневільну працю шахтарів, висловлено велику турботу про людину праці.

До появи відомої статті-маніфесту П. Грабовського «Дещо про творчість поетичну» спричинилася рецензія Комарова в одеському журналі «По морю и по суше» (1896, № 22, с. 370–371) на збірку Грицька Кернеренка «В досужний час». Вона послужила приводом для проголошення тих методологічних засад, яких радив Грабовський дотримуватися літературному критикові.

Якщо згадану рецензію Комарова брати в контексті інших праць її автора, то можна побачити, що він ставив до художнього слова, критики загалом ті ж вимоги, що й Грабовський. Для Комарова літературний твір лише тоді мав цінність, коли засвідчував певний загальнокультурний рівень його автора, був відгуком на важливі проблеми суспільного життя. Комаров критикував Кернеренка насамперед за те ж, що й першу збірку поезій М. Чернявського, – повне ігнорування громадянських інтересів. Проте Комаров, звичайно, не міг висувати перед літературою тих суспільних завдань, які мав на увазі революційний демократ П. Грабовський.

Комаров загалом високо цинив Щоголева. відзначаючи, що той «яко правдивий поет, малюючий життя людське таким як воно справді єсть, співає не тільки про лихо, а й про радості щоденного життя». До заслуг Щоголева відносив він високу техніку вірша і дуже гарну, широ народну мову, таку ж виразну, дзвінкоголосу, як у Шевченка, Марка Вовчка та народної пісні.

Однак Комаров зауважував Щоголеву, що він, на превеликий жаль, знецінює іноді свої твори тим, що в них з консервативних позицій трактує деякі питання суспільного життя. Йшлося передусім про невірну, антиісторичну оцінку поетом у його творі «Верцадло» справжніх причин кріпацької недолі: «Чи вже ж таки справді поет дивиться на народ, як на п'яниць ледачих... Чи

¹ Історія української літератури : в 8 т. – Київ, 1968. – Т. 5. – С. 415.

справді ж таки поет не має іншого об'яснення недолі сільського життя, як п'яне ледацтво, коли послідні висліди економічні і статистичні доволі ясно показали, чому народ бідує?» Втім, соціальна гострота поставленого питання дещо знижується зауваженням критика, що, може, «поетична форма не придатна там, де треба вияснити, чому воно так, а не інак». Комаров дещо применшував суспільне покликання поезії, зводячи її завдання лише до змалювання життя таким, яким воно є. Критик вважав, що поет не повинен вдаватись до оцінки тих чи інших явищ дійсності, бо, мовляв, «чуле серце і освічений розум почують і розберуть, чи слід воно так бути, чи ні, а вже наука розміркує, чому воно так сталося і що треба зробити, щоб запобігти лихові»¹.

Коли в 1890 р. вийшла перша збірка В. Самійленка – «З поезій Володимира Самійленка», Комаров дуже радо привітав її, бо знайшов у ній те, що відповідало його літературно-естетичним уподобанням, – «здорову думку і щирий голос», «думки, бажання і поривання», властиві високоосвіченій людині, багатства мотивів, зокрема «поважні теми з життя громадського», простоту та ясність вислову, високу культуру мови і вірша, майстерно відтворену історичну й психологічну правду в поетичному монолозі «Геростат»².

Цікаво, що ще ранні поезії Лесі Українки, які були опубліковані в альманасі «Перший вінок», привернули увагу Комарова. Рецензуючи «Перший вінок», він відзначив, що Леся Українка пише «дуже мало, але у всіх її віршах чується якась тендітна свіжість, справдешня щирість чуття і та невимовна краса слова, котра чарує вас і приковує до себе»³.

Прихильно оцінюючи збірку Лесі Українки «На крилах пісень», Комаров підкреслив, що крім сумовитих поглядів поетеси на свою долю, оспівування природи в поезіях виразно звучить громадянсь-

¹ Діло. – 1883. – 28 квіт.

² Зоря. – 1891. – № 3. – С. 56

³ Цит. за: Музичка А. М. Комаров як літературний критик і літературознавець // Літ. архів. – 1930. – Кн. 3/6. – С. 72.

кий мотив – «гаряче бажання поправи долі України і оборони меншого брата»¹. Безумовно, Комаров був обізнаний із подальшою творчістю Лесі Українки (він був особисто знайомий і листувався з поетесою, яка дружила з його дочками), але в пресі чомусь не друкував відгуків на її твори, хоч особисто сприяв появі рецензії на друге видання тієї ж збірки в «Одесских новостях» (1904).

Можливо, певний літературний стереотип, якого дотримувався критик, утримував його від написання відгуків і на новаторські твори Коцюбинського, з яким він підтримував тривалий час дружні стосунки. Саме намагання Коцюбинського вирвати українську літературу з кола традиційних тем, дати духовну поживу інтелігентові, зробити його об'єктом художнього відображення викликало невдоволення Комарова. У зв'язку з його реакцією на відомий лист-відозву Коцюбинського і Чернявського до письменників України Чернявський писав Коцюбинському: «Боже, як нападав на Вас Комар! Найбільше за проектуємий нами новий альманах. Найбільше дорікав панством»².

У тривожний час революційного передгроззя погляди Комарова і Коцюбинського особливо чітко розходяться; Комаров не виходить за межі легальної діяльності, покладає надію на культурні заходи, реформи, а в творах, статтях, листах Коцюбинського постійно наростає наступ на самодержавство. Комарову-критику більш імпував письменник типу Б. Грінченка. Ще в рецензії на першу збірку поезій Грінченка «Пісні Василя Чайченка» (1885) Комаров солідаризувався з культурницькою програмою Грінченка: небайдужість до «недолі рідного краю», «неволі економічної» і віра в те, що «тільки праця на користь громади і боротьба за добро громадське можуть справдити надію на кращу народну долю»³.

Рецензуючи окремі видання оповідань Б. Грінченка, Комаров представив їх автора як письменника, що займає в українській

¹ Зоря. – 1893. – № 7. – С. 144.

² Чернявський М. Твори. – Харків, 1929. – Т. 4. – С. 376.

³ Зоря. – 1887. – № 1. – С. 14.

літературі поважне місце. «Твори В. Чайченка завжди відзначаються здоровою думкою, розумінням потреб народного життя і щирою прихильністю народів», – писав Комаров й особливо високо цинив оповідання про дітей¹.

Увагу громадськості звернув Комаров на першу збірку поезій Мусія Кононенка «Ліра» як таку, що хвилювала читача щирим вболіванням за тяжку долю простої людини, вабила до себе його серце, незважаючи на те, що за сюжетом вірші ті не давали нічого нового, цікавого. Доречним було зауваження критика, що молодий поет «загадується поки що над поодинокую долею, обертається до тих, кого спіткало лихо», але досі «і не думав про долю народу і цілого краю, про зв'язок її з долею кожної людини»².

Показовою для широти інтересів Комарова – демократичного літератора і громадянина – є його глибока пошана до художнього слова інших народів. Цікаві щодо цього і об'єктивно проникливі оцінки діяльності В. Белінського, перед яким сучасники й нащадки «схилялися... як перед великою силою, якою він і справді був у всіх питаннях, належачих до російської літератури»³, і коментовані публікації віршів «славнозвісного поета російського» О. Кольцова⁴, і рідкісний для дожовтневої літературно-критичної практики прихильний і професійно-кваліфікований огляд єврейської літератури в Росії⁵.

Вагомий за своїм обсягом і змістом доробок Комарова – критика і вченого – здобув йому заслужений авторитет у колах культурно-громадських діячів свого часу. Чимало його праць зберігає цінність і понині.

(Історія української літературної критики: дожовт. період / М. Д. Беренштейн [та ін.]; відп. ред. П. М. Федченко. – Київ: Наук. думка, 1988. – С. 258–264).

¹ Зоря. – 1890. – № 22. – С. 348.

² Зоря. – 1887. – № 2. – С. 36.

³ Діло. – 1883. – 28 квіт.

⁴ Зоря. – 1895. – № 9. – С. 177.

⁵ Правда. – 1888. – № 2. – С. 134.

МИХАЙЛО КОМАРОВ І ЙОГО РОЛЬ В ІСТОРІЇ ОДЕСИ

Вияви українського літературного процесу в Одесі, що впродовж майже цілого XIX століття мали спорадичний характер, наприкінці 1880-х років зрештою набрали регулярного характеру, незважаючи на чинність заборонних стосовно української мови актів російського самодержавства. Нову ситуацію створив скромний нотар Михайло Федорович Комаров, який перебрався до гомінкого чорноморського міста з тихої степової Умані і в своєму тісному помешканні на вулиці Поштової (нині – Жуковського) невдовзі заснував одне з тих культурних гнізд, котре знали в усій Україні підросійській та далеко за її межами.

«Де він [Комаров] не жив, – згадував Василь Біднов, – скрізь він мав великий вплив на місцеве українське громадянство, гуртував коло себе людей і єднав їх спільною працею та інтересами української справи. Разом з тим своєю вдачею та характером діяльності він умів вишукувати прихильних до українства людей, особливо серед молоді, і давав приклад, як треба ставитися до всього рідного»¹.

Про розмах і вагу цієї титанічної роботи свідчить той факт, що за свого двадцятип'ятирічного одеського життя Комаров підтримував тісні зв'язки з численною місцевою Громадою, яку очолював Леонід Смоленський, з велелюдною «Просвітою», котра перебрала на себе багато з ідей і практичних намірів Громади²,

¹ Степовий В. [Біднов В.]. М. Ф. Комаров // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 15/16, 25 серп. – С. 237–238.

² Докладніше див.: Рябінін-Склярєвський О. О. М. Ф. Комаров як одеський культурний діяч 1888–1913 рр. // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 40–49; Болдирєв О. В. Одеська Громада: іст. нарис про укр. нац. відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – почат. XX ст. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 93–124; Зленко Г. Д. Засновник одеської «Просвіти» // Слово Просвіти. – 1998. – Листоп., № 11 (53). – С. 4.

а також з двомастами чотирнадцятьма кореспондентами, від яких одержав понад тисячу листів, давши на кожен ґрунтовну відповідь.

«Серед кореспондентів М. Ф. Комарова, – писав Володимир Лазурський, – ми зустрічаємо імена таких видатних українських діячів, як М. Аркас, В. Антонович, Д. Багалій, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Кропивницький, М. Коцюбинський, О. Кулішева, І. Левицький [Нечуй], М. Лисенко, Д. Мордовцев, В. Науменко, О. Русов, М. Старицький, І. Стешенко, І. Тобілевич [Карпенко-Карий], І. Франко, М. Чернявський, Є. Чикаленко, Я. Щоголев і багато інших. Цього досить, щоб визнати Комаровський архів за дуже цінний»¹. На жаль, доля цього архіву склалася трагічно. Хвалити Бога, що листи до Комарова, бодай у машинописних копіях, перейшли до Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького, де зберігаються тепер, правлячи за неоціненне джерело до історії української літератури й громадської думки другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Михайло Коцюбинський мав достатню підставу, коли висував Михайла Комарова «поміж кращих та найбільш заслужених працівників на полі української літератури»². До нього могли б одностайно приєднатися десятки інших діячів українського письменства й мистецтва, які не лише листувалися з Комаровим, але й знаходили в його помешканні теплу гостину, – зосібна Леся Українка, котра під час своїх багатьох приїздів до Одеси незмінно зупинялася у Михайла Федоровича або в його дочки Маргарити Комарової-Сидоренко³.

М. Ф. Комарова слушно можна назвати першим в Одесі українським професійним літератором, хоча він ніколи не жив з творів свого пера, більше того – вкладав значні кошти у видання

¹ Лазурський В. Ф. Архів М. Ф. Комарова // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. – 1929. – Ч. 2/3. – С. 150–151.

² Коцюбинський М. М. Твори. У 6 т. Т. 5. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 142.

³ Про це: Зленко Г. Д. Книга пам'яті. – Одеса : Маяк, 1971. – С. 122–138.

як власних, так і чужих книжок. Показчик написаного ним займає півтораєста позицій¹; чотири п'ятих публікацій належать до одеського періоду біографії Михайла Федоровича.

Навряд чи можна беззастережно поділяти висловлену ще в рік смерті Комарова і повторювану досі думку про те, що «головна наукова заслуга М. Ф. Комарова полягає у створенні ним української бібліографії»². Розуміється, вагомі бібліографічні праці Михайла Федоровича, присвячені українській літературі XIX століття й окремим її діячам – Іванові Котляревському, Тарасові Шевченку, Степанові Руданському, – відіграли вельми важливу роль у захисті рідного слова від зажерливих українофобів і вдатних на куцу пам'ять малоросів³. Але ж бо, діяльність Комарова була куди різнобічнішою – і на кожному полі роботи він полишив такі виразні сліди.

Здійснений Миколою Грицютою серйозний аналіз літературно-критичної спадщини Михайла Федоровича дав змогу дійти висновку: «Вагомий за своїм обсягом і змістом доробок Комарова – критика і вченого – здобув йому заслужений авторитет у колах культурно-громадських діячів свого часу. Чимало його праць зберігає цінність і понині»⁴. Михайло Федорович не ли-

¹ У «Бібліографічному покажчику літературної діяльності М. Ф. Комарова. З передмовою і додатками Б. М. Комарова», який було складено в 1920-х рр., зафіксовані 149 друкованих праць персоналія і 51 публікація, присвячена йому. На жаль, цей посібник досі не видано, і дослідники продовжують послуговуватися неповним джерелом: Библиографический указатель к литературной деятельности М. Ф. Комарова (1865–1913) // Изв. Одес. библиогр. о-ва. – 1913. – Т. 2, вып. 7. – С. 325–336.

² Ковальчук Л. Михаил Федорович Комаров // Там же. – С. 324.

³ Бібліографічну діяльність М. Ф. Комарова широко розглянуто в працях: Корнейчик І. І. Історія української бібліографії: дожовт. період: (нариси). – Харків: Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1971. – С. 168–174, 224, 255–256, 296–297 та ін.; Гуменюк М. П. Українські бібліографи XIX – початку XX століття: нариси про життя та діяльність. – Харків: Ред.-вид. відділ Кн. палати УРСР, 1969. – С. 45–59.

⁴ Грицюта М. С. Михайло Комаров (1844–1913) // Історія української літературної критики: дожовт. період. – Київ: Наук. думка, 1988. – С. 264.

ше ввів у читацький та науковий ужиток десятки, а подеколи й сотні невідомих доти творів Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки, Віктора Забіли, Василя Мови-Лиманського, Костянтина Думитрашка, Степана Руданського, Олекси Стороженка. Він з високою вимогливістю, із залученням справді наукових критеріїв суспільної ваги й ефективності літературної праці розглянув безліч публікацій, орієнтуючи їхніх авторів на творчий подвиг Шевченка, який «свій талант великий повернув на добро людське... все життя своє прихилив до волі народної»¹. З цього боку Комарова можна – й треба – характеризувати як основоположника української літературної критики в Одесі, а разом з тим – і критики театральної, адже Михайло Федорович регулярно висвітлював гастролі українських труп в чорноморському місті, створив низку літературних портретів видатних акторів нашого театру².

Стояв він і біля витоків місцевої української лексикографії, згуртувавши всіх, хто був зацікавлений в укладанні російсько-українського словника. «Одеська українська громада, – читаємо в Агатангела Кримського, – систематично збиралася в нього, щоб вислуховувати од нього оброблений матеріал, робити зауваження і, спільними силами, додатки»³.

Результатом цих потуг став чотиритомний «Словарь російсько-український», який «зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка» (тобто М. Комаров і його гурток), а випустила в 1893-1898 роках львівська друкарня Наукового товариства імені Шевченка⁴. «Як би було добре, – звертався до Михайла

¹ Див.: Зленко Г. Д. Один з перших біографів Шевченка // Вітчизна. – 1978. – № 3. – С. 176–179.

² Зленко Г. Д. Українська драматургія і театр у творчому житті М. Ф. Комарова // Літературно-мистецька Одеса II пол. XIX ст. : тези доп. і повідомл. 2-ї регіон. наук.-практ. конф., присвяч. 200-річчю Одеси. – Одеса, 1992. – С. 22–27.

³ Кримський А. Ю. Твори. У 5 т. Т. 2. – Київ : Наук. думка, 1972. – С. 603.

⁴ Рябнін-Скляревський О. О. З життя одеської Громади 1880-х років // За сто літ : матеріали з громад. і літ. життя України XIX і почат. XX ст. – Київ, 1929. –

Федоровича Михайло Коцюбинський, – коли б услід за цим словарем випустили Ви другий – українсько-російський! Це може б не така вже була велика й трудна робота, але не менш корисна і потрібна»¹. Михайло Федорович працював і в цьому напрямку, проте реалізувати новий задум не вдалося, картотека пізніше загинула разом з багатьма іншими матеріалами домашнього архіву Комарових.

Одна з цікавих граней творчого обличчя Комарова – популяризація ним знань з історичної минувшини України. Робити це було дуже непросто. Зберігся рукопис «Вінка на пам'ятник Богданові Хмельницькому», переданий автором до Одеського цензурного комітету влітку 1888 року. Кожна з його сторінок рябіє підкресленнями, зробленими червоним олівцем цензора. Остаточо «Вінок...» було заборонено в Петербурзі Головним управлінням у справах друку восени того самого року²; він побачив світ аж на початку нашого століття. Автор витримав важку битву з цензурою і за нарис «Запорозькі вольності», і за «Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська». Комарова часто-густо називали «адвокатом української літератури». Справді, фах правника, одержаний на юридичному факультеті Харківського університету, допомагав йому в перетрактаціях з «блюстителами порядку».

Почавши свій шлях як фольклорист, Михайло Федорович з часом мав меншу можливість для експедицій у села, для збирання утворів народної поетичної уяви й фантазії. А все ж 1890 року він випустив в Одесі «Нову збірку народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань», яка увібрала майже півтори тисячі записів.

Яскраво визначився Комаров і як організатор в Одесі українського книговидавничого процесу. Впорядковані ним два

Кн. 4. – С. 168–173 ; Горецький П. Й. Історія української лексикографії. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 115–122.

¹ Коцюбинський М. М. Твори. У 7 т. Т. 5. – Київ : Наук, думка, 1974. – С. 244.

² Державний архів Одеської області. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 1-92.

об'ємних альманахи – «Розмова» та «Запомога» – мали репрезентувати кращих представників рідного красною письменства. Свої рукописи надали, зокрема, Леся Українка, Борис Грінченко, Володимир Самійленко, Олена Пчілка, Яків Щоголев, Дніпрова Чайка та ряд інших поетів і прозаїків. На лихо, обидва збірники впали під сокирою цензури¹. Зусиллями Михайла Федоровича згодом побачили світ повість Олекси Стороженка «Марко Проклятий», рукопис якої Комаров знайшов у книгозбірні одеського бібліофіла Василя Білого, п'ятитомне зібрання драм і комедій І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого). В умовах послаблення імперського тиску на українське слово, що склалося внаслідок революційних змагань 1905-07 років, Комаров засновує перше в Одесі українське видавництво «Сніп». Воно випустило збірку віршів Андрія Бобенка «Перевесло», український переклад повісті Миколи Гоголя «Тарас Бульба», бібліографічні праці Комарова «Українська драматургія» та «До «Української драматургії», його ж історичний нарис «П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову».

Видатною пам'яткою функціонування «Снопа» став видрукований ним «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» – найзначніший в Україні збірник такого типу за дореволюційного часу². Комаров поклав на його впорядкування з півтора десятка років, розшукавши понад сто тридцять присвят Т. Шевченкові (в тому числі шість прижиттєвих) майже ста слов'яномовних поетів. Твори білоруських і польських авторів подано в оригіналі та паралельних перекладах українською мовою, що практикувалося українським видавцем уперше. Чернеткові зошити «Вінка...», що

¹ Державний архів Одеської області. – Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 71; Спр. 137. – Арк. 38.

² Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1988. – Т. 1. – С. 326; Зленко Г. Д. Неувядающий венок // Веч. Одесса. – 1989. – 21 янв.

дійшли до наших днів, розкривають трудомісткий процес творення збірника, який не мав прецедентів¹.

На гідний пошанівок заслуговує Комаров і як людина, що збрала першу в Одесі українську бібліотеку, до якої входило близько трьох тисяч різноманітних видань². Вона лягла в підмурівок заснованої 1920 року Української державної бібліотеки імені Т. Г. Шевченка в Одесі, а нині входить до складу Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького.

В літопису Одеси діяльнішого за Михайла Федоровича Комарова українця годі шукати. Шкода, що місто досі не спромоглося належним чином відзначити його пам'ять. Втрачена могила не-втомного трудівника; немає, як годилося б, вулиці його імені; на будинку, де він прожив чверть століття, відсутня меморіальна дошка.

(IV Міжнародний конгрес українців : доп. та повідомл. Одеса, 26–29 серп. 1999 р. / Міжнар. асоц. українців, Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова ; відп. ред. Я. Ісаєвич. – Одеса, 1999. – С. 237–242).

¹ Зленко Г. Д. «Шевченкіана» Михайла Комарова // Книга пам'яті / Г. Д. Зленко. – Одеса : Маяк, 1971. – С. 63–77.

² Зленко Г. Д. Михайло Комаров та його бібліотека // Бібл. вісн. – 1994. – № 3. – С. 29–33; Зленко Г. Д. Жива спадщина: до 150-річчя від дня народж. М. Ф. Комарова і 70-річчя заснування Укр. бібліогр. т-ва в Одесі // Кур'єр Кривбасу. – 1994. – № 20/21. – С. 9–14.

МИХАЙЛО КОМАРОВ – ЗАСНОВНИК «ПРОСВІТИ»

Коли ви йтимете вулицею Катерининською в Одесі, зупиніться на її перехресті з вулицею Жуковського, під старим крилатим каштаном, і окиньте оком двадцять сьомий будинок. Тут, на другому поверсі, мешкав книгознавець, етнограф, літературний критик, один з творців знаного словника української мови – Михайло Комаров з родиною, а на першому поверсі містилася нотаріальна контора, у якій він заробляв собі на кусень насущного.

За фахом Михайло Федорович був правником – він кінчив юридичний факультет Харківського університету, а за покликанням – письменником, філологом, дослідником української мивушини. Він розглянув усе, що зійшло з рідного друкарського верстата впродовж цілого XIX століття, усе, що було за той само час показане зі сцени рідного театру. Над цими працями Комаров проводив вихідні дні та свята, хоч не відзначався богатирським здоров'ям і часто-густо доконче потребував відпочинку. Його книжки й статті і сьогодні захоплюють багатством зібраного матеріалу, ретельністю викладу, патріотичною заангажованістю. Вони входять до золотого фонду українознавства.

Михайло Федорович прожив в Одесі чверть століття, з осені 1887-го до осені 1913 року. Увесь цей період його помешкання було своєрідним центром української культури на південному терені Російської імперії. Сюди зверталися з листами-запитами, приїздили звідусіль з надією знайти підтримку й допомогу десятки українських поетів і прозаїків, акторів і художників, лікарів і освітян, людей високовчених і простих трудівників. У хаті Комарова мали теплу й щедрю гостину Іван Франко, Леся Українка, Михайло Грушевський, Агатангел Кримський, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський, Іван Карпенко-Карий (Тобілевич), Марко Кропивницький, Микола Вороний, Марія

Заньковецька, Софія Крушельницька і багато-багато інших самовідданих ратаїв української духовної ниви.

Один з біографів Михайла Федоровича дуже слушно й точно сказав, що першою і неперепутною заслугою Комарова перед підросійською Україною було вміння підтримувати й розбурхувати в ній високий дух українства, дух спротиву етнічному нищенню, дух захисту моральних і культурних цінностей, зібраних Україною на її історичному шляху, обстоювання єдності народу, розірваного імперськими кордонами. Позаяк Комаров вважав, що «на Україні національне життя могло виявитись найбільше в літературі, в театрі й науці», то чільну увагу він надавав саме цій царині української духовності, яка опиралася на затиснуте в лещата заборонних приписів російського царизму українське слово.

Незадовго до виникнення «Просвіти» Михайло Федорович писав: «З болем болющим мушу і на сей раз, як і давніше, наперед визначити, що правне, чи, вірніше, безправне становище України не змінилось: відомий усім наказ 1876 року і досі не скасований, і досі він тяжким тягарем душить наше слово, наше письменство, а разом і все культурне життя України. Не дивно ж, що воно сковане на Україні геть далеко більш, ніж деінде в Росії, бо, окрім спільних усім тяжких умов громадського життя, наша бідолашна Україна мусить ще відчувати тяжку образу і кривду, яку заподіяла нам заборона нашого рідного слова. Ся кривда не поменшала і в минулому (1902-му. – Г. 3.) році, і на сей раз мені доводиться знову занотувати декілька фактів утисків і неправди, які мусимо терпіти, але разом з тим занотуємо і ті радісні факти, котрі явно свідчать, що скрізь, на всьому просторі землі української, повстає боротьба з тими утисками і з кожним роком вона зростає все більше і, певно, настане час, коли правда переважить кривду».

З наміром переважити кривду, відстояти рідну мову – цю живу душу першої-ліпшої нації, посилити боротьбу з соціальною несправедливістю, хай непрямо, закамуфльовано, але прилучити людей до ідеї української держави творив Комаров «Просвіту». Він був свідомий того, що товариство може й загинути під ударами реакційної влади, її вірного поплічника – російського чор-

носотенного шовінізму, але твердо й непохитно вірив, що рясних жнив ніколи не буває без старанного обробітку землі й добірного засіву її.

Йому вже повернуло на сьомий десяток. Усе частіше нагадувало про себе серце. Але Михайло Федорович не зважав на те, працював з молодечим запалом, подаючи особистий приклад відданості національній справі. За три роки Комаров виступив лише на літературно-мистецьких читаннях та вечорах, влаштованих «Просвітою», понад тридцять разів! Оживали перед тими, хто слухав його, образи незабутніх борців за волю і незалежність України; обзивалася до зали Маруся Чураївна – напівреальна, напівлегендарна поетеса XVII століття; гримотіло в нім Шевченкове «посланіє» – «І мертвим і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні...». Багато хто вперше почув у народній аудиторії, саме від Комарова, про український вертеп і українську драму, про діяльність братств, спрямовану на розвиток українського шкільництва, про творчість Павла Чубинського, якому належав широко відомий вірш «Ще не вмерла Україна...», і Петра Ніщинського, котрий написав крилатий хор «Закувала та сива зозуля...».

З просвітянської газети «Вісті» за березень 1906 року, до створення якої стільки праці доклав Михайло Федорович, довідуємося про Шевченківський вечір, проведений товариством з нагоди 45-річчя від часу смерті Кобзаря. Слово про значення Шевченка для України, для її майбутнього виголосив Комаров. Він узяв участь і в концертній частині, прочитавши улюбленого «Перебендю». До читання популярних творів українських літераторів Михайло Федорович вдавався і пізніше: мав-бо гарну пам'ять і добре поставлений голос.

На першому зібранні «Просвіти» Комаров, зважаючи на його вік, перевантаження творчими й громадськими справами, а також беручи до уваги його безперечні заслуги перед українською культурою, був обраний почесним головою товариства. Його просили не входити в буденні організаційні клопоти, ощадити свій час і сили. Та не з тих був старий сівач «розумного, доброго, вічного»: він щоденно брав на себе левову пайку роботи. А коли поліція

зажадала увільнити від керівництва правлінням радикально налаштованого лікаря Івана Луценка, Комаров переключив на свої вельми стомлені плечі увесь тягар «Просвіти» і стійко ніс його до останніх днів існування товариства.

Восени 1906 року разом з іншими керманічами «Просвіти» Комаров пережив поліцейський обшук. Офіцер, провадячи його, копирсався у книжках та паперах Михайла Федоровича і після кількогодінного обстеження їх розчаровано сказав: «К сожалению, ничего недозволенного не нашел!» Іронічно посміхнувшись, досвідчений юрист Комаров запитав: «А якби знайшли?..» – «Разумеется, отправил бы вас в тюремный замок со всеми вытекающими последствиями», – почувлося у відповідь.

Розгром «Просвіти», що стався на хвилі торжества російської реакції, був важким ударом по вразливій душі Комарова. Але він не здався: на зміну «Просвіті» організував Український клуб, а відтак – товариство «Українська хата»; плекав мрію про власне видавництво, яке хотів назвати «Снопом»; видав «Вінок Т. Шевченкові із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів» – цю безпрецедентну на той час (коли й не на сьогодні!) антологію творів на пошану одного літератора; написав книжку про першого перекладача Святого Письма на українську мову Пилипа Морачевського.

Михайло Коцюбинський, оцінюючи різнобічну творчу й громадську діяльність Комарова, ставив його «поміж кращих та найбільш заслужених працівників». Можна було б навести ряд інших шанобливих оцінок невтомної і плідної праці Михайла Федоровича.

Та сьогодні з почуттям пекучого сорому доводиться говорити, що могила Михайла Федоровича на Другому християнському цвинтарі в Одесі не вціліла: її було знесено уже в шістдесяті роки, що називається, на наших очах, всупереч закликам громадськості зберегти останній прихисток того, хто був і є красою Одеси. Нагадаю, що поважний учений-літературознавець Андрій Недзвідський писав про це ще 1944 року.

На помешканні, де жив Комаров, досі немає меморіальної дошки, хоча клопотання про це було подане на початку

сімдесятих років. Вже не вперше вноситься пропозиція надати ім'я Михайла Федоровича державній науковій бібліотеці, де зберігаються архів і зібрання книжок Комарова. Та, як мовиться, віз і нині там.

Миші струбили подання одеситів до центральної «Просвіти» у Києві про заснування щорічної всеукраїнської премії імені Михайла Комарова.

Чи довго залишатиметься видатний діяч української культури без належного пошанівку?

(Крим. світлиця. – 1999. – 26 берез.).

«МАЛА БАТЬКІВЩИНА» В ЖИТТІ І ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА КОМАРОВА

Однією з найпомітніших постатей у культурному і суспільно-політичному житті України останньої чверті XIX – початку XX ст. був Михайло Федорович Комаров (1844–1913), видатний український бібліограф, лексикограф, критик, фольклорист, видавець і громадський діяч. Унікальність його постаті, перш за все, у тому, що, будучи юристом за освітою і професією, яка все життя давала йому заробіток, він став зачинателем української бібліографії; літературним критиком, до котрого за порадами звертали-ся люди, для яких літературна справа була одним із напрямів діяльності; лексикографом, під керівництвом і за участі якого було видано чотири томний російсько-український словник, чим зроблено суттєвий внесок в утвердження думки про придатність української мови як літературної, ділової і наукової; перекладачем, з-під пера якого вийшов ряд перекладів з російської мови історичних і художніх творів; видавцем, завдяки якому вийшли у світ твори В. Забіли, С. Руданського, П. Гулака-Артемовського, О. Стороженка; просвітником, який писав і видавав дешеві книжечки для народу з метою поширення природничих та історичних знань; етнографом, який протягом всього життя збирав (і де-що видав) українські приказки, прислів'я, загадки тощо; громадським діячем, який чверть століття був очільником товариства «Одеська громада».

Михайло Комаров стояв на чолі великої родини літераторів і науковців, які водночас були активними учасниками громадського руху й імена яких занесені до енциклопедій (старший брат, четверо дітей, два зяті). Його багаторічна дружба з родиною Косачів, спілкування з І. Франком, М. Коцюбинським, Б. Грінченком, М. Лисенком, Д. Яворницьким, М. Грушевським та багатьма іншими видатними людьми того часу ще більше засвідчує непересічність особистості Михайла Федоровича Комарова.

М. Ф. Комаров – постать загальноукраїнського значення. Та своїм земляком його по праву вважають одесити, бо саме на час його життя в Одесі припадає найбільш активний і плідний період його діяльності. Але й Дніпропетровщина (частина колишньої Катеринославщини) в свої аннали занесла його ім'я, бо тут він народився, навчався в класичній гімназії, пробував літературне перо. Пізніше він активно листувався з культурними діячами своєї «малої батьківщини».

Тема статті зобов'язує автора зосередитися суто на тих фактах, які свідчать про зв'язки Михайла Комарова з тодішньою Катеринославщиною. А першим серед них є факт його народження 23 січня 1844 р. в слободі Дмитрівка, Павлоградського повіту, Катеринославської губернії (нині село Петропавлівського району, Дніпропетровської області). Після закінчення приходського училища, яке в Дмитрівці було відкрите ще у 1811 р., він вступив до Катеринославської класичної гімназії (1858), яка вже тоді славилася своїми знаменитими випускниками і не менш знаменитими її директорами. У період навчання М. Ф. Комарова гімназію очолював дійсний член Російського географічного товариства, кореспондент Департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі, автор значної за обсягом праці «Статистико-географическое описание Екатеринославской губернии» та статей з хімії, мінералогії, геогнозії, опублікованих у різних часописах, Яків Дмитрович Грахов, котрий у співавторстві з С. І. Веребрюсовим написав ще й історію розвитку освітньої справи на Катеринославщині до середини ХІХ ст. Ця обставина не могла не позначитися на рівні освіти вихованців класичної гімназії. Серед учителів М. Ф. Комарова були викладач російської мови і словесності С. Ф. Сонцев, законодавства – І. С. Косенко, історії та географії – М. І. Онискевич та інші. Самі по собі ці імена сьогодні нам ні про що не говорять. Інша справа, коли зазначити, що вони належали до катеринославського Піквікського клубу (1858–1860) – прогресивного літературного гуртка так званих «викривачів» («обличителей»), заснованого юристом окружного суду М. П. Балліним та місцевими письменниками В. М. Єлагіним і М. М. Стопановським (пізніше – петербурзьким журналістом). Як видно зі спогадів М. П. Балліна,

щотижневі зібрання «півквіків» (читай: любителів літератури, в тому числі, чи в першу чергу, зарубіжної) відвідували вчителі та учні гімназії. Хоча безпосередніх даних про участь у цих засіданнях Михайла Комарова немає, проте це цілком вірогідно, оскільки вже тоді він цікавився літературою.

До гімназійних років Михайла Комарова відноситься і перша згадка про нього в літературному огляді. Львівський професор Ом. Огоновський в «Истории литературы русской», говорячи про твори випускника катеринославської класичної гімназії Гр. М. Бораковського (він жив на одній квартирі з М. Комаровим), який спочатку з товаришами «грав домові спектаклі аматорські», пише: «Спершу грали вони комедії московські, а відтак й українські («Простака», «Сватання на Гончарівці», «Кумагрішника» і т. п.). В сю пору почалися видаватися твори Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Стороженка та й стала виходити «Основа». Молодим товаришам полюбилася отся література, і тоді стали вони грати українські жарти й комедії в городському театрі в хосен [на користь. – Г. Ш.] бідних учнів. Коли ж спектаклі пішли частіше, а українських творів драматичних було тоді мало, то один з товаришів (Михайло Комар) узявся та тихцем написав якусь драматургічну шутку, а відтак молоденькі аматори зіграли її дома...»¹. Навряд чи той, хто «бавився» літературою, міг не відвідувати засідання «скандальних» літераторів, які для тоді провінційного Катеринослава були досить яскравим громадсько-політичним явищем.

1862 р. Михайло Комаров закінчив класичну гімназію і вступив на юридичний факультет Харківського університету для навчання «за власний кошт». На фізико-математичному факультеті цього університету навчався старший брат Михайла Комарова Олександр (1842–1918), один із зачинателів української науково-художньої літератури, популяризатор наукових знань серед народу («Оповідання про комах: яка од них користь або шкода в гос-

¹ Огоновський О. Історія літератури руської. Ч. 2 / Омелян Огоновський. – Львів, 1889. – С. 909.

подарстві», «Оповідання про рослини» та ін.). Між іншим, деякі його брошури були схвалені Міністерством землеробства та державного майна як навчальні посібники для учнів сільськогосподарських шкіл українських губерній імперії.

Зазначимо цікавий факт, який має відношення до формування особистості Михайла Комарова. На час його вступу до університету в Харкові вже мешкав М. П. Баллін, котрий змушений був покинути Катеринослав. У Харкові він зумів організувати літературний клуб «хороших людей» (за його формулюванням у мемуарах) під назвою «Клуб чесних і благородних людей». Таких «хороших людей» набралось близько півтори сотні, серед них виявилися професор О. А. Потебня, літератор В. С. Мова, учитель місцевої гімназії П. І. Ладовський, член харківсько-київського політичного гуртка В. Португалов. М. П. Баллін був одним із зачинателів кооперативного руху в державі та організаторів Харківської громадської бібліотеки, а також видавцем популярних книжечок для народу природничо-технічного змісту, які продавалися в харківському та курському книжкових магазинах Олени Балліної. До цієї серії належать і перші брошури, перекладені на українську мову і видані М. Ф. Комаровим, – «Розмова про небо та землю» і «Розмова про земні сили» О. Строніна.

У період перших студентських років Михайла Комарова в університеті в Харкові спостерігався пік громадсько-політичної активності студентів, в значній мірі спричинений Селянською реформою 1861 р. і райдужними сподіваннями на докорінні зміни у розвитку держави. Катеринославський етнограф, культурний і громадський діяч Г. А. Залюбовський, який саме у 1862 р. поновив після тривалої перерви через матеріальні обставини своє навчання на філологічному факультеті, так характеризував студентське життя тієї пори: «Тепер, у 1862 р., було зовсім інакше: були дозволені студентські зібрання в університеті для завідування студентською бібліотекою під наглядом спеціально призначеного професора; студенти мали свою касу; утворювали музичні і співочі гуртки, мали хори малоросійський і великоросійський, котрі збиралися для співів у аудиторіях... Хори студентські були улюбленими у суспільства, й жоден концерт без них не обходився.

Особливо подобався малоросійський хор, і народні малоросійські пісні витіснили романси із віталень.

Помимо загальностудентської каси, були й окремі каси, гурткові, за губерніями чи гімназіями, які закінчили студенти. До нас примикали гуртки земляків-студентів. Катеринославський гурток був найбільшим з усіх окремих гуртків і майже цілком складав і особливий катеринославський малоруський хор. З яким усвідомленням гідності дивилися тоді на себе студенти-катеринославці! Приїжджаючи до Катеринослава, вони й тут трималися загально-студентських традицій того часу, ходили частіше всього в малоросійському одязі, у ньому відвідували гуляння у міському саду і на танцях були видними кавалерами...»¹

Одним із проявів суспільного та культурно-національного руху був підвищений інтерес студентів до української народної творчості. Немає сумніву в тому, що ця культурно-суспільна хвиля захопила й Михайла Комарова. Першим кроком М. Комарова на цьому шляху були зроблені ним на Харківщині записи з народних уст пісень, дум, колядок, щедрівок, загадок. А на території колишньої Самарської паланки Запорозької Січі він записав народний переказ про реальну історичну особу – Саву Чалого. Публікація М. Комарова «Два варианта южнорусской народной думы про Савву Чалого» в «Екатеринославских губернских ведомостях» (1865, № 22) відкриває список його опублікованих праць.

Як свідчать збережені машинописні копії листів до Михайла Комарова, він жваво спілкувався з широким колом письменників (переважно, українських), істориків, вчених, акторів, художників, музейних працівників, просвітян. Серед його кореспондентів були і катеринославці. Першим з-поміж них називаємо друга студентської юності Михайла Комарова, юриста за освітою, поміщика Новомосковського повіту Василя Петровича Гегело (1842–?), одного з представників розгалуженої родини військових і земле-

¹ Залюбовский Г. Отрывки из школьных воспоминаний 1852-1864 // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 25. – С. 238.

власників козацького походження. В «Архіві Комарова» зберігаються копії 11 його листів до Комарова за 1888–1902 рр., написаних українською мовою, за винятком одного. Частково за листами, а частково за іншими джерелами вдалося змалювати портрет Василя Гегело як учасника українського культурно-національного руху.

Особистість В. П. Гегело цікава вже тим, що він є рідним дядьком видатного етнографа і фольклориста, віце-президента Академії наук України Андрія Митрофановича Лободи (1871–1931), який у 1890 р. закінчив Катеринославську класичну гімназію. Василь Петрович після закінчення Харківського університету працював в Окружному суді Катеринослава. В 1888 р., отримавши після смерті батька солідну земельну спадщину поблизу Новомосковська, був обраний там мировим суддею, але через поганий стан здоров'я залишив службу і жив на доходи від свого маєтку, мешкаючи то в ньому, то в Катеринославі. У 90-х роках ХІХ ст. був гласним повітових земських зборів. Часто лікувався та відпочивав у Криму, зокрема в Алушці, де жила його сестра Лариса, дружина кримського винороба. Як видно з листів В. П. Гегело до Михайла Федоровича, у Криму він спілкувався з добрими знайомими М. Комарова, зокрема О. Я. Кониським та М. М. Коцюбинським. При тому це не були просто знайомства, він виконував якісь доручення, допомагав матеріально.

Василя Гегело з Михайлом Комаровим поєднувала щира дружба і спільні інтереси. Він так звертається до нього: «Мій любий друже, Михайло Федоровичу», «Друже Михайло», «Любий друже Михайло». Тільки близькій людині можна написати: «Как же ты поживаешь? Напиши», «Будь здоров, кланяйся своєму посейству, та не забувай про мене. Твій В. Гегело». Василь Петрович отримав запрошення на весілля дочки М. Комарова Віри та О. І. Волянського, лікаря і члена Одеської громади.

Друзів поєднували не лише спогади про студентську юність, а й спільна справа. Відомо, що головним «спонсором» видання 4-томного «Словаря російсько-українського», виданого Товариством ім. Т. Шевченка у Львові (1893–1898), був Євген Чикаленко. Але і Василь Гегело надав немало суму. У листі до Михайла Ко-

марова від 19 лютого 1894 р. читаємо: «Посилаю тобі ще 200 крб. на «Словарь», бажаю тобі довести його до кінця. Може, ще потребується на яке добре діло грошей, то пиши, буду радий допомогти, скільки зможу»¹. «Ще 200 крб.» означає, що й раніше якісь кошти були пожертвовані на видання словаря.

Василь Гегело передплачував галицьку «Зоря», у якій спершу у вигляді додатків друкувався «Словарь». Він же передплачував єдиний в підросійській Україні «українознавчий» часопис «Киевская старина», який виходив у Києві з 1882 р. і в якому іноді з'являлися праці М. Комарова.

Політичні й видавничі справи галичан порушувалися і в листуванні друзів. Адже М. Ф. Комаров як літературний критик співробітничав з часописами «Зоря», «Діло», «Правда», а також листувався з багатьма діячами культури: І. Франком, М. Грушевським, В. Гнатюком, В. Левицьким, О. Лотоцьким, В. Шухевичем та ін. Тобто, він добре знав політичне і культурне життя в Галичині, а тому за з'ясуванням ряду питань В. Гегело звертається саме до нього.

В. П. Гегело не був політичним чи культурним діячем, але був істинним українцем і допомагав українській справі як міг. За порадою Михайла Федоровича він став членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові та Благодійного товариства з видання дешевих книжок для підтримки українських студентів у Петербурзі. Звичайно, його участь у них обмежувалася членськими внесками та передплатою видань. Так, довідавшись із опублікованого звіту НТШ про обмаль коштів на видання наукових праць, новомосковський поміщик Василь Гегело замість щорічного внеску в розмірі 50 крб. відіслав до НТШ 500 крб. та ще й 20 крб. у фонд Академії наук (тобто, у фонд академічної громади НТШ). І, як видно з його листа до М. Комарова від 15 липня 1900 р., минулого року туди він надіслав пожертву в обсязі 300 крб. Тому його й цікавили галицькі справи, що видно з його листів. Так, у

¹ Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина / Ганна Швидько. – Дніпропетровськ : НГУ, 2011. – С. 173.

листопаді 1895 р. він пише другові з Алупки, де перебував на лікуванні: «Напиши швидше про все: як то робиться в Галичині і у нас, чи не чути чого за розршення випускати в Росію часописи галицькі. Міні казали в Ек-ві, що з Петербурга потребували од поштової контори написати – хто отримує «Зорю» в закритих конвертах; що воно за знак?»¹. В іншому листі він просить М. Комарова з'ясувати можливість пересилки грошей до НТШ, аби вони потрапили за призначенням.

Однією з тем листування між В. Гегело та М. Комаровим було спорудження на народні пожертви пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві та його відкриття, що не раз відкладалося. Наприклад, у недатованому листі (ймовірно, 1898 р.) Василь Петрович пише: «Знакомий Полтавець казав мені, що відкриття пам'ятника Котляревському буде у 1899 році. Скільки-то грошей зібрали. Торік послав я в Полтаву Городському голові 50 руб.; да теперечки думаю передати через Полтавця 50 руб., а на той рік ще спроможусь, то одішлю; а може поїду на відкриття пам'ятника восени»². Пам'ятник автору «Енеїди» був відкритий аж влітку 1903 р., і цілком імовірно, що друзі юності могли там бачитися.

Друг Михайла Комарова був прекрасною людиною. Коли на початку 1903 р. виникла Катеринославська вчена архівна комісія і незабаром влаштувала музичний вечір за участі відомого кобзаря Терешка Пархоменка, В. П. Гегело зробив щедрю пожертву (100 рублів) на користь комісії, повідомлення про це вміщене було вже в 1-му випуску «Літопису» КВАК. А Василь Петрович був обраний дійсним членом комісії, підтримуючи її матеріально. Коли ж була створена катеринославська «Просвіта», він став її активним членом і відвідував влаштовані просвітянами заходи (і, мабуть, допомагав матеріально).

Десь після 1909 р. він придбав у нагірній частині Катеринослава, неподалік від Катеринославського краєзнавчого музею,

¹ Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина / Ганна Швидько. – Дніпропетровськ : НГУ, 2011. – С. 175.

² Там само. – С. 178.

власний будинок (на вул. Басейній). З епістолярної спадщини Д. І. Яворницького дізнаємося, що в 1915 р. у флігелі, який належав В. П. Гегело і знаходився у дворі на Басейній, зберігалися експонати природничо-історичного відділу музею, перебуваючи під наглядом В. П. Гегело. Він був у приятельних стосунках з Д. І. Яворницьким, надавав йому матеріальну допомогу для друкування творів, іноді оплачував витрати на поїздки співробітників на розкопки, фінансував придбання експонатів для музею. Співробітник музею В. І. Строменко 2 липня 1903 р. пише з Катеринослава Д. І. Яворницькому, який був на розкопках: «Синявський приїхав, але я до нього не думаю навідувача, а то ще подума, що запобігаємо його ласки. Він, бачите, вже купує з Архівною комісією те місце, де Сіркова могила і навіть самого Сірка, щоб, бачите, зробіть отчужденіє і збудувати там хату задля туристів. Дід Гегело вже на те діло і 500 крб. доскочив. От дід так дід! Доведеться таки нам его в лоно запорозьких святих зачислити. Біжу зразу єму вклониця»¹.

У січні 1904 р. той же кореспондент пише директору музею: «Корнілову дід Гегело заплатив 45 крб. за покупку і доставку древностей, а тепер ми йому повернули з тих 50 карбов., які од Родзянчихи у Вас маються. Нарочно не писав Вам аж поки не обійшов усіх дідів і дядьків. В музеї все добре і гаразд. От нам такого діда Бог послав, що як нас нікого немає в музеї, так він кожнісінький день там і сидить, а де треба, то й гроші платить. Прямо святий дід!»². Цей «святий дід» робив пожертви від щирого серця, лише усвідомлюючи суспільне і культурне значення справ, на які він давав свої кошти. Очевидно, впливовим чинником його безкорисливих пожертв була його дружба з Михайлом Комаровим. Помер В. П. Гегело в період між 1918 і 1923 рр., де, коли точно і за яких обставин – невідомо.

¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2005. – С. 500-501.

² Там само. – С. 506-507.

Одним із добрих знайомих М. Ф. Комарова в Катеринославі був відомий вчений і громадський діяч, член ініціативної групи, яка клопотала про створення Катеринославської вченої архівної комісії, активний просвітянин, директор Катеринославського комерційного училища Антін Степанович Синявський (1866–1951), про якого вже багато написано, і він того, безумовно, заслуговує. Шляхи М. Комарова та А. Синявського вперше перетнулись у Києві в 80-х рр. XIX ст., коли там велися жваві дискусії на політичні і культурні теми. Він входив до молодіжного народницького гуртка «Літературна громада», створеного за ініціативи Лариси та Михайла Комарових та до якого належала також старша донька М. Комарова, Маргарита.

Відразу після закінчення Київського університету (1889) Антін Синявський за участь у драгоманівському гуртку «Вільна спілка» був заарештований і висланий до м. Шенкурська. Після висилки, не маючи права на проживання в Києві, він поїхав до Одеси, вступив там на юридичний факультет університету (закінчив у 1898 р.), а також склав іспити на природничому відділенні фізико-математичного факультету, одержавши право на викладання в гімназіях і прогімназіях. За сприяння А. Смоленського викладав географію та економічну географію в Юнкерському училищі, на Вищих жіночих курсах та в Новоросійському університеті.

А. С. Синявський належав до Одеської громади, неформальними очільниками якої були А. Смоленський та М. Комаров. Восени 1890 р. Михайло Федорович повідомляє редактору «Зорі»: «Я тут змовився з одним земляком – істориком Синявським, щоб давати Вам звістки про книжки, належачі до України, я про літературні, а він про історичні, засилатиме Вам або сам або через мене і таким побутом ми вестимемо сей відділ так, щоб на кожне число Зорі було хоч трохи»¹.

В «Зорі» за 1891–1895 рр. маємо кілька публікацій історика під псевдонімами «А. Катран», «А. К-тр-н», «А. С-ий».

¹ Возняк М. До діяльності Михайла Комарова // Бібліол. вісті. – Київ, 1927. – № 4. – С. 20.

А. С. Синявський брав участь у зібраннях одеських «словарників», був редактором відділу в придбаному Одеською громадою журналі «По морю и по суше», яким фактично опікувався М. Комаров. Проте весною 1896 р. він був заарештований і висланий до Томська, але якось йому вдалося залагодити справу і отримати дозвіл на переїзд до м. Білостока у Царстві Польському, де він спочатку працював учителем у Комерційному училищі, а потім став його директором¹.

У 1901 р. Антін Синявський був запрошений до Катеринослава на посаду директора Комерційного училища. У його педагогічній, громадській і науковій роботі катеринославський період життя був найбільш плідним. Він був одним із організаторів Катеринославського наукового товариства, яке брало участь у підготовці та проведенні XIII Археологічного з'їзду в Катеринославі (1905 р.). Цим з'їздом цікавився Михайло Комаров, якого разом з Оленою Пчілкою Антін Синявський приймав як гостей у Комерційному училищі. Зауважимо, що й новостворений краєзнавчий музей до спорудження власного приміщення у 1905 р. мав прихисток у Комерційному училищі. Синявський був одним із найактивніших організаторів Катеринославської вченої архівної комісії та першим її літописцем. За його редакцією з'явилися десять випусків «Летописи Екатеринославской Ученой Архивной комиссии».

Оскільки Антін Синявський постійно перебував під пильним наглядом поліції, документальних слідів його постійного спілкування з Михайлом Комаровим збереглося мало. Мудрий Михайло Федорович надто добре розумів свою роль «зв'язкового» у культурно-національному і громадському житті обох частин України, а тому мав бути дуже обережним і, очевидно, тому в «Архіві М. Ф. Комарова» збереглася копія лише одного листа А. С. Синявського з малозначимим для нас змістом.

У питанні про зв'язки М. Ф. Комарова з Катеринославщиною найповніше розроблений сюжет його листування з істориком за-

¹ Заруба В. В. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність / В. В. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2003. – С. 80.

порозького козацтва, археологом, етнографом, фольклористом, лексикографом Дмитром Івановичем Яворницьким (1855–1940). В «Архіві М. Ф. Комарова» збереглися машинописні копії дев'яти листів Д. І. Яворницького, а у відділі рукописів Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького – оригінали шести листів М. Ф. Комарова, нині вже опублікованих у 1-му випуску «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького»¹.

Листовне знайомство двох неординарних особистостей припадає на кінець 1897 р. Тоді, отримавши від поета й видавця Кесаря Білиловського дуже позитивний відгук про М. Комарова та дізнавшись про виданий «Словарь російсько-української мови», Д. І. Яворницький написав листа М. Ф. Комарову з проханням вислати йому накладною платою вказане видання. М. Комаров не зміг виконати це прохання, однак детально розписав, де і яким чином можна придбати «Словарь». У подальшому між ними встановилися дружні та довірливі відносини, як це видно з їхнього листування. Коли вийшла друком книга Дмитра Івановича «По следам запорожцев», він надіслав її Михайлу Федоровичу, розповівши в листі про перипетії її видання через цензурні рогатки. Цікаво, що Д. І. Яворницький надсилав М. Ф. Комарову не лише свої видані праці, а й рукописи, прохаючи того «яко знатока української мови і творчества» сказати про них «щирю правду»: «Ви якось писали мені, що не вважаєте себе за знавця української літератури. А я так повсігди считав і считаю Вас за чоловіка дуже освіченого у цім ділі, через що мені і хотілось послухати Ваше слово»². Коли у Санкт-Петербурзі в 1901 р. вийшла з друку брошура М. Комарова «Антон Головатий», автор відразу ж надіслав

¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, Н. Г. Чередник. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – С. 260-265.

² Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова. – Дніпропетровськ : Арт-Прес, 2005. – С. 82.

її своєму катеринославському знайомому з надписом: «Вельми шановному Дмитру Івановичу Яворницькому від М. Комарова».

Як свідчать історичні джерела, зокрема мемуари учасників літературного процесу, культурного та громадського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст., у Михайла Комарова та Дмитра Яворницького коло знайомих та друзів значною мірою співпадало.

Після певної перерви листування між Комаровим та Яворницьким відновилося у 1905 р. Тоді Дмитро Іванович надіслав Михайлу Федоровичу свою опубліковану в «Вестнике Екатеринославского земства» статтю «К биографии Т. Г. Шевченко» (1905, № 16-17). Для М. Комарова вона була важлива, оскільки він складав бібліографію праць про життя і творчість Великого Кобзаря. Саме до Д. Яворницького М. Комаров звернувся за довідкою, коли точно відбудеться Археологічний з'їзд у Катеринославі, на якому він хотів побувати, щоб «почути про рідну старовину і з людьми рідними побачитись»¹. Очевидно, натяк був на вчених з Галичини, з якими він листувався та співробітничав у виданнях. Проте, як відомо, їх не включили до програми ХІІІ Археологічного з'їзду формально через те, що вони хотіли виголошувати свої доповіді українською мовою, а фактично – з міркувань суто політичних (власне, й саме мовне питання мало політичний характер). М. Ф. Комарову таки вдалося приїхати до Катеринослава під час проведення там Археологічного з'їзду 15–27 серпня 1905 р. на тлі розгортання в місті робітничого страйку. Тоді він, очевидно, і зустрічався з Д. І. Яворницьким. Можна думати, що їх остання зустріч відбулася влітку 1907 р. У всякому разі, підставу так думати дає лист вже згаданого раніше співробітника краєзнавчого музею В. І. Строменка до Д. І. Яворницького з Бердянська в Катеринославі: «Уклоняйтесь од мене Комарові. Мабуть, же Ви бу-

¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997. – С. 265.

дете його бачить»¹. Очевидно, М. Комаров приїздив до Катеринослава у справах «Просвіти».

Катеринославська «Просвіта», як і Одеська, була одним з найбільш активних просвітянських об'єднань в українських губерніях імперії. Після розробки статуту катеринославської «Просвіти» та тривалої процедури його затвердження владою (на це пішов цілий рік) 4 жовтня 1906 р. відбулися її установчі збори і вслід за тим розгорнута активна діяльність. Київська газета «Рада» повідомляла: «Товариство «Просвіта» в Катеринославі опублікувало вже програму своєї роботи на цю зиму. Утверджено в аудиторії народних читань прочитати ряд систематичних лекцій (плата за слухання буде мала); щотижня будуть театральні вистави – виставлятимуть українські ідейні п'єси; будуть і концерти, на яких гратимуть та співатимуть і кобзарі... Цими днями в «Просвіті» почнуть продавати українські книжечки, малюнки, листовні картки, вироби домашнього промислу і т. п. Незабаром т-во «Просвіта» впоряджає театральні вистави на користь катеринославських безробітних і бідних вчителів народних шкіл» [1906, № 19, с. 3].

Михайло Комаров, почесний голова одеської «Просвіти», підтримував зв'язки з катеринославською «Просвітою» через її діяльних членів. Коли у 1911 р. в Катеринославі став виходити просвітянський часопис «Дніпрові хвилі», редагований Д. І. Дорошенком, М. Комаров став його передплатником і ретельно стежив, аби до нього потрапляли всі числа часопису. Це видно з його листування з Д. Дорошенком. Коли у зв'язку з наближенням 100-літнього ювілею Т. Г. Шевченка катеринославське видавництво «Час» задумало видати повне ілюстроване видання його творів, Д. І. Дорошенко звернувся до М. Ф. Комарова з проханням посприяти в переговорах з одеським українським художником Амвросієм Ждахою, аби той погодився ілюструвати видання.

¹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2. Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова [та ін.]. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1999. – С. 534.

Катеринославська «Просвіта» мала свої філії у цілому ряді сіл. Наприкінці 1912 р. одна з таких філій була відкрита в с. Перещипиному, Новомосковського повіту. Так от, членом цієї «Просвіти» був М. Ф. Комаров. Мабуть, його участь у ній полягала у матеріальній допомозі через сплату членських внесків та в надсиланні літератури до бібліотеки філії. Наприкінці 1912 р. М. Ф. Комаров став також членом і Мануйлівської філії катеринославської «Просвіти». Вона була однією з найпотужніших у краї через близькість до великого промислового міста (нині в складі лівобережної частини м. Дніпропетровська) та участь у ній визначних для краю особистостей, як-от: журналіста М. В. Бикова, земського діяча і етнографа Г. А. Залюбовського, брата художника В. О. Корнієнка, Федора, інженера І. Труби та ін.

У мануйлівській «Просвіті» було багато робітників та службовців залізничних майстерень (нині – ст. Нижньодніпровськ-Вузол). Одним із них був М. К. Ємець, член катеринославської «Просвіти» з 1906 р. На початку 1911 р. він був обраний головою мануйлівської «Просвіти». В «Архіві М. Ф. Комарова» зберігаються копії двох його листів за 1912 р. В одному він просить Михайла Федоровича допомогти знайти п'єси, «котрі здатні до вистав з боку літературного і сценічного». Він пише, що дізнався про щойний вихід в одеському видавництві «Сніп» виправленого і доповненого видання праці М. Ф. Комарова «До української драматургії», відгук на яку Д. Дорошенко вмістив у «Дніпрових хвилях» (1912, № 10), а тому просить автора надіслати йому примірник книги з підкресленням назв кращих п'єс. Цікаво, як М. К. Ємець розуміє призначення самодіяльного театру: «Ми, шануючи свій рідний театр, зважаємо також на те, що культурно-освітні інституції повинні показувати зразки кращих творів своїх письменників, не маємо права, хоч би й помилково, до чого можливо іноді дійти через несвідомість, псувати смак у глядачів такими виставами, котрі не дають ніякого навчального змісту»¹.

¹ Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина / Ганна Швидько. – Дніпропетровськ : НГУ, 2011. – С. 204.

У наступному листі М. К. Ємець дякує М. Ф. Комарову за дарунок мануйлівській «Просвіті». Лист-відповідь Михайла Федоровича не зберігся, але він точно був. Час між написанням цих листів Ємця – місяць і три дні. Отже, надзвичайно зайнятий роботою в нотаріальній конторі та громадськими справами Михайло Комаров досить швидко відгукнувся на прохання «Просвіти». Ємець у другому листі визнає свою наївність щодо часових можливостей бібліографа для детального ознайомлення з усією літературою, яку він включає до бібліографії (очевидно, про це йшлося в листі-відповіді). Далі Максим Ємець пише: «Ви також висловили бажання бути членом нашої «Просвіти», а ми з свого боку вважаємо за честь лічити Вас, шановного громадського діяча, членом Мануйлівської «Просвіти»¹.

Про справи просвітян Катеринослава М. Ф. Комаров знав і через спілкування його родини з родиною Лесі Українки, бо її мати, письменниця і громадська діячка Олена Пчілка, досить часто була в Катеринославі, де в с. Лоцманська Кам'янка у 1910–1921 рр. жила і працювала земським лікарем молодша Лесина сестра Ольга Косач-Кривинюк, також член катеринославської «Просвіти» (1917 р. разом з чоловіком вона заснувала тут власне дитяче видавництво, займалася перекладами творів французьких та російських авторів українською мовою, а разом з Маргаритою Комаровою-Сидоренко здійснила дуже якісний переклад твору Гюго «93 рік»). Кореспондентом М. Ф. Комарова був також талановитий український художник, графік і поет Василь Онисимович Корнієнко (1867–1904), родом з с. Мануйлівка. Він навчався в Петербурзькій академії художеств, потім жив в Одесі, заробляючи кошти на існування малюванням портретів. Тут він особливо тісно спілкувався з М. Ф. Комаровим, друкарем Є. І. Фесенком, лікарем І. М. Луценком. Василь Корнієнко залишив по собі цілий ряд художніх полотен на теми запорозького життя, як-то: «Чари», «Характерник», «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», «Біля

¹ Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина / Ганна Швидько. – Дніпропетровськ : НГУ, 2011. – С. 204.

корчми» та ін. Він же виконав портрет Т. Г. Шевченка. В «Архіві М. Ф. Комарова» знаходяться копії трьох листів В. Корнієнка за 1904 рік. Нетривале листування В. Корнієнка та М. Комарова виникло у зв'язку з упорядкуванням бібліографічного покажчика до збірки «На вічну пам'ять Котляревському» і пропозицією художнику намалювати 20 ілюстрацій до «Енеїди» з оплатою по 10 рублів за один малюнок. Художник був тоді вже дуже хворий і незабаром помер. Між іншим, М. Ф. Комаров дав на його похорон 25 рублів. Земляки зберігали пам'ять про художника-патріота. «Дніпрові хвилі» в № 3 за 1913 р. повідомляють: «13 январа в мануйлівській «Просвіті» одбулась сімейна вечірка, присвячена пам'яті художника В. Корнієнка, родом мануйлівця. Прочитано було про життя небіжчика, співано українських пісень та декламовано твори його. Наприкінці прочитано було його казку «Запорожський скарб». На вечірці було 230 душ» [1913, № 3, с. 45].

Катеринославським кореспондентом М. Ф. Комарова був і хранитель крайового музею ім. О. М. Поля, «робітничий поет» Трохим Миколайович Романченко (1880–1930), копія листа якого також зберігається в «Архіві М. Ф. Комарова». Між іншим, перший позитивний відгук про його поезії належить перу Олени Пчілки (1908 р.). Про цього «другорядного», але цікавого поета існує досить багата література. Він же ще й записував пісні, казки, народні оповідання, повір'я та ін. У його творчій спадщині є й вірш «Пам'яті великого Кобзаря Т. Г. Шевченка», опублікований у місцевій газеті «Южная заря». М. Ф. Комаров написав листа Т. М. Романченку з проханням надіслати вірша для другого видання «Вінка Т. Шевченкові». З художньої точки зору твір недосконалий, але він передає почуття поета, пістет до «свогого національного генія», як пише він у своєму листі.

Отже, Михайло Федорович Комаров усе своє життя був зв'язаний зі своєю «малою батьківщиною». А вона сьогодні віддає йому належну шану.

(Бібліотека XXI століття у новому соціокультурному вимірі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 25–26 верес. 2014) [Електронний ресурс] / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд. С. Г. Гриценко. – Одеса, 2015. – С. 44–51).

ПРИСВЯТИ М. Ф. КОМАРОВУ ТА ЙОГО РОДИНИ (тексти)

Леся Українка

ПОДОРОЖ ДО МОРЯ

(Посвята сім'ї Михайла Ф. Комарова)

I

Прощай, Волинь! прощай, рідний куточок!
Мене від тебе доленька жене,
Немов од дерева одірваний листочок...
І мчить залізний велетень мене.
Передо мною килими чудові
Натура стеле – темні луги,
Славути красної бори соснові
І Случі рідної веселі береги.
Снується краєвидів плетениця,
Розтопленим сріблом блищать річки, –
То ж матінка-натура чарівниця
Розмотує свої стобарвні нитки.

II

Далі, все далі! он латані ниви,
Наче плахти, навкруги розляглись;
Потім укрили все хмари ті сиві
Душного диму, з очей скрився ліс,
Гори веселі й зелені долини
Згинули раптом, як любії сни;
Ще за годину, і ще за хвилину
Будуть далеко, далеко вони!..

Щастя колишнього хвилі злотисті
Час так швидкий пожира, мов огонь,—
Гинуть ті хвилі, мов квіти барвисті,
Тільки й згадаєш: «Ох, милий був сон!...»

III

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!
Онде балочка весела,
В ній хороші, красні села,
Там хати садками вкриті,
Срібним маревом повиті,
Коло сел стоять тополі,
Розмовляють з вітром в полі.

Хвилюють лани золотії,
Здається, без краю, – аж знову
Бори величезні, густії
Проводять таємну розмову.

Он ярочки зелененькі,
Стежечки по них маленькі,
Перевиті, мов стрічечки,
Збігаються до річечки,
Річка плине, берег рвучи,
Далі, далі попід кручі...

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало!..

IV

Сонечко встало, прокинулось ясне,
Грає вогнем, променіє,
І по степу розлива своє світлонько красне, –
Степ від його червоніє.

Світлом рожевим там степ паленіє,
Промінь де ллється іскристий,
Тільки туман на заході суворо синіє,
Там заляга він, росистий.

Он степовеє село розляглося
В балці веселій та милій,
Ясно-блакитним туманом воно повилося,
Тільки на хатоньці білій

Видно зеленую стріху.
А далі, – де гляну, –
Далі все степ той без краю,
Тільки вітряк виринає де-не-де з туману;
Часом могилу стріваю.

В небі блакитнім ніде ні хмаринки, –
Тихо, і вітер не віє.
Де не погляну, ніде ні билинки,
Тиха травиця леліє...

V

Великеє місто. Будинки високі,
Людей тих – без ліку!
Веселую чутно музику.
Розходяться людські лави широкі,
Скрізь видно ту юрбу велику.

І все чужина! ох, біда самотному
У місті широкім!

Себе почувать садиноким!
І добре, хто має к багаттю чийому
Склонитися слухом і оком.

То ж добрії люди мене привітали
В далекій країні,
Там друга в прихильній дівчині
Знайшла я. І моря красу споглядали
Не раз ми при тихій годині.

На тихому небі заблиснули зорі,
Огні запалали
У місті. Ми тихо стояли,
Дивились, як ясно на темному морі
Незлічені світла сіяли.

VI

Далі, далі від душного міста!
Серце прагне буяць на просторі!
Бачу здалека, – хвиля іскриста
Грає вільно по синьому морі.
А у туу неділеньку рано
Сине море чудово так грає,
Його сонечко пестить кохано,
Красним-ясним промінням вітає.
Що біліє отам на роздоллі?
Чи хмариночка легкая, біла
Геть по небі гуляє по волі?
Чи на човні то білі вітрила?
В морі хвиля за хвилею рине,
Море наче здіймається вгору,
А склепіння небеснеє сине
Край свій ясний купає у морю.
Світло там простяглося від сходу, –
Очі вабить стяга та іскриста;

Корабель наш розрізує воду –
І дорога блакитно-перлиста

Зостається широка за нами,
Геть далеко розкочує хвилі,
Що сердито трясуть гребенями,
Наче гривами огирі білі.
А здалека, отам на заході,
Срібнокудрії хвилі кивають,–
Нереїди при сонячнім сході
Промінь ранній таночком стрівають...
І танцюють химерно та легко,–
Ось близенько вже видно ту зграю,
Аж і знов одкотилась далеко,
Геть біліє в туманному краю...
Море, море! Без краю просторе,
Руху повне і разом спокою!
Забуваю і щастя, і горе –
Все наземне, – з'єднатись з тобою
Я жадаю на час, на годину,
Щоб не бачить нічого на світі,
Тільки бачить осяйну долину
І губитись в прозорій блакиті!..

VII

Ой високо сонце в яснім небі стало,
Гаряче проміння та й порозсипало,
По хвилях блакитних пливе човен прудко.
От і берег видко! прибули ми хутко.
Ой вже сонечко яснее та стало на межі,
Освітило акерманські турецькі вежі.
Сі круглі вежі й високі мури –
Страшні та суворі, непевні, понурі,
І скрізь у тих мурах стрільниці-бійниці,
При вежах тих сумні «темнії темниці».
В сих темницях колись наші та приймали горе,

Слали думки крилаті через синє море...
У темних темницях нема ні віконця,
Не видно з них світла ні ясного сонця!
А світ такий красний, хороший, розкішний!
Під ясним промінням лиман такий пишний.
Його хвиля край берега ясно так синіє,
А дедалі ледве-ледве, мов туман, леліє...
Глянуть на лиман той, – втішається око!
Колись його хвилі вкривались широко
Тими байдаками, легкими чайками,
Що плили на сей бік та за козаками:
Швидко рідних визволяти козаки летіли...
За мурами високими вороги тремтіли...
Славо, наша згубо! славо, наша мати!
Тяжко зажуритись, як тебе згадати!
Кров'ю обкипіла вся наша давнина!
Кров'ю затопила долю Україна.
Ой лимане-лиманочку, хвиле каламутна!
Де поділась наша воля, слава наша смутна?
Все мина!.. Від слави давньої давнини
Лиш zostались вежі та німі стіни!
Де ходили люті турки-яничари,
Там пасуться мирні овечок отари...
Де полягла козацька голова думлива,
Виріс там будяк колючий та глуха кропива.
Виросла там квітка у темниці, в ямі,
Ми її зірвали, – нехай буде з нами!
Квітка тая, може, виросла з якого
Козацького серця, щирого, палкого?..
Чи гадав той козаченько, йдучи на чужину,
Що вернеться з його серця квітка на Україну?..
Сумно тут усюди, так пусто, так глухо,
У цілому замку немає ні духа,
Коло брами тільки мінарет тоненький,
Там курінь приладив вівчар молоденький.
Та в курені-мінареті вівчаря немає, –

Он він з вежі високої на діл поглядає.
З високої вежі вівчарику видко,
Як котяться хвилі лиманові швидко,
А далі зникають у синьому морі...
Вівчарика погляд блукає в просторі.
Має він простор широкий для думок та гадок,
Що то він тепер гадає, лицарський нащадок?..

VIII

Вже сонечко в море сіда;
У тихому морі темніє;
Прозора, глибока вода,
Немов оксамит, зеленіє.
На хвилях зелених тремтять
Червонії іскри блискучі
І ясным огнем миготять,
Мов блискавка з темної тучі.
А де корабель наш пробіг,
Дорога там довга й широка
Біліє, як мармур, як сніг,
І ледве примітно для ока.
Рожевіє пінистий край;
То іскра заблисне, то згасне...
Ось промінь остатній!.. Прощай,
Веселе сонечко ясне!

IX

Кінець подорожі, –
Вже зіроньки гожі
Сіяють на небі ясному,
І вже височенько
Ясний місяченько, –
Вже хутко прибудем додому!
Огні незліченні,
Мов стрічки огненні,

До моря спускаються з міста,
А в пристані грає,
Огнями сіяє
Корабликів згряя барвіста.
За час, за годину
Тебе я покину,
Величнеє море таємне!
І знов мене прийме,

Огорне, обійме
Щоденщина й лихо наземне.
І в рідному краю
Не раз спогадаю
Часини сі любі та милі!
Прощай, синє море,
Безкрає, просторе,–
Ви, гордії, вільнії хвилі!

[1888]

(Українка Л. На крилах пісень : твори Лесі Українки. – Львів : Накладом авторки. З друк. Т-ва ім. Шевченка під зарядом К.Беднарського, 1892. – 111 с.).

М. КОМАРОВИ

*Вельми Шановному і невтомному робітникови
на українській ниві*

То не вітер одинокий
Стогне по долинах
І не пугач серед ночі
Плаче на руїнах.
То не хвиля реве, будить
Скелю нерухому,
Що дрімає віковічно
І добра нікому
Не приносе. То не чайка
На степу кигиче,
І не ворон своїх діток
На вечерю кличе.

То гукає пан отаман, –
День у день гукає:
Товариство до роботи
Голосно скликає:
«А ну, братці, кому любий
Дим своєї хати,
Кому краще заробити,
Аніж попрохати,
В кого руки не посохли,
Думка не тваніє,
Кому мила своя доля
І своя надія;
Хто не хоче свою хату
Бачити в руїні,
Свою Матір на морозі
В латаній ряднині;

В кого серце в грудях б'ється,
Кому сила дана,
Кому гірко бути хлопом,
А ще гірше паном, –
А ну, разом всі до праці!

Хто за серп, за косу!
Праця долю, праця волю
І добро приносе.
А ну швидче, подивіться:
Нива посихає,
Вітер колос гне додолу,
Зерно вибиває.
А он хмара налягає:
Грім і гряд ударить,–
Бережіться! – той ледащо,
Хто роботу барить...
Бережіться – буде лихо,
Підете з торбами, –
Зостануться ваша хата
Й мати сиротами.
А ну ж швидче, мої любі!
І я вкупі з вами, –
Що найважче – робитиму
Власними руками».

Так гукає пан отаман
І ні на хвилину
Не замовкне, – його чутно
На всю Україну.
І зібралась коло його
Купка невелика:
Поставали, посідали,
Наробили крику.
Подивився пан отаман:
«Що ж це вас так мало?

Чом за працю не беретесь?
Чого посідали?»
Не сказало товариство
В одповідь ні слова,
Засмутилось і притихло,
Мов не стало мови...
І заплакав пан отаман...
Голос обірвався...
Утер сльози і за працю
Сам один узявся.

(Зоря. – 1896 . – Ч. 18. – С. 341. – Те саме // Перевесло : зб. віршів Андрія Бобенка / з передм. М. К. [М. Комарова]. – Одеса, 1913. – С. 47-49. – Заголовок: М. Уманцю).

Яків Жарко

ЦАР І ГЕТЬМАН

Присвячую Мих. Хвед. КОМАРОВІ

Було це тоді, як в Україні нашій
Полуботок-гетьман усім керував,
А лютий Петро, аж од моря до моря,
Над людом великим, як знав, царював.

І тяжко журились України діти
Під гнітом важкої роботи тоді,
В холодному краю, далекій чужині
Копаючи землю в багні, у воді.

Козацтво геть-греть по степах розбрелося,
Січ-мати без діток-юнаків була, –
Московська старшина права поламала
І скрізь на Вкраїні на лихо жила.

Полуботок-гетьман зібрав тоді раду
І мовив на раді: «Ідіть звідсіль пріч, –
Хто ворог вітчизни!.. А друзі – спасайте
Гетьманство, Україну, волю та Січ!

Петро в свої пазурі нас забирає...
Невже йому мало народу без нас?
Не даймося... Станьмо за наші порядки...
За вибір гетьмана... Прийшов це наш час!

За волю козацьку, за Січ помремо ми!..
Скидаймо ярмо, що Петро нам надів!..
Дванадцять він тисяч козаків на північ
Копати канали зрадливо повів!..»

Горіли гетьмана орлині очі,
І грізно шаблями трясли козаки...
Тимчасом на гетьмана й вірну старшину
Доноси писали цареві дяки.

І от, у кайданах закутий, в столицю
З старшиною гетьман в неволю попав...
І лютий Петро, скаженіючи, в'язня-
Гетьмана з старшиною так запитав:

«Полуботку-гетьмане, що це таке
З старшиною ти починав на мене?
Признайся, бо сонце тепер над тобою
Промінням злотистим уже не блисне...» –

«Дяки твої, царю, та всякі бояри
Народ мій неволять, в кайдани кують,
Дівчат у батьків віднімають на погвалт,
А хлопців на північ далеко везуть!

Скажи, піддалися ми вільно цареві
Для того хіба, щоб канали робить?
Чи, може, на те, щоб в в'язницях Сибіру
Нам, вільним, в неволі конаючи, жить?

За віщо ж ти, царю, так край наш руйнуєш?
За віщо заслав на Сибір козаків?
За віщо в в'язницях холодних неволиш
Юнаків хоробрих та сивих батьків?» –

«Ні слова!.. – Цар крикнув і страшно дивився...–
Ти знаєш, поганець, що тут тебе жде?! –
«Я смерті за край мій та люд не боюся, –
Кат зараз до смерті нехай одведе!..» –

«Не смерть, а кайдани, довічна в'язниця!» –
«Так що ось! Не злякаюсь, царю, я – ні...

Коли не вдалося спасти України,
Навіщо та воля тепера мені?» –

«Узять, одвести та й закинуть їх далі...» –
Цар вірним підручним своїм приказав.
«Розсуде Петра і Павла Милосердний...» –
Виходячи, гетьман цареві сказав.

Не спиться Петрові на пишному ліжку,
Пала його мозок, неначе в огні,
За думками думки проносяться хутко,
Зринають події криваві, страшні.

Ось баче він постать: блідий, наче мертвий,
Стоїть перед ним його змучений син,
Протягує руки, шепоче: «О батьку!
Не муч так дитину... Я в тебе один!..»

Тремтить він увесь, бо здається неначе
Карло і Мазепа на нього ідуть
І лави козачі, мов хмари, з собою
На нього з старшиною хутко ведуть.

То баче він мур.. У в'язниці закутий
Полуботок-гетьман, як пес, пропада...
«За що його мучу? Він люд свій кохає...» –
За думкою думка Петрові спада.

Він з ліжка схопився і слуг своїх вірних
До себе покликав та й каже до них:
«Де діли гетьмана з старшиною?.. Швидше
Розвідать і правду сказати про них».

І знов сам зостався, знов ходє по хаті...
«Не ворог мені він!.. Я знаю це сам...
Але я державець! Моя Україна!..
Не можна у їй панувати двом нам!» –

«Він хворий конає...» – Петру докладають. –
«Так лікаря швидше!.. Розкуйте його...»
І лікаря цар до Павла засилає
І ворога в серці прощає свого.

«Не треба життя мені, – лікарю каже
Замучений гетьман України Павло, –
Скажіте цареві, нехай в Україні
Так буде, як ще і до нього було.

Не скину кайдани... Нехай перед Богом
У них я предстану на суд і вже там
Розсуде Петра і Павла Милосердний,
Як стать перед Ним доведеться вдвох нам».

І впав на соломку на ліжку холодне
Полуботок-гетьман... І труп коченів...
А очі дивились, уста мовби звали
До помсти за край України синів.

1898

(Чорномор. комуна. – 1991. – 27 груд.).

М. Чернявський

ДУБ І СОСНА

М. Ф. Комарову

В красуні Одесі над морем пишає
Дуб, гордий мовчанням своїм.
І сонце весняне його зогріває
І пестить промінням своїм.

На півночі ж темній, в Чернігові-місті,
В тумані сумує сосна;
Про любую весну, про сонечко вісти
Від дуба чекає вона.
І з вітром північним до дуба несеться
Приглушений стогін сосни...
Та тільки від нього той дуб не здригнеться.
Обвіяний чаром весни.

1901

ЧЕРНІГІВ

М. Ф. Комарову

Вчувається мені в Чернігові глухому
Ритмічний моря шум, співучий гомін хвиль,
І проситься душа в Одесу, мов додому.
Малює думка шлях до вод морських звідціль.
Нічого тут мені не шкода ані трішки
У цім гнилім гнізді чиновної черви,
В Одесу б я пішов, здається, навіть пішки,
Коли б мені відтіль гукнули тільки ви.

Тут гарні люди є: один – Борис Грінченко,
М. Коцюбинський – два, а третій буде Шраг.

Не знаю, що таке являє ще ...енко,
А решта – що сказати?.. Нехай їй сниться враг!
Тут тільки треба чхнути, щоб скрізь пішло луною
Ляцання язиків, і ввечері ж до вас
Ота гидка брехня повернеться горою,
Що їй здивується запевне і Кавказ.
Вже не кажу про те, що всі тут помічають,
Що в кого вариться, печеться у печі.
Що кожного шага в кешені вашій знають,
А дивляться на вас, мов сови та сичі.

До того ще додав святий Тодосій лиха:
Набив кешені він владикам та попам.
Гребли вони й гребуть з-під нього гроші стиха,
І їм життя тепер ще краще, ніж котам.
А решту, бідний люд, то збив він з пантелику:
Сказалися усі, побачивши, як там,
Де спочива святий, в карнавку превелику
Линуло золото чернігівським попам.
І всі повірили, що певне грошей ріки
І скрізь розіллються, дістанеться усім. –
І стали ціни тут на все дурні, великі.
Та тільки дав святий, пробачте, дулю всім:

Пищить біднота тут, без грошей і без хліба,
І носа звісила пейсата голова...
Та й як не вішати, – два гривеники риба,
Тринадцять – м'яса фунт, такі ж пак і дрова!..
Сичить чиновничок, дере нещадно з злости
Чуби голодній тій обдертій дітворі,
Що просить в матери не м'яса, а хоч кости,
Що краще пряника їй житні сухарі.

Мізерне місто це. Банкрут у будучині.
В одержаній вдягнений позичену босяк,
Засмоктаний бідняк в занадто пишнім чині,
Що в нього грошенят – одним один п'ятак.

Він дурить ще себе непевною маною,
Дають і банки ще застави під доми.
Та ось побачите – розітнеться луною
По всім Чернігові: «банкрути, братці, ми!»

Гидка мізерія. Тікати слід відсюди
До моря теплого, на ясні береги,
Де енергійніші, жвавіші геть то люди.
Не грає шаг в житті найвищої ваги.
Простору хочеться і вільної години,
Щоб тихо з музами розмову повести,
Бо тут статистика не дасть дихнуть хвилини,
Над всіми планами повкопує хрести.

І що статистика?.. – Мізерія нікчемна,
Ублюдок від наук, корміжка баглаїв,
Що їх звела сюди зусіль фортуна темна
Чорнилом хлюпати з кальних каламарів,
Що тільки моляться всі богів скляному,
Цілком з руками рвуть аванси шагів,
Та п'яним язиком белькочуть по-дурному
Про невідоме їх порожній голові.

Та що ж, добродію, не чуть від вас ні звуку?
Чому не пришлете хоч вісточки мені?..
Ви б тим полегшили цю статистичну муку,
Хоч тільки мрією про інші, ясні дні.
Писав я двічі вам, – з-під Харкова й відсюди,
Але тоді були замети снігові,
І мерзли, чуть було, в країні вашій люди,
То напишіть мені, чи ви ж то ще живі?

Рекомендованим листа вам посилаю,
Щоб не застрів він де, і щоб дістали ви
І спогадали, що вістей од вас чекаю,
Що думи про Одес не йдуть із голови.
Ласкаві ж будьте ви, мене не забувайте,

Пишіть хоч трішечки, а то я тут умру.
Самі ж веселі ви й здорові пробувайте.
Прощайте!.. Далі вже я рим не підберу.

1901

МРІЇ
М. Ф. Комарову

За РОБОТОЮ нудною.
Як заплющу тільки очі,
Враз на південь з краю ночі
Лину думкою ясною.
Геть, папери статистичні!
Геть, цифірна мертвечина!
Тільки мить, одна хвилинка –
Встануть мрії поетичні.
І малюють чудодійно
Моря синього картини,
І південної країни
Береги я бачу мрійно.

І ввижається: в тумані
Синьомлистому тонкому,
Ген на обрії стрункому,
Там, де неба й моря грані

В ніжні присмерку хвилини
Ізійшлися непомітно, –
Кораблів далеких видно
Затуманені краплини.
І над ними, в позолоті
Вечірового проміння,
Тане дим, мов верховиння
Гір, що сплять уже в темноті.

Потім мріється, що чую
Ніччю тихою, ясною

Я розмову над водою
Безневинну, потайную:
Хвиля тихо в закоханні
Теплий беріг обмивас...
А вгорі – там місто сяє
В електричному убранні,
Мов у баєчній поемі
В самоцвітах чарівниці,
Чи північна цариця
У блискучій діядемі...

І невже ж мій сон цей мрійний
Так і мусить не справдитись,
І повинен я нудитись
Тут, далеко, безнадійний?..
І невже я мушу взнати,
Що була то тільки мрія,
Та свята моя надія –
Море синєє вітати,
Чути хвиль ясних розмову,
Вільним вітром подихнути,
Все минулеє забути і життя почати знову!?.

Скоро, скоро запакую
Я папери у сакви,
Всю статистику влаштую,
І тоді прощайте ви,
Глухівські мої турботи,
Глухівський мій чорний сум,
Гніт щоденної роботи,
Звичне коло звичних дум!..
Передумав я чимало,
Перевірив, перебрав,
І ясніш минуле стало,
І я сам ясніший став.

Далі, далі!.. Серце просить
Ще незнаного життя,
І мене угору зносить
Нездоланне почуття
Ще неміряної сили,
Ще не в'явлених жадань,
Мов струмні нові забили,
Розірвавши мертву твань.

(Чернявський М. Твори. В 10 т. Т. 8. У зеніті (1897–1914) : поезії / Микола Чернявський. – Харків : Кооперативне вид-во «Рух», 1928. – С. 95–97, 99, 121-122).

СТОРОЖ «ПРОСВІТИ»

...Е в «Просвіті» дуже славний
Щирий громадянин,
«Симпатичний, просвіщенний
Душевний славянин»...
І в душі его знайшлося
Містечко для правди: –
Він не міг стерпіти мовчки
Злочинства і кривди...
Зовуть того чоловіка –
«Комар искусливий»...
І за те ему подяка,
Що він є правдивий...
Але й так стоять за правду,
Як він став в «Просвіті» —
Значить дати злодіям право
Неправду робити...
Як побачив він насильство
Без суда в громаді –
Він піднявся тихесенько
Та й каже: «добродії,
Хоць Радецький нас образив,
Хоць він і преступник –
Треба ж дати і ему слово, –
Я его заступник»...
І сів той «Комар» на ступі,
Сів і зажурився,
Що за того Радецького
Так «храбро» вступився...
Ой Комаре мій, Комаре,
Храбрій мій добродій,
Чи хиба ж так хто боронить

Правду і свободу?
Чи хиба ж за правду-матку
Такі слова кажуть?
Чи хиба ж неправду маслом
Храбрі люде мажуть?
Як хто хоче правди щиро,
То говорить твердо
І голову держить в гору,
І стоїть отверто, –
Стоїть гордо пред толпою
Хоть громада – сила,
Але й, бачте, за свободу
Не страшна й могила...
Той, хто любить правду серцем, –
Ляже в домовину,
А не зігне пред насильством
Для неправди спину...
Ой Комаре мій тихенький, –
З такою «борьбою»,
Яку ви вели в «Просвіті»
Тоді пред толпою, –
Ми «далеко» підем шляхом
За благо й свободу
І «отвагу» горожаньства
Покажем народу.
Як ви чули своїм серцем,
Що робиться лихо,
То було б вам встать горою
І не казать тихо –
А на всю «Просвіту» гукнуть,
Щоб совість проснулась,
Щоб на себе трохи блище
Толпа оглянулась, –
Щоб вона вас послухала
(А вона б мовчала),
Якби ви їй прямо-твердо

Всю правду казали...
А то ви, як та дитина,
«Не втік, не сховався»...
І звідкіль Комар той «храбрый»
На Україні взявся?..
Слава, слава Комару –
Українцю-нотару,
Слава, слава добродію –
Той Комар – наша надія!..

(Одеська тьма і «Просвіта» : вірші «Проклятого Українця». – Одеса : Тип. и Литогр. М. Прищепова, 1908. – С. 10–11. – Підпис: Українець І. М. Р-кій).

ПАМ'ЯТІ М. Ф. КОМАРОВА

НЕКРОЛОГИ

6-го августа с. г. на собственной дачѣ подѣ Одессой скончался
членъ Одесскаго Библиографическаго Общества

МИХАИЛЬ ФЕДОРОВИЧЪ КОМАРОВЪ,

выдающійся библиографъ и знатокъ украинской литературы.

Въ слѣдующемъ выпускѣ „Извѣстій О. Б. О—ства“ будетъ
помѣщена его біографія съ полнымъ перечнемъ его печатныхъ
работъ.

(Изв. Одес. библиогр. о-ва при Имп. Новорос. ун-те. – 1913. – Т. 2, вып. 6. – С. 281).

М. Ф. КОМАРОВ

В Одессе умер один из преданнейших деятелей украинского возрождения, Михаил Федорович Комаров. Родился он в 1844 г. и в 60-х годах примкнул к украинскому движению. Когда в 70-х годах украинскими деятелями сделана была попытка издания популярно-научных книжек для народа, Комаров составил «Розмовы про небо та землю», замечательные по простоте изложения. Но главная его работа – на поле украинской библиографии. В 1883 г. он издал при сборнике М. П. Старицкого «Рада» свою первую библиографическую работу «Показник нової української літератури», имевший для своего времени очень серьезное значение. В 1903 году в Одессе вышла его работа «Т. Шевченко в літературе и искусстве», а в 1904 г., по случаю 35-летнего юбилея деятельности Н. В. Лысенко, он напечатал «Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенка» и в сборнике «На вічну пам'ять Котляревському» – биб-

лиографический указатель изданий сочинений Котляревского и сочинений о нем. В 1906 г. вышла его библиографическая работа «Українська драматургія», в которой он дает картину развития украинского драматического творчества с 1815 до 1906 г., а затем – дополнение («Додаток») к «Українській драматургії» за период с 1906 по 1911 г. Из других работ необходимо указать на имевший огромное значение для украинства труд – русско-украинский словарь, составленный кружком Комарова под его редакторством. Впрочем он так много вложил в этот словарь своей творческой работы, что его можно считать автором словаря. Этот словарь, выпущенный во Львове в 1893 г. под названием «Словарь російсько-український Уманця і Спілки», и до сих пор не теряет своего значения. Работал М. Ф. Комаров и на поле изучения народной словесности (им издан сборник народных приговоров: «Нова збірка приказок»), и на поле библиографии в украинских изданиях, и на поле популяризаторства (кроме отмеченной выше популярной книжки ему принадлежат популярные брошюры: «Оповідання про Б. Хмельницького», «Оповідання про Антона Головатого», «Запорозькі вольности»). Кроме того, им переведен на украинский язык «Тарас Бульба» Гоголя, составлен сборник посвященных Шевченку стихотворений («Вінок Т. Шевченкові») и незадолго до смерти, уже в постели, написана на основании новых материалов книжка: «П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову». Им же переведена на украинский язык монография Костомарова «Богдан Хмельницький», изданная в Галичине.

Занятый службой нотариуса и научной работой, М. Ф. Комаров находил время и для работы общественной. После 1905 г., когда сделалась возможной общественная украинская деятельность, он вступил в одесскую «Просвіту» и с 1906 г. стоял во главе ее вплоть до того времени, когда реакция сделала невозможным для него председательствование в «Просвіті». Но он продолжал принимать участие в работе «Просвіти», жертвовал книгами в ее библиотеку, читал лекции. По закрытии «Просвіти» он просил отдать ему все материалы для составления ее истории.

В возникшем затем в Одессе украинском клубе он принял участие в совете старшин.

(Украинская жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 125–126).

Л. Ковальчук

МИХАИЛ ФЕДОРОВИЧ КОМАРОВ

6-го августа 1913 г. скончался в Одессе Михаил Федорович Комаров, украинский библиограф, писатель и выдающийся общественный деятель.

Михаил Федорович родился в 1844 г. в местечке Дмитровке Павлоградского уезда Екатеринославской губ. Окончив Екатеринославскую гимназию и Харьковский университет, он в 1867 г. поступил на службу в Острогожский Окружный суд кандидатом на судебные должности, но вскоре перешел в адвокатуру и был некоторое время присяжным поверенным в Киеве. С 1883 г. М. Ф. становится нотариусом сначала в г. Умани, потом в г. Одессе, где он остается в этой должности до конца жизни.

Вся жизнь М. Ф. протекла в заботах «про рідну мати-Україну»; ей он отдал весь свой талант и всю свою энергию. Еще на школьной скамье он начал интересоваться положением украинского народа. Будучи студентом, он поступил народным учителем в село Гавриловку, где записывал украинские думы, песни, колядки и проч.

На поприще литературы М. Ф. впервые выступает еще будучи студентом. Первый его труд – «Два варианта южнорусской народной думы про Савву Чалаго» – был напечатан в 1865 г. в «Екатеринославских Губернских Ведомостях». С тех пор он отдается литературе, желая этим путем служить своему народу, отдается серьезно, со всей своей необыкновенной энергией. В своих произведениях М. Ф. знакомит украинский народ с его славным прошлым, а также переводами из области естествознания дает украинскому простолыдину полезные практические сведения.

Главная научная заслуга М. Ф. Комарова заключается в создании им украинской библиографии. Первый библиографический труд его «Покажчик нової української літератури» был напечатан в 1883 г. в приложении к изданному М. Старицким альманаху «Рада». Затем последовали: 1) Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т. Г. Шевченка («Кіев. Старина» 1886, № № 3 и 4); 2) Т. Шевченко в литературе и искусстве (Одесса, 1903); 3) Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лисенка («Кіев. Старина», 1904, № 1); 4) Библиографический покажчик выдань Котляревського, творив та пысань про його (Литературный сборник «На вічну пам'ять Котляревському» 1904); 5) Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театра українського (Одесса, 1906); 6) До «Української драматургії». Збірка бібліографічного знадібку до історії української драми і театра за 1906-1912 р., з додатками та поправками до «Української драматургії» (Одесса, 1912).

Капитальным трудом М. Ф. Комарова вместе с А. Спілкою является изданный в Галиции «Словарь російсько-української мови» (Львов, 1893-1998, в 4 т.). По своим научным достоинствам этот словарь считается лучшим из всех подобных изданий.

Как общественный деятель, покойный М. Ф. Комаров был весьма крупной силой, которая не скоро найдет себе заместителя. Будучи любим всеми за свою стойкость и честные убеждения, М. Ф. собрал вокруг себя кружок украинской интеллигенции, который разросся в большое общество под именем «Громада»; «головой» этого общества был М. Ф. В 1905 г., когда явилась возможность разным национальностям проявить свою культурную деятельность, М. Ф. вместе с другими украинцами учреждает общество «Просвіта», где становится самым энергичным деятелем: читает рефераты, руководит устройством библиотеки, читальни и т. д. Все его называли «батьком», и это не было шаблоном; он действительно своим доброжелательным, мягким отношением и своею терпимостью заслуживал это название. Все, особенно молодежь, обращались к нему за советом, и он охотно делился своими знаниями родной литературы и истории и снабжал всех

книгами из своей обширной библиотеки. После закрытия «Просвіти» был в Одессе открыт «Украинский клуб», и здесь М. Ф. с такою же неустанною энергией работал в качестве старшины клуба до последней минуты своей жизни.

Имя Михаила Федоровича Комарова никогда не изгладится из памяти народа, который он так горячо любил.

(Изв. Одес. библиогр. о-ва при Имп. Новорос. ун-те. – 1913. – Т. 2, вып. 7. – С. 323–325).

В. Дорошенко

ПАМЯТИ М. Ф. КОМАРОВА (1844-1913)

Как-будто к вашему подтверждению известной поговорки, что «где тонко, там и рвется», судьба обрушивается на бедное силами украинство своими роковыми ударами. В последнее время мы то и дело, что хороним своих выдающихся людей. Старые заслуженные деятели уходят один за другим, и их ряды остаются незаполненными. Наше движение идет быстрыми шагами вперед, расширяется необыкновенно, несмотря на различные препятствия, но факт остается фактом: уход особенно сильно чувствуется именно у нас, независимо от того, следовало ли его ожидать, или был он неожидан, преждевременен. Лысенко незаменим и не только как композитор, но и как фигура, как авторитетный представитель нашего народа. Коцюбинского и Леси Украинки не скоро нам дождаться...

В самое последнее время нас постигла новая тяжелая утрата. Умер Михаил Федорович Комаров, известный украинский библиограф и общественный деятель. В начале этого года украинская библиография понесла уже большую потерю со смертью Ивана Емельяновича Левицкого, галицко-украинского библиографа, основоположника украинской библиографии Австро-Угорщины, а теперь вот не стало и библиографа Украины российской.

Умер М. Ф. Комаров у себя на даче под Одессой 69 лет от роду и проболел около года. Несмотря на лета и болезнь покойный однако до самой смерти не переставал интересоваться украинскими делами и работать на пользу родного народа: почти накануне смерти вышла из печати его брошюра о Морачевском, переводчике Евангелия на украинский язык.

Родился М. Ф. в 1844 году в местечке Дмитровке Павлоградского уезда Екатеринославской губ. Гимназию окончил в Екатеринославе, а университет в Харькове по юридическому факультету. По окончании курса в 1867 году поступил на службу в окружный суд в г. Острогожск Воронежской губ., но вскоре перешел в адвокатуру. Из Острогожска перешел М. Ф. в Киев, где был присяжным поверенным до 1883 года. В этом году он перешел сначала нотариусом в Умань, а впоследствии в Одессу.

К украинскому движению М. Ф. примкнул еще в 60-х годах. Будучи еще студентом университета, Михаил Федорович пошел в народ и поступил народным учителем в село Гавриловку Изюмского уезда Харьковской губ. Здесь, а также в селе Немещине Новомосковского уезда Екатеринославской губ. записывал он украинские песни, думы, колядки и проч. Плодом этого собрания была его первая литературная работа – заметка «Два варианта южно-русской народной думы про Савву Чалого» в № 22 «Екатеринославских Губернских Ведомостей» за 1865 год. Впоследствии собранный материал Комаров передал в киевский юго-западный отдел Географического Общества, но он не был напечатан в свое время и, по последовавшем вскоре закрытии отдела благодаря черносотенным доносам, был утрачен.

Проживая в Киеве, Михаил Федорович был одним из самых деятельных членов местной украинской громады, насчитывавшей в своей среде многих известных деятелей. Когда после антракта, вызванного валуевским циркуляром 1863 года, началось некоторое оживление в украинском движении, Михаил Федорович вместе со своим братом (Степовиком) был во главе кружка земляков, задавших целью создать украинскую популярную литературу. Сам Михаил Федорович частью перевел, частью переработал две очень хороших по тому времени популяризации А. Иванова из области

физики. Переделки эти – «Розмова про небо и землю» и «Розмова про земні сили» – изданные в Киеве в 1874–1875 году, были тотчас же перепечатаны в Галиции Львовской «Просвитой».

Я хорошо помню эти брошюры, так как они были одним из первых толчков к пробуждению моей национальной сознательности. Написаны они были действительно популярно, превосходным украинским языком.

Впоследствии Михаил Федорович не раз возвращался к популяризаторству. Но главная его заслуга не в этом, а в создании украинской библиографии. Можно сказать без преувеличения, что он был первым и пока единственным библиографом на российской Украине. Впервые выступил Комаров на этом поприще в 1883 г., когда в приложении к изданному М. П. Старицким альманаху «Рада» (ч. 1-я, 1883 г.) дал «Покажчик нової української літератури» начиная с «Енеїди» Котляревского до 1883 года. При всех неизбежных недостатках (пропуски, пользование непроверенными сведениями из вторых рук, как, например, из каталогов и проч.) это был (да остается таким и до сих пор) единственный труд в своем роде, без которого не может обойтись ни один исследователь украинской литературы. Покойный мечтал о составлении возможно подробной и полной украинской библиографии, над которой работал всю свою жизнь не переставая. Время от времени он выпускал отдельными частями собранные материалы. Так в 1903 году он издал книгу «Т. Шевченко в литературе и искусстве» (Одесса, 1903, стр. 140), в которой тщательно собрал и систематизировал библиографию изданий великого поэта и сочинений, посвященных ему и его «Кобзарю». Здесь же указаны и музыкальные композиции к «Кобзарю». Лишне повторять, что без этого указателя не обойтись исследователю, изучающему жизнь и произведения Шевченка.

В вышедшем в 1904 году в Киеве сборнике «На вічну память Котляревському» (в память столетия его «Енеиды») Михаил Федорович опубликовал библиографию изданий произведений отца новой украинской литературы и сочинений, относящихся к нему. По случаю юбилея покойного Н. В. Лысенка напечатал Михаил Федорович в «Киевской Старине» указатель литературной и му-

зыкальной деятельности украинского композитора («К. Ст.», 1904, № 1-й, и отдельно: Киев, 1904, стр. 25).

Кроме этого выпустил Михаил Федорович обширный труд «Українська драматургія» (Одесса, 1906, стр. VI+229), в котором собрал все данные, относящиеся к новейшей украинской драме, от Котляревского до 1906 года. В прошлом году им издан «Додаток» к этому труду, охватывающий время с 1906 по 1912 год (Одесса, 1912, стр. 106).

Говорят, что по смерти Михаила Федоровича осталось много собранных им библиографических материалов. Следует надеяться, что они не будут утеряны для украинской науки.

Среди иных работ, которые увековечивают имя Михаила Федоровича в благодарной памяти потомства и на страницах родной науки, назовем прежде всего изданный им в 90-х годах в Галиции «Словарь російсько-український» (русско-украинский словарь, 4 больших тома, Львов, 1893–96 гг.) – результат долголетней работы.

Словарь этот – самый лучший из существующих до сих пор подобных словарей как по полноте, так и по подбору слов и переводу их. Издан словарь под обычным псевдонимом Михаила Федоровича, которым он подписывал большинство своих произведений, печатаемых в Галиции, – М. Уманец. Наконец, как результат его изучения народа и общения с народом (в уманский период его жизни), появился его сборник украинских поговорок, пословиц, загадок, «заговоров». «Нова збірка народних малоруських приказок, прысливив, помовок, загадок и замовлянь» (Одесса, 1890 г.). Этим не ограничивается литературная деятельность Комарова. Он, как и многие другие его современники, долго и много работал в галицко-украинской прессе. Не находя возможности, благодаря цензурным гонениям, печатать свои произведения дома, он принужден был идти с ними за границу, «за пределы досягаемости». Здесь в продолжение 80-х и 90-х годов напечатал Михаил Федорович в газете «Дило» и журналах «Правда» и «Зоря» много статей, корреспонденций, рецензий, некрологов и различного рода заметок и материалов и не утеревших значения и интереса и до сих пор. Особенно следует здесь упомянуть об его

статьях в «Дило» в 1885 г. по поводу «Очерков истории украинской литературы XIX в.» Петрова (см. «Дещо з історії українського письменства XIX віку», № № 15–17, 21–25, 27, 29, 34 и 35).

В них, желая показать, в каких ненормальных условиях приходится развиваться украинской литературе в России (об этом г. Петров умолчал), Михаил Федорович дает обстоятельный очерк истории цензуры украинских произведений в России, являющийся первой работой подобного рода, не утратившей своего значения и в наше время, в особенности благодаря вкрапленным воспоминаниям самого автора. Можно пожалеть, что эта интересная работа не была в свое время выпущена отдельным изданием. В 90-х годах Михаил Федорович замыслил переиздать эту работу, но почему-то не осуществил своего намерения.

Михаил Федорович в это время не только сам посылал свои произведения в галицко-украинские издания, но и других побуждал печатать все в Галиции, пока нет возможности, благодаря свирепости цензуры, делать этого у себя дома. «Пока что, писал он в одной из своих статей во львовском журнале «Зоря», следует обратить возможно больше внимания на Галицию и посылать сюда все рукописи, запрещаемые цензурой». Как Михаил Федорович смотрел на Галицию, как он ценил ее, свидетельствуют дальнейшие строки статьи:

«Галиция – это наш светоч, туда мы стремимся всей душой» («Зоря», 1889, № 4, стр. 65).

И Михаил Федорович нес туда свои знания, свою любовь к родному народу.

Михаил Федорович посылал не только свои произведения, он отыскивал и публиковал неизданные сочинения украинских поэтов – Гулака-Артемовского (в «Зоре»), Руданского (в «Правде», «Зоре» и отдельно). В особенности за сочинения Руданского должна быть благодарна Михаилу Федоровичу украинская литература. С легкой руки Михаила Федоровича были отысканы и иные произведения безвременно почившего поэта, и в настоящее время мы располагаем семью томиками разнообразных его творений, в издании Наукового Т-ва имени Шевченка; 1-й том вы-

шел под редакцией Михаила Федоровича 1-м изданием в 1895, 2-м – в 1908 году, остальные тома под редакцией профессора А. Крымского, В.Лукича-Левицкого и д-ра Ив. Франка).

Занимался Михаил Федорович и переводами. Ему принадлежит под псевдонимом Уманец прекрасный перевод «Богдана Хмельницкаго» Н. Костомарова, изданный А. Барвинским в его «Исторической Библиотеке» (1888–89 гг., томы IX–XII). В сотрудничестве с А. Я. Конисским перевел он и краткий очерк украинской истории знаменитого историка все в той же «Исторической библиотеке» (см. т. II, гл. 3. «Нариси народной украинско-русской истории»). Перед смертью Михаил Федорович носился с мыслью переиздать свой перевод «Богдана» в России и имел уже для этого разрешение «Литературного Фонда», но плану не суждено было осуществиться.

В «Правде» за 1889 год напечатал Михаил Федорович перевод известного романа Д. Мордовцева «Профессор Ратмиров» со своим предисловием, а недавно издал уже в России перевод «Тараса Бульбы» Гоголя. Наравне с переводом известного украинского артиста Миколы Садовского, это лучший из украинских переводов знаменитой повести.

В «Правде» был напечатан и оригинальный очерк Михаила Федоровича об известном черноморском кошевом Антоне Головатом (см. «Правда», 1891, вып. X–XII, «Антон Головатый, запорожский депутат и кобзарь»), выпущенный отдельным изданием.

В России этот очерк мог появиться лишь спустя десять лет, и то в значительно смягченной переделке, в издании петербургского благотворительного Общества издания дешевых и полезных книг (Оповидання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького вийська. Спб., 1901, стр. 52). В этом же году появилась в том же издании и другая популярная брошюра Михаила Федоровича из украинской истории, «Оповидання про Богдана Хмельницького» (Спб., 1901, стр. 80). Очерк этот, как и многие иные вещи Михаила Федоровича в 80-х годах, не был дозволен цензурой к печати.

Наконец, в последнее время издана Михаилом Федоровичем еще одна брошюра, «Про запорожськи вольности» (Одесса, 1907,

стр. 40, изд. «Просвита», № 1), исторический рассказ о землях войска запорожского, о самобытных порядках в сечевых владениях и печальной судьбе как владений, так и самих владельцев.

О брошюре, посвященной Морачевскому, мы уже упоминали. Следует еще отметить изданный Михаилом Федоровичем в минувшем году сборник «Винок Шевченкови» (Одесса, 1912, стр. V+324), – собрание стихотворений украинских поэтов, посвященных великому кобзарю. Несмотря на понятную, впрочем, неполноту, – автор боролся уже с болезнью, приготавливая к печати эту книгу, не мог использовать многих галицких изданий, – «Винок» представляет собой интересный памятник культа Шевченка.

Как видят читатели, литературное наследство Михаила Федоровича очень значительно.

Стоит ли упоминать, что он все время, до самой смерти стоял на своем посту, работая на пользу родного края и народа?

Принадлежа к передовым работникам, Михаил Федорович был избран в 1906 г. председателем одесской «Просвиты» и стоял во главе ее почти до закрытия ее властями. Больной, он не мог уже брать на себя переговоров с придирчивой администрацией и сложил с себя звание председателя, не переставая, однако, всячески быть полезным учреждению. Когда по закрытии «Просвиты» был основан в Одессе украинский клуб, покойный был в числе старшин его. В «Просвите» Михаил Федорович часто выступал со своими рефератами.

Молодежи он особенно был полезен своими знаниями родной литературы, своими указаниями и советами, а также книгами из своей богатой библиотеки, завещанной им клубу.

Украинской литературой и вообще украинскими делами покойный интересовался буквально до самой смерти. В № 183 «Рады» помещен рассказ о последних днях Михаила Федоровича и о том, с каким интересом и живостью следил он за украинской прессой, за движением среди молодежи. Собирался Михаил Федорович в Киев на выставку, но болезнь помешала. «Здоровье мое совсем расшаталось, – писал он в Киев перед смертью, –

склероз, отдышка, грудная жаба, диспепсия и т. д., а прежде всего - старость, от нея же всякая скверна».

5 августа был у Михаила Федоровича сильный приступ грудной жабы, но потом стало немного легче, он заснул и, проснувшись утром 6-го, говорил своей дочери (украинская поэтесса Галина Комаривна), что спал так хорошо, как никогда, и задремал еще, но через несколько времени послышался кашель, и когда пришли к больному, он был уже мертв...

В своем завещании Комаров не забыл и о различных украинских национальных учреждениях, членом которых был. Им завещана известная сумма. Для следующих украинских обществ поровну: благотворительному Обществу издания общепользных и дешевых книг и Обществу имени Шевченка для пособия нуждающимся учащимся высших учебных заведений в С-Петербурге, украинскому клубу и Обществу «Українська Хата» в Одессе, Науковому т-ву имени Шевченка и «Просвите» во Львове.

Вечная память «Старому дубу», крепко сидевшему своими корнями в родной почве!.. Да возрастут подобные ему из молодых побегов!

(Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 86–93).

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПРАЦЬ М. Ф. КОМАРОВА

ОКРЕМІ ВИДАННЯ

1. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883) / зібрав [з передм.] М. Комаров. – Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1883. – 74, [1] с. – На обкл.: Покажчик нової української літератури. – Додаток 1. Найголовніші спільні писання про українську мову, літературу і про українське питання: с. 63–70; Додаток 2. Якого року скільки книжок було надруковано: с. 70–74. – Відбиток зі зб.: Рада : укр. альм. на 1883 рік. – Київ, 1883. – Ч. 1. – С. 399–470.

Замітки М. Ф. Комарова подані з додатками до тексту.

Відгуки: Гаврилов М. [Рецензія] // Киев. старина. – 1883. – Т. 6 (№ 8). – С. 748–750.

Науменко В. [Рецензія] // Киев. старина. – 1883. – Т. 5 (№ 4). – С. 867–843. – (Бібліографія).

[Рецензія] // Діло. – 1883. – 10 (22) марта (ч. 28).

С.Р. [Рецензія] // Одес. вестн. – 1883. – 20 марта (№ 63). – (Бібліографія).

С-кій А. [Рецензія] // Ист. вестн. – 1883. – Кн. 6. – С. 691.

Ф. [Рецензія] // Зоря. – 1883. – № 71.

Ц.Н. [Рецензія] // Екатеринослав. листок. – 1883. – № 39. – (Бібліографія).

Вовченко І. О. Створення бібліографічного репертуару книг України – важливе завдання української національної бібліографії // Бібліотекознавство та бібліогр. – 1992. – Вип. 31. – С. 95–96.

2. Бібліографічний покажчик нового руско-українського письменства (від 1798 до 1887 року). Ч. 1/2 / зібрав М. Комаров. – Умань, 1886. – 576 с.

3. Морские купальни на даче Ринка-Вагнера и сообщение с ними / Одессит [псевд.]. – [Одесса] : Тип. П. Францова, 1890. – 4 с. – Відб. із газ.: Одес. вестн. – 1890. – 15 (27) окт. (№ 271). – С. 1.

4. Нова збирка народних малорусских прыказок, прыслив'їв, помовок, загадок, замовлянь и шептань / впоряд. [з передм.] М. Комаров. – Одесса : Типо-литогр. Е. И. Фесенко, 1890. – X, 125 с. – Додаток: Бібліографічний покажчик літератури малоруських приказок, прислів'їв, загадок тощо (1829–1888): с. 117-124.

Відгуки: [К.] Бібліографія // Зоря. – 1890. – Ч. 9. – С. 144.

[Рецензія] // Одес. вестн. – 1890. – 12 (24) марта (№ 67). – С. 3. – Без підпису.

[Рецензія] // Рус. мысль. – 1890. – Кн. 7. – С. 315–316.

С.Ж. [Рецензія] // Правда. – 1890. – Т. 3, вип. 7. – С. 72–73. – (Бібліографічні замітки).

Степович А. [Рецензія] // Киев. старина. – 1890. – Т. 31 (№ 10/12). – С. 347–349. – (Бібліографія).

Wasilewski Leon. [Рецензія] // Wisla. – 1890. – Т. 4. – S. 905.

Л-нко Арк. [Рецензія] // Живая старина. – 1891. – Вып. 4. – С. 195–196.

Франко І. Я. Передмова до першого тому : [вид. «Галицько-руські народні приповідки»; збірку включено до списку використаних джерел] // Етногр. зб. – Львів, 1901. – Т. X. – С. V–VIII.

Гончар Д. До характеристики видавничої і редакторської діяльності Михайла Комарова: «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань» (1890) // Діалог : медіа-студії : зб. наук. пр. / за ред. О. Александрова. – Одеса, 2006. – Вип. 5. – С. 114–120.

5. Антін Головатий : запорозький депутат і кобзар / написав М. Уманець [псевд.]. – Львів : Друк Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1891. – 28 с., 1 арк. нот. – У кінці кн.: Письня Головатого з нотами / записано з голоса від проф. Харьк[івського] Універ[ситету] [О. О.] Потєбні. – Передрук із журн. «Правда».

6. Словарь російсько-український : в 4 т. / зібрали і впорядкували: М. Уманець і А. Спілка. – Львів : 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка. [Під зарядом К. Беднарського], 1893–1898.

Т. 1 : А–К. – 1893. – VIII, [4], 318, [9] с.

Т. 2 : К–П. – 1894. – 293, [5] с.

Т. 3 : П–С. – 1896. – 286, [6] с.

Т. 4 : С–Я. – 1898. – 238, [4] с.

Те саме. – Вена : Тип. Ф. Яспера, 1896–1899. – Назва: «Словарь русско-галицкій».

Те саме. – Харків, 1925. – 1149 с. – Видано в Берліні фотогр. способом.

Відгуки: Лукич В. [Замітка про кн.] / Василь Лукич // Зоря. – 1892. – Ч. 22. – С. 439.

Лукич В. Дрібні вістки : література / Василь Лукич // Зоря. – 1893. – Ч. 9. – *Із змісту:* Вийшло 9 аркушів «Словаря російсько-українського», впорядкованого М. Уманцем [Комаровим М.] і А[деською] Спілкою. – С. 181.

Смаль-Стоцький. Критична оцінка // Буковина. – 1893. – Ч. 15/17, 19.

Кримський А. Ю. [Рецензія] // Этногр. обозрение / под ред. Н. А. Янчука. – 1894. – Кн. 20, № 1. – С. 155-161. – Те саме // Твори : в 5 т. / А. Ю. Кримський. – Київ, 1972. – Т. 2 : Художня проза. Літературознавство і критика. – С. 605-613.

Драгоманов М. [Рецензія] // Народ. – 1895. – Ч. 17 (20 серп.). – С. 272-277.

[Рецензія] // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1895. – Т. 8, кн. 4. – С. 55-58. – Підпис: Б.

Справоздане з діяльності відділу і секції Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 мая 1893 р. до 31 груд. 1894 р. : [зокрема про вихід з друку 2-го тому «Словаря російсько-українського»] // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1895. – Т. 5, кн. 1. – С. 6.

В.Д. Українськія іздания 1900 года // Киев. старина. – 1901. – Т. 73 (апр.). – С. 33-39.

Грінченко Б. Огляд української лексикографії // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1905. – Т. 66, вип. 4. – С. 23-26.

Н.Р. [Про видання словника] // Книгар. – 1918. – Чис. 8. – С. 479.

Москаленко А. А. «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки // Нарис історії української лексикографії / А. А. Москаленко. – Київ, 1961. – С. 83-86.

Горецький П. Й. «Словарь російсько-український» М. Уманця та А. Спілки // Історія української лексикографії / П. Й. Горецький. – Київ, 1963. – С. 115-124.

Зленко Г. Д. «...Просто поражает читателя»: к 100-летию «Словаря російсько-українського» М. Уманця и А. Спілки // Веч. Одесса. – 1998. – 28 нояб. – (Одесса : годы и судьбы).

О.М.Р. Євген Чикаленко : (до 140-х роковин з дня народження) : [зокрема про фінансування Чикаленком видання словника] // Вісн. НТШ. – 2001. – Ч. 26. – С. 18-19.

Швидько Г. Михайло Грушевський і Михайло Комаров : [зокрема про видання Наук. т-вом ім. Шевченка у Львові однієї з найцінніших праць М. Комарова] // Бористен. – 2004. – № 2. – С. 9-12.

●
Смаль-Стоцький. Критична замітка на словарь російсько-український. – 7 с. – ОННБ РКП 28/25 ед. хр. 504.

7. К биографии А. П. Стороженко : (сведения из его формуляра, его письма и лит. мелочи). – Київ : Тип. Ун-та Св. Владимира Н. Т. Корчак-Новицкого, 1900. – 41 с. – Відб. із журн.: Киев. старина. – 1900. –Т. 68 (март). – С. 273-311.

8. Оповідання про Антона Головатого та про початок Чорноморського козацького війська / напысав М. Комарь [псевд.] ; з мал. А. Ждахи [Ждаха-Смаглій]. – СПб. : Тип. Уч[или]ща Глухонемых, 1901. – 52 с. : мал. – (Благотвор. о-во изд. общеплез. и дешевых кн. ; № 7).

Те саме. –Вінніпег : Накладом і друк. «Українського Голосу», 1935. – 26 с. – Назва: Антін Головатий : іст. оповідання.

Те саме // Україна. – 1991. – № 19. – С. 21-23 ; № 20. – С. 44-46. – Підпис: Михайло Комар.

Те саме / пер. на сучас. транскрипцію за вид. С.-Петербург, 1901, О. Буханенка // Козацтво, народжене на Одещині : [збірник] / авт.-упоряд. О. С. Олійників ; худож. оформ. О. Д. Сашків. – Одеса, 2001. – С. 75-108.

Відгуки: В.Б. [Рецензія] // Вольнь. – 1901. – № 100. – (Библиография).

И.Р. [Рецензія] // Кубанскія обласныя ведомости. – 1901. – № 120. – (Библиография).

Ив. П. [Рецензія] // Одес. листок. – 1901. – 14 апр. (№ 97). – (Вечернее приложение).

Ков. Кол. Г. [Рецензія] // Юг. – 1901. – № 903.

Ков. Кол. Г. Справедливо-ли? : (по поводу рецензии В.Б. в «Вольни») // Юг. – 1901. – № 914.

Л.П. [Рецензія] // Полтавскія губерн. ведомости. – 1901. – 19 мая (№ 108).

[Рецензія] // Одес. новости. – 1901. – 6 мая (№ 289). – (Приложение, библиография).

Ф.Ш. [Рецензія] // Юж. обозрение. – 1901. – 21 апр. (№ 1461).

Коваленко-Коломацкій. Народныя издания Благотворительнаго Общества (А. Головатый) // Журн. для всех. – 1902. – № 2. – С. 225.

А. Л-цкій [Рецензія] // Образование. – 1903. – Кн. 7. – С. 120-121. – (Критика).

Славинскій М. Народныя издания Благотворительнаго Общества // Мир Божий. – 1903. – № 4. – С. 113-116. – (Библиография).

Козирод І. Амбросій Ждаха – художник ілюстратор : [зокрема про оформ. та ілюстрування кн.] // Думська площа. – 2014. – 28 лют. – С. 6.

9. Оповідання про Богдана Хмельницького : як вызволив вин Україну од неволи польскої : (з портретами и малюнками) / напысав М. Комарь [псевд.]. – СПб. : Типо-літогр. А. Лейферта, 1901. – 80 с. : портр., мал. – (Благотвор. О-во изд. общеплез. и дешевых кн. ; № 12).

Відгуки: Коваленко Г. [Рецензія] // Одес. новости. – 1901. – 12 нояб. (№ 5465).

Г. К. К-цкій. [Рецензія] // Юг. – 1902. – № 1102.

Коваленко Г. [Рецензія] // Літ.-наук. вістн. – 1902. – Т. 17, ч. 3. – С. 5.

А. Л-цкій. [Рецензія] // Образование. – 1903. – Кн. 7. – С. 120-121. – (Критика).

Славинскій М. Народныя изданія Благотворительного общества // Мир Божий. – 1903. – № 4. – С. 113-116. – (Библиография).

10. Шевченко в литературе и искусстве : библиогр. указ. матеріалов для изучения жизни и произведений Т. Шевченка / сост. [та авт. передм.] М. Комаров. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1903. – 141, [3] с.

Відгуки: В. [Рецензія] // Літ.-наук. вістн. – 1903. – Кн. XI. – С. 142-143. – (Хроніка).

[Відгуки] // Одес. новости. – 1903. – 5 окт. (№ 6101). – (Библиография).

Р-ръ [Рецензія] // Юж. зап. – 1903. – № 2. – С. 33.

[Рецензія] // Волянъ. – 1903. – № 198. – (Новая интересная книга).

[Рецензія] // Книж. мір. – 1903. – № 3. – С. 12.

[Рецензія] // Рус. мысль. – 1903. – Кн. 12. – С. 420. – (Библиография).

Сьогочній Г. [Рецензія] // Вестн. Юга. – 1903. – 13 окт. (№ 571). – (Библиография).

Доманицький В. [Рецензія] // Киев. старина. – 1904. – Т. 84 (февр.). – С. 77-80. – (Отд. 2) ; Т. 85 (май). – С. 79-80. – (Бібліографія).

Лотоцький А. [Рецензія] // Журн. для всех. – 1904. – № 2. – С. 125. – (Бібліографія).

Франко І. [Рецензія] // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1904. – Т. 57, кн. 1. – С. 31-42. – (Бібліографія).

Франко І. Я. Шевченко і критики // Літ.-наук. вісн. – Львів, 1904. – Т. 28, ч. 2. – С. 116-129. – Підпис: Non Severus.

Дмитрієв Н. [Рецензія] // Полтавщина. – 1905. – 26 февр. (№ 55).

Доманицький В. До бібліографії літератури про Т. Шевченка // Киев. старина. – 1906. – Т. 94, кн. 1 (№ 9). – С. 5-10. – (Документи, известия и заметки).

М.Д. [Рецензія] // Рідний край. – 1906. – Чис. 8. – С. 24.

Франко І. [Рецензія] // Зібр. тв. : у 50 т. / І. Франко. – Київ, 1982. – Т. 35 : Літературно-критичні праці (1903–1905). – С. 159-171.

Барладяну-Бирладник В. Наукова поема про Шевченка і про монографію Мирослави Майстренко «Шевченко і античність» // Чорномор. новини. – 1994. – 25 трав.

Кульчицька Л. Бібліографічні матеріали на сторінках часопису «Киевская старина» (1882-1887 рр.) // Зб. пр. Наук.-дослід. центру періодики / редкол.: Я. Р. Дашкевич [та ін.]. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 271-282.

Данилко П. Шевченкознавчі дослідження в Одесі // Чорномор. новини. – 2004. – 22 трав. – С. 4.

Дудко В. Із коментаря до рецензії Івана Франка на бібліографічний покажчик Михайла Комарова «Т. Шевченко в літературе и искусстве» // Тарас Шевченко : джерелознавчі студії / В. Дудко. – Київ, 2014. – С. 323-328.

11. Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лисенка (1868–1904 гг.) / сост., авт. вступ. ст.

М. Комаров. – Київ : Тип. Имп. ун-та св. Владимира Акц. о-ва Н. Т. Корчак-Новицкого, 1904. – [2], 27 с.

12. Українська драматургія : зб. бібліогр. знадобів до історії укр. драми і театру укр. (1815–1906) / зібрав і впорядкував [та авт. передм.] М. Комаров. – Одеса : Друк. Є. Фесенка, 1906. – VI, 229, [2] с.

Відгуки: Дмитрієв М. Д. [Рецензія] // Рідний край. – 1906. – Чис. 51/52. – С. 5.

Дорошенко Д. [Рецензія] // Рада. – 1906. – № 88.

В. Д-ий [Рецензія] // Україна. – 1907. – Т. 1 (янів.). – С. 114–117. – (Бібліографія).

Д. Д-ко. Українська література в 1906 році : [зокрема про «Українську драматургію»] // Рідний край. – 1907. – Чис. 6. – С. 5.

Ясинський М. І. Головні моменти з історії української бібліографії : [зокрема, найзначнішою працею у галузі спеціальної бібліографії називає «Українську драматургію»] // Бібл. зб. – 1927. – Ч. 3. – С. 8-34.

13. Про запорожські вольності / написав М. Комар ; видано на гроші з фонду імені Л. А. Смоленського. – Одеса : Друк. Е. І. Фесенко, 1907. – 40 с. – (Вид. Т-ва «Просвіта» в Одесі ; [№ 1]). – На обкл. назва: «Запорожські вольності». – Бібліогр. вид. М. Ф. Комарова: с. 3 обкл.

Те саме. – Вид. 2-ге. – Київ : Друк. Акц. Т-ва «Петро Барський», 1917. – 32 с.

Відгуки: [Рецензія] // Рада. – 1907. – № 94. – Без підпису.

Шерстюк Г. [Рецензія] // Рідний край. – 1907. – Чис. 3 (8 листоп.) – С. 14-15.

14. Вінок Т. Шевченкові : із віршів укр., галиц., рос., білорус. і пол. поетів : збірник / упоряд., авт. вступ. ст. і прим. М. Комаров. – Одеса : Друк. «Акц. Южно-Русскаго О-ва Печатного Дела», 1912. – V, 324 с.

Те саме. – Репр. вид. 1912 р. – Одеса : Друк, 2001. – V, 324 с.

Відгуки: Єфремов С. [Рецензія] / Сергій Єфремов // Рада. – 1912. – № 251.

Лазурская Нат. [Рецензія] // Изв. Одес. библиогр. о-ва при Имп. Новорос. ун-те. – 1912. – Т. 1, вып. 9. – С. 372-373.

[Рецензія] // Дніпрові хвилі. – 1912. – № 17. – С. 242-243. – Без підпису.

Сріблянський М. [Рецензія] // Укр. хата. – 1912. – № 9/10 (верес.-жовт.). – С. 579. – (Бібліографія).

Старицька-Черняхівська Л. [Рецензія] // Літ. наук. вістн. – 1912. – Т. 60, кн. 12. – С. 587-589.

Зленко Г. Вінок Кобзареві // Чорномор. комуна. – 1986. – 8 берез.

Зленко Г. Д. [Нарис] // Укр. літ. енциклопедія : в 5 т. / редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 1988. – Т. 1. – С. 326.

Зленко Г. Д. Неувядающий венок : к 175-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко // Веч. Одесса. – 1989. – 21 янв.

Зленко Г. Д. [Нарис] // Енциклопедія сучас. України / гол. редкол.: І. М. Дзюба (співголова) [та ін.]. – Київ, 2005. – С. 572.

Ананченко Т. Заповідано Кобзарем // Думська площа. – 2006. – 26 трав. – С. 4.

Ананченко Т. Вони мріяли побачити «справжню, світлу і чисту волю» : до 130-річчя Галини Комарової : [зокрема про збірник] // Думська площа. – 2007. – 1 черв.

Закіпна Г. Франко – одеський журналіст // Золото слів. – 2007. – № 1/10. – С. 16.

Минеева С. А. Тарас Шевченко в книгах, стихах и полотнах : [про Шевченків. читання в ОННБ, присвяч. 100-річчю вид.] // Порто-франко. – 2012. – 16 марта.

Худенко Л. Співець душі народної : [про Шевченків. читання в ОННБ, присвячені 100-річчю вид.] // Одес. вісті. – 2012. – 13 берез.

Шупта Д. Тарас Шевченко на шпальтах видань Південної Пальміри : [зокрема про вид. «Вінок Т. Шевченкові»] // Буремне слово / Д. Шупта. – Київ, 2015. – С. 115.

15. До «Української драматургії»: зб. бібліогр. знахідку до історії укр. драми і театру за 1906–1912 рік : з додатками та поправками до «Української драматургії» до 1906 року / зібрав і впорядкував [з передм.] М. Комаров. – Одеса : Друк. Є. Фесенка, 1912. – 107 с. – (Вид-во «Сніп» ; № 3).

Відгуки: Василько Ан. Украинская драматическая литература : (по поводу кн. М. Комарова «До української драматургії») // Укр. жизнь. – 1912. – Кн. 7/8. – С. 134-138.

Волод. Б. [Рецензія] // Укр. хата. – 1912. – № 6 (черв.). – С. 367-368. – (Бібліографія).

Д. Д-ко. [Рецензія] // Дніпрові хвилі. – 1912. – Ч. 10 (25 мая). – С. 159-160.

Лазурський В. [Рецензія] // Изв. Одес. библиогр. о-ва. – 1912. – Т. 1, вып. 8. – С. 329-330.

[Рецензія] // «Сніп». – 1912. – № 19. – С. 6.

С.Є. [Рецензія] // Рада. – 1912. – № 118.

Яринович Ан. Украинская драматургия // Одес. новости. – 1912. – 8 июня (№ 8741).

16. П. Морачевський та його переклад Св[ятого] Євангелія на українську мову / написав М. Комаров. – Одеса : Друк. [Акціонер.] Южно-Рус. о-ва Печат. Дела, 1913. – 35 с. : портр. – На обкл. та в кн. портр. П. С. Морачевського. – Бібліогр.: с. 35.

Відгуки: Тисяченко Гр. [Рецензія] // Рада. – 1903. – № 184.

Дрімливий М. Остання праця Михайла Комарова // Думська площа. – 2007. – 2 берез. – С. 4 : фот.

Гнатенко Л. А. Пилип Семенович Морачевський – український просвітитель середини ХІХ ст., педагог, письменник, перекладач, книгознавець : [зокрема про роботу М. Комарова] // Українська біографістика : зб. наук. пр. / редкол.: Т. І. Ківшар (голов. ред.) [та ін.]. – Київ, 2011. – Вип. 8. – С. 177, 188.

17. Комаров Б. Матеріали до словника псевдонімів та криптонімів українських авторів. – Одеса, 1928. – 14 с.

*Подано головним чином за рукописними матеріалами
М. Комарова.*

Те саме // Зап. укр. бібліогр. т-ва в Одесі. – 1928. – № 1. – С. 5-16.

ПУБЛІКАЦІЇ В КНИЖКАХ, ЗБІРНИКАХ, АЛЬМАНАХАХ

18. Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 рр.) / зібрав М. Комаров // Рада : укр. альм. на 1883 рік / уклад. і авт. передм. М. П. Старицький. – Київ, 1883. – Ч. 1. – С. 397–458. – Додаток 1. Найголовніші спільні писання про українську мову, літературу і про українське питання (окрім всього, що заведено вже в цей покажчик): с. 459–466 ; Додаток 2. Якого року скільки книжок було надруковано (окрім того, що було в збірниках та журналах): с. 467–470. – Підпис: Комаров М.

19. Бібліографічний покажчик творів С. Руданського і знадобів до його життєпису / зібрав М. К. // Твори Степана Руданського : [у 4 т.]. – Львів, 1895. – Т. 1 : Пісні. Приказки. Прислів'я. Байки. Заголовки «Сьпівомовок» / передм., прим. М. Комара. – С. 167-174.

20. Крынычка : оповидання та вирши / зібрав Б. Г. – У Чернигові : Друк. «Губернскаго Правління», 1896. – С. 13-14. – Серед авт. – М. К. (М. Ф. Комаров).

21. Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творив та писань про нього / упоряд. [та авт. передм.] М. Комаров // На вичну пам'ять Котляревському : лит. зб. – Київ, 1904. – С. 467-494.

22. Вінок : читанка з 120 малюнками / уложив О. Білоусенко. – Санкт-Петербург : Электро-Тип. Н. Я. Стойковой, 1905. – С. 65-66. – Серед авт. – М. К. (М. Ф. Комаров).
23. Вінок : перша читанка (хрестоматія) для дітей молодшого віку : із 116 мал. / уложив О. Білоусенко. – 2-ге вид. – Москва : Тип. Т[оварищест]ва И. Д. Сытина, 1911. – 512 с. : мал. – Серед авт. – М. Комар (М. Ф. Комаров).
24. Рідна школа : перша читанка / склав С. Черкасенко. – Санкт-Петербург : [Благотвор. О-во изд. общеплез. и дешевых кн.]. Тип. Т[оварищест]ва п[од] ф[ирмою] «Электро-Тип. Н. Я. Стойковой», 1912. – 164 с. : іл. – (Благотвор. О-во изд. общеплез. и дешевых кн. ; № 65). – Серед авт. – М. Ф. Комаров.
25. Руска читанка для другої класи середних шкіл / [уклад.] Антін Крушельницький ; [іл. В. Кобринського]. – Львів : Накладом Наук. т-ва ім. Шевченка. Друк Наук. т-ва ім. Шевченка, 1912. – XI, 311 с. : іл. – Серед авт. – М. Комар (М. Ф. Комаров).
26. Список віршів, присвячених Т. Шевченкові, що їх не заведено в цей збірник // Вінок Т. Шевченкові : із віршів укр., галиц., рос., білорус. і пол. поетів : збірник / упоряд., авт. вступ. ст. і прим. М. Комаров. – Одесса, 1912. – С. 317-319.
27. Руска читанка для першої класи середних шкіл / [уклад.] Антін Крушельницький ; [іл. В. Кобринського]. – 2-ге змін. вид. – Львів : Накладом книгарні Н. Айзенштайна в Станіславові. З друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1914. – IX, 259 с. – Серед авт. – М. Комаров.
28. Читанка для шкіл народних. Ч. II. (Для 3 і 4 року науки) / уложив Омелян Попович. – Пересмотрене видане тексту з року 1913. – Відень : Накладом Ц[ісарсько-] к[оролівського] вид. шк. книжок. Печатано в Кароля Горішека у Відни, 1915. – 216 с. – Серед авт. – М. Комар (М. Ф. Комаров).

29. Читанка для шкіл народних. Ч. III. (Для 5 і 6 року науки) з образом Єго Величства Цісаря / уложив Омелян Попович. – Пересмотрене виданє тексту з року 1913. – Відень : Ц[ісарсько-]к[оролівське] вид. шк. книжок. Печатано в Кароля Горішека у Відни, 1915. – 475 с. – Серед авт. – Комар М. (М. Ф. Комаров).

30. Рідна школа / [уклад.] С. Черкасенко. – 4-те вид. – Київ ; Відень ; Львів : Укр. Акційне Вид. Т-во «Земля», 1922. – 147 с. : мал. – Серед авт. – М. Ф. Комаров.

31. Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833–1873) : з 4-ма мал. / Аг. Кримський, М. Левченко ; зо вступ. передм. акад. С. Євремова «Самотній співець». – У Києві, 1926. – 244 с. – *Из змісту*: Степан Васильович Руданський : (деякі знадоби до його біографії) / подав Одесит. – С. 24–30; Пам'ятник на могилі С. Руданського в Ялті / М. Комар. – С. 45; Нові приказки С. Руданського / М. Уманець. – С. 126–127; Нові поетичні твори Степана Руданського : [передм. до 1-го т. повного видання (в «Зорі») (1893)] / М. Комар. – С. 128–134.

32. Степан Васильович Руданський : (деякі знадоби до його біографії) // Хрестоматія критичних матеріалів про нову українську літературу : посіб. для філол. ф-тів ун-тів та пед. ін-тів : в 3 т. / упоряд. С. М. Шаховський. – Вид. 2-ге. – Київ ; Харків, 1947. – Т. 1. – С. 195–199.

33. Степанові Руданському : [зб. літературозн. ст. про життя і творчість поета, віршів укр. поетів, пісень на слова С. Руданського та ін. матеріалів / відп. ред. М. Потупейко ; передм. М. Рильського ; бібліогр. склав В. Герасименко. – Одеса : Маяк, 1968. – 259 с. : іл. – Підпис: Михайло Комаров. – *Из змісту*: Степан Васильович Руданський : деякі знадоби до його біографії. – С. 191–199; Пам'ятник на могилі С. Руданського в Ялті : [відгук на замітку І. Степовика щодо занедбаної могили С. Руданського]. – С. 204; Коли б не тяжкі громадські обставини... : [уривок з пе-

редм. М. Комарова до 1-го тому творів Ст. Руданського, виданого у Львові 1895 р.] – С. 205.

ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛАХ

1884

34. П. П. Чубинський // Зоря. – 1884. – Ч. 4. – С. 31. – Підпис: Мих. К.

35. Путевые очерки Подолия // Киев. старина. – 1884. – Т. 8 (май). – С. 1–32; Т. 9 (июль). – С. 359–391; 1885. – Т. 13 (дек.). – С. 651–683. – Підпис: К.М. – Підпис у змісті: М.К.; у тексті: К.М.

36. Рік Рождества Христового і ера християнська // Зоря. – 1884. – Ч. 2. – С. 14; Ч. 4. – С. 29. – Підпис: С.

1886

37. Библиографическій указатель матеріалов для изученія жизни и произведений Т. Г. Шевченка // Киев. старина. – 1886. – Т. 14 (март). – С. 570–582. – (Библиографія). – Підпис: М. Комаров; 1886. – Т. 14 (апр.). – С. 778–786. – (Библиографія).

38. К біографіи В. Н. Забилы // Киев. старина. – 1886. – Т. 16 (сент.). – С. 171–176. – (Известия и заметки историко-литературные, этнографические и исторические). – Підпис: М. Комаров.

39. Костянтин Францович Ухач-Охорович: (из письма в редакцію) // Киев. старина. – 1886. – Т. 15 (май). – С. 186–187. – Підпис: М. Комаров.

40. Костянтин Францович Ухач-Охорович: посмертна згадка // Зоря. – 1886. – Ч. 10. – С. 176. – Підпис: М. Комар.

41. Неизданное стихотвореніє Е. П. Гребенки : [«Варена»] // Киев. старина. – 1886. – Т. 16 (сент.). – С. 176–177. – (Известия и заметки историко-литературные, этнографические и исторические). – Підпис: М. Комаров.

42. Степан Васильович Руданський : (деякі знадоби до його біографії) // Зоря. – 1886. – Ч. 5. – С. 78–79 ; Ч. 6. – С. 94–95. – Підпис: Одессит.

1887

43. Дополненіє к бібліографическому указателю матеріалов для изученія жизни и произведеній Т. Гр. Шевченка // Киев. старина. – 1887. – Т. 18 (май). – С. 180–184. – (Бібліографія). – Підпис: М. Комаров.

44. Из записной книжки : [М. І. Костомаров про кирило-мефодіївців; про зустріч М. С. Щепкіна з Т. Г. Шевченком] // Киев. старина. – 1887. – Т. 17 (март). – С. 579–581. – (Известия и заметки историко-литературные, этнографические и исторические).

1888

45. Народне жидівське письменство в Росії // Правда. – 1888. – Т. 1 (жовт., листоп., груд.). – С. 132–136. – Підпис: Уманець.

46. Степан Васильович Руданський : (деякі знадоби для його біографії) // Зоря. – 1888. – Ч. 5. – С. 78–79 ; Ч. 6. – С. 94–95.

1889

47. Архієпископський огляд Херсонської єпархії // Правда. – 1889. – Т. 2 (січ., лют., март). – С. 432–442. – Підпис: Уманець М.

48. Вісті. З Одеси // Правда. – 1889. – Т. 2 (січ., лют., март). – С. 481. – Підпис: Неїжмак.

49. Вісті. З Одеси // Правда. – 1889. – Т. 4, вип. 10. – С. 49–53. – Підпис: Хуторянин. – *Зміст*: Памятник Пушкіну; Промови на святкуванню відслони пам'ятника.

50. Вісті. Одеса 2 марця : лист 2-й // Правда. – 1889. – Т. 3, вип. 7. – С. 38–48. – Підпис: Неїжмак. – *Зміст*: Одеса і Атини; Українська трупа Садовського; Знову Ашінов; Памятник Пушкіна.

51. Глаголь Музы : [вірш] // Пчелка. – 1889. – № 28. – С. 2. – Підпис: М.К.

52. Хто ж справді винен і де наша робота? // Зоря. – 1889. – Ч. 3. – С. 51 ; Ч. 4. – С. 65–68. – Підпис: М.К.

1890

53. Вісті. З Одеси 25 марця, 1890 р. // Правда. – 1890. – Т. 3, вип. 7. – С. 58–61. – Підпис: Хуторянин. – *Зміст*: Літературне товариство в Одесі; Переміни в тутешніх часописах.

54. Вісті з Одесу // Правда. – 1890. – Т. 3, вип. 8. – С. 120–126. – Підпис: Хуторянин. – *Зміст*: Парижська вистава; Трупа Садовського; Скасоване Генерал-Губернаторства; Університетська халепа; Століте Одеси; Заборона одеського альманаха : [розмова]; Ювілей В. Антоновича; Переселенці.

55. Іван Новицький : (посмертна згадка) // Зоря. – 1890. – Ч. 18. – С. 285–286. – Підпис: М. Комар.

56. Не забудь мене // Дзвоник. – 1890. – Ч. 7. – Підпис: Комар.

57. С південної України // Правда. – 1890. – Т. 1, вип. 2/3. – С. 169–170. – Без підпису. – *Зміст*: Московська цензура супроти літератури української; Важке лихо українського театру; Наукові роботи; Тяжке становище українського письменства.

58. Стародавній дзвін // Зоря. – 1890. – Ч. 19. – С. 300. – Підпис: М. Комар.

1891

59. Антін Головатий запорозький депутат і Кобзар / написав М. Уманець // Правда. – 1891. – Т. 4, вип. 10. – С. 194–199; Т. 4, вип. 11. – С. 258–268; Т. 4, вип. 12. – С. 326–336.

60. Василь Мова : (посмертна згадка) // Зоря. – 1891. – Ч. 14. – С. 274–275. – Підпис: М. Уманець.

61. Василь Пащенко : (посмертна згадка) // Зоря. – 1891. – Ч. 9. – С. 180. – Підпис: М.К. – Подано також назви творів.

62. Вісті. З Одеси // Правда. – 1891. – Т. 2, вип. 4. – С. 230–237. – Підпис: М. Неїжмак. – *Зміст*: Українська трупа п. Старицького; La comédie française в українських костюмах; Цензура одеських газет; Дещо з університетського життя – лекція проф. Корша і диспута проф. Чижова; Лібералізм «Славянського благодетельного общества»; Вдячний Росіянин і «обрусеніє» с того світу; «Свято-андреєвское братство» і його погляди на штунду; Боротьба з штундистами та іншими сектантами.

63. Вісті. З Одеси // Правда. – 1891. – Т. 2, вип. 6. – С. 374–380. – Підпис: М. Неїжмак. – *Зміст*: Українське драматичне товариство під орудою п. Саксаганського; Sprawozdania Одеського Словянського товариства ім. св. Кирила і Мефодія; Нове Одеське товариство боротьби с п'янством; Шевченкові роковини; Товариство за помози бідним літераторам і його щирість в ділі за помози родичам Шевченка; Одеський редактор-попихач Победоносцова; Лекція проф. Чижова; Вистава картин п. Гороновича; Смерть артистки Садовської.

64. Вісті. З Одеси // Правда. – 1891. – Т. 3, вип. 8. – С. 111–116. – Підпис: Неїжмак. – *Зміст*: Шевченкові роковини; Одеське това-

риство заповоги убогим писателям; Знаменитий діспут проф. Чижова.

65. Вісті. З Одеси // Правда. – 1891. – Т. 3, вип. 9. – С. 165–167. – Підпис: Неїжмак. – *Зміст*: Лекції професора А. Марковича з історії України; Виставка картин п. Гороновича; Смерть славної української драматичної артистки п. Садовської; Літературні новинки.

66. Гр. Данилевський : (посмертна згадка) // Зоря. – 1891. – Ч. 1. – С. 17–18. – Підпис: М. Уманець.

67. Драматичне товариство в Куп'янську // Зоря. – 1891. – Ч. 9. – С. 179. – Підпис: М. Неїжмак.

68. Крайобрази В. Я. Гороновича на сьогорічній виставці в Одесі // Зоря. – 1891. – Ч. 16. – С. 316–317. – Підпис: М. Неїжмак.

69. Максим Михаляк : (посмертна оповістка) // Зоря. – 1891. – Ч. 24. – С. 480. – Без підпису.

70. Марія Садовська : (посмертна згадка) // Зоря. – 1891. – Ч. 8. – С. 156–157. – Підпис: М. Комар.

71. Ненадруковані байки В. М. Забіли // Зоря. – 1891. – Ч. 21. – С. 416. – Підпис: М. Комар. – Наведено також текст байки «Будяк».

72. Одеське товариство заповоги убогим писателям : [про байдужість т-ва до важкого матеріального становища родичів Шевченка] // Правда. – 1891. – Т. 3, вип. 8. – С. 114. – Підпис: Неїжмак.

73. Олександр Корсун : (посмертна оповістка) // Зоря. – 1891. – Ч. 24. – С. 480. – Підпис: М. Уманець.

74. Олександр Потебня, професор Харківського ун-ту: (по-смертна оповістка) // Зоря. – 1891. – Ч. 24. – С. 480. – Підпис: М.К.
75. Пам'ятник на могилі І. Котляревського в Полтаві // Зоря. – 1891 – Ч. 16. – С. 317. – Підпис: М.К.; Ч. 24. – С. 480. – Підпис: М. Уманець.
76. [Про журнал: Киевская старина : ежемісячний ист. журн. / издатель К. М. Гамалей ; за редактора Е. Кивлицкий. – Київ, 1890. – Книжок 1–12] // Зоря. – 1891. – Ч. 12. – С. 236–237. – Підпис: М. Комар.
77. Рідня Шевченкова : [про злиденне життя Орини Ковтунової, сестри Шевченка; про Шевченкового небожа І. Бойка] // Зоря. – 1891. – Ч. 5. – С. 94–96. – Підпис: М.К.
78. Селянський спектакль : [«Наталка Полтавка» І. П. Котляревського у постановці селян з Сичавців, Одеського повіту] // Зоря. – 1891. – Ч. 9. – С. 178–179. – Підпис: М. Неїжмак.
79. Справоздання Одеського Слов'янського товариства // Правда. – 1891. – Т. 3, вип. 8. – С. 114. – Підпис: М. Неїжмак.
80. Трохим Зіньківський: [посмертні спомини] // Зоря. – 1891. – Ч. 15. – С. 296. – Підпис: М. Уманець.
81. Трупа Саксаганського // Зоря. – 1891. – Ч. 5. – С. 99–100. – Підпис: М. Неїжмак.
82. Трупа Саксаганського в Одесі: (дещо про згоду між українськими артистичними трупами) // Зоря. – 1891. – Ч. 8. – С. 159–160 ; Ч. 9. – С. 179. – Підпис: М. Неїжмак.
83. Українські вірші А. Козова : [має бути: Кольцова] // Зоря. – 1891. – Ч. 9. – С. 178. – Підпис: М. К.

84. Шевченкові роковини : [добірка дописів із Слободзеї, Києва, Одеси, Петербурга, Москви] // Зоря. – 1891. – Ч. 8. – С. 157–158. – Підписи: С. О. (М. Комаров) та ін.

85. Шевченкові роковини : [Одеса] // Правда. – 1891. – Т. 3, вип. 8. – С. 111–114. – Підпис: Неїжмак.

86. «Free Russia» (Свобідна Росія) : [під такою назвою в Англії виходила російська газета] // Народ. – 1891. – № 6 (15 берез.). – С. 87–88. – Підпис: М.К.

1892

87. Відповідь запорожців турецькому султанові Махмуду IV : [іст. комент. до картини І. Ю. Рєпіна] // Зоря. – 1892. – Ч. 3. – С. 59–60. – Підпис: М. К. – Автор наводить також текст ненадрукованого раніше вірша Ст. Руданського «Ахмет III і Запорозжці».

88. Літературна спадщина після В. Мови // Зоря. – 1892. – Ч. 10. – С. 199–220. – Підпис: М. Комар.

89. На Шевченковій могилі : (з подорожі по Україні) // Зоря. – 1892. – Ч. 5. – С. 89–91. – Підпис: М. Уманець.

90. Ненадрукований лист М. Костомарова // Правда. – 1892. – Т. 13, вип. 39. – С. 303–305. – Підпис: М. Уманець.

91. Новости экспорта // По морю и суше. – 1892. – № 46/47. – С. 4–5. – Підпис: С.О.

92. Олександр Корсун : (посмертна згадка) // Зоря. – 1892. – Ч. 1. – С. 17–18. – Підпис: М. Уманець.

93. Пам'яті Опанаса Марковича // Зоря. – 1892. – Ч. 23. – С. 455–457. – Підпис: К.

94. Пам'ятник на могилі С. Руданського в Ялті // Зоря. – 1892. – Ч. 11. – С. 218. – Підпис: М.К.

95. С. Опатович і М. Савич : (посмертна згадка) // Зоря. – 1892. – Ч. 14. – С. 277–278. – Підпис: М.К.

96. Українська драматична трупа М. Кропивницького в Одесі // Зоря. – 1892. – Ч. 1. – С. 19–20. – Підпис: М. Неїжмак.

1893

97. В справі видання Російсько-українського словаря // Зоря. – 1893. – Ч. 12. – С. 243–244. – Підпис: М. Уманець; А. Спілка (Л. А. Смоленський, М. Климович, Є. Чикаленко, О. і Г. Андрієвські, І. Руденко та ін.).

98. К сведениям об украино-славянском обществе : [Кирило-Мефодіївське т-во] // Рус. архив. – 1893. – Кн. 2, № 7. – С. 399–406. – Підпис: М.К.

99. Нові поетичні твори С. Руданського // Зоря. – 1893. – Ч. 1. – С. 8–9. – Підпис: М. Комар.

100. Опанас Карпович С[аксаган]ський // Зоря. – 1893. – Ч. 13. – С. 262–263. – Підпис: М.К.

1894

101. Неизданная стихотворения К. Думитрашка : (к истории г. Одессы) // Киев. старина. – 1894. – Т. 46 (сент.). – С. 458–463. – (Документы, известия и заметки).

102. П. П. Чубинський // Зоря. – 1894. – Ч. 4. – С. 31. – Підпис: Мих. К.

1895

103. Жіноче питаннє в радї державній // Правда. – 1895. – Т. 27, вип. 94. – С. 684–687. – Підпис: М.К.

104. Запорожець Константин Вира // Киев. старина. – 1895. – Т. 49 (май). – С. 63–65. – (Документы, известия и заметки).

105. Малорусскія стихотворенія А. В. Кольцова // По морю и суше. – 1895. – № 16. – С. 7–8. – Підпис: М. Комаров. – Додаток: Кольцов А. В. [Вірші]: Возвращеніє запорожцев с Кавказа; Посланіє к другу из Малороссіи. – С. 8.

Відгук: Зленко Г. Д. [Вступ. ст. і публ.:] Комаров М. Малорусские стихотворения А. В. Кольцова (По морю и суше. – 1895. – № 16) // Утро. – 1992. – 3 нояб. ; Веч. Одесса. – 11 нояб. – Назва: Дань Украине : к 150-летию со дня смерти поэта А. В. Кольцова.

106. П. П. Гулак-Артемовский : (по поводу 30-летія со дня смерти) // По морю и суше. – 1895. – № 39. – С. 1–2.

107. Письмо Т. Г. Шевченка : [лист, знайдений в паперах видавця В. І. Белого, був адресований Ф. М. Лазаревському] // Киев. старина. – 1895. – Т. 48 (февр.). – С. 44–46.

108. По поводу стихотворенія «Хома та Ярема» : [у лютневій книжці «Киев. старины» за 1895 р. проф. А. І. Маркевич надрукував вірш «Хома та Ярема», колись продиктований йому Т. Г. Шевченком] // Киев. старина. – 1895. – Т. 48 (март). – С. 100–101.

109. Українські вірші А. Кольцова // Зоря. – 1895. – Ч. 9. – С. 177–178. – Підпис: М. Комар.

1896

- 110.Бенефіс А. К. Саксаганскаго // По морю и суше. – 1896. – № 18. – С. 304–305. – Підпис: М. К.
- 111.Бенефіс М. Л. Кропивницького // По морю и суше. – 1896. – № 1. – С. 14. – Підпис: М. К.
- 112.Біографічна довідка М[ихаила] К[омарова] про Г. О. Мачтета // Зоря. – 1896. – Ч. 6. – С. 109–112.
- 113.В. П. Желиховская : (некролог) // По морю и суше. – 1896. – № 20. – С. 336. – Підпис: С.
- 114.19-е февраля 1861 года : [до 30-ліття Маніфесту 19 лют. 1861 р. про скасування кріпосного права] // По морю и суше. – 1896. – № 7. – С. 109–110. – Підпис: С.
- 115.Мать : (восточная легенда) // По морю и суше. – 1896. – № 12. – С. 197–198. – Підпис: С.
- 116.Местные изследованія народной жизни : (к 50-летнему юбилею Императорского Русского Географического Общества) // По морю и суше. – 1896. – № 6. – С. 93–95.
- 117.Михайло Микешин : (посмертна оповістка) // Зоря. – 1896. – Ч. 3. – С. 58–59 ; По морю и суше. – № 4. – С. 63–64. – Підпис: М. К.
- 118.П. И. Нищинский как композитор и писатель // По морю и суше. – 1896. – № 12. – С. 205–206. – Підпис: М. К.
- 119.[Про Г. О. Мачтета] : (посмертна згадка) // Зоря. – 1896. – Ч. 5. – С. 82–86. – Підпис: М. К.

120. Скандинавське питанє // Правда. – 1896. – Т. 21, ч. 7. – С. 89–92. – Підпис: М. К.

121. Спектакли труппы А. К. Саксаганского в Одессе // По морю и суше. – 1896. – № 17. – С. 285–286. – Підпис: М. К.

1897

122. Відозва : [лист-звернення М. Комарова до всіх письменників Наддніпрянщини і Наддністрянщини з проханням подавати йому матеріали для доповнення наступного видання «Показчика нової української літератури»] // Зоря. – 1897. – Ч. 23. – С. 460. – Підпис: Комарь М.

1898

123. Ненадруковані дрібниці з творів О. Стороженка // Літ.-наук. вістн. – 1898. – Т. 1, кн. 2. – С. 190–195. – Підпис: Комар М.

1900

124. Євген Борисів : (посмертна згадка) // Літ.-наук. вістн. – 1900. – Т. 11, кн. 8, ч. 2. – С. 123–127. – Підпис: Комарь М.

125. К биографии А. П. Стороженко : (сведения из его формуляра, его письма и литературные мелочи) // Киев. старина. – 1900. – Т. 68 (март). – С. 273–311. – (Отд. 1).

Відгук: С. Гн. [Рецензія] // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка / під ред. М. Грушевського. – Львів, 1901. – Т. 39, кн. 1. – С. 26–27. – (Бібліографія).

1904

126. Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лисенка (1868–1903) // Киев. старина. – 1904. – Т. 84 (янів.). – С. 2–25. – (Приложение). – Підпис: М. К.

127.«Мерихлюндія» : (рассказ) // Юж. зап. – 1904. – № 40. – С. 10–16. – Підпис: М. К.

128.Опроверженіє : (сценка с натуры) // Юж. зап. – 1904. – № 30. – С. 5–9. – Підпис: М. К.

1906

129.До друку готові Нові царські закони // Нова Громада. – 1906. – № 7 (лип.). – С. 160. – Підпис: М. Комар.

130.Меню Д. Мордовця : (меню 1882 Двадцять перши Тарасови роковыны) // Киев. старина. – 1906. – Т. 92 (февр.). – С. 28–29. – (Документы, известия и заметки). – Підпис: М. К.

1908

131.Запорозькі землі / за М. Комаром // Письмо з Просвіти / ред. Я. Веселовський. – 1908. – Ч. 1/2 (січ.).

ПУБЛІКАЦІЇ В ГАЗЕТАХ

132.Два варианта южно-русской народной думы про Савву Чалого // Екатеринослав. губ. ведомости. – 1865. – 29 мая (№ 22). – (Часть неофициальная).

133.Кое-что о Шевченко : [про народну легенду про похорон Шевченка та зустріч Т. Г. Шевченка з М. С. Щепкіним у Нижньому Новгороді у 1857 р.] // Труд. – 1881. – 27 лют. (№ 5). – Підпис: М. К.

134.Дещо про могилу Тараса Шевченка : (допис з України) // Діло. – 1883. – 9 (21) лип. (ч. 77). – С. 1, 2. – Без підпису.

135. Дописи. З Одеси // Діло. – 1883. – 13 (25) жовт. (ч. 116) ; 22 жовт. (3 падолиста) (ч. 120) ; 19 падолиста (1 груд.) (ч. 131). – Підпис: С.

136.3 Кієва : (про могилу Тараса Шевченка) : [генерал-губернатор Дрентельн дозволив Варфоломію Шевченку упорядкувати могилу Т. Шевченка] // Діло. – 1883. – 23 лип. (4 серп.) (ч. 83). – (Дописи). – Без підпису.

137.3 Одессы : [про міжнаціональні відносини] // Діло. – 1883. – 13 (25) жовт. (ч. 116). – Підпис: С.

138. Український театр // Діло. – 1883. – 18 (30) жовт. (ч. 117/118).

139. Дещо з історії українського письменства ХІХ віку : (спомини і замітки М. Уманця) // Діло. – 1885. – 7 лют. (ч. 15). – С. 2, 3 ; 9 лют. (ч. 16). – С. 1, 2 ; 12 лют. (ч. 17). – С. 1, 2 ; 23 лют. (ч. 21, 22). – С. 1–3 ; 26 лют. (ч. 23). – С. 1 ; 28 лют. (ч. 24). – С. 1, 2 ; 3 берез. (ч. 25). – С. 1, 2 ; 7 берез. (ч. 27). – С. 1 ; 12 берез. (ч. 29). – С. 1, 2 ; 28 берез. (ч. 34/35). – С. 1, 2.

140. М. И. Костомаров : (посмертна згадка) // Діло. – 1885. – 23 квіт.–5 трав. (ч. 45) ; 25 квіт.–7 трав. (ч. 46). – Підпис: К. Мих.

141. Права язикові в державах з мішаним населенням // Діло. – 1885. – 14 берез. (ч. 30). – Підпис: Уманець М.

142. Спектакли малороссов : [літ.-критич. ст. про укр. драматургію та гру укр. акторів, задіяних у виставах] // Одес. новости. – 1889. – 23 февр. (№ 1223) ; 24 февр. (№ 1224). – (Фельєтон). – Підпис: Хуторянин.

143. Дзвінок. Письмо ілюстроване для дітей и молодіжи : [огляд галицьких період. видань, зокрема журн. «Дзвінок»] // Одес. вестн. – 1890. – 16 (28) апр. (№ 98). – С. 3. – Підпис: М. К.

144. Морські купальни на даче Ринка-Вагнера и сообщеніє с ними // Одес. вестн. – 1890. – 15 (27) окт. (№ 271). – С. 1. – Підпис: Одессит.

145. Темное дело : (письмо в ред.) : [з приводу права на видання творів Шевченка] // Елисаветград. вестн. – 1891. – 28 апр. (№ 92). – Підпис: -Ць.

146. Н. В. Лысенко : по поводу 25-летнего юбилея его музыкальной деятельности // Одес. листок. – 1893. – 5 янв. (№ 4). – С. 2. – Підпис: М. К.

147. На могиле Т. Г. Шевченка : (из путевых заметок) // Одес. новости. – 1895. – 26 февр. (№ 3219). – С. 1, 2. – Підпис: М. У.
Відзук: Зленко Г. Д. Пред именем твоим... : [вступ. ст. і публ.: Комаров М. На могиле Т. Г. Шевченко : из путевых заметок (Одес. новости. – 1895. – 26 февр.)] // Веч. Одесса. – 1993. – 10 марта.

148. Психологія маси // Діло. – 1906. – 25 лют. – Підпис: М. К.

149. До родоводу Гурко (галицької поетеси) // Рада. – 1907. – № 32. – Підпис: М. Комарь.

150. Група Садовського : [про вистави в київських театрах] // Рідний край. – 1907. – № 14. – С. 10. – Підпис: К. М. – (По Україні).

151. Шевченкові дні в Одесі // Рада. – 1907. – № 75. – С. 3. – Підпис: М. К.

152. Про кобзарів і кобзарські думи // Рада. – 1911. – № 190.

153. П. П. Гулак-Артемовский / публ. підготував Г. Зленко // Веч. Одесса. – 1993. – 21 апр.

ПЕРЕДМОВИ

154. Неизданное стихотворение В. Н. Забилы [«...Зовсим свит перевернувся...»] / с предисл. М. Комарова // Киев. старина. – 1888. – Т. 21 (апр.). – С. 16–18.

155. Лукич В. Дрібні вістки. Література // Зоря. – 1892. – Ч. 1. – С. 18. – *Із змісту*: «Вінок», збірник віршів та листів В. Кулика з його біографією та передмовою М. Комарова.

156. Ненадрукований лист М. Костомарова: (1864 до семинаристів) / вступ. сл. М. Уманець // Правда. – 1892. – Т. 13, вип. 39. – С. 303–305.

Відгуки: Драгоманов М. Препарація Костомарова в «Правді» // Народ. – 1892. – № 13, 14.

Українське письменство і М. І. Костомаров: (відповідь М. П. Драгоманову) // Правда. – 1892. – Т. 14, вип. 41. – С. 559–566. – Підпис: Черниговець.

157. Нові приказки С. Руданського / вступ. сл. М. Уманець // Правда. – 1892. – Т. 13, вип. 39. – С. 289–292. – Публ. віршів: Козаки і Москалі; Московська справа; Варвара; Кацапський струмент; Нешто лгу; Рубль мідью; То-та любо; Кацап з гребінцями; Добрий человек; Запорозці у Сенаті.

158. Два неизданныя письма Т. Г. Шевченка: (с сохранением правописания подлинника и с примечаниями М. К. Чалого): «К И. М. Сошенку». 2.VIII.1852; «К М. К. Чалому». 2 дек. (1860) / вступ. ст. «Письмо Т. Г. Шевченка» М. Комарова // Киев. старина. – 1895. – Т. 48 (февр.). – С. 43–46. – (Документы, известия и заметки).

159. Твори Степана Руданського. Т. 1. Пісні. Приказки. Прислів'я. Байки. Заголовки «Співмовок» / [передм.] М. Комара. –

У Львові : Виданнє М. Комара ; коштом видавця : 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1895. – 192 с.

160. Ненадруковані вірші Гулака-Артемівського : (подано 14 віршів з переднім словом М. К. «П. П. Гулак-Артемівський») // Зоря. – 1896. – Ч. 18. – С. 356–357 ; Ч. 19. – С. 374–375 ; Ч. 20. – С. 386 ; Ч. 21. – С. 415–416 ; Ч. 22. – С. 426–427 ; Ч. 23. – С. 452–452 ; Ч. 24. – С. 471–472. – Підпис: М. Комар.

161. Бобенко А. М. Перевесло : зб. віршів Андрія Бобенка / з передм. М. К. – Одеса : [Сніп] : Друк. Акційного Півд.-Руського Т-ва Друк. справи, 1913. – 82, 11 с. – (Вид-во «Сніп» ; № 6).

Відгук: Єфремов С. Без віри // Рада. – 1914. – № 135.

УПОРЯДКУВАННЯ

162. Розмова : одес. літ.-етногр. зб. на 1889 рік. – Збірник не був виданий через заборону Головного управління у справах друку.

Відгук: З південної України : [зокрема про заборону цензурою збірника «Розмова»] // Правда. – 1890. – Т. 1, вип. 2/3. – С. 169–170. – Без підпису.

163. Запомога : малорус. лит. сб. в пользу пострадавших от неурожая / сост. М. Комаров. – 1892. – Збірник не був виданий через заборону цензури.

Відгуки: Лукич В. Літературний збірник «Запомога» / [уклад. М. Комар] : [повідомлення про подання до цензури зб. «Запомога»; наводиться зміст збірника] / Василь Лукич // Зоря. – 1892. – Ч. 9. – С. 178.

Лукич В. Дрібні вістки : [повідомлення, що планований до видання в Одесі збірник «Запомога» не вийде] // Зоря. – 1892. – Ч. 17. – С. 340.

РЕЦЕНЗУВАННЯ

1883

164.«Ворскло»: (ст. з України) // Діло. – 1883. – 28 квіт. (10 трав.) (ч. 47). – С. 1, 2. – Рец. на кн.: «Ворскло»: лірна поезія / Я. Щоголів. – Харків: Друк. окр. штаба, 1883. – 154, III с.– Підпис: Михайло К.

Відгуки: Каспрук А. А. Збірка «Ворскло»: [зокрема про рец. М. Комарова] // Яків Щоголів: нарис життя і творчості / А. А. Каспрук. – Київ, 1958. – С. 38, 76.

165.[Рецензія] // Діло. – 1883. – 29 верес. (11 жовт.) (ч. 110). – С. 4. – Рец. на кн.: Земля и люде в Россіи: в 4 кн. / зложив К. Гамалія. – Київ, 1883. – Підпис: Михайло К.

1886

166.[Рецензія] // Зоря. – 1886. – (Короткий перегляд українських книжок за 1885 рік). – Підпис: М. Комарь.

Ч. 5. – С. 81–83. – Рец. на кн.: Байда, князь Вишневецький: драма в 5 діях (1553–1554) / П. Куліш. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1885 [на тит. арк. 1884]. – 158 с. – Те саме // Василь Мова (Лиманський) (1842–1891). Куліш, Байда і Козаки: інтермедія до драми П. Куліша «Байда» з дод. листа Василя Мови до Василя Гнилосирова і драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» / супровідні ст. і ред. Ю. Шевельова і В. Чумаченка. – Нью-Йорк, 1995. – С. 227–233.

Ч. 8. – С. 133–135. – Рец. на кн.: Збірник творів М. Л. Кропивницького. – 2-ге вид. з нотами до куплетів, випр. і допов. – Харків: Коштом книгарні Бирюкових, 1885. – 231 с.

Ч. 13/14. – С. 242–245. – Рец. на кн.: Неспарована пара: драма в 5 діях / зложив Д. Недоля. – Київ: Изд. кн. магазина бывш. Л. В. Ильницького. Типолитогр. Н. Давиденко, 1885. – 118 с.;

П. П. Русалчин великдень : драм. дума в 5 одмін. – Київ : Коштом В. Наголкіна, 1885. – 64 с.

Ч. 15/16. – С. 270. – Рец. на кн.: Влюбленный жид : шутка-водевиль в 1-м действии Бораковского / Г. М. Бораковский. – Київ : Изд. кн. магазина бывш. Л. В. Ильницкого. Тип. Корчак-Новицкого, 1885. – 52 с.

Ч. 20. – С. 343–344. – Рец. на кн.: Поперед спытайся, а тоди й лайся : комедія-жарт у одній дії : (сюжет займований) / К. Не-я (К. І. Арабажин). – Київ : Изд. С. Н. Басина. Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1885. – 32 с. – Переробка на укр. лад рос. водевіля Д. А. Мансфельда «Не зная броду, не суйся в воду».

Ч. 23. – С. 399–400. – Рец. на кн.: Оповідання Д. Л. Мордовця (Солдатка ; Дзвонарь ; Сон-не-сон ; Скажи місяченьку! ; Из уст младенцев). – Санкт-Петербург : Тип. В. С. Балашева, 1885. – [2], 95 с.

Ч. 24. – С. 416–418. – Рец. на кн.: Фотографіи з старого мого альбому : [оповідання]. Ч. 1 / О. Яковенко (О. Я. Кониский). – Київ : Изд. кн. магазина бывш. Л. В. Ильницкого. Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – 53 с. ; Новосвітські казки А. Грабины. – Київ : Изд. В. В. Дьяконова. Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – 35 с. ; Старосвітські казки А. Грабины. – Київ : Изд. В. В. Дьяконова. Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. – 16 с. ; Весинни грозы : казка Алексія Грабины. – Київ : Тип. К. Н. Милевского, 1885. – 52 с. ; Бидный вовк : нар. казка / під ред. В. Чайченко. – Харків : Тип. Губерн. Правл., 1885. – 15 с. – Передрук із 1 т. зб. Рудченка ; Як чорт шматочок хлиба одслужував : (з народных уст) / Иван Каличка (І. І. Манжура). – Екатеринбург : Вид. К. Егоровой. Тип. т-ва «Печатня С. П. Яковлева», 1885. – 16 с.

1887

167.[Рецензія] // Зоря. – 1887. – (Короткий перегляд українських книжок за 1885 рік). – Підпис: М. Комарь.

Ч. 1. – С. 81–83. – Рец. на кн.: Нова громада : поема : в 2 ч. / В. Кострицький. – Київ : Тип. П. Барсака, 1885. – VI, 127 с. ;

Пісні Василя Чайченка. – Харків : Тип. Губерн. Правл., 1885. – 34 с.

Ч. 2. – С. 35–36. – Рец. на кн.: Лира, крестянина... : [вірші] / Крестянин (Кононенко М. С.). – Київ : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1885. – 49 с.

Ч. 4. – С. 70–72. – Рец. на кн., ст.: Наймічка : поема Т. Шевченка. – Київ : Изд. книгопродавца В. Наголкіна, 1885. – 20 с. ; Слово о Полку Игоревим /перетлумачив на сьогочасну наську мову К. В. Шейковський. – Елабуга : Скоропечатня Кибардина, 1885. – IV, 35 с. ; Нові вірші : Він і вона ; Подвижники свободи / П. Куліш // Юж. край. – 1885. – № 1415 ; «Нива» : укр. літ. зб. 1885 року. – Одеса : Вид. М. П. Боровський, Д. В. Маркович. Типо-літогр. Є. Фесенка, 1885. – [2], 205, [2] с., 1 арк. нот. ; Пісні, думки і шумкі руського народа на Подолі, Волині і в Малороссии / списані і переложени під музику Ант. Коціпінського. – Київ ; Кам'янець-Поділ ; Липськ [Лейпціг] : Власность Видавців. [Друк. Ю. Клінкхардта, 1892]. – 27 с. ; Угро-русские народные песни, собранные де Воланом : с прил. очерка быта угроруссов и карты Венгрии // Зап. полигр. о-ва по отделению этнографии. – Санкт-Петербург, 1885. – Вып. 1 ; Він і вона ; Подвижники свободи : [вірші] / П. Куліш // Юж. край. – 1885. – № 1422 ; До Тараса в небеса ; Письменним гайдамакам ; З небес : [вірші] / П. Куліш // Юж. край. – 1885. – № 1426.

1889

168. По поводу одного стихотворения, приписываемого перу Т. Шевченка : [вірш «І драгуни і піхота на Дунай ідуть...», опублікованого Українцем в газ. «Русский кур'єр» (Москва, 1889)] // Киев. старина. – 1889. – Т. 25, кн. 4. – С. 242 ; кн. 5/6, ч. 2. – С. 618–621. – (Документы, известия и заметки). – Підпис: Комаров М.

Відгуки: [Рецензія] // Киев. слово. – 1889. – 16 берез. (№ 629).

Неизданное стихотворение Т. Шевченка // Беседа. – 1889. – 1 (13) апр. (ч. 7).

169.[Рецензія] // Зоря. – 1889. – Ч. 1. – С. 13–15 ; Ч. 2. – С. 34–35. – Рец. на кн.: Збірник драматичних творів Г. М. Бораковського. Т. 1. – Львів : Видано коштом автора. 3 друк. Т-ва ім. Шевченка, 1888. – 363 с. – (Замітки критичні). – Підпис: М. Комар.

1890

170.[Рецензія] // Зоря. – 1890.

Ч. 18. – С. 287. – Рец. на кн.: Терновая дорога до кращої доли : повість в стихах / И. А. Базилевский. – Вятка : Тип. Манишева, бывш. Куклина и Красовского, 1889. – 39 с. – Те саме // Одес. вестн. – 1890. – 13 (25) мая (№ 124). – С. 4 ; Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою. – Харків : Тип. К. Счасни, 1890. – 194, VII с. – Підпис: М. К.

Ч. 19. – С. 303–304. – Рец. на кн.: Наталя або Дви доли разом : поема Мыхайла Макаровського. – 2-ге вид. – Харків : Друк. В. С. Бирюкова, 1890. – 39 с. ; Мистечко Дмитровка : опыт ист.-стат. и этногр. описания / Сорокин Г. И., свящ. // Сб. Херсон. Земства. – 1890. – № 7 (июль). – С. 22–55. – Підпис: М. К.

Ч. 20. – С. 319. – Рец. на кн.: Смиховыны : сб. малорус. сцен, рассказов и загадок Ф. М. Устенка-Гармаша. – Київ : Вид. книгарни С. И. Гомолинського. Друк. б[ывшая] Фед[орова], аренд. Л. И. Блехманом, 1890. – 96 с. : іл. – Підпис: М. Комар.

Ч. 21. – С. 331–351. – Рец. на кн.: Дохтор : частына з оповиданья «Чез вищо баба Мокрына богомилкою стала», написаного Олександром Кырпатым. – Харків : Друк. И. М. Варшавчика, 1890. – 28 с. – Підпис: М. К. ; На панському обиди : (Бувальщина) / напысав Олександр Кырпатый. – Харків : Друк. [И. М.] Варшавчика, 1890. – 18 с. ; Чумацьке лихо : (з народних уст) : оповиданье Олександра Кырпатого. – Харків : Друк. [И. М.] Варшавчика, 1890. – 27 с. – Підпис: Комар М. ; «Русская мысль» про український переклад Петра Байди [П. І. Ніщинський] «Одіссеї Гомера», виданий у Львові коштом і заходом ред. «Правди» [1889 (обкл. 1890)]. – Підпис: М. Комар ;

Особая история русской литературы / А. Пыпин // Вестн. Европы. – 1890. – Кн. 9. – С. 241274. – Підпис: Уманець.

Ч. 22. – С. 347–348. – Рец. на кн.: Без хлеба : оповидання В. Чайченка / Б. Д. Грінченко. – Київ : Вид. книгарни С. И. Гомолинського : Друк. б[ывшая] Фед[орова], ар[енд] Л. И. Блехманом, 1890. – 32 с. – Підпис: М. К. ; Сестрыця Галя : оповидання В. Чайченка / Б. Д. Грінченко. – Київ : Вид. книгарни С. И. Гомолинського : Друк. ген[ерала] Бруна, ар[енд] Л. И. Блехманом, 1890. – 16 с. ; Казки и оповидання / [склав Б. Грінченко]. – Київ : Вид. книгарни С. И. Гомолинського. Друк. В. І. Завадзкого, 1890. – 60, III с. ; Повісти и рассказы Грыцька-Основьяненка ; Статьи историческія. Т. 4 / под ред. А. А. Потебни. – Харків : Изд. Харьк. Уезд. Земства. Тип. В. С. Бирюкова, 1890. – 515 с. – Підпис: М. К.

Ч. 23. – С. 362–364. – Рец. на кн.: Полное собрание сочинений на малороссійском языке : с портр., біографією автора и словарем к Энеиде, сост. С. П. Катрановым / І. П. Котляревский ; под. ред. И. С. Левицкаго [І. С. Нечуй-Левицький] ; [передм. С. П. Катранова]. – 3-е изд. – Одесса ; Київ : Изд. кн. и муз. магазинов Б. Корейво. [Тип. Г. Л. Фронцкевича], 1890. – XXIX, 496 с. ; Полное собрание сочинений на малороссійском языке И. П. Котляревскаго : с очерком жизни и портретом автора. – Москва : Изд. «Рус. кн. магазина» : Тип. Ф. Югансон, 1890. – [2], XXV, 520 с. ; Наталка-Полтавка : перша українська оперетта у 3 діях И. Котляревського / муз. впоряд. И. Лисенко. – Київ : У Б. Корейво, 1890. – 46 с. – Підпис: М. Комарь ; П.З. Р-ой. Вовче лихо : оповидання / переказав з рос. [Б. Д. Грінченко]. – Київ : Вид. книгарни С. И. Гомолинського : Друк. б[ывшая] Фед[орова], ар[енд] Л. И. Блехманом, 1890. – 16 с. ; Чыжыкове весилля ; Жыве озеро : дви казкы Вл. С. Александрова. – Київ : Вид. книгарни С. И. Гомолинського. Друк. б[ывшая] Фед[орова], ар[енд] Л. И. Блехманом, 1890. – 16 с. ; Невельчкый збирнык творив Грыцька Кернеренка. – Харків : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1890. – 49, [1] с. ; У неволи : оповидання Насти Сагайдачної. – Київ : Вид. книгарни С. И. Гомолинського. Друк. Л. Бруна, ар[енд] Л. Блехманом, 1890. – 30 с. ; Царивна-жаба : казка / [зредагував

Б. Грінченко]. – Київ : Друк. б[ывшая] Федорова, ар[енд] Блехманом, 1890. – 24 с. ; Народна думка / І. Удовиченко. – Київ : Изд. книготорговця С. И. Гомолинского. Друк. ген[ерала] Бруна, ар[енд] Л. Блехманом, 1890. – 16 с. ; Что сделала малорусская интеллигенция для своего народа в Австрии : письма С. Полтавця [С. Шелухіна] // Елисаветград. вестн. – 1890. – № 87, 94, 101, 105 и др. – Підпис: М. К.

Ч. 24. – С. 377–378. – Рец. на кн.: Правдыва казка : оповидання Грыцька Кернеренка. – 2-ге вид. – Харків : Тип. Зильберберга, 1890. – 15 с. ; Костомаров М. І. Литературное наследіе : Автобіографія ; Стихотворенія ; Сцены ; Историческіе отрывки ; Малорусская народная поезія ; Последняя работа Н. И. Костомарова : с портр., факсимиле, тремя рис. и библиогр. указ. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. – IV, [2], 521 с. ; Верба и зирка : казка / З. Т. ; [переказав Б. Грінченко]. – Київ : Изд. кн. магазина Ф. Югансона. Тип. А. Давиденко, 1890. – 24 с. – Підпис: М. Комар.

1891

171. [Рецензії] // Зоря. – 1891.

Ч. 3. – С. 56. – Рец. на кн.: 3 поезій Володимира Самійленка. Ч. 1. Року Божого 1890-го. – Київ : Тип. С. В. Кульженко, 1890. – 47 с. – Підпис: М. К.

Ч. 9. – С. 177–178. – Рец. на кн.: Брат и сестра ; Кривенька уточка : нар. казки. – Київ : Вид. кныгарни С. И. Гомолинського. Друк. ген[ерала] Бруна, ар[енд] Л. Блехманом, 1890. – 32 с. ; Дивка-Чорнобривка и сорок розбійныкив : [нар. казка] / [зредагував Б. Грінченко]. – Київ : Изд. кн. магазина Ф. Югансона. Тип. А. Давиденко, 1890. – 32 с. ; Олексій Попович ; Мати-удова и тры сыны ; Сестра и брат : нар. думы. – Київ : Изд. кн. магазина Ф. Югансона. Тип. А. Давиденко, 1890. – 24 с. ; Опыт изучения малорусских дум / Н. А. Лисовский. – Полтава : Тип. Губерн. Правления, 1890. – 52 с. – Підпис: М. Комар.

1892

172.[Рецензія] // Зоря. – 1892. – Ч. 5. – С. 98–99. – Рец. на кн.: Из «Кобзаря» Т. Шевченка и «Украинские мотивы» И. Белоусова. – Київ, 1887. – 52 с. – Підпис: М. Комар.

1893

173.[Рецензія] // Зоря. – 1893. – Ч. 7. – С. 143–144. – Рец. на кн.: Збірник законів адміністраційних / зладив Д. Савчак. – Львів : Друк. НТШ, 1893. – 543 с. ; Козацькій батько Палій : очерк из истории старой козацкой Украины (Кіевщини и Подоля) Т. И. Осадчаго. – Херсон, 1892. – 48 с. ; Наймычка : поэма Тараса Шевченка. – Харків : Типолитограф. М. М. Гордона, 1892. – 31 с. – (Нові видання) ; На крилах пісень : твори / Леся Українка. – Львів : Накладом авт. Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1892 (обкл. 1893). – 112 с. – (Нові видання). – Підпис: М. К.

1895

174.[Рецензія] // По морю и суше. – 1895. – № 48. – С. 9–10. – Рец. на кн.: Писни кохання М. Чернявського. – Харків : Друк. Зильберберга, 1895. – 100, V с. – Підпис: М. К.

1896

175.[Рецензія] // Зоря. – 1896. – Підпис: М. К.

Ч. 2. – С. 37–38. – Рец. на кн.: Ивашко : [оповідання] Одарки Романовой. – Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1895. – 39 с. ; Писни кохання / М. Ф. Чернявський. – Харків : Друк. Зильберберга, 1895. – 100, III с.

Ч. 17. – С. 337–338. – Рец. на кн.: Вид чого заводяться пошести або Лыхи хворобы и як их стерегтыся / напысав лікарь В. Имшенецькій. – Санкт-Петербург : Тип. уч-ща глухонемых, 1896. – 29 с. ; В досужый час : лирна поезія Грыцька Кернеренка. – Харків : Друк. Зильберберга, 1896. – 60, II с. ; Етнографическіе

матеріали, зібрані в Черніговській і сусідніх з нею губерніях. Вып. 1. Розкази, сказки, преданія, пословици, загадки и пр. / [передм., уклад. Б. Д. Грінченко]. – Чернігов : Тип. Губерн. Земства, 1895. – IV, 308 с.

Ч. 19. – С. 379. – Рец. на кн.: Етнографіческіе матеріали, зібрані в Черніговській і сусідніх з нею губерніях. Вып. 2. Розкази, сказки, преданія, пословици, загадки и пр. / [передм., уклад. Б. Д. Грінченко]. – Чернігов : Тип. Губерн. Земства, 1895. – II, 390 с.

176. [Рецензія] // По морю и суше. – 1896.

№ 3. – С. 48. – (Новыя книги). – Рец. на кн.: Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира / под. ред. И. Лучицкаго и Н. Карева. – Санкт-Петербург, 1895. – 340 с. – Підпис: С.

№ 5. – С. 90. – (Новыя книги). – Рец. на кн.: «Веселая библиотечка»: (сб. в стихах и прозе) № 1 / сост. Л. О. Трецек. – Одесса : «Коммерческая» тип. Б. Сапожникова, 1896. – 48 с. – Підпис: С.

№ 8. – С. 138–140. – Рец. на кн.: Сборник в пользу недостаточных студентов университета Св. Владимира / под. ред. И. Лучицкаго и Н. Карева. – Санкт-Петербург, 1895. – 340 с. – Підпис: М. Уманець.

№ 17. – С. 280–281. – Рец. на кн.: Складка : альманах на спомин Владымыра Степановыча Александрова, року Божого 1895-го / спорудив [з передм.] К. А. Билиловський. – Харків : Друк. А. Дарре, 1896. – [2], 271 с. : нот., портр. – Підпис: М. Уманець.

№ 22. – С. 370–371. – Рец. на кн.: В досужый час : мирна поезія Грыцька Кернеренка. – Харків : Друк. Зильберберга, 1896. – 60, II с. – Підпис: М. К.

№ 24. – С. 393–395. – Рец. на кн.: Афанасий Васильевич Маркович : біогр. заметка М. З. – Чернігов : Изд. ред. «Земского сб. Чернігов. губ.», 1896. – 31 с. – Підпис: М. К.

№ 27. – С. 444. – Рец. на кн.: Вид чого заводяться пошести або лыхи хворобы и як их стеречтыся / В. Імшенецький. – Санкт-Петербург : Тип. Уч-ща Глухонемых, 1896. – 29 с. – Підпис: М. К.

№ 33. – С. 545–546. – Рец. на кн.: Етнографіческіє матеріали, зібранні в Черніговській і сусідніх з нею губерніях. Вып. 2. Разказы, сказки, преданія, пословицы, загадки и пр. / [передм., уклад. Б. Д. Грінченко]. – Чернігов : Тип. Губерн. Земства, 1896. – II, 390 с. – Підпис: М. К.

№ 31. – С. 513–514. – Рец. на кн.: Українські монограми для вишивок хрестиками і гафтом. – Львів : Заходом і коштом А. Адрейчина і К. Паньковського, 1896. – 23 арк. – (Чистый дохід на пам'ятник Т. Шевченка у Львові). – Підпис: М. К.

1900

177. Карженків «Сава Чалий» // Літ. наук.-вістн. – 1900. – Т. 10, кн. 5. – С. 131–132. – Рец. на ст.: Идейная малорусская драма : (письмо из Киева) : сокр. пер. / С. Бердяев // Театр. – 1900. – Ч. 26. – (Нові книжки). – Підпис: М. К.

178. [Рецензія] // Літ. наук.-вістн. – 1900. – Т. 12, № 12. – С. 186–187. – Рец. на кн.: Малий Кобзарь / Т. Г. Шевченко. – Черкаси : Друк. В. В. Колодочки, 1900. – 70, II с., 1 л. портр. – Підпис: М. К.

179. Черкаські популярні видання // Літ. наук.-вістн. – 1900. – Т. 10, кн. 5. – С. 132–133. – Рец. на кн.: Іван Золотаренко : повість Є. Гребинки. – Черкаси : Друк. В. В. Колодочки, 1899. – 30 с. ; Прятелі / І. С. Нечуй-Левицький. – 3-є вид. – Черкаси : Тип. В. В. Колодочки, 1899. – 46 с. – (Селянська б-ка ; № 8) ; Абу-каземові капці : (араб. казка) І. Мырона / І. Я. Франко. – Черкаси : Друк. В. В. Колодочки, 1899. – 64 с. ; Розумний і дурень : комедія в 5 діях / (Карпенко-Карый) Тобілевич Іван. – У Черкасах : Друк. В. В. Колодочки, 1898. – 72 с. ; Сто тисяч : комедія в 4 діях / (Карпенко-Карый) Тобілевич Іван. – У Черкасах : Друк. В. В. Колодочки, 1898. – 75 с. ; Черняхівський О. Г. Ризачка або дизентерія : розмова лікаря з селянами / написав лікар Авраменко [псевд.]. – Черкаси : Друк. В. В. Колодочки, 1899. – 15 с. – (Селянська б-ка ; № 11) ; Бере-

женого Бог береже : оповидання селянина про скотську чуму / [С. Ваганов]. – 2-ге вид. – Черкаassy : Друк. В. В. Колодочки, 1899. – 31 с. – (Селянська б-ка ; № 10). – Підпис: М. К.

1902

180.[Рецензія] // Літ. наук.-вістн. – 1902. – Т. 18, кн. 5. – С. 25–27. – Рец. на кн.: Твори Степана Руданського. Т. 1 / [передм. «Степан Руданський» О. Г. Лотоцького]. – Київ : Друк. П. Барського, 1902. – IV, 267 с.

1906

181.[Рецензія] // Нова громада. – 1906. – Підпис: М. К.

№ 1. – С. 144–145. – Рец. на кн.: Українське весилля : (з голосами) / записав [та авт. передм. й комент.] Ів. Демченко. – Одесса : Изд. Тип. Е. И. Фесенко, 1905. – 124 с., 4 с. іл. : нот.

№ 2. – С. 148–152. – Рец. на кн.: Из воспоминаний прошлого. Кн. 1 / Л. Ф. Пантелеев. – Санкт-Петербург, 1905. – 340 с.

1907

182.[Рецензія] // Ист. вестн. – 1907. – Т. 97, июль. – С. 286–286. – Рец. на кн.: Русская правда в четырех редакциях : по спискам Археографическому, Троицкому и князя Оболенского : с доп. и вариантами из других списков / В. Сергеевич ; издал В. Сергеевич, почетный член Ист. общ-ва Нестора-летописца. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – XXII, 51 с. – Підпис: М. К.

ПЕРЕКЛАДИ

183. Стронін О. І. Розмова про небо та Землю А. Іванова / з деякими одмінами й додатками пер. на укр. мову М. Комаров. – Київ : Тип. М. П. Фрица, 1874. – 59 с.

Відгуки: [Рецензія] // Правда. – 1874. – Ч. 2. – С. 7. – (Літ. звістки).

В-ов. О малорусских брошюрах // Санкт-Петербур. ведомости. – 1874. – № 179.

Ан-берг. Малорусская литература // Київ. телеграф. – 1875. – № 30.

Єфремов С. В тісних рямцях : укр. книга в 1798–1916 рр. : [зокрема про переклади М. Комаровим кн. «Розмова про небо та Землю» (1874) та «Розмова про земні сили» (1875)] // Бібліол. вісті. – 1926. – № 2. – С. 49.

[Рецензія] // Правда. – 1876. – Ч. 11.

184. [Стронин А.] Рассказы про силы природы. [У 2 ч.] Ч. 1 / [А. Стронин ; пер. М. Комаров]. – Після выд. Київського. – Оу Львові : Коштом и заходом Т-ва «Просвіта». 3 друк. Т-ва им. Шевченка, 1875. – 61, [3] с.

Передрук кн. М. Комарова, виданої в Києві 1874 р. з деякими відмінами в мові.

185. [Стронин А.] Рассказы про силы природы. [У 2 ч.] Ч. 1 / [А. Стронин ; пер. М. Комаров]. – Після выд. Київського. – Оу Львові : Коштом и заходом Т-ва «Просвіта», 1875. – 57, [7] с. : іл.

Передрук кн. М. Комарова, виданої в Києві того ж року з деякими відмінами в мові.

186. Стронін О. І. Розмова про земні сили А. Іванова. [Кн. 2] / з деякими одмінами й додатками пер. на укр. мову М. Комаров. – Київ : Тип. М. П. Фрица, 1875. – 91 с. : іл.

Відгуки: [Рецензія] // Київ. телеграф. – 1875. – № 47. – (Библиографія).

[Рецензія] // Правда. – 1875. – Ч. 11. – С. 439–440. – (Літературні звістки).

187. Из «Поезій в прозе» И. С. Тургенева / пер. Комарь // Зоря. – 1886. – Ч. 2. – С. 22. – *Зміст*: I. Вдоволенный человек ; II. Воробець.

188. Костомаров М. І. Историчні монографії Миколи Костомарова. – В Тернополи : Друк. І. Павловського, 1886–1892.

Т. 1. – 1886. – [2], 231 с. – (Руська іст. б-ка / під ред. О. Барвінського ; т. 2). – *Из змісту*: Нарысы народнои Украинсько-русской исторіи / пер. Дрозда [О. Я. Кониський] і Уманця.

Відгуки: [Рецензія] // Зоря. – 1886. – Ч. 2. – С. 36.

Literatura Rusinska // Prawda. – 1886. – № 9 (27(15) лют).
– Підпис: Myron.

Т. 2, [ч. 1]. – 1888. – [2], 231 с. – (Руська іст. б-ка / під ред. О. Барвінського ; т. 9). – *Из змісту*: Нарысы народнои Украинсько-русской исторіи / пер. Дрозда [О. Я. Кониський] і Уманця.

Т. 3, [ч. 2]. – 1888. – [2], 195 с. – (Руська іст. б-ка / під ред. О. Барвінського ; т. 10). – *Из змісту*: Богдан Хмельницький / пер. М. Уманця.

Відгуки: Коцовській В. [Рецензія] // Зоря. – 1888. – Ч. 4. – С. 72.

Борковській О. [Рецензія] // Зоря. – 1888. – Ч. 16. – С. 272 ; Ч. 17. – С. 285-288.

Т. 4, [ч. 3]. – 1889. – [2], 181, [1] с. – (Руська іст. б-ка / під ред. О. Барвінського ; т. 11). – *Из змісту*: Богдан Хмельницький / пер. М. Уманця і Ф. В. [О. Я. Кониський].

Т. 5, [ч. 4]. – 1889. – [6], 182 с. – (Руська іст. б-ка / під ред. О. Барвінського ; т. 12). – *Из змісту*: Додатки до 4-го вид. монографії М. Костомарова «Богдан Хмельницький» / пер. М. Уманця (М. Ф. Комаров).

Т. 7, [ч. 1]. – 1892. – [2], 151 с. – *Из змісту*: Додаток : Богдан Хмельницький. Данник Отоманської Порты / пер. М. Уманця.

189.3 Добролюбова М. О. Знов на небі безкраєму хмари густі... : [вірші] / [пер. М. Уманець] // Зоря. – 1887. – Ч. 13/14. – С. 224-225.

190.3 Добролюбова М. О. Знов на небі безкраєму хмари густі... : [вірші] // Календарь ілюстрований Т-ва «Просвіта» на рок звычайный 1890 / [ред. К. Паньківський]. – Львів, 1889. – Ч. 116, кн. 8/9. – С. 11. – Підпис: М. Уманець.

191.Мордовець Д. Л. Професор Ратміров : роман-бувальщина / Д. Мордовець ; пер. [та передм.] Уманця. – Львів : Накладом ред. «Правди». Друк. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1889. – 64 с.

Те саме // Правда. – 1889. – Т. 3, вип. 7. – С. 14–28 ; вип. 8. – С. 98–118 ; вип. 9. – С. 189-198.

192.Гоголь М. В. Тарас Бульба : повість / М. В. Гоголь ; пер. М. Уманця. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1910. – 146 с. – (Видво «Сніп» ; № 2).

Відгуки: Василько А. [Рецензія] // Рада. – 1910. – № 45.

Василько А. [Рецензія] // Рада. – 1910. – № 170.

Липа І. [Рецензія] // Укр. хата. – 1910. – Кн. 2. – С. 139.

193.Короленко В. Г. Ліс шумить. (Поліська легенда) : оповідання / [пер. М. Комарова]. – Журнал «Зоря» переклад не надрукував.

РУКОПИСИ, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ У ФОНДІ ОДЕСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

194. Вінок на пам'ятник Богданові Хмельницькому. Як Українська Русь з'єдналася з Московською в єдину велику державу російську. – Ст. заборонена цензурою.

195. ОННБ РКП 28/14 ед. хр. 493. Дещо з історії української літератури XIX віку : (споминки та замітки М. Уманця) (1874–1884). – 55 с.

196. ОННБ Ф. 28/16 ед. хр. 495. Народні пісні Подільської губ. : колядки і щедрівки, веснянки, свадєбные, пісні (бытовые) / зібрав М. Комаров. – 44 с.

197. ОННБ Ф. 28/19 ед. хр. 498. Фотографії і негативи [М. Комаров, укр. письменники, актори]. – 19 с.

198. ОННБ РКП 28/20 ед. хр. 499. Збірник віршів, присвячених Т. Шевченкові (1841–1913) / зібрав М. Комаров. – 170 с. – Зшиток 6 зошитів.

199. ОННБ РКП 28/22 ед. хр. 501. Иванов А. Розмова про життя людське. Кн. 3 / пер. М. Комарова на укр. мову з дод. та одмінами. – 1875. – 100 с. – Рукопис надійшов до бібліотеки 10 лип. 1936.

200. ОННБ РКП 28/26 ед. хр. 505. Словарь малороссийских фамилий. – 43 с.

201. ОННБ Ф. 28/27 ед. хр. 506. Народни Українськи прыказки, прыслывья и таке инше : (нова збирка) / впорядкування, передм. М. Комарова. – Одеса, 1888. – 76 с.

202.ОННБ Ф. 28/28 ед. хр. 507. Прислівки і приказки з різних країн : (запис 1870) / зібрав М. Ф. Комаров. – 27 с.

РЕФЕРАТИ

203.Отчет Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. – Одеса : Друк. Е. И. Фесенко, 1907. – 34 с.

Реферати: «Запорозькі вольності»; «Про полковника Семена Палія»; «Перебендя» Т. Шевченка; «Про життя Я. Щоголева»; «Про Афанасьєва-Чужбинського»; «Про поета Самійленка»; «Павло Чубинський»; «Татарські бранки (Роксолана і Маруся Богуславка) в українській поезії»; «Запорозький Кошовий отаман Іван Сірко»; «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний».

204.Отчет Українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. – Одеса : Друк. Е. И. Фесенко, 1907. – 34 с.

Реферати: «Український вертеп і вертепна драма»; «Козацтво перед Хмельщиною»; «С. Кулик-поет і громадський діяч»; «Поет і громадянин В. Александров»; «Посланіє Т. Шевченка «до земляків»; «Кармелюк в піснях і переказах народних»; «Про великодні крашанки та писанки»; «П. Ніщинський-поет і композитор»; «Народна пісня про Бондарівну та пана Каньовського»; «Народна просвіта на Україні в XVII віку»; «Опанас Маркович – етнограф і письменник»; «Байда, князь Вишневецький в українській словесності»; «Упадок народної просвіти на Україні з кінця XVIII в.»; «Семен Гаркуша в українській словесності і по історичним дослідям»; «Ф. Морачевський та його переклад св. Євангелії».

205. Селянин. Одеса 22 жовтня, після літнього спочинку, одчинила свої двері «Просвіта»; відбувся її перший літературно-музичний вечір // Рідний край. – 1907. – Чис. 5. – С. 15. – (Дописи).

Реферати: «Про народню просвіту на Україні в XV ст.»; «Товариство “Просвіта” в Галичині (у Львові) і завдання наших “Просвіт”» [27 верес. 1908 на літ.-вокально-муз. вечорі одеської «Просвіти»].

206. Звіт Українського Товариства «Просвіта» в Одесі за 1908 рік. – Одеса: Тип. «Изящество», 1909. – 32 с.

Реферати: «Літературна діяльність Д. Марковича», «Маруся Чурай – українська поетеса XVII в.» (січень); «Посланіє Т. Шевченка» (березень); «Товариство “Просвіта” в Галичині і завдання наших “Просвіт”»; «Відродження Ірландської народної мови».

207. Звіт Одеського Українського клубу за 1911 рік. – Одеса: Центр. друк., 1912. – 24 с.

Реферати: «Про життя та пісні Шевченка»; «Про кобзарські думи і пісні»; «Про колядки та щедрівки». Реферати Комарова супроводжувалися грою на бандурі кобзаря П. Ткаченка та співами «со звіздою» колядок і щедрівок, артистично виконаних хором клубу.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

БІОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ

208. Комаров Мих. Федор. // Большая энцикл. : слов. общедоступных сведений по всем отраслям знания / под ред. С. Н. Южакова. – Санкт-Петербург, 1903. – Т. 11 : Киты-Ландана. – С. 228-229.

209. Комаров Михаил Федорович // БСЭ. – 2-е изд. – Москва, 1953. – Т. 22. – С. 110.

210. Комаров Михайло // Енциклопедія українознавства : слов. ч. / голов. ред. В. Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк, 1959. – Т. 3. – С. 1088 : портр.

Те саме. – Перевид. в Україні. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1088 : портр.

211. Комаров Михайло (1844–1913) // Укр. мала енциклопедія / Євген Онацький (голов. ред.). – Буенос-Айрес, 1959. – Кн. 5 : Літери К. – С. 688.

212. Комаров Михайло Федорович // УРЕ / М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ, 1962. – Т. 7 : Коліївщина-Ланчин. – С. 40 : фот.

Те саме. – 2-ге вид. – Київ, 1980. – Т. 5 : Кантата – Кулики. – С. 301 : портр.

213. Комаров Михайло Федорович // Рад. енциклопедія історії України / редкол.: А. Д. Скаба [та ін.]. – Київ, 1970. – Т. 2 : Державін – Лестригони. – С. 427–428 : фот.

214.Зленко Г. Д. Комаров Михайло Федорович // Укр. літ. енциклопедія : в 5 т. / редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 1990. – Т. 2 : Д–К. – С. 541–542 : фот.

215.Зленко Г. Д. Комаров Михайло Федорович // Тарас Шевченко і Крим : енциклопед. довід. / упоряд. Г. А. Рудницький. – Сімферополь, 2001. – С. 123.

216.Дзєндзєлівський Й. О. Комаров Михайло Федорович // Українська мова : енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський [та ін.]. – Вид. 2-ге, випр. і допов. – Київ, 2004. – С. 261–262 : фот.

217.Богуславський О. В. Комаров Михайло Федорович // Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. – Київ, 2007. – Т. 4 : Ка–Ком. – С. 469 : фот.

218.Комаров Михайло Федорович // Библ. енцикл. / гл. ред. Ю. А. Гриханов. – Москва, 2007. – С. 1061.

219.Мисечко А. І. Комаров Михайло Федорович (1844–1913) // Одеські історики : енциклопед. вид. / відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса, 2009. – Т. 1 : (Початок ХІХ – середина ХХ століття). – С. 172-173.

220.Зленко Г. Д. Комаров (Комар) Михайло Федорович // Шевченків. енциклопедія : в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.]. – Київ, 2013. – Т. 3 : І–Л–К. – С. 466.

221.Зленко Г.Д. Комаров Михайло Федорович // Енциклопедія сучас. України / редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – Київ, 2014. – Т. 14 : Кол–Кос. – С. 165 : портр.

222.Н. С-въ. Комаров (Михаиль Федоровичъ) // Энцикл. слов. / издатели: Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Ефрон (С.-Петербург).

– Санкт-Петербург, 1895. – Т. 15а (на корінці: т. 30) : Коала-Конкордія. – С. 816.

223. Комаров Михаил Федорович // Новый энцикл. слов. / изд. Акц. О-ва «Издательское дело, бывшее Брокгауз-Ефрон». – Петроград, [1912]. – Т. 22. – С. 299.

224. Комаров Михаил Федорович // Деятели революционного движения в России : биобиблиогр. слов. / составлен А. А. Шиловым и М. Г. Карнауховой. – Москва, 1930. – Т. 2 : Семидесятые годы, вып. 2 : Ж–Л. – С. 624.

225. Комаров Михайло Федорович // Українські письменники : біобібліогр. слов. / редкол.: О. І. Білецький [та ін.]. – Київ, 1963. – Т. 2 : Дожовтневий період (XIX – поч. XX ст.) : А–М–К. – С. 432–439.

226. Комаров Михайло Федорович // УРЕС / голов. ред.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ, 1967. – Т. 2 : Кабарда-Полуддя. – С. 160 : фот.

Те саме / редкол.: Ф. С. Бабичев (голов. ред.) [та ін.]. – Вид. 2-ге. – Київ, 1987. – Т. 2 : Каліграфія–Португальці. – С. 122 : фот.

227. Зленко Г. Д. Комаров Михайло Федорович // Шевченків. слов. / редкол.: І. Я. Айзеншток [та ін.]. – Київ, 1976. – Т. 1 : А–МОЛ. – С. 313, 315 : фот.

228. Булахов М. Г. Комаров Михаил Федорович // Восточнославянские языковеды : биобиблиогр. слов. / М. Г. Булахов. – Минск, 1978. – Т. 3 : (Л–Я ; Дополнения к 1 и 2 томам). – С. 338.

229. Комаров Михаил Федорович // Новый энцикл. слов. / Укр. сов. энцикл. слов. / редкол.: Ф. С. Бабичев (гл. ред.) [и др.]. – Киев, 1988. – Т. 2 : Каптаж–Протерогиния. – С. 104 : портр.

230. Комаров Михайло Федорович // Українська журналістика в іменах : матеріали до енциклопед. слов. – Львів, 1996. – Вип. 3. – С. 179–181.
231. Комаров Микола Федорович // Мистецтво України : біогр. довід. / упоряд.: А. В. Кудрицький, М. Г. Лабінський. – Київ, 1997. – С. 313.
232. Комаров Михаил Федорович // Рус. биогр. слов. / сост.: П. Каллиников, И. Корнеева. – Москва, 1999. – Т. 8 : Кабанова–Косой. – С. 379.
233. Терешук О. Комаров Михайло Федорович // Українська журналістика в іменах : матеріали до енциклопед. слов. / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, НДЦ періодики ; за ред. М. М. Романюка. – Львів, 2001. – Вип. 8. – С. 343–344.
234. Комаров Михайло Федорович // Діячі січеславської «Просвіти» (1905–1921) : біобібліогр. слов. / М. П. Чабан. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 248–249 : фот.
235. Комаров Михайло Федорович // Провідники духовності в Україні : довідник / за ред. І. Ф. Кураса. – Київ, 2003. – С. 444–445.
236. Комаров Михайло Федорович // Хто є хто на Дніпропетровщині. Наші земляки : довід.-біогр. вид. / авт.-упоряд. В. В. Болгов. – Київ, 2005. – Вип. 1. – С. 30–31.
237. Кононенко В. О. Комаров Михайло Федорович // Українські бібліографи. Біографічні відомості. Професійна діяльність. Бібліографія / авт.-уклад.: Р. С. Жданова, Н. І. Абдуллаєва, В. О. Кононенко. – Київ, 2008. – Вип. 1. – С. 187–189.

●
238. Сумцов Н. Ф. М. Ф. Комаров // Современная малорусская этнография / Н. Ф. Сумцов. – Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1897. – [Вып. 2]. – С. 24–25. – Відбиток з журн. «Киевская старина».

239. Ковальчук Л. Михаил Федорович Комаров // Изв. Одес. библиогр. о-ва. – Одесса, 1913. – Т. 2, вып. 7. – С. 323325.

240. Гр. Т-ко. Михайло Фед. Комаров (Комарь) // Запорозьскі вольності / М. Комарь [псевд.]. – Вид. 2-е. – Київ, 1917. – С. 2.

241. Дорошенко В. В. Життє і слово : ст. на літ.-громад. теми / В. В. Дорошенко ; передм. авт. ; обкл. Г. Колцуняка. – Київ ; Львів : Накладом вид-ва «Шляхи». Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1918. – XIV, 164 с. – (Новітня бібліотека ; ч. 32). – *Із змісту*: Михайло Комаров (1844–1913). – С. 97–114; Нові книжки по історії української літератури. – С. 149–163.

242. Кримський А. Михайло Комар // Розвідки, статті та замітки / А. Кримський. – Київ, 1928. – С. 292–309. – (Зб. іст.-філол. від-ня УАН ; кн. 57).

243. Гуменюк М. П. М. Ф. Комаров // Українські бібліографи ХІХ – початку ХХ століття : нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. – Харків, 1969. – С. 45–59.

244. Історія міст і сіл : в 26 т. – Київ : Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – [Т.] : Дніпропетровська область / редкол. тому: А. Я. Пашенко (голова) [та ін.]. – *Із змісту*: С. Дмитрівка : [є згадка про М. Ф. Комарова, уродженця цього села]. – С. 651.

245. Кримський А. Ю. Михайло Комар // Твори : у 5 т. / А. Ю. Кримський. – Київ, 1972. – Т. 2 : Художня проза. Літературознавство і критика. – Київ, 1972. – С. 591–604.

246.Грицюта М. С. Михайло Комаров (1844–1913) // Історія української літературної критики : доживт. період. – Київ, 1988. – С. 264.

247.Михайло Комаров (1844–1913) // Історія української літературної критики / відп. ред. П. М. Федченко. – Київ, 1988. – С. 258-264 : фот.

248.Швидько Г. Михайло Комаров // Моє Придніпров'я : календар пам'ятних дат Дніпропетр. обл. на 2004 р. : бібліогр. покажч. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 59–62.

249.Антонець Н. Б. Комаров Михайло Федорович // Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. : у 2 кн. / за ред. О. В. Сухомлинської. – Київ, 2005. – Кн. 1. – С. 469–475.

250.Зленко Г. Комаров Михайло Федорович (1844–1913) // Епістолярна спадщина акад. Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова ; за заг. ред. Н. Капустіної. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – С. 441–442.

251.Палієнко М. Комаров Михайло Федорович // «Кієвская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Палієнко. – Київ, 2005. – С. 249.

252.Чабан М. Михайло Комаров // Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 195–208 : фот.

253.Сумцов Н. Ф. М. Ф. Комаров // Киев. старина. – 1895. – Т. 49 (май). – С. 197–198.

254.Кримський А. Михайло Комар // Зоря. – 1896. – Ч. 18. – С. 358–360 : портр.

255. Комаров М. // Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 148–152.
256. Д. В. М. Ф. Комаров // Укр. жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 125–126.
257. Михайло Федорович Комаров // Письмо з Просвіти. – Львів, 1913. – Ч. 8. – С. 249–250.
258. Гуменюк М. П. Український бібліограф XIX века М. Ф. Комаров // Сов. библиогр. – 1957. – Вып. 47. – С. 61–66 : фот.
259. Гуменюк М. Михайло Федорович Комаров // Соц. культура. – 1968. – № 12. – С. 41 : портр. – (Біля джерел української бібліографії).
-
260. Дійсні члени Товариства : філологічна секція : Михайло Комаров, нотар в Одесі, член язикової комісії. Іменованій д. чл. 25/3 1901 р. // Хроніка укр.-рус. Наук. т-ва ім. Шевченка у Львові. – 1902. – Вип. 1, ч. 9. – С. 18.
261. Допісі (од наших корреспондентів). Одеса : [про вибори депутатів у Думу, зокрема про кандидатуру М. Комарова] // Рідний край. – 1906. – № 14. – С. 13–14. – Підпис: С. П-ко.
262. Михайло Комаров, письменник з російської України : [почесний член «Просвіти» у Львові] // Сорок літ діяльності «Просвіти» : (в 40-літній ювілей Товариства) : (з портр., іл. і мапою) / написав М. Лозинський. – Львів, 1908. – С. 40.
263. Список учеников, окончивших курс учения и выпущенных с аттестатами со времени основания Екатеринославской гимназии по 1905 год включительно : [у 1862 р.: Комаров М.] // Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. : крат.

ист. очерк / сост. преподаватель гимназии Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908. – С. 338.

264.Хроніка «Українського Наукового Товариства в Києві»: [М. Комаров серед членів т-ва] // Зап. Укр. т-ва в Києві / ред. ком.: М. Грушевський, Г. Павлуцький, В. Перетц. – Київ, 1908–1912.

Кн. 1. – 1908. – С. 155.

Кн. 4. – 1909. – С. 159.

Кн. 7. – 1910. – С. 114.

Кн. 8. – 1911. – С. 126.

Кн. 10. – 1912. – С. 163.

265.Бутрин М. Л. «Матеріали до української бібліографії» в бібліографічній діяльності НТШ: [М. Комаров серед членів бібліографічної комісії] // Поліграфія і вид. справа. – 1997. – Вип. 32. – С. 185–188.

266.Черниш Н. Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939): навч. посіб. / Н. Черниш – Київ: Наша культура і наука, 2006. – 215 с. – М. Комаров названий серед членів бібліографічної комісії. – С. 32.

267.Отчет Общества имени Т. Г. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С.-Петербурга: за время 29 ноября 1898 г. – 31 декабря 1899 г. – Санкт-Петербург: Тип. А. Е. Колпинского, 1900. – 14 с.

Серед дійсних членів товариства, що вступили в число членів до 20 квітня 1900 р., – М. Ф. Комаров. Його ім'я є в списках товариства за 1900–1912 рр.

268.Отчет Українського Товариства «Просвіта» в Одесі за 1906 рік. – Одеса: Друк. Е. И. Фесенко, 1907. – С. 7, 15, 16, 19, 27.

269.Отчет Українського Товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. – Одеса : Друк. Е. І. Фесенко, 1907. – С. 24.

270.Звіт Українського Товариства «Просвіта» в Одесі за 1908 рік. – Одеса : Тип. «Изящество», 1909. – С. 4, 26.

271.Звіт Одеського Українського клубу за 1910 рік (з 11 квітня по 31 грудня). – Одеса : Друк. Т. Кумана, 1911. – С. 3, 5, 7, 8.

272.Звіт діяльності Музично-Драматичної спілки «Українська Хата» в Одесі за 1912 рік. – Одеса : Друк. М. Прищепова, 1912. – С. 3, 6, 10.

273.Звіт Одеського Українського клубу за 1911 рік. – Одеса : Центр. друк., 1912. – С. 3, 8, 23.

274.Звіт Одеського Українського клубу за 1912 рік : 3-й рік існування Т-ва. – Одеса : Друк. й опрavnя І. Скальського, 1913. – С. 5, 6, 36.

275.Памятная книжка Воронежской губернии за 1878–1879 гг.

У числі присяжних прокурорського нагляду Острогозького повіту, Воронежської губернії, значиться колезький асесор Михайло Федорович Комаров (Государственный архив Воронеж. обл. – Отд. IV. – С. 93).

276.Киевский адрес-календарь с месяцесловом / сост. Н. Гарновский. – 3-й год. изд. – Киев, 1883. – VIII, 296, 8 с.

На с. 88: Министерство юстиции. Присяжные поверенные: ...Комаров Михаил Федорович – Б. Владимирская, д. Криницкой, против театра...

277. Киевский ежегодник с календарем и адресами домовладельцев города Киева на 1885 г. – Киев, 1884. – 168 с.

На с. 40: Присяжные поверенные: ...Комаров Мих. Фед. – Большая Владимирская, д. 43...

278. Личный состав правительственных и общественных учреждений и алфавитный список населенных мест Киевской губернии. – Киев, 1885. – С. 89.

279. Сборник сведений по Киевской губернии и Адрес-календарь на 1887 год / сост. В. Г. Мозговой. – Киев, 1887. – 248, 88 с.

На с. 79 (пагінація другого ряду): Уманский уезд: Нотариусы: ... младшие: Михаил Федорович Комаров... Адресу не вказано.

280. Адрес-календарь Одесского градоначальства на ... год. – Одесса, 1887–1913. – (Нотариусы в г. Одессе).

...на 1888 : Михаил Комаров (к месту службы не приб.). – 1887. – С. 114.

...на 1889 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, дом Залужного, № 27, кварт. там же). – 1888. – С. 123.

...на 1890 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, дом Залужного, № 25, кварт. – Почтовая, д. № 27). – 1889. – С. 124.

...на 1891 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25, кв. – Почтовая, д. № 27). – 1890. – С. 121.

...на 1892 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25, кв. – Почтовая, д. № 27). – 1891. – С. 120.

...на 1893 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25, кв. – Почтовая, д. № 27). – 1892. – С. 121.

...на 1894 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25, кв. – Почтовая, д. № 27). – 1894. – С. 133.

...на 1895 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25, кв. – Почтовая, д. № 27). – 1895. – С. 132.

...на 1896 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25, кв. – Почтовая, д. № 27). – 1895. – С. 133.

...на 1897 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25, кв. – Почтовая, д. № 27). – 1897. – С. 132.

...на 1898 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25). – 1897. – С. 120.

...на 1899 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25). – 1898. – С. 123.

...на 1900 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25). – 1899. – С. 99.

...на 1901 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25). – 1900. – С. 115.

...на 1902 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25). – 1902.

...на 1903 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, д. № 25). – 1903. – С. 469.

...на 1904 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, 27). – 1904. – С. 360.

...на 1905 : Михаил Федорович Комаров (Екатерининская, 17). – 1905. – С. 309.

...на 1906 : Михаил Федорович Комаров (Екатерининская, 17). – 1906. – С. 68.

...на 1907 : Михаил Федорович Комаров (Почтовая, 25). – 1907. – С. 77.

...на 1908 : Михаил Федорович Комаров (Жуковского, 25). – 1908. – С. 119.

...на 1909 : Михаил Федорович Комаров (Жуковского, 25). – 1909. – С. 147.

...на 1910 : Михаил Федорович Комаров (Жуковского, 27). – 1910. – С. 166.

...на 1911 : Михаил Федорович Комаров (Жуковского, 25). – 1911. – С. 168.

...на 1912 : Михаил Федорович Комаров (Жуковского, 25). – 1912. – С. 181.

...на 1913 : Михаил Федорович Комаров (Жуковского, 25). – 1913. – С. 185.

281. Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год / под ред. В. Г. Мозгового. – Киев, 1888.

На с. 112: Учреждения в городе Умане и уезде: Нотариусы: ...Михаил Федорович Комаров... Адресу не вказано.

282. Адресная книга русских библиофилов и собирателей гравюр, литографий, лубков и прочих произведений печати / сост. М. Я. Параделов. – Москва : Изд. Антиквар. Кн. отд. при Магази-не древностей и редкостей М. Я. Параделова, [1904]. – С. 53.

283. Адресы библиофилов и коллекционеров, указанных другими лицами без сведения о библиотеках и коллекциях : [зокрема ад-реса М. Ф. Комарова] // Справочная книга для русских библиофилов и коллекционеров / сост. Е. А. Шуманский. – Одесса, 1905. – С. 139.

284. Нотариус М. Ф. Комаров доводит до сведения публики, что контора его открыта с 28 сего октября и помещается на углу Почтовой и Екатерининской ул., в д. Залужного, № 25, против почтовой конторы, где б. контора нотариуса А. Галки // Одес. вестн. – 1887. – 28 окт. (№ 280). – С. 1 ; 30 окт. (№ 292). – С. 1 ; 3 нояб. (№ 296). – С. 1.

285. Михайло Комаров : [портр.] // Зоря. – 1896. – Ч. 18. – С. 343. – Підпис: Комар.

286. П'ядик Ю. Фотографія з багатьма невідомими : [зроблена 1 верес. (за ст. стилем) 1903 р. у Полтаві – на святі з нагоди відкриття пам'ятника Іванові Котляревському; на знімку – М. Ф. Комаров] // Вітчизна. – 1989. – № 2. – С. 194–205.

ПСЕВДОНИМИ. КРИПТОНИМИ

287. Комаров Б. Матеріали до словника псевдонімів та криптонімів українських авторів // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. – 1928. – Ч. 1. – С. 5–16. – *Із змісту*: К. М. – С. 9 ; К. Михайло. – С. 9 ; Комар М. – С. 10 ; Комарь М. – С. 10 ; Неїжмак М. – С. 11 ; У. М. (Уманець М.). – С. 12 ; Хуторянин. – С. 12.

288. Тулуб О. Матеріали до «Словника псевдонімів українських письменників» // Зап. іст.-філол. відділу / Укр. акад. наук ; за гол. ред. Агатангела Кримського. – У Києві, 1928. – Кн. 16. – С. 223–254. – *Із змісту*: п. 690 (Мих. К.), 788 (Одесит), 1176 (Уманець М.), 1177 (Уманець).

289. Тулуб О. Словник псевдонімів українських письменників : (матеріали). – У Києві : 3 друк. Укр. акад. наук, 1928. – 34 с. – *Із змісту*: п. 690 (Комаров М.) ; С. 16 (Мих. К.) ; п. 788 (Одесит). – С. 17 ; п. 1176, 1177 (Уманець М., Уманець). – С. 23.

290. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. В 3 т. Т. 2 и 3. – Москва : Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1949. – С. 15, 23, 162, 726.

291. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых : Алфавитный указатель псевдонимов. Псевдонимы русского алфавита : в 4 т. – Москва : Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1956–1960.

Т. 2 : К–П. – 1957. – С. 145, 154, 163, 193, 193, 290.

Т. 3 : Р–Я. – 1958. – С. 185, 220.

Т. 4 : Алфавитный указатель авторов. – 1960. – С. 231, 240.

292. Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) – Київ : Наук. думка, 1969. – С. 131, 205, 236, 240, 243, 255, 268, 283, 327, 331, 372, 374, 385, 390, 483.

293.Еппель В. Нові матеріали до словника українських псевдонімів / Київ. нац. ун-т будівництва і архітектури. – Київ, 1999. – С. 44.

ЮВІЛЕЇ, ПАМ'ЯТНІ ДАТИ

294.Єрофеев Ів. М. Ф. Комаров (1844–1944) // Україна. – 1944. – № 11/12. – С. 39 : портр.

295.Чередниченко В. Михайло Федорович Комаров : (з нагоди 100-річчя з дня народж.) // Літ. і мистецтво. – 1944. – 22 серп. (№ 24).

296.Недзвідський А. В. Выдающийся деятель украинской культуры : к 100-летию со дня рождения М. Комарова // Большевиств. знамя. – 1945. – 6 янв.

297.Стешенко Яр. Засновник української бібліографії : [до 120-річчя від дня народж.] // Літ. Україна. – 1964. – 22 груд. – С. 4.

298.Зленко Г. Д. Неутомимый работник : к 140-летию со дня рождения М. Ф. Комарова // Веч. Одесса. – 1984. – 23 янв. ; Сов. библиография. – № 1. – С. 67–68.

299.Галяс В. Т. Посвята бібліографу з Одеси : [до 150-річчя від дня народж.] // Одес. ун-т. – 1994. – 3 лют. – С. 4.

300.Глядченко М. Нетленные сокровища Одессы : [про виставку до 150-річчя від дня народж.] // Юг. – 1994. – 2 февр.

301.Єлисеєв А. Самобутній талант : (до 150-річчя з дня народж. Михайла Федоровича Комарова) // Бористен. – 1994. – № 7. – С. 12–13.

302.Зленко Г. Д. Жива спадщина : до 150-річчя від дня народж. М. Ф. Комарова і 70-річчя заснування Укр. бібліогр. т-ва в Одесі // Кур'єр Кривбасу. – 1994. – № 20/21. – С. 9–14 ; Демократ. дей-ствие. – 1995. – № 2. – С. 23–25. – (Іст. календар).

303.Зленко Г. Д. Залишив нам у спадок // Слово і час. – 1994. – № 1. – С. 12–15 ; Одес. ун-т. – 13 квіт. – Назва: Залишив у спадок Михайло Комаров : до 150-річчя від дня народж.

304.Зленко Г. Д. Михайло Комаров та його бібліотека : (до 150-річчя від дня народж.) // Бібл. вісн. – 1994. – № 3. – С. 29–33. – (Видатні діячі бібл. справи в Україні).

305.Кракалія Р. «Був отаманом серед одеських українців» : виповнилося 150 років від дня народж. М. Ф. Комарова // Чорномор. новини. – 1994. – 29 січ.

306.Критик, фольклорист, переводчик : [про виставку до 150-річчя від дня народж. М. Ф. Комарова] // Одес. вестн. – 1994. – 1 фебр. – Без підпису.

307.Трохлиб В. Биография – за письменным столом : 150 лет Михаилу Комарову // Одес. известия. – 1994. – 20 сент.

308.Зленко Г. Д. Спадок Михайла Комарова : до 155-річчя від дня народж. видат. діяча укр. культури // Прес-кур'єр. – 1999. – 28 янв. – С. 14. – (Я вам не скажу за всю Одессу).

309.Швидько Г. К. Комаров Михайло Федорович : [до 160-річчя від дня народж.] // Моє Придніпров'я : календар пам'ятних дат Дніпропетр. обл. на 2004 рік : бібліогр. покажч. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 59–62.

310.Зленко Г. Д. Борг Михайлові Комарову : сповнюється 160 років від народж. визнач. укр. літ. і громад. діяча // Чорномор. новини. – 2004. – 24 січ. – С. 4.

311. Каменева Е. А. Михаил Комаров – библиограф, літератор и общественный деятель : [до 160-річчя з дня народж.] // Вестн. БАЕ. – Москва, 2004. – № 4. – С. 77–78.

312. 23 січня – 165 років від дня народження Комарова Михайла Федоровича, українського бібліографа, літературознавця, фольклориста (1844–1913) // Знаменні дати і події 2009 року : культура і мистецтво. – Київ, 2008. – С. 29.

313. Бібліограф-новатор : до 170-річчя від дня народж. М. Ф. Комарова (1844–1913) // Календар знаменних і пам'ятних дат. № 1, 2014 / уклад. Г. В. Массовер ; відп. ред. Н. В. Регідайло. – Київ, 2013. – С. 54–62 : фот.

314. [170 років від дня народження Михайла Федоровича Комарова] // Календар знаменних і пам'ятних дат на 2014 рік / Дніпропетр. обл. універс. наук. б-ка ім. первоучителів слов'янських Кирила і Мефодія. – Дніпропетровськ, 2013. – С. 19.

315. Березюк Н. Видатний вітчизняний бібліограф Михайло Федорович Комаров : (до 170-річчя від дня народж.) // Бібл. форум України. – 2014. – № 2 (44). – С. 36–41 : портр.

316. Гоголина Т. А. Архив Михаила Федоровича Комарова [Електронний ресурс] : (к 170-летию со дня рождения) // XV Всеукраїнська виставка-форум «Українська книга на Одещині», 24–26 вересня 2014 року : каталог / упоряд. Л. М. Бур'ян. – Одеса, 2014. – С. 76–82 : портр. – Режим доступу: http://catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaykVidan/sc530457.pdf.

317. Ісаєнко Л. Давав приклад як ставитися до рідного // Чорномор. новини. – 2014. – 1 лют. – Фот. – (До 170-річчя від дня народження М. Ф. Комарова).

318. Кінка С. Діяч одеської «Просвіти» // Одес. вісті. – 2014. – 16 січ. – С. 9 : фот. – (До 170-річчя М. Ф. Комарова).

319. Яцун Н. О. Книжкова колекція Михайла Федоровича Комарова : (до 170-річчя від дня народж.) // Скарбниця культури : зб. ст. / упоряд. Л. М. Бур'ян ; ОННБ ім. М. Горького. – Одеса, 2014. – Вип. 4. – С. 197–213 : іл. – (До 185-річчя ОННБ ім. М. Горького).

320. Пархоменко В. М. Шевченкіана М. Ф. Комарова : (до 170-річчя від дня народж.) // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка / [редкол.: С. А. Копилов (голова), В. С. Прокопчук (відп. ред.)] [та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 102–107. – (Серія «Бібліотекознавство. Книгознавство» ; вип. 4).

ВІДГУКИ НА СМЕРТЬ М. Ф. КОМАРОВА

321. Василько Ан. Пам'яті М. Комарова // Рада. – 1913. – № 194. – С. 2, 3.

322. Вороний М. Михайло Комаров // Сяйво. – 1913. – № 7/9. – С. 182.

323. Гр. Т-ко. Похорон М. Ф. Комарова // Рада. – 1913. – № 183. – С. 3.

324. Две могили : [про похорон М. Ф. Комарова] // Одес. листок. – 1913. – 9 авг. (№ 185). – С. 2.

325. Дорошенко В. Михайло Комаров : [некролог] // Ілюстрована Україна. – 1913. – Ч. 17/18 (15 верес.). – С. 4–5 : портр.

326. Дорошенко В. Михайло Комар (Комаров) : [некролог] // Літ.-наук. вістн. – 1913. – Т. 64, кн. 10. – С. 120–131.

Відгуки: Петлюра С. Былое в українських журналах : [зокрема про ст. В. Дорошенка] // Голос минувшого. – 1914. – № 3 (март). – С. 273–274. – (Обзор журналов).

327.Дорошенко В. Памяти М. Ф. Комарова (1844–1913) // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 86–93.

328.Єфремов С. Пам'яті Михайла Комарова // Рада. – 1913. – № 187. – С. 1, 2 : портр.

329.К кончине М. Ф. Комарова : [про низку статей пам'яті М. Ф. Комарова в укр. та галиц. виданнях, зокрема наведено текст телеграми від ред. газ. «Рада»] // Одес. листок. – 1913. – 10 авг. (№ 186). – С. 3.

330.М. Ф. Комаров : (некролог) // Одес. листок. – 1913. – 9 авг. (№ 185). – С. 3.

331.М. Ф. Комаров : (некролог) // Одес. новости. – 1913. – 9 (22) авг. (№ 9095). – С. 3 : фот. – Без підпису.

332.М. Ф. Комаров : [некролог] // Укр. жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 125–126. – (На Украине и вне ея).

333.М. Ф. Комаров : [некролог] // Юж. мысль. – 1913. – 9 авг. (№ 586). – С. 3.

334.Михайло Комаров // Житте і знанне. – 1913. – Ч. 4. – С. 10.

335.Михайло Комаров : [некролог] // Діло. – 1913. – 23 серп. (ч. 187). – С. 2.

336.Михайло Федорович Комаров : [некролог] // Одес. листок. – 1913. – 8 авг. (№ 184). – С. 1.

337. Михайло Федорович Комаров : [некролог] // Рада. – 1913. – № 180. – С. 1, 2.
338. Михайло Федорович Комаров (Комар) : [некролог] // Письмо з Просвіти. – 1913. – Ч. 8 (серп.). – С. 249–250. – (Всячина).
339. Михальчук К. На вічну пам'ять товаришам / Кость Михальчук // Рада. – 1913. – № 187. – С. 1.
340. Над труною М. Ф. Комарова : [співчуття родині від курських українців, службовців контори М. Ф. Комарова, голови бакинської «Просвіти» Л. Р. Кобилянського, українців з Гадяча, д. Шрага з Чернігова] // Рада. – 1913. – № 186. – Без підпису.
341. Памяти М. Комарова (1844–1913) // Укр. хата. – 1913. – № 10 (жовт.). – С. 641–642. – Без підпису.
342. [Повідомлення про смерть М. Ф. Комарова] // Изв. Одес. библиогр. о-ва. – 1913. – Т. 2, вып. 6. – С. 281.
*«6-го августа с. г. на собственной даче под Одессой скончался член Одесского Библиографического Общества М. Ф. Комаров, выдающийся библиограф и знаток украинской литературы.
В следующем выпуске “Известий О. Б. О-ства” будет помещена его биография с полным перечнем его печатных работ».*
343. [Повідомлення про смерть М. Ф. Комарова] // Рада. – 1913. – № 180. – С. 1.
344. Пчілка О. Михайло Комаров // Рідний край. – 1913. – № 5. – С. 13–16.
345. Сімович В. Похорони Михайла Комарова // Діло. – 1913. – 25 серп. (ч. 188). – С. 2.

346.[Скончались в Одессе : М. Комаров...] // Одес. новости. – 1913. – 11 (24) авг. (№ 9097). – С. 1. – Без підпису.

347.Степовий В. М. Ф. Комаров // Дніпрові хвилі. – 1913. – № 15/16. – С. 237–240.

348.Тисяченко Гр. З останніх днів М. Ф. Комарова // Рада. – 1913. – № 183. – С. 3.

349.Ілюстрований народний календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1914 / [ред. Ю. Балицький ; обкл. І. Косинина]. – Львів : Коштом Т-ва «Просвіта», з друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка. – 1914. – Річник 37. – ХХХХ, 224, 40 с. : іл., табл. – (Ч. 374). – *Із змісту*: М. В. Пам'яті сих, що від нас відійшли : [М. Комаров та ін.]. – С. 216.

350.Черкасенко С. Українське жите року 1913 : [згадка про смерть М. Комарова] // Літ.-наук. вістн. – 1914. – Т. 65, кн. 1 (січ.). – С. 176.

351.Бабанський К. М. Ф. Комаров (6 серп. 1913 р.) : [до 5-х роковин смерті] // Вільне життя. – 1918. – 21 (6) серп. (№ 113). – С. 1-2.

352.П. К. Пам'ятка про земляка – Уманця // Громадське життя. – 1919. – № 3. – С. 16–19.

353.Гордієвський М. М. Ф. Комаров : до 15-х роковин смерті // Изв. Одес. окружка КПБу, Облесполкома и ОСППС. – 1928. – 29 авг. (№ 2625). – С. 2 : портр.

354.Дорошенко В. Пам'яті українських бібліографів : (Д. Дорошенко, І. Калинович, М. Комаров, І. Кривецький, З. Кузе-

ля, І. Левицький) // Наук. зб. / Укр. Вільна Акад. наук. – Нью-Йорк, 1953. – Т. 2. – С. 175–184.

355. Гуменюк М. П. Внесок бібліографа : до 50-річчя з дня смерті М. Ф. Комарова // Літ. Україна. – 1963. – 13 серп.

ЗАПОВІТ М. Ф. КОМАРОВА

356. Д. В. Заповіт М. Ф. Комарова // Рада. – 1913. – № 187. – С. 2.

«Ми вже оповіщали, що всю свою українську бібліотеку М. Ф. Комаров заповів Одеському Українському Клубу. Тепер виясняються останні подробиці заповіту.

Вся спадщина переходить в руки двох синів, п'яти дочок і дружини небіжчика.

В заповіті небіжчик просить свого старшого сина Богдана четверту долю його частини спадщини поділити між тими українськими інституціями, в яких М. Ф. був членом. Таким чином однакові суми мають бути переданими в такі українські інституції:

- 1) Благодійному товариству видання дешевих книжок в Петербурзі.*
- 2) Товариству ім. Шевченка для заповищення вихованням вищих шкіл Петербурга, що родом з України.*
- 3) Одеському Українському Клубові.*
- 4) Товариству «Українська хата» в Одесі.*
- 5) Товариству «Просвіта» у Львові.*
- 6) Науковому товариству ім. Шевченка у Львові.*

На той випадок, як Одеський Український Клуб буде закрито, бібліотека має перейти в бібліографічне товариство при Одеському університеті. Право власності на всі друковані і недруковані твори під його прізвищем або псевдонімами (М. Комарь,

*М. Уманець), М. Ф-ч передав своїй дружині
Л. Б. Комаровій».*

357.Завещание М. Ф. Комарова // Одес. новости. – 1913. – 13 (26) авг. (№ 9098). – С. 3. – Без підпису.

358.Завещание М. Ф. Комарова // Укр. жизнь. – 1913. – № 9. – С. 98 ; № 10. – С. 84 ; Рада. – № 187. – С. 2.

359.Завещание М. Ф. Комарова, содержание котрого сообщено в «Укр. жизни» № 9, 1913, С. 98, утверждено одесским окружным судом // Укр. жизнь. – 1913. – № 10. – С. 84.

360.Павленко С. [Про затвердження 23 вересня 1913 р. заповіту М. Ф. Комарова, про розподіл майна та долі бібліотеки] // Рада. – 1913. – № 225.

ПРИСВЯТИ М. Ф. КОМАРОВУ ТА ЙОГО РОДИНИ

361.Українка Л. На крилах пісень : твори Лесі Українки. – Львів : Накладом авторки ; 3 друк. Т-ва ім. Шевченка під зарядом К. Беднарського, 1892 [на обкл. 1893]. – III с. – *Из змісту*: «Подорож до моря» (посвята сім'ї Михайла Ф. Комарова).

362.Бобенко А. М. То не вітер одинокий : М. Комарові. Вельмишановному і невтомному робітникові на українській ниві : [вірш] // Зоря. – 1896. – Ч. 18. – С. 341. – Те саме // Перевесло : зб. віршів Андрія Бобенка / з передм. М. К. [М. Комарова]. – Одесса : Друк. Акц. Півд.-Рус. Т-ва Друк. справи, 1913. – С. 47–49. – Назва: М. Уманцю.

363.Одеська тьма і «Просвіта» : вірши «Проклятого Українця» : [сатиричні вірші про діяльність одеської «Просвіти», зокрема про

М. Комарова]. – Одеса : Тип. и Лит. М. Прищепова, 1908. – 16 с.
– Підпис: Українець І. М. Р-кій.

364. Чернявський М. Твори. В 10 т. Т. 8. У зеніті (1897–1914) : поезії / Микола Чернявський. – Харків : Кооперативне вид-во «Рух», 1928. – 255 с. – *Із змісту*: Присвяти М. Ф. Комарову : Чернігів. – С. 95–97 ; Дуб і сосна. – С. 99 ; Мрії. – С. 121–122.

365. Жарко Я. Цар і Гетьман : присвячую Мих. Хвед. Комарові : [балада] / публ. та вступ. ст. Г. Д. Зленка // Чорномор. комуна. – 1991. – 27 груд.

Відгук: Зленко Г. Д. Перегук через століття : [про долю поета Я. В. Жарка та його баладу «Цар і Гетьман», яку він присвятив М. Ф. Комарову] // Чорномор. комуна. – 1991. – 27 груд. – (Культура, історія, традиції).

НАУКОВІ РОЗВІДКИ

366. Абросимова С. В. Д. І. Яворницький : творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця ХІХ – початку ХХ століття : [зокрема про М. Комарова] // Наддніпрянська Україна : іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. 2. – С. 118.

367. Агатангел Кримський : нариси життя і творчості / відп. ред. О. Д. Василюк [та ін.]. – Київ : [Стилос], 2006. – С. 456, 457, 458, 461, 462, 465, 470, 500, 504, 505.

368. Арюпіна Л. В. Історія формування іменних колекцій у фонді ОДНБ ім. М. Горького : [зокрема про б-ку М. Комарова] // Іменні колекції професорів Одеського (Новоросійського) університету в науковій бібліотеці ОНУ – національне надбання держави : матеріали наук.-практ. конф. Одеса, 25–26 квіт. 2000 р. – Одеса, 2001. – С. 37–42.

369.Бабишкін О. В шуканні провідної зірки : [зокрема про родину М. Комарова] // Леся Українка в Криму / О. Бабишкін. – Сімферополь, 1955. – С. 8.

370.Баран М. Діяльність видавництва «Українське Слово» у Берліні : (за матеріалами листів Зенона Кузелі та Олександра Криги у відділі рукописів Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника НАН України) // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника / редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) [та ін.]. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 496, 500, 512, 519.

371.Барвінський О. Видавництво «Руської історичної бібліотеки» // Спомини з мого життя / О. Барвінський. – Київ, 2004. – С. 367.

372.Бельницька О. М. Про окремі іменні архівні та книжкові колекції у фондах Одеської державної наукової бібліотеки : [зокрема про М. Комарова] / О. М. Бельницька, Е. І. Василевська // Скарбниця культури : зб. ст. / редкол.: О. Ф. Ботушанська (відп. ред.) [та ін.]. – Одеса, 2004. – Вип. 3. – С. 154–165. – (До 175-річчя Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького).

373.Берман Я. З. М. В. Лисенко : матеріали до бібліографії : [зокрема про М. Комарова] // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. – 1929. – Ч. 2/3. – С. 123–125.

374.Бібліотеки // По страницам истории Одессы и Одесщины / В. Загоруйко. – Одесса, 1960. – Вип. 2 : Период промышленного капитализма. Разночинский этап освободительного движения (1861–1895). – С. 102.

375.Бібліографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові (1909–1939) : напрями діяльності та постаті : зб. наук. пр. / упорядкування і заг. ред. текстів Л. І. Ільницької ; відп. ред. М. М. Романюк ; Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника. – Львів, 2010. – С. 3, 5, 29, 31, 32, 44, 60, 143, 156, 163, 167, 207–220, 304, 405, 406.

376.Бібліографія праць авторів з прізвищем на «К» // Інвентарний опис особистого архіву Івана Калиновича / первинне опрац. архіву: Є. Гуменюк ; доопрац. архіву: М. Баран, Я. Сенік ; відп. за вип. О. Дзьобан ; відп. ред. Л. Крушельницька. – Львів, 1998. – С. 61.

377.«Бібліотека Т-ва вже приведена до порядку...» : [бібліотеці було пожертвовано багато книжок, зокрема М. Комаровим] // Звіт Укр. т-ва «Просвіта» в Одесі за 1908 рік. – Одеса, 1909. – С. 10.

378.Білецький О. Зібрання праць. У 5 т. Т. 2. Українська література ХІХ – початку ХХ століття / О. Білецький ; редкол.: М. К. Гудзій [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1965. – С. 88.

379.Блажкевич А. Дослідження розвитку красназничої бібліографії Галичини як об'єкт генезису регіонального наукознавчого руху наукової молоді // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ, 2010. – Вип. 27. – С. 371–383.

380.Болдирев О. Одеська громада : іст. нарис про укр. нац. відродження в Одесі у 70-ті рр. ХІХ – поч. ХХ ст. – Одеса : Маяк, 1994. – С. 93, 95, 96, 98–100, 104, 107, 110, 116, 122, 136.

381.Бондар М. П. Українська літературна творчість // Історія української культури : у 5 т. / голов. ред. Б. Е. Патон. – Київ, 2005. – Т. 4, кн. 2 : Українська культура другої половини ХІХ століття / редкол. тому: Г. А. Скрипник [та ін.]. – С. 127, 128, 181, 183.

382.Бур'ян Л. М. Григорій Дем'янович Зленко – дослідник спадщини Михайла Федоровича Комарова // Бібліотека ХХІ століття у новому соціокультурному вимірі [Електронний ресурс] : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 25–26 верес. 2014) / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд. С. Г. Гриценко. – Одеса, 2015. –

С. 66–67. – Режим доступу: catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaukVidan/327887.pdf.

383.Василюк О. А. Кримський і М. Комар – сподвижники в оприлюдненні поетичної творчості Степана Руданського // Агатагел Кримський: нариси життя і творчості / відп. ред. О. Д. Василюк [та ін.]. – Київ, 2006. – С. 455–471; Сходознавство. – 2004. – Вип. 25/26. – С. 14–30.

384.Видатний український бібліограф Михайло Федорович Комаров (1844–1913): матеріали до круглого столу // Изв. Одес. библиогр. о-ва. – 1913. – Т. 2, вып. 7. – С. 323–336 : портр.

385.Вінцовський Т. Іван Митрофанович Луценко (1863–1919): український націєтворець / Т. Вінцовський, О. Музичко. – Київ: Гамазин, 2013. – С. 8, 40, 41, 47, 61, 81, 82, 86, 87, 94, 95, 174, 311, 323.

386.Волянская В. Между степью и морем: воспоминания / В. Волянская. – Москва; Екатеринбург: Домашний архив, 2009. – 222 с. : ил.

387.Воробей П. И. Рабочий класс и украинское национальное движение: [зокрема про зв'язок членів одес. «Просвіти» з робітниками] // Российский пролетариат: облик, борьба, гегемония / редкол.: Л. М. Иванов (отв. ред.) [и др.]. – Москва, 1970. – С. 75.

388.Герасименко В. Я. Українська журналістика в Одесі (80–90-ті роки XIX ст.) // Іст. джерела та їх використання. – Київ, 1969. – Вип. 4. – С. 72–86.

389.Герасименко В. Українські альманахи 80–90 років XIX ст. в Одесі // Зап. Одес. наук. т-ва при У.А.Н. Секція іст.-філол. – Одеса, 1928. – № 1. – С. 23–25, 28, 29, 30, 32, 33, 37.

390. Герцен-издатель и его сотрудники : обзор М. Клеверского // Лит. наследство. – Москва, 1941. – [Т.] 41/42 : А. И. Герцен, [кн. 2]. – С. 572–620. – *Из змісту*: Сотрудники герценовских изданий : Комаров Михаил Федорович. – С. 596.

391. Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.) : монографія / І. Б. Гирич. – Київ : Укр. письменник, 2014. – С. 15, 49, 136, 156, 157, 175, 278, 288, 329, 331, 468.

392. Гончарук Т. Г. Рецензії «Київської старовини» (1882–1906 рр.) на одеські видання : рефлексії та оцінки : [зокрема про М. Комарова] // Інтелігенція і влада. Серія : Історія : громад.-політ. наук. зб. / Одес. нац. політехн. ун-т. – Одеса, 2011. – Вип. 23. – С. 165–196. – (Історіографія та джерелознавство).

393. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський ; редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич [та ін.] ; голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2002 – .

Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори» (1907–1914) / упоряд., авт. передм.: І. Гирич, С. Панькова. – 2005. – С. 485, 635.

Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори» (1907 – березень 1917) / упоряд. С. Панькова. – 2005. – С. 216, 568, 589, 632, 653, 678, 711–712.

Т. 4, кн. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори» (листопад 1918 – жовтень 1926) / упоряд. С. Панькова. – 2013. – С. 380.

Т. 7 : Серія «Історичні студії та розвідки» (1900–1906) / упоряд. М. Капраль. – 2005. – С. 670.

Т. 8 : Серія «Історичні студії та розвідки» (1906–1916) / упоряд.: М. Капраль, А. Фелонюк. – 2007. – С. 531, 672.

Т. 11 : Серія «Літературно-критичні та художні твори» : Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу» / упоряд. Г. Бурлака. – 2008. – С. 627, 695.

Т. 12 : Серія «Літературно-критичні та художні твори» :
Поезія (1882–1903) ; Проза, драматичні твори, переклади
(1883–1886) / упоряд. Г. Бурлака. – 2011. – С. 465, 478.

394. Грушевський М. С. Щоденник (1888–1894) /
М. С. Грушевський ; підгот. до вид., перед. слово, упорядкування,
комент. і післямова Л. Зашкільняка. – Київ : Книга, 1997. –
С. 152.

395. Гуменюк М. П. Біля джерел української радянської
бібліографії / М. П. Гуменюк. – Київ : Наук. думка, 1991. – 151 с.
– *Із змісту*: Бібліографія в наукових дослідженнях академіка АН
УРСР М. С. Возняка. – С. 45–53 ; Бібліографічні товариства на
Україні. – С. 61 ; Листи Б. М. Комарова до М. П. Гуменюка
(Ленінабад, 3.VI.58, 7.XII.58, 15.IV.60). – С. 128–133.

396. Гуменюк М. П. Українські бібліографи ХІХ – поч. ХХ
століття : нариси про життя та діяльність / М. П. Гуменюк. –
Харків : Кн. палата, 1969. – С. 6, 7, 23, 41, 45–59, 61, 62, 97, 101,
117, 133, 137, 147, 164, 165–167.

Відгук: Ісаєвич Я. Лоцмани книжкового моря // Жовтень. – 1970.
– № 6. – С. 142–143.

397. Гусейнов Г. Між часом і морем : колекція невігданих
історій / Григорій Гусейнов. – Київ : Ярославів Вал, 2013. –
С. 286, 443, 532, 664.

398. Дзюба Г. А. Спрага народу і спрага Вітчизни : публіцистика
другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. : модель
національної ідентичності : монографія / Г. А. Дзюба. – Чернігів :
Вид. Лозовий В. М., 2012. – С. 19, 173, 195, 259.

399. Діденко І. І. До джерел української бібліографії : [зокрема
про М. Комарова] // Бібліотека. Наука. Культура. Інформація :
наук. пр. НБУВ / редкол.: О. С. Онищенко [та ін.]. – Київ, 1998. –
Вип. 1. – С. 173–177.

400. Дорошенко В. «Киевская Старина» і її «Покажчик» // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка / під ред. М. Грушевського. – Львів, 1912. – Т. 109, кн. 3. – С. 166–177.
401. [Дорошенко В.]. Огнище української науки. Наукове товариство імені Т. Шевченка : з нагоди 75-річчя його заснування / написав В. Дорошенко. – Нью Йорк ; Філадельфія, 1951. – С. 22, 27.
402. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) : наук.-попул. вид. / Д. Дорошенко. – Київ : Темпора, 2007. – С. 210.
403. Дорошенко І. Українська журналістика і критика другої половини ХІХ століття : лекції / І. Дорошенко. – Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1965. – С. 35, 39.
404. Дубова Т. Біобібліографія на сторінках «Бібліологічних вістей» (1923–1930 рр.) // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника / М. М. Романюк (відп. ред.) [та ін.]. – Львів, 2003. – Вип. 11. – С. 174–180.
405. Дубова Т. Галичина і галичани на сторінках журналу «Киевская Старина» (1882–1906) : іст.-бібліогр. дослідж. / Тетяна Дубова ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук ; ЛННБ України ім. В. Стефаника. – Львів, 2012. – С. 9, 11. – Бібліогр. частина: п. 326, 330, 351, 526.
406. Дубровіна Л. А. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – Київ, 2009. – С. 17, 19, 27, 55, 56, 121, 245, 296.
407. Дудко В. Тарас Шевченко : джерелозн. студії / В. Дудко. – Київ : Критика, 2014. – С. 280, 286, 323, 365, 371, 377.

408. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років : (спомини) : [зокрема про М. Комарова] // За сто літ : матеріали з громад. і літ. життя України XIX і початків XX століття / за ред. акад. М. Грушевського. – [Київ], 1928. – Кн. 2. – С. 189–199. – (Записки колишньої Іст. секції Укр. наук. т-ва в Києві ; т. XXV).

409. Єфімова Г. І. Гортаючи сторінки «Україніки» ОДНБ ім. М. Горького : [зокрема про М. Комарова та його зібрання книжок] // Скарбниця культури : зб. ст. / редкол.: О. Ф. Ботушанська (відп. ред.) [та ін.] ; ред. І. С. Шелестович. – Одеса, 2004. – Вип. 3. – С. 139–141.

410. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – Вид. 2-ге, без одмін. – [Київ] : Укр. учитель. Видано за допомогою Миколи Дмитрієва ; [Санкт-Петербург] : Тип. Т-ва под firmoю «Електро-Тип. Н. Я. Стойковой», [1911]. – С. 19, 20, 153, 154, 205, 275, 353, 384, 446.

Те саме. – Вид. 3-тє, з одмінами і додатками. – Київ : Вік. Друк. Акц. т-ва «Петро Барський у Києві», 1917. – С. 18, 19, 142, 190, 256, 297, 298, 328, 356, 357, 363, 422.

Те саме : [у 2 т.]. – Фотопередрук вид. 1919 р. – Мюнхен, 1989.

Т. 1 : [Від початків по М. Костомарова] / фотопередрук вид. зі вступом Олекси Горбача. – С. 36, 51, 52, 65, 301, 378, 379.

Т. 2 : [Від Т. Шевченка по початок 1920-х років] / фотопередрук вид. з післямовою Олекси Горбача. – С. 42, 97, 141, 181, 191, 282.

411. Єфремов С. Статті; Наукові розвідки; Монографії / С. Єфремов ; упоряд., передм. та прим. Є. Соловей. – Київ : Наук. думка, 2002. – С. 141, 172, 332, 729.

412. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов ; упоряд.: О. І. Путро (голов. упоряд.) [та ін.]. – Київ : ЗАТ «Газета “РАДА”», 1997. – 848 с. : іл. – (Серія «Мемуари»). – *Із змісту:*

Про пропозицію М. Грушевського М. Кістяківському розібрати архів М. Комарова. – С. 620–621; Про Б. М. Комарова. – С. 652.

413. Журнал обыкновенного собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 11 сентября 1874 г. : [інформація про надходження текстів пісень, дум, колядок і щедрівок, записаних М Комаровим в Ізюмському повіті, Харківської губ.] // Зап. Юго-Запад. отдела Имп. Рус. Геогр. о-ва. – Киев, 1875. – Т. 2 : ...за 1874 год (с картою Буковины). – С. 26.

414. Загурскій Л. Н. Указатель сочинений, представленных окончившими курс Юридического факультета Императорского Харьковского Университета, в период от 1822 г. по 1891 г., для получения степени кандидата : [1867 р. Комаров, тема «О собственном сознании подсудимаго»] // Зап. Имп. Харьков. Ун-та. – 1906. – Кн. 2. – С. 49.

415. Закіпна Г. В. «Адвокат українського слова» // Дім князя Гагарина : зб. ст. і публ. / Одес. держ. літ. музей ; редкол.: М. С. Давидова [та ін.]. – Одеса, 1997. – Вип. 1. – С. 55–62 : фот. – Те саме // Одес. вестн. – 1994. – 18 июня. – С. 9 : портр.

416. Закіпна Г. В. Амвросій Ждаха – художник друкарні Є. І. Фесенка : [зокрема про підготовку М. Комаровим видання «Чорної ради» П. Куліша] // Вісн. Одес. іст.-краєзн. музею / В. В. Солодова (голов. ред.). – Одеса, 2010. – № 8. – С. 14–16.

417. Закіпна Г. В. Духовний спадкоємець : [про Б. Комарова, сина М. Комарова] // Дом князя Гагарина : сб. науч. ст. и публ. / Одес. гос. лит. музей ; редкол.: Т. И. Липтуга, Г. Г. Семькина, Е. Л. Яворская. – Одесса, 2007. – Вып. 4. – С. 61–85 : фот.

418. Закіпна Г. Михайло Федорович Комаров – перший бібліограф Котляревського / Г. Закіпна, А. Нірша // Іван Котляревський та українська культура ХІХ–ХХ століть : зб. наук. пр. /

відп. ред. Н. В. Хоменко ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2005. – С. 28–30.

419.Заруба В. Антін Синявський : життя, наукова та громадська діяльність (1866–1951) : монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2003. – С. 48, 67–70, 72, 74–77, 82, 183, 185, 206, 210, 222, 229, 249.

420.Заруба В. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) : монографія / В. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2004. – С. 53, 54, 62, 89, 128, 129, 136, 138, 146, 387.

421.Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / В. Заруба. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. М-ва внутр. справ : Ліра ЛТД, 2004. – С. 7, 42, 120, 151, 152, 154, 160, 236.

422.Заруба В. Професор Антін Степанович Синявський : [зокрема про М. Комарова] // Постаті / В. М. Заруба. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 192–200.

423.Захарина В. Ф. Голос революционной России : лит. рев. подполья 70-х годов XIX в. «Издания для народа» / В. Ф. Захарина. – Москва : Мысль, 1971. – С. 37–38.

424.Збірник пам'яті українського бібліографа Федора Максименка / упоряд.: Г. Домбровська, Л. Панів. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – С. 253, 266, 269, 315.

425.Зленко Г. Д. Акварельної ніжності лірик : [про зв'язки Я. Щоголева з М. Комаровим] // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 189–191. – Те саме // Думська площа. – 1998. – 20 черв.

426.Зленко Г. Д. Борг Степанові Руданському : [зокрема про М. Комарова] // З полону літ : літ.-крит. нариси / Г. Д. Зленко. – Київ, 1989. – С. 215–240.

427.Зленко Г. Д. Відсвіти Тараса Шевченка : розповіді про пошуки і знахідки / Г. Д. Зленко. – Одеса : Астропринт, 2009. – 344 с. – *Із змісту*: Зустріч на Пріорці. – С. 164–168; «Автограф не зберігся». – С. 176–182; З вуст до вуст. – С. 240–246; З-під пера Михайла Чалого. – С. 247–253; «Дуже тепла й щира муза». – С. 259–263; Заборонений життєпис. – С. 264–272; «Шевченкіана» Михайла Комарова. – С. 273–288; «Поет – небіж поета». – С. 289–301.

428.Зленко Г. Д. Гніздо Комарових // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 109–134. – Те саме // Літ. Одеса. – 2003. – № 4. – С. 99–127.

429.Зленко Г.Д. Друкар Євтим Фесенко : [зокрема про знайомство першого на півдні укр. друкаря Є. Фесенка з М. Комаровим та видання творів М. Комарова] // Подорож у минуле : розповіді про пошуки і знахідки / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2010. – С. 55–58.

430.Зленко Г. Д. З-під руки Петра Ніщинського : [зокрема про М. Комарова] // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 204–208.

431.Зленко Г. Д. Заборонений життєпис поета : [рукопис біографії Т. Шевченка, написаної М. Комаровим, у фондах ОДНБ ім. М. Горького] // З полону літ : літ.-крит. нариси / Г. Д. Зленко. – Київ, 1989. – С. 204–214 : фот. – Те саме // Наша культура. – 1984. – № 3. – С. 2–4.

432.Зленко Г.Д. Запізнілий борг : [про видання творів Ст. Руданського, зокрема М. Комаровим] // Нетлінне / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1968. – С. 24–40. – Те саме // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 36–55.

433.Зленко Г. Д. Коли був в Одесі Іван Франко?: [зокрема про М. Комарова] // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 88–93. – Те саме // Думська площа. – 2001. – 1 черв.

434.Зленко Г. Д. М. Ф. Комаров і український книгодрук Одеси кінця ХІХ – початку ХХ століття // Книга в соціокультурному просторі : (досвід книговидання ХІХ–ХХ ст. і сучасні проблеми) : матеріали Міжнар. наук. конф., 3–5 трав. 1995 р. – Львів, 1995. – С. 91–93.

435.Зленко Г.Д. Михайло Комаров і його роль в історії Одеси // Південь України. Одеса : ІV Міжнар. конгр. українців : доп. та повідомл. Одеса, 26–29 серп 1999 р. / Міжнар. асоц. українців, Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1999. – С. 237–242.

436.Зленко Г. Д. Михайло Комаров та його бібліотека // Бібліотека М. Ф. Комарова : каталог збір. Одес. нац. наук. б-ки ім. М. Горького / упоряд.: Н. А. Бродецька, Н. О. Яцун. – Одеса, 2013. – С. 8–12.

437.Зленко Г. Д. Михайло Федорович Комаров // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького / за ред. Н. Капустіної. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд.: С. Абросимова [та ін.]. – С. 441-442.

438.Зленко Г. Перше семитомне : [йдеться про видання творів С. Руданського, зокрема про участь у цьому М. Комарова] // Степанові Руданському / відп. ред. М. Потупейко ; редкол.: Ю. Гріш, В. Зінченко, Г. Зленко, Б. Хоменко. – Одеса, 1968. – С. 86–111.

439.Зленко Г. Перші українські видавництва Одеси : матеріали до книгозн. слов. : [зокрема про вид-во «Сніп», створене за ініціативою М. Комарова] / відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів : Ін-т україно-

знавства НАН України, 2000. – 24 с. – Те саме // Веч. Одеса. – 1999. – 20 мая. – (192 сходинок ; № 5).

440.Зленко Г. Д. Подорож у минуле : розповідь про пошуки і знахідки / Г. Д. Зленко. – Одеса : Друк Південь, 2010. – С. 57, 77, 157, 171, 177–179, 182, 194.

441.Зленко Г. Д. «...Поема моя виношена під серцем» : [про поета О. П. Стороженка, зокрема про М. Комарова] // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 94–99. – Те саме // Чорномор. новини. – 2006. – 2 груд.

442.Зленко Г. Д. Поет – небіж Кобзаря : [Йосип Шевченко, зокрема про М. Комарова] // Нетлінне / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1968. – С. 14–15. – Те саме // Книга пам'яті : оповіді та розвідки літ. слідопита / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1971. – С. 97.

443.Зленко Г. Д. Пошук для прийдешнього : вибр. розповіді літ. слідопита / Г. Д. Зленко. – Одеса : Астропринт, 2004. – 276 с. – *Із змісту*: Хто перший : Олександр Афанасьєв-Чужбинський чи Олександр Корсун. – С. 29; Зустріч на Пріорці. – С. 43; З-під пера Михайла Чалого. – С. 90, 93, 94; Запізнілий борг. – С. 157–159; Гніздо Комарових. – С. 194–217; В оточенні Михайла Коцюбинського. – С. 229–237; Коли був в Одесі Іван Франко. – С. 238–243; Занотував Сергій Єфремов. – С. 271, 272.

444.Зленко Г. Д. Прилучився робітник до поезії : [про А. Бобенка та вплив М. Комарова на його творчість] // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 192–195. – Те саме // З полону літ : літ.-крит. нариси / Г. Д. Зленко. – Київ, 1989. – С. 70–74 ; те саме // Комс. іскра. – 1973. – 8 верес.

445.Зленко Г. Д. Той самий Лосятинський : [М. Н. Лосятинський – радикально налаштований студент фіз.-матем. ф-ту Новорос. ун-ту, знайомий Л. Українки; зокрема про його зв'язки з М. Комаровим] // З полону літ : літ.-крит. нариси / Г. Д. Зленко. –

Київ, 1989. – С. 58–77. – Те саме // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 196–203.

446. Зленко Г. Д. Українська драматургія і театр у творчому житті М. Ф. Комарова // Літературно-мистецька Одеса II пол. XIX ст. : тези доп. та повідомл. II регіон. наук.-творч. конф., присвяч. 200-річчю Одеси. – Одеса, 1992. – С. 22–27.

447. Зленко Г. Д. Уманський диптих. День надій. Тривожні гастролі : [про Л. Українку, її зв'язок з родиною Комарових, видання праць М. Комарова та листування І. Тобілевича з М. Комаровим] // Книга пам'яті : оповіді та розвідки літ. слідопита / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1968. – С. 175.

448. Зленко Г. Д. Чистий серцем : [про завідувача іст.-філол. кабінету Новорос. ун-ту І. М. Бондаренка, зокрема про М. Комарова] // Лицарі досвітніх вогнів : тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2005. – С. 77–82.

449. Зленко Г. Д. «Шевченкіана» Михайла Комарова // Нетлінне : [худож.-док. нариси] / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1968. – С. 51–57. – Те саме // Книга пам'яті : оповіді та розвідки літ. слідопита / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1971. – С. 63–77 ; те саме // Відсвіти Тараса Шевченка : розповіді про пошуки і знахідки / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 273–288 ; те саме // Україна. – 1963. – № 5. – С. 18 ; Комс. іскра. – 1964. – 5 лют. ; Чорномор. новини. – 2006. – 18 трав.

450. Зубкова Н. М. Архів і бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б. Д. Грінченка : (з фондів Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського) / Н. М. Зубкова. – Київ, 2008. – С. 91, 163.

451. Из архива «Русского прибавления» к французскому «Колоколу» ; письма Т. Комарова (Чаплии) – Огареву и Герцену / со-

общ. Л. Л. Леонидова // Лит. наследство. – Москва, 1956. – Т. 63. – С. 697–699.

Текст: Автором публикуемых ниже писем является забытый украинский деятель Т. Комаров (Чаплия) никакими биографическими или иными сведениями о нем мы не располагаем. Высказанное М. Клевенским предположение, что псевдоним «Чаплия» принадлежит украинскому фольклористу и историку литературы Михаилу Федоровичу Комарову, опровергается как библиографией последнего, так и почерком публикуемых писем.

452. Иван Омелянович Левицкий : зб. наук. пр. / упоряд. та заг. ред. текстів Л. І. Ільницької ; редкол.: Л. І. Крушельницька (відп. ред.) [та ін.]. – Львів, 2002. – С. 5, 8, 9, 10, 14, 24, 26, 29, 103.

453. Ільницька Л. І. «Русалка Дністровая» (1837) у бібліотеках і музеях світу : іст.-книгозн. дослідж. / Л. І. Ільницька ; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів, 2007. – С. 35.

454. Ісаєвич Я. Українське книговидання XIX–XX століть // Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми / Я. Ісаєвич. – Львів, 2002. – С. 402.

455. Ісаєнко Л. М. М. Ф. Комаров – бібліограф з Одеси // Одесі – 200 : тези до повідомл. міжнар. наук.-теорет. конф. 6–8 верес. 1994 р. / ОДУ ім. І. І. Мечникова, Одес. т-во краєзнавців. – Одеса, 1994. – Ч. 2. – С. 20–21.

456. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. [Т.] Дніпропетровська область / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) [та ін.] ; редкол. тому: А. Я. Пашенко (голова) [та ін.]. – Київ : Голов. ред. укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1969. – С. 22.

457. Історія української дожовтневої журналістики : посібник / авт. кол.: О. І. Дей [та ін.]. – Київ : Вища шк., 1983. – С. 256, 265, 280.

458. Історія української культури. У 5 т. / Б. Є. Патон (голов. ред.) [та ін.]. Т. 4, кн. 2 / голов. ред. Г. А. Скрипник [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 2001. – Київ, 2005. – С. 127, 128, 181, 183.

459. Історія української літератури : у 8 т. / редкол.: Б. С. Буряк [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1967–1971.

Т. 4, кн. 1 : Література 70–90-х років ХІХ ст. / авт. кн. І. І. Басс [та ін.]; відп. ред. О. Є. Засенко. – Київ, 1969. – С. 110, 111, 129–131, 154, 168.

Т. 4, кн. 2 : Література 70–90-х років ХІХ ст. / авт. кн. О. Є. Засенко [та ін.]; відп. ред. О. Є. Засенко. – Київ, 1969. – С. 434.

Т. 5 : Література початку ХХ ст. / авт. т.: М. С. Грицюта [та ін.]; відп. ред. П. Й. Колесник, – Київ, 1968. – С. 139, 357, 486.

460. Історія української літератури. У 2 т. Т. 1. Дожовтнева література / редкол.: І. О. Дзевєрін (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1987. – С. 349.

461. Історія української літератури ХІХ ст. (70–90-ті роки) : у 2 кн. : підручник / за ред. О. Д. Гнідан. – Київ : Вища шк., 2002–2003.

Кн. 1. – 2002. – С. 87–89, 95, 389, 507.

Кн. 2. – 2003. – С. 48.

462. Історія української літературної критики / відп. ред. П. М. Федченко. – Київ : Наук. думка, 1988. – С. 152, 166, 258–264, 295, 335, 397, 409, 420. – Авт.: М. Д. Бернштейн, Н. Л. Калениченко, М. С. Грицюта (та ін.).

463.К малорусской бібліографії. 1) Киевская старина. 1882–1886 pp. : [зокрема вказано ст. М. Комарова за 1884 р., але назву ст. та джерело публікації не зазначено] / сообщ. В. Калаш // Этнogr. обозрение. – 1892. – Кн. 13/14, № 2/3. – С. 63–66.

464.Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століття : (соц.-політ. портр.) / Г. Касьянов. – Київ : Либідь, 1993. – С. 50.

465.Качкан В. Хай святиться ім'я твоє : історія укр. літ. і культури в персоналіях (ХІХ–ХХ ст.). [В 5 т.]. Т. 5 / В. Качкан ; передм. О. Гриніна. – Львів : Фенікс, 2002. – С. 59, 60, 172.

466.Кіраль С. Трохим Зіньківський та Михайло Комаров : взаємини на тлі доби (за архівними та маловідомими матеріалами) // Сучасний погляд на літературу : наук. зб. / Нац. пед. ун-т ім. Михайла Драгоманова. – Київ, 2000. – Вип. 3. – С. 36–48. – Бібліогр.: с. 47–48.

467.Кістяківський О. Ф. Щоденник. У 2 т. Т. 2 (1880–1885) / О. Ф. Кістяківський ; упоряд.: В. С. Шандра [та ін.] ; редкол.: І. Л. Бутич [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1995. – С. 390.

468.Ковальчук Г. І. Український науковий інститут книгознавства (1922–1936) / Г. І. Ковальчук ; наук. ред. В. І. Попик ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : Академперіодика, 2015. – С. 89, 240, 245, 274, 281, 400, 406, 471, 545, 588, 592.

469.Кокорудз Іл. Справозданє з діяльності відділу Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за рік 1898 : [серед жертводавців на розвиток відділу – М. Комаров] // Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка / під ред. М. Грушевського. – Львів, 1899. – Т. 27, кн. 1. – С. 13.

470.Комаров Б. М. Мої університети / публ. підготовлена внучатою племінницею Б. М. Комарова М. Ю. Волянською // Дім князя

Гагаріна : зб. наук. ст. і публ. / Одес. літ. музей ; редкол.: Т. І. Ліптуга [та ін.]. – Одеса, 2007. – Вип. 4. – С. 73–85 ; 2011. – Вип. 6, ч. 1. – С. 158–191.

471. Комаров Б. М. На широкий шлях : [коротка історія створення Укр. держ. б-ки ім. Т. Шевченка в Одесі] // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. – 1930. – Ч. 4. – С. 97–99.

472. Копержинський К. Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80-90-х років XIX століття : [зокрема про заборону цензурою друкувати оповідання М. Комарова] // Пр. Одес. центр. наук. б-ки. – Одеса, 1927. – № 1. – С. 164–171.

473. Копержинський К. До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського «П'ятизлотник» і «На віру» : [про оповідання «П'ятизлотник», яке М. Комаров намагався надрукувати у збірнику «Запомога», та про спробу видати в 1894 р. в Одесі повість «На віру» окремим виданням] // За сто літ : [матеріали з громад. і літ. життя України XIX і початку XX століття] / за ред. М. Грушевського. – [Київ], 1928. – Кн. 2. – С. 273–282. – (Записки колишньої Іст. секції Укр. наук. т-ва в Києві ; т. XXV).

474. Корнейчик И. И. Украинские революционные демократы и библиография / И. И. Корнейчик. – Москва : Книга, 1969. – С. 37, 46, 50, 53, 56, 64, 107, 111, 112, 122, 128, 135, 137.

475. Корнейчик І. І. Історія української бібліографії : (нарис) : дожовт. період / І. І. Корнейчик. – Харків : Кн. палата УРСР, 1971. – С. 156, 159, 160, 168–174, 192, 206, 223–228, 241, 252, 255–258, 263, 297, 299–301.

476. Корнейчик І. І. М. Ф. Комаров // Розвиток бібліографії на Україні : лекція для студентів-заочників / І. І. Корнейчик. – Харків, 1961. – Вип. 4. – С. 3–10.

477.Королевич Н. Ф. Українські бібліографи ХХ століття : навч. посіб. для ін-тів культури України / Н. Ф. Королевич. – Київ : Кн. палата України, 1998. – С. 6, 50, 54, 69, 75, 76, 82, 104, 117, 121, 124, 125, 132, 135, 203, 204, 216, 227, 246, 248, 252, 265, 266, 271, 282, 283, 284, 295.

478.Кошик Н. Внесок М. П. Гуменюка у дослідження історії української бібліографії : [зокрема про М. Комарова] // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника / редкол.: Я. Д. Ісаєвич, Л. І. Крушельницька (відп. ред.), М. М. Романюк [та ін.]. – Львів, 2002. – Вип. 9/10. – С. 57–63.

479.Кримський Аг. Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833–1873) : з 4-ма малюнками / Аг. Кримський, М. Левченко ; зо вступ. передм. акад. С. Єфремова «Самотній співак». – У Києві : З друк. Укр. Акад. Наук, 1926. – С. 7, 10, 11, 24–30, 45, 112, 124, 126–127, 128–134, 139, 142–145, 146, 147, 162, 165, 166, 168, 170, 171, 181, 185, 188, 190, 195, 217, 218, 223, 243.

480.Кримський А. Ю. Твори. В 5 т. Т. 5, кн. 1. Листи (1890–1917) / А. Ю. Кримський ; редкол.: І. К. Білодід (голова) [та ін.] ; ред. т. С. Д. Зубков ; упоряд. та прим.: І. О. Лучник, А. М. Полотай, К. М. Єкарева. – Київ, 1973. – С. 121, 159, 178, 180, 185, 202, 248, 251, 254, 259, 315, 332, 478, 486, 498, 499, 501.

481.Купрата Н. Я. Творчий зв'язок Олени Пчілки з М. Ф. Комаровим // Бібліотека ХХІ століття у новому соціокультурному вимірі [Електронний ресурс] : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 25–26 верес. 2014) / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд. С. Г. Гриценко. – Одеса, 2015. – С. 53–58. – Режим доступу: catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_eNashiVid/sNaukVidan/327887.pdf.

482.Лазурський В. Архів М. Ф. Комарова : [Одес. наук. при УАН т-во одержало від Б. М. Комарова архів його батька; в архіві близько 1000 листів за 1880–1913 рр. від 214 кореспондентів] //

Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. – Одеса, 1929. – Ч. 2/3. – С. 150-151.

483.Левченко М. Уривок із щоденника Ст. Руданського (1861) : [зокрема про М. Комарова] // Нові знадобки для життєпису Степана Руданського / Аг. Кримський, М. Левченко. – Київ, 1929. – С. 18–19.

484.Лисенко І. Комарова М. Ф. бібліотека // Словник українських приватних бібліотек / І. Лисенко. – Київ, 2009. – С. 78.

485.Лисенко О. В. «Просвіти» Наддніпрянської України у дожовтневий період / О. В. Лисенко ; літ. ред. В. В. Стехун. – Київ, 1990. – С. 7, 10, 19, 20. – Препринт ; № 6 (18).

486.Лист Щоголіва до П. С. Єфіменко : [зокрема про участь М. Комарова в підготовці до друку зб. «Ворскло»] // Твори : повний зб. з іл. / Я. І. Щоголів ; упоряд. М. Сумцов. – Харків, 1919. – С. 251–252. – (Серія Красного письменства ; ч. 25).

487.Литвин В. Історія України : підручник / В. Литвин. – 2-ге доопрац. та допов. вид. – Київ : Наук. думка, 2008. – С. 348, 370.

488.Литературная жизнь Одессы конца XIX – начала XX веков : [зокрема про одного з основоположників укр. бібліогр. М. Комарова] // Одесский государственный литературный музей : путеводитель / М. С. Давыдова [и др.]. – Одесса, 1986. – С. 68.

489.Лотоцький О. М. Ф. Комаров // Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Перевид. кн. 1932. – [США], 1966. – Ч. 1. – С. 71–72, 197–199.

490.Лужанський А. Історія одного хутора : [про хутір Мотронівка, який на той час належав П. О. Кулішу, зокрема про М. Комарова, його участь у виданні «Чорної ради» та листування з О. М. Куліш] // Зап. Одес. наук. при У.А.Н. товариства / за ред.

В. Лазурського. – Одеса, 1929. – № 3. – С. 3–21. – (Секція іст.-філол.).

491. Лущик С. З. Библиофилы старой Одессы: очерки / С. З. Лущик. – Одесса : Optimum, 2005. – С. 12, 13, 14, 38.

492. Максим'юк Т. Іван Липа – Михайлові Комарову : (до сторіччя одеської «Просвіти») : [про М. Комарова та І. Липу, зокрема про дарчий напис І. Липи М. Комарову на альманасі «Багаття»] // Вісн. Одес. іст.-краєзн. музею / В. В. Солодова (голов. ред.). – Одеса, 2006. – [Вип. 3]. – С. 153–154. – Те саме // З Україніки Причорномор'я / Т. Максим'юк. – Одеса, 2008. – С. 79–83.

493. Малінова Г. Л. О. О. Рябінін-Скляревський : матеріали до біогр. / Г. Л. Малінова, І. В. Сапожников. – Одеса ; Київ : Елтон-2-Гратек, 2000. – С. 39, 70, 78, 186. – (Пр. Держ. архіву Одес. обл. ; т. 1).

494. Маркушевський П. Т. Развитие украинского литературоведения : [зокрема про М. Комарова] // Очерки развития науки в Одессе / отв. ред. С. А. Андронати ; Юж. науч. центр. – Одесса, 1995. – С. 539–540, 544.

495. Матвійчук Л. О. Михайло Ілліч Ясинський (1889–1967) як теоретик індивідуальної біобібліографії // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів / редкол.: Л. А. Дубровіна (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2012. – Вип. 15. – С. 183–197.

496. Меженко Ю. А. О портретах библиографов : (некоторые мысли собирателя) // Книга : исследования и материалы / Всесоюз. кн. палата ; редкол.: Н. Н. Кухарков (председатель) [и др.]. – Москва, 1960. – Сб. 3. – С. 420–425.

497.Мезьер А. В. Библиографы русские // Словарный указатель по книговедению / А. В. Мезьер. – Ленинград, 1924. – Стб. 43.

498.Милькина Р. Б. Библиография литературы народов СССР в переводах на русский язык : учеб. пособие для студентов библ. ин-тов по курсу «Библиография художественной литературы и литературоведения» / Р. Б. Милькина. – Москва : Сов. Россия, 1958. – 71 с. – *Из змісту*: Огляд бібліографічних покажчиків, присвячених Шевченкові, що вийшли російською мовою : [М. Комарова та ін.]. – С. 38–40.

499.Мисечко А. Михайло Комаров як видавець та поширювач української книги з Одеси // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі : матеріали конф., присвяч. 85-річчю музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького. Одеса, 25–27 верес. 2007 р. / упоряд. Т. Л. Подкупко. – Одеса, 2008. – С. 278–282.

500.Мисечко А. Михайло Комаров як дослідник і популяризатор історії українського козацтва // Чорноморська минувшина : зап. відділу історії козацтва на Півдні України : зб. наук. пр. / НДІ козацтва і ІУ НАН України. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 129–137.

501.Мисечко А. М. Ф. Комаров як дослідник та популяризатор козаччини // Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) / Т. Вінцовський, Є. Джумига, А. Мисечко. – Одеса, 2010. – С. 10-17.

502.Мисечко А. І. Про відносини української громадськості Одеси та влади наприкінці XIX – на початку XX ст. // Інтелігенція і влада. Серія : Історія : громад.-політ. наук. зб. / Одес. нац. політехн. ун-т. – Одеса, 2003. – Вип. 1. – С. 39–46. – (До питань нової історії України).

503. Мисечко А. Про участь одеситів у відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві: [П. Климович, М. Комаров, І. Іваненко, І. Луценко, І. Липа] // Іван Котляревський та українська культура XIX–XX століть: зб. наук. пр. / відп. ред. Н. В. Хоменко; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2005. – С. 49–52.

504. Мисечко А. І. Товариство «Українська хата» в Одесі // Зап. іст. ф-ту / ОДУ ім. І. І. Мечникова; [редкол.:] В. Н. Станко (голов. ред.), Т. М. Попова, І. С. Гребцова [та ін.]. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 95–99. – Те саме // Чорномор. новини. – 3 лют.

505. Михайлин І. Л. Історія української журналістики XIX століття: підручник / І. Л. Михайлин. – Київ: Центр навч. літ., 2003. – 720 с. – *Із змісту*: Розд. восьмий: Журнал «Зоря»: [М. Ф. Комаров на сторінках журн.]. – С. 399, 409, 414, 416, 417, 418, 420, 425.

506. Мова В. (Лиманський) (1842–1891). Куліш, Байда і козаки: інтермедія до драми П. Куліша «Байда» з дод. листа Василя Мови до Василя Гнилосирова і драми П. Куліша «Байда, князь Вишневецький» / В. Мова; Укр. Вільна Акад. наук у США; супровідні ст. і ред. Ю. Шевельова і В. Чумаченка. – Нью-Йорк, 1995. – С. 39, 40, 42, 57, 68, 227–233.

507. Музиченко О. Публікації М. Ф. Комарова в періодичних виданнях Західної України // Українська періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. дев'ятої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р. – Львів, 2005. – С. 546–550.

508. Музичка А. М. Комаров як літературний критик і літературознавець // Літ. архів. – Харків, 1930. – Кн. 3/6. – С. 55–75.

509. Музичко О. Є. Одеські бібліографічні товариства в науковому та громадському житті першої третини XX ст.: [зокрема про М. Комарова] // Вісн. Одес. нац. ун-ту / редкол.: В. М. Хмарський

(наук. ред.) [та ін.]. – 2009. – Т. 14, вип. 19 : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – С. 109–127.

510.Музичко О. Південна вісь Соборності : націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.) / О. Музичко. – Одеса : ВМВ, 2015. – С. 14, 46, 51, 52, 54–59, 89, 90, 93, 94, 101, 123, 131, 136, 140, 145, 179, 181, 189, 190, 202, 206–215, 217–219, 224, 233–236, 240, 243–250, 257, 299, 305, 307, 319, 324, 326.

511.Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – 1917 р.) / О. Нагірняк. – Київ : ПП Сергійчук М. І., 2007. – С. 49, 51, 54.

512.Нетребский В. Прогулки по старой Одессе : прогулка седьмая «Ж» : краеведч. этюды / В. Нетребский. – Одесса : Астропринт, 2005. – С. 63, 71, 151, 154, 157, 158, 256, 346.

513.Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів. У 10 т. Т. 10. Біографічні матеріали, статті та рецензії, фольклорні записи, листи / І. С. Нечуй-Левицький. – Київ : Наук. думка, 1968. – С. 276, 291, 292, 331, 345, 356, 424, 426, 466, 487, 527, 540, 543, 559.

514.Огляд науково-дослідної роботи наукових бібліотек та вищих навчальних закладів культури України у галузі бібліотекознавства, бібліографознавства і основ книгознавства за 2001–2005 роки : [зокрема про вивчення спадщини М. Комарова] / уклад.: Т. Богуш [та ін.]; відп. ред. З. Савіна. – Київ : НПУ, 2009. – С. 75.

515.Огляд часописей за р. 1896 : часописи українсько-руські : [в часопису «Зоря» М. Комаров оприлюднив 14 ненадрукованих на той час віршів П. Гулака-Артемовського (с. 356); А. Кримський подав огляд життя і діяльності М. Комарова (с. 358)] // Зап. НТШ. – 1897. – Т. 16, кн. 2. – С. 6. – (Наукова хроніка). – Підпис: С. Т.

516.Огляд часописів за р. 1894 : [зокрема огляд іст.-літ. частини журн. «Киев. старина»; згадуються вірші «Юда на Великдень або Агликанці» та «Щигол» поета К. Думитрашка, подані до друку М. Комаровим] // Зап. НТШ. – 1895. – Т. 6, кн. 2. – С. 34. – (Наукова хроніка). – Підпис: О. М.

517.Одеське бібліографічне товариство : [зокрема про М. Комарова] // Історія Одеського університету за 100 років / Н. І. Букатевич, Г. А. Вязовський, І. М. Дузь [та ін.]. – Київ, 1968. – С. 409–411.

518.Олійників О. С. Оратай ниви українського духу // Стежки рідного краю і серця / О. С. Олійників. – Одеса, 2008. – С. 85–92. – Те саме // Думська площа. – 1998. – 12, 16 верес. – Фот.

519.Осадця О. П. Прижиттєві видання творів М. В. Лисенка : [зокрема про М. Комарова] // З історії книги та бібліографії : зб. наук. пр. / АН УРСР, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаніка ; редкол.: М. В. Лізанець (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 1990. – С. 36–52.

520.Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / авт. кол.: О. С. Боляк [та ін.] ; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) [та ін.] ; рецензенти: Р. Я. Пиріг, І. Н. Войцехівська. – Київ : [Друк. НБУВ], 2002. – С. 115, 124, 173, 233, 386, 390, 553.

521.Остропольська М. В. Український культурник Михайло Федорович Комаров : етапи діяльності // Наддніпрянська Україна : іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 6 : Проблеми історії освіти, науки та духовно-культурного життя. – С. 112–161.

522.Остропольська М. В. Формування світогляду Михайла Федоровича: українські та зарубіжні чинники // Наддніпрянська Україна : іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2009. – Вип. 7. – С. 316–322.

523.Першина З. В. До історії видання роману П. Куліша «Чорна рада» в Одесі / З. В. Першина, Л. С. Пошила // Зап. іст. ф-ту / ОДУ ім. І. І. Мечникова ; В. Н. Станко (голов. ред.). – 1997. – Вип. 4. – С. 67–72.

524.Побірченко Н. Педагогічна і просвітницька діяльність українських громад у другій половині XIX – на початку XX століття. (У 2 кн.). Кн. 2. Громади Наддніпрянської України : монографія / Н. Побірченко. – Київ : Наук. світ, 2000. – 186 с. – *Із змісту*: Одеська громада. – С. 4–23; Біографічний словник членів українських Громад. Одеська громада. – С. 118–135.

525.Поважна В. М. Розвиток української літературної критики у 80–90 роках XIX ст.: до проблеми критеріїв і методу / В. М. Поважна. – Київ : Вища шк., 1973. – С. 10, 23, 65, 66, 90, 96, 97, 98, 99, 108, 118, 135, 212, 213, 245, 246.

526.Подкупко Т. Л. Колекція М. Ф. Комарова як джерело праць бібліографа // Колекції пам'яток писемності та друку у бібліотечних фондах України : проблеми формування, збереження, розкриття : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від. рідкіс. вид. і рукописів ХДНБ ім. В. Г. Короленка / наук. ред. І. Я. Лосієвський. – Харків, 2003. – С. 80–85.

527.Подкупко Т. Л. Музей книги Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького : традиції і новації // Вісн. Одес. іст.-краєзн. музею / В. В. Солодова (голов. ред.) [та ін.]. – 2011. – № 10. – С. 47–51.

528.Подкупко Т. Л. Музей книги ОДНБ ім. М. Горького в сучасному інформаційному і культурному просторі : [зокрема про М. Комарова] // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі : матеріали конф., присвяч. 85-річчю музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького. Одеса, 25–27 верес. 2007 р. / упоряд. Т. Л. Подкупко. – Одеса, 2008. – С. 34–42.

529.Подкупко Т. Л. Українське книгодрукування в Одесі у ХІХ – на початку ХХ ст. // Лукомор'я : археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я / ОНУ ім. І. І. Мечникова, іст. ф-т ; редкол.: О. А. Бачинська [та ін.]. – Одеса, 2012–2013. – Вип. 6. – С. 115–119.

530.Подкупко Т. Л. Фонд М. Ф. Комарова ОННБ імені М. Горького як джерело наочності у викладанні історії України // Бібліотека ХХІ століття у новому соціокультурному вимірі [Електронний ресурс]: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 25–26 верес. 2014) / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд. С. Г. Гриценко. – Одеса, 2015. – С. 70–73. – Режим доступу: catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaukVidan/327887.pdf.

531.Подрезова М. А. Библиотекари Одесского (Новороссийского) университета – мировой науке : [є згадка про М. Комарова] // Вісн. Одес. нац. ун-ту ім. І. І. Мечникова. – 2008. – Т. 13, вип. 8. – С. 11–23. – (Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).

532.Полторак В. Євген Чикаленко і Одеський український клуб (1910–1913) : [зокрема про М. Комарова] // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення : до 150-річчя з дня народження Є. Х. Чикаленка : зб. наук. пр. / редкол.: О. Бачинська [та ін.]. – Одеса, 2012. – С. 56–63.

533.Поповський А. М. Мова фольклору та художньої літератури південної України ХІХ – початку ХХ століття / А. М. Поповський. – Дніпропетровськ, 1987. – 84 с. – *Із змісту*: Про творчість Комарова М. Ф. – С. 42.

534.Потупейко М. М. Коцюбинський зблизька : [зокрема про організацію М. Комаровим словарної комісії «Громади», за участі якої був створений чотиритомний рос.-укр. слов.] // Спогади про Михайла Коцюбинського / упорядкування, післямова та прим. М. М. Потупейка. – 2-ге вид., допов. – Київ, 1989. – С. 225.

535.Пчілка О. В гостях у Катеринослава: [зокрема про спілкування з М. Комаровим під час XIII Археологічного з'їзду, серп. 1905 р.] // У старому Катеринославі (1905–1920 рр.): хрестоматія / М. Чабан. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 8–24. – Передрук з журн.: Рідний край. – 1908. – № 29, 31, 32.

536.Пыпин А. Н. История русской этнографии. Т. 3. Этнография малорусская / А. Н. Пыпин. – С.-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – С. 411.

537.Рева Л. Архівний документ М. Ясинського про бібліографічну діяльність М. Комарова // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі: матеріали конф., присвяч. 85-річчю музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького. Одеса, 25–27 верес. 2007 р. / упоряд. Т. Л. Подкупко. – Одеса, 2008. – С. 230–245.

538.Рева Н. М. Бібліографія української художньої літератури та літературознавства: навч. посіб. / Н. М. Рева. – Київ: Вища шк., 1979. – С. 102, 105, 108, 141, 142, 172, 190.

539.Рибчинська Н. Загальноукраїнський характер метабібліографії західноукраїнських бібліографів першої половини ХХ ст.: [зокрема про праці М. Комарова] // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка / редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) [та ін.]. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 326.

540.Рибчинська Н. Українська бібліографія в Галичині у другій половині ХІХ ст.: [зокрема про М. Комарова] // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка / редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) [та ін.]. – Львів, 2007. – Вип. 15. – С. 35.

541.Річний звіт Українського Бібліографічного Т-ва в м. Одесі за 1928/29 р. // Зап. Укр. бібліогр. т-ва в Одесі. – 1929. – Ч. 2/3. – С. 133. – (Хроніка). – *Із змісту*: Доповіді: М. Комаров як історик / М. Слабченко; Літературна спадщина після М. Комарова /

Б. Комаров; Показчик літературної діяльності М. Комарова / Б. Комаров; Михайло Комаров як бібліограф / І. Курганський; М. Ф. Комаров і Одеська Просвіта / О. Невзорова; Видавнича діяльність М. Комарова / В. Герасименко.

542. Романюк С. Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець : монографія / С. Романюк ; НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; відп. ред. Л. В. Сніцарчук. – Львів, 2009. – С. 153.

543. Русова С. Мемуари; Щоденник / С. Русова. – Київ : Поліграфкнига, 2004. – С. 87, 129, 525.

544. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ : матеріали з громад. і літ. життя України XIX і почат. XX ст. / за ред. М. Грушевського. – Київ, 1929. – Кн. 4. – С. 161–180. – Повний список групи словарників, що працювала над словником: с. 170–172.

У тексті: зміст упорядкованих М. Комаровим українських збірників, заборонених Головним управлінням у справах друку: «Розмова : одес. літ.-етногр. зб. на 1889 рік», «Запомога – малорус. лит. сб. В пользу пострадавших от неурожая» (1892), програма концерту до Шевченківських свят, влаштованого в Одесі «Славянским благотворительным обществом Кирилла и Мефодия» 26 лютого 1895 р. У додатку – «Українська марсельєза» (повний текст українського перекладу Л. А. Смоленського).

545. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років // За сто літ : матеріали з громад. і літ. життя України XIX і почат. XX ст. / за ред. М. Грушевського. – Київ, 1927. – Кн. 1. – С. 164–165.

546. Сасенко Л. І. Книжкові колекції та особові фонди Одеської національної ордену Дружби народів наукової бібліотеки імені

М. Горького // Південь України: етноіст., мовний, культур. та реліг. виміри : матеріали V Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 24–25 квіт. 2015 р.) / відп. ред. М. І. Михайлуца. – Одеса, 2015. – С. 298–301.

547.Самойлов Ф. Літературне життя Одещини наприкінці XIX – на початку XX ст. // Юго-Запад. Одессика : іст.-краєведч. науч. альм. / Ф. Самойлов ; гл. ред. В. А. Савченко. – Одесса, 2008. – Вып. 5. – С. 92–101.

548.Самойлов Ф. О. Одеса на зламі століть : (кінець XIX – початок XX ст.) : іст.-краєзн. нарис / Ф. О. Самойлов, М. О. Скрипник, О. Т. Ярещенко. – Одеса : Маяк, 1998. – С. 81, 83, 89, 91, 97, 99, 100, 102, 103 ; портр.

549.Свідерська Л. Одеський бібліограф Шевченка // Кобзареві – Одеса : [зб. літ.-худож. та публіцист. творів і пісень на слова Т. Г. Шевченка] / редкол.: В. П. Гетьман [та ін.] ; авт. вступ. ст. Г. В'язовський. – Одеса, 1964. – С. 164–168.

550.Світленко С. І. Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (особливості ідеології та діяльності) // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. пр. / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 88–109. – Те саме // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.

551.Симони П. Малорусская библиография : [згадано праці М. Комарова] // Новый энциклопедический словарь / под общ. ред. К. К. Арсеньева. – С.-Петербург, [1912]. – Т. 6. – С. 497–502. – (Бібліографія русская).

552.Сілкова Г. В. Михайло Комаров – фундатор методичних засад української літературної бібліографії // Українська культура : минуле, сучасне, шляхи розвитку : зб. наук. пр. : наук. зап. Рівнен. держ. гуманітар. ун-ту. – Рівне, 1998. – Вип. 3. – С. 395–405.

553.Славетний друкар Одеси : кат. укр. вид. одес. видавця Є. І. Фесенка : [в кат. включені кн. М. Комарова] / уклад. та авт. комент.: Г. В. Закупна, Т. І. Максим'юк. – Одеса : Міська друк. [колишня тип. Є. І. Фесенка], 2005. – 47 с. : фот.

554.Сокіл Г. Українська фольклористика в Галичині кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. : іст.-теорет. дискурс : монографія / Ганна Сокіл ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. – С. 438.

555.Солодова В. Документальні колекції у складі музею книги Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького : [зокрема про колекцію М. Комарова] // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі : матеріали конф., присвяч. 85-річчю музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького. Одеса, 25–27 верес. 2007 р. / упоряд. Т. Л. Подкупко. – Одеса, 2008. – С. 55–61.

556.Спадщина : літ. джерелознавство. Текстологія. Т. 3 / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ : Фоліант, 2007. – С. 282–289, 301, 302, 304, 305, 307, 308, 310, 311, 314, 315, 318, 320, 321.

557.Станкевич О. Мережевий науково-інформаційний проект «Українське книгознавство ХІХ – першої половини ХХ ст. : методика створення // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника / редкол.: М. М. Романюк (відп. ред.) [та ін.]. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 294, 301.

558.Старицький М. Твори. В 8 т. Т. 8. Оповідання; Статті; Листи / М. Старицький. – Київ : Дніпро, 1965. – С. 501, 550, 551, 589, 609, 610, 645, 647.

559.Сушинський Б. І. Роздуми над збіркою Григорія Зленка «З полону літ» : [зокрема про М. Комарова] // Перед забралом

вічності : літературозн. студії / Б. І. Сушинський. – Одеса, 2014. – С. 167–170.

560. Українська література в російській критиці кінця XIX – початку XX ст. / П. М. Федченко, М. М. Павлюк, О. О. Білявська [та ін.] ; відп. ред. П. М. Федченко. – Київ : Наук. думка, 1980. – С. 124, 355.

561. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : іст.-бібліогр. дослідж. : в 3 т. / НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, від-ня «Науково-дослідний центр періодики»; уклад.: М. В. Галушко, М. М. Романюк (керівник проекту), Л. В. Сніцарчук. – Львів : Оріяна-Нова, 2007–2011.

Т. 1 : 1812–1890. – 2007. – С. 20, 22, 365, 366, 478.

Т. 2 : 1891–1905. – 2009. – С. 360.

Т. 3 : 1906–1910. – 2011. – С. 185.

562. Усатенко І. М. Книги з Української державної бібліотеки ім. Т. Шевченка в книгосховищі Одеського національного університету імені І. І. Мечникова : [зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Вісн. Одес. нац. ун-ту. – 2011 [факт. 2012]. – Т. 16, вип. 1/2 (5/6). – С. 159–174. – (Серія : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство).

563. Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Я. Франко. – Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1910. – V, [1], 444 с. – На корінці ініціали М. К.

564. Хміль О. Михайло Комаров в оцінці Михайла Возняка // Бібліографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1909–1939) : напрями діяльності та постаті / упоряд. Л. І. Ільницька. – Львів, 2010. – С. 207–220.

565. Хорунжий Ю. Борвій : роман-драма в чотирьох одмінах / Ю. Хорунжий. – Київ : Рад. письменник, 1987. – 476 с. – *Із*

змісту: Про зв'язки М. П. Старицького з М. Ф. Комаровим. – С. 218, 237, 365.

566. Цибенко І. Бібліографічна культура у творчій спадщині М. С. Грушевського та її роль в історії української бібліографії : [зокрема про М. Комарова] // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 61–73.

567. Чабан М. Птахи з гнізда Придніпров'я / М. Чабан. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2005. – С. 5, 195–208, 455.

568. Черниш Н. Бібліографічна комісія НТШ як центр дослідження української книги (1909–1939) / Н. Черниш. – Київ : Наша культура і наука, 2006. – С. 25, 32, 136.

569. Черниш Н. І. Українські біобібліографічні словники : [зокрема про праці М. Комарова] // Книга і преса в контексті культурно-історичного розвитку українського суспільства. – Львів, 1998. – Вип. 2. – С. 16–32.

570. Чикаленко Є. Х. Зібрання творів. В 7 т. Т. 1. Спогади : уривки з моїх споминів за 1917 р. / Є. Х. Чикаленко ; комент. авт. – Київ : Рада, 2003. – С. 87, 101, 139, 147, 152, 159–162, 167–172, 174, 179–181, 188, 189, 244, 246, 286, 288, 299, 317, 364, 414.

571. Чикаленко Є. Листування, 1903–1928 роки / Є. Чикаленко, С. Єфремов ; упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко. – Київ : Темпора, 2010. – С. 39, 74, 75, 219, 241, 252, 260, 262, 307, 335.

572. Чикаленко Є. Листування, 1908–1921 роки / Є. Чикаленко, А. Ніковський ; упоряд.: Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко ; вступ. ст.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – Київ : Темпора, 2010. – С. 47, 71, 98, 109, 112, 116, 119, 122, 367–368.

573.Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) : [у 3 ч.] / Є. Чикаленко. – Львів : Накладом вид. спілки «Діло», 1925.

Ч. 1. – С. 91, 92, 152, 162, 167.

Ч. 2 – С. 3–15 : фот.; 23, 24, 26, 37, 38, 106, 108.

Ч. 3 – С. 18, 19, 20, 33, 55, 85, 116.

574.Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко ; передм. В. Дорошенка. – Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. наук у США, 1955. – С. 111, 130, 177, 188, 194, 203–207, 213–220, 222, 229, 230, 232, 240, 241, 313, 316, 370, 371, 386, 410, 442, 476.

575.Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) : док.-худож. вид. / Євген Чикаленко ; передм. В. Шевчук. – Київ : Темпора, 2003. – С. 92, 104, 134, 140, 141, 144, 150–152, 157–159, 160, 163, 167–169, 175, 176, 223, 224, 259, 260, 269, 307, 328, 363 : фот.

576.Чикаленко Є. Щоденник : док.-худож. вид. : у 2 т. / Євген Чикаленко. – Київ : Темпора, 2004.

Т. 1 : (1907-1917). – С. 20, 24, 40, 70–71, 83, 105, 282, 360.

Т. 2 : (1918–1919). – С. 214, 357.

577.Чикаленко. Щоденник (1919–1920) / Євген Чикаленко ; за ред. В. Верстюка та М. Антоновича. – Київ ; Нью-Йорк : Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – С. 525, 609.

578.Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко ; вступ. ст.: М. Миронець, І. Старовойтенко. – Київ : Темпора, 2008. – С. 8, 14, 24, 26, 87, 99, 182, 229, 546, 619 : фот.

579.Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: монографія / Т. С. Вінцовський, О. Є. Музичко, В. М. Хмарський [та ін.] ; відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса : ТЭС, 2011. – С. 10, 34, 35, 58, 79, 107, 108, 111, 215, 234, 278, 312, 329, 380, 384, 404, 405, 426–428, 440, 443, 444, 446, 544, 553.

580. Чудновцев В. О. Праці Комарова серед джерел до словника Винниченкового : [довідь, секція іст.-філол.] // Звіт про діяльність Одес. наук. т-ва за 1928–29 акад. рік. – Одеса, 1930. – С. 10.

581. Швидько Г. К. Василь Гегело – меценат : [зокрема про його зв'язки з М. Комаровим] // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2007. – Вип. 4. – С. 53–60.

582. Швидько Г. К. Запорозьке козацтво у творчій спадщині М. Ф. Комарова // Січеслав. альм. : зб. наук. пр. з історії укр. козацтва / голов. ред. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 5. – С. 21–40.

583. Швидько Г. К. Катеринославські кореспонденти Михайла Комарова : [вперше в історіографії розглянуто зв'язки М. Комарова з катеринослав. кореспондентами – діячами укр. культури, освіти та науки] // Придніпров'я : іст.-краєзн. дослід. : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2006. – Вип. 3. – С. 69–83.

584. Швидько Г. К. «Мала Батьківщина» в житті і творчості Михайла Комарова [Електронний ресурс] // Бібліотека ХХІ століття у новому соціокультурному вимірі : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 25–26 верес. 2014) / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд. С. Г. Гриценко. – Одеса, 2015. – С. 44–51. – Режим доступу: catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaukVidan/327887.pdf.

585. Швидько Г. К. Михайло Комаров і катеринославська «Прогресивна» (1905–1913 рр.) // Сарбейські читання : перше засідання Всеукр. круглого столу, 30 січ. 2003 р. / Ін-т історії України НАНУ. – Київ, 2003. – С. 51–52.

586.Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина : монографія / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ : Нац. гірничий ун-т, 2011. – 228 с.

Відгуки: Зборовський А. Видатний просвітянин Михайло Комаров // Слово Просвіти. – 2011. – 15–21 груд. – С. 7.

Посунько О. М. «Щоб хоч не сидячого татари брали...» // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник / Нац. гірничий ун-т. – Дніпропетровськ, 2012. – Вип. 9. – С. 200–202.

587.Шелест Д. С. Одесса: время испытаний и надежд (XX столетие) : ист.-краеведч. очерк / Д. С. Шелест. – Одесса : Юрид. лит., 2000. – С. 10.

588.Шубравська М. М. Д. І. Яворницький : життя, фольклористично-етногр. діяльність / М. М. Шубравська. – Київ : Наук. думка, 1972. – С. 79, 176, 213, 214, 215, 216, 222.

589.Ясинський М. І. Головні моменти з історії української бібліографії // Бібліографічний збірник. – Київ, 1927. – Ч. 3 : Бібліографія на Україні. – С. 8–34.

590.Ясинський М. І. Михайло Комаров : монографія / М. І. Ясинський ; уклад. М. В. Геращенко. – Київ : Кн. палата України, 2001. – 68 с.

591.Яценко О. Персональні бібліографічні покажчики – важливий складник у відтворенні життя і творчості українських діячів : [зокрема про покажчики М. Комарова] // Наук. пр. Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського / редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ, 2011. – Вип. 31. – С. 461–475.

592.Яцун Н. О. Бібліотека Комарова у фондах ОННБ імені М. Горького // Бібліотека ХХІ століття у новому соціокультурному вимірі [Електронний ресурс] : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 25–26 верес. 2014) / упоряд.

С. Г. Гриценко. – Одеса, 2015. – С. 55–61. – Режим доступу: catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaukVidan/327887.pdf.

593. Яцун Н. О. Дослідження особових фондів Одеської національної бібліотеки імені М. Горького (на прикладі спадщини М. Комарова) // Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії : матеріали Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф., м. Київ, 21–22 трав. 2015 р. / редкол.: Г. І. Калінічева [та ін.]. – Київ, 2015. – С. 185–188.

594. Яцун Н. Спадщина Івана Липи в колекції М. Ф. Комарова // Сьомі Липівські читання : пам'яті Івана та Юрія Лип : зб. матеріалів / відп. за вип. В. Рог. – Київ, 2015. – С. 79–88.

595. Айзеншток М. Про бібліографію шевченківської бібліографії // Рад. літературознавство. – 1963. – № 3. – С. 142.

596. Ананченко Т. Берегиня славетного роду : [зокрема, О. Пчілка про родину Комарових] // Думська площа. – 2004. – 6 серп. – С. 1, 11 : фот.

597. Ананченко Т. Вони творили тут нове мистецтво : укр. Одеса в літ. й іменах : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2003. – 3 жовт. – С. 9 : фот. – (Постаті).

598. Ананченко Т. Олена Пчілка – славетна українка : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 1999. – 2 лип. – С. 8, 11.

599. Арутюнова С. «Комаріана» Михайла Ясинського // Вісн. Кн. палати. – 1999. – № 8. – С. 27–28.

600. Б. К. [Богдан Комаров]. 3 життя «Українського бібліографічного товариства в Одесі» // Бібл. вісті. – 1928. – № 1. – С. 158–159.

601.Бабушкіна І. Шевченкіана Одеської національної наукової бібліотеки // Бібл. планета. – 2016. – № 1. – С. 27–29.

602.Башкатова С. Адвокат українського слова : літ. подвиг М. Комарова // Чорномор. новини. – 1999. – 8 черв. – (Культура, історія, традиції).

603.Библиофилы всей страны!.. : [про 4-ту Всесоюз. конф. з актуал. питань теорії і бібліофільства, зокрема про доп. Г. Д. Зленка «Доля бібліотеки М. Ф. Комарова»] // Веч. Одесса. – 1991. – 14 окт. – Без підпису.

604.Бібліографічний літопис Шевченкових видань : [зокрема посилення на М. Комарова] / В. Омельчук, Л. Беляєва, І. Войченко, Л. Новосьолова // Бібл. вісн. – 2014. – № 2. – С. 45–52.

605.[Бібліотека М. Ф. Комарова...] // Бібл. вісті. – 1923. – № 3. – С. 53. – (Хроніка).

«Бібліотека М. Ф. Комарова, що в свій час була перетворена в Національну одеську бібліотеку під керівництвом покійного, М. Комарова, тепер передана до Одеської Громадської Б-ки як окремий український відділ; між іншим туди ж передана і надзвичайно цінна картотека праці покійного М. Ф. “Національна Українська бібліографія”».

606.Ботушанська О. Колекція Українкі в Одеській державній науковій бібліотеці ім. М. Горького : [зокрема про архів М. Комарова] // Бібл. планета. – 1999. – № 4. – С. 24–25.

607.Буряченко В. Ф. Невикористаний скарб : [про зібрання книжок М. Комарова] // Вільне життя. – 1918. – 24 лип. (№ 90). – С. 2–3. – Підпис: Володимир Буряк.

608.В Острогжском окружном суде. (Первое заседание с участием гг. присяжных) : [захисник, кандидат на судові посади

М. Комаров] // Харьков. губ. ведомости. – 1868. – 2 июля (№ 73) ; 4 июля (№ 74).

609.В Острогжском окружном суде. (Первое с участием присяжных заседателей) : [захисник, кандидат на судові посади М. Комаров] // Харьков. губ. ведомости. – 1868. – 6 июля (№ 75).

610.Відрядження наукового співробітника К. О. Копержинського до Ленінграда й Одеси : [зокрема про використання матеріалу з архіву М. Комарова] // Україна. – 1929. – Кн. 37 (жовт.-листоп.). – С. 172–173. – Підпис: К. Копержинський.

611.Возняк М. До діяльності Михайла Комарова : [листи М. Комарова, аналіз його бібліогр. праць і зміст рецензій на них] // Бібл. вісті. – 1927. – № 4. – С. 12–46.

612.Воронюк Г. Фотографии из семейного альбома : [про надходження до Одес. літ. музею фотоматеріалів родини М. Комарова] // Веч. Одесса. – 1981. – 21 февр. – (Живое прошлое).

613.Галущенко В. Згук батьківської бандури : до 125-річчя з дня народження Спиридона Черкасенка : [зокрема про високу оцінку М. Комаровим драматургії С. Черкасенка] // Слово Просвіти. – 2001. – Квітень. – С. 10.

614.Герасименко В. Я. Видавнича діяльність М. Ф. Комарова // Рад. літературознавство. – 1970. – № 7. – С. 74–78.

615.Герасименко В. «...Може й я що пошлю» : [зокрема про підготовку до видання альм. «Розмова» та літ. зб. «Запомога» (були заборонені цензурою)] // Горизонт. – 1971. – [Вип. 9]. – С. 58–59.

616.Герашенко М. Тарас Шевченко в дожовтневій бібліографії : [згадано М. Комарова] / М. Герашенко, Л. Добровольська // Бібл. планета. – 2014. – № 3. – С. 10–13.

- 617.Герашенко М. «...Українська культура... повинна вийти із темряви забуття й ігнорування : (нові джерела до біографії М. Ф. Комарова з архіву М. І. Ясинського) / М. В. Герашенко, С. А. Арутюнова // Архіви України. – 1997. – № 1/6. – С. 107–110.
- 618.Глушак А. Літопис Тарасової Гори : [М. Ф. Комаров надіслав 100 крб на спорудження пам'ятника поетові] // Веч. Одеса. – 1999. – 20 мая.
- 619.Гнатюк М. Взаємини на тлі епохи : Іван Франко та Євген Олесницький : [є згадка про родину Комарових] // Дзвін. – 2010. – Чис. 5/6. – С. 131.
- 620.Гриськов А. Євген Чикаленко : людяність у вимірі часу : (красн. аспект) : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2013. – 16 трав. – С. 3.
- 621.Грушевський М. Спомини : [зокрема про М. Комарова] / публ. та прим. С. Білоконя // Київ. – 1988. – № 12. – С. 126.
- 622.Гуменюк М. Бібліографічні товариства на Україні : [зокрема про праці М. Комарова] // Наук.-інформ. бюл. арх. упр. УРСР. – Київ, 1965. – № 2. – С. 44–49.
- 623.Гуменюк М. З архіву М. Ф. Комарова : [про машинописні копії листів до бібліографа багатьох діячів української культури (зберігаються в ОДНБ ім. М. Горького (нині ОННБ))] // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 28–35.
- 624.Гуменюк М. П. Иван Франко и библиография : к столетию со дня рождения писателя : [зокрема про М. Комарова] // Сов. библиография. – 1956. – Вып. 43. – С. 37–43 : фот.
- 625.Гуменюк М. П. Левицкий – выдающийся украинский библиограф XIX столетия : [зокрема про М. Комарова] // Сов. библиография. – 1955. – № 41. – С. 45–52.

626. Дар школі : [«Михайло Комаров з Одеси прислав нашій редакції 4 карб. на те, щоб вислався «Рідний край» якому-небудь неспроможному сільському учителеві на Україні. Посилаємо на ті гроші «Рідний край» з «Молодою Україною» одному учителеві в сільській школі в Полтавщині. Ім'я учителя й назву школи ми подали до відома М. Комарову»] // Рідний край. – 1908. – Чис. 8. – С. 14. – Підпис: Ред.

627. Дейнека М. Про українську бібліотеку в Одесі // Вільне життя. – 1918. – 11 серп.

628. Дзюба Т. «Культурний ландшафт епохи» : український вимір : [зокрема про М. Комарова] // Сіверян. літопис. – 2009. – № 1. – С. 101–104.

629. Дмитро Сигаревич : [з нагоди 15-річчя його (2/VII/1868–23/III/1941)] / подав Антін Синявський // Україна. – 1929. – Кн. 34 (трав.–черв.). – С. 120–125.

630. Доманицький В. До бібліографії літератури про Шевченка // Киев. старина. – 1906. – Т. 94, кн. 9. – С. 5–10. – (Отд. 2).

631. Дорошенко Д. Культурно-просвітня діяльність українського громадянства за останні два роки // Україна. – 1907. – Т. 4 (нояб.–дек.). – С. 17–34. – (Частина друга).

632. Драгоманов М. Препарація М. І. Костомарова в «Правді» : [про невірне трактування М. Комаровим поглядів М. Костомарова на українофільство] // Народ. – 1892. – № 13/14. – С. 177–178. – Підпис: М. Др.

633. Дузь І. Михайло Коцюбинський: «Моє, моє, сонцем напоєне щастя» : [зокрема про зустрічі М. Коцюбинського з М. Комаровим в Одесі в 1892, 1896 та 1903 роках] // Одес. вісті. – 1992. – 18 листоп. – (До 200-річчя Одеси).

634. Дун А. Поклон владивостокцев / послесл. Г. Д. Зленко // Веч. Одесса. – 1991. – 25 апр.
635. Єлисеєв А. Один з перших дослідників творчості Т. Г. Шевченка // Світло Жовтня. – 1989. – 28 січ.
636. Забіла В. «Зовсім світ перевернувся» : [вірш] : [подав до друку М. Комаров] // Киев. старина. – 1888. – Т. 21 (апр.). – С. 16–18.
637. Заїка І. Дещо про життя Коцюбинського на Басарабії 1892–94 рр. : [спогади вченого-агронома П. І. Погибки про М. Коцюбинського, зокрема про його зв'язки з М. Комаровим] // Життя й революція. – 1927. – Лип.-серп. – С. 136–142.
638. Зайко М. «Своїми успіхами я завдячую своєму народові» : [зокрема, Соломія Крушельницька про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2007. – 27 жовт.
639. Закіпна Г. Вітання з Одеси : [до 25-ліття літературної діяльності І. Я. Франка; вітальний адрес підписали М. Уманець і А. Спілка] // Думська площа. – 2006. – 18 серп. – Іл.
640. Заславський І. Вперше українською мовою : [зокрема про переклад М. Комаровим п'єси Л. Толстого «Влада темряви». Праця не була надрукована, рукопис втрачений] // Літ. Україна. – 1963. – 10 верес.
641. Зворський С. Вшанування пам'яті Тараса Шевченка в українських бібліотеках : іст. аспект : [зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Бібл. планета. – 2014. – № 2. – С. 6–9.
642. Зі «Спогадів» Є. Чикаленка «Меценат з Перешорів» / вступ. ст. і публ. Т. Максим'юка // Чорномор. комуна. – 1991. – 9 жовт.
643. Зленко Г. Д. «Адвокат української літератури» : [про спадщину М. Комарова] // Друг читача. – 1989. – 15 черв. – С. 8 ; Чор-

номер. комуна. – 2 серп. – Назва: Все залишається людям ; День. – 2003. – 26 груд. – С. 8. – (Україна incognita) ; Слово і честь. – 2004. – 19 черв. – С. 4. – (Сторінки історії).

644.Зленко Г. Бібліографічний укіс Якова Бермана : [зокрема про М. Комарова] // Вісн. Кн. палати. – 2000. – № 6. – С. 20–23.

645.Зленко Г. Вечное : [про твори О. П. Стороженка і П. П. Гулака-Артемовського, які зберігалися в домашньому архіві В. І. Білого і були оприлюднені М. Комаровим у журналах «По морю и суше» і «Зоря»] // Веч. Одесса. – 1993. – 21 апр. – (Из наследия).

646.Зленко Г. Д. Все залишається людям : про спадщину М. Ф. Комарова // Чорномор. комуна. – 1989. – 2 серп.

647.Зленко Г. Д. Вслед за эпистолярием Дмитрия Яворницкого – письма к Михаилу Комарову : [зокрема про проект видання епістолярної спадщини М. Комарова] // Веч. Одесса. – 2000. – 22 янв. – (Наше наследие).

648.Зленко Г. Де тепер цей словник? : [М. Комаров у 1890–1910 рр. працював над словником укр. письменників і театр. діячів] // Крим. світлиця. – 2002. – 18 січ. – С. 11.

649.Зленко Г. До історії альманаху «З неволі» (1907) : [зокрема про рідкісний примірник альм. з бібліотеки М. Комарова] // Рад. літературознавство. – 1983. – № 6. – С. 53–55.

650.Зленко Г. Довго жити цікаво : [про Б. Комарова та родину Комарових] // Думська площа. – 2000. – 13 жовт. – С. 6.

651.Зленко Г. Досвід літературного слідопита : [зокрема про родину Комарових] / розмову записав В. Кудлач // Чорномор. новини. – 2010. – 11 листоп. – С. 3.

- 652.Зленко Г.Д. Драматург з Вірменського Базару : [М. С. Король-Тугий; участь М. Комарова в долі м. Короля-Тугого] // Крим. світлиця. – 2001. – 2 берез. – С. 11. – (Крим у постанках).
- 653.Зленко Г. Д. Забутий бібліограф : [В. С. Шамрай з Кубані; його зв'язки з М. Комаровим] // Наук. світ. – 2005. – № 2. – С. 16.
- 654.Зленко Г. Д. Залишив нам у спадок: час // Київ. – 1994. – № 1. – С. 12–15.
- 655.Зленко Г. Заповідане Миколою Аркасом : до 140-річчя від дня народження укр. історика й композитора : [зокрема, згадується лист М. М. Аркаса до М. Комарова] // Чорномор. новини. – 1993. – 7 січ.
- 656.Зленко Г. Зоряний час Якова Біловодського : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2000. – 21 січ. – С. 4.
- 657.Зленко Г. Кілька спогадів про Кобзаря: переглядаючи сторінки архівів : [з архіву М. Комарова] // Літ. Україна. – 1963. – 9 лип.
658. Кто вы, доктор Луценко? : беглый набросок портрета : [згадується лист М. Комарова 18 черв. 1910 р.] // Юг. – 1996. – 31 авг. – С. 5. – (Краеведение).
- 659.Зленко Г. Д. Куда исчез архив Михаила Комарова // Веч. Одесса. – 1973. – 23 авг.
- 660.Зленко Г.Д. Михайло Комаров в Умані // Черкас. правда. – 1970. – 23 трав. ; Уман. зоря. – 10 черв.
- 661.Зленко Г. Д. Місія Михайла Комарова // Веч. Одесса. – 2003. – 2 окт. – (192 сходинок ; № 47).

662.Зленко Г. Місто книголюбів : [згадується б-ка М. Комарова] // Чорномор. новини. – 1998. – 29 верес.

663.Зленко Г. Д. Незакінчений портрет : [зокрема, В. Ф. Буряченко, лексикограф, перекладач, видавець, про бібліотеку М. Комарова] // Наук. світ. – 2005. – № 12. – С. 16.

664.Зленко Г. Д. Неизвестная биография Шевченко : [невиданий рукопис М. Комарова] // Веч. Одесса. – 1974. – 24 янв. – (К 140-летию со дня рождения библиографа Михаила Комарова).

665.Зленко Г. Д. «Несподівано стрів я ... Німцевича» : [знайомий М. М. Коцюбинського і М. Ф. Комарова] // Крим. світлиця. – 2002. – 15 берез. – С. 19.

666.Зленко Г. Д. Неувядающий венок : к 175-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко : [про наявність у фондах відділу рідкісних видань і рукописів ОДНБ віршованої шевченкіани, яку зібрав М. Комаров] // Веч. Одесса. – 1989. – 21 янв.

667.Зленко Г. Д. Неутомимый работник // Сов. библиография. – 1984. – № 1. – С. 67–68.

668.Зленко Г. Д. Одеський родич Ольги й Івана Франків : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2006. – 26 серп. – С. 3.

669.Зленко Г. Д. Один з перших біографів Шевченка // Вітчизна. – 1978. – № 3. – С. 176–179.

670.Зленко Г. Д. Орел з поламаними крилами : до 150-річчя від народження Івана Франка : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2006. – 4 лют.

671.Зленко Г. Д. Острогжские годы Михаила Комарова // Собеседник. – 1973. – [Кн. 2]. – С. 327–333.

672.Зленко Г. Первый перевод «Власти тьмы»: [про переклад драми Л. М. Толстого на укр. мову, здійснений М. Комаровим в 1887 р.] // Веч. Одесса. – 1978. – 26 авг. ; Лит. Россия. – 1980. – 25 апр. – С. 24. – Назва: Потерянная рукопись ; Черкас. правда. – 1980. – 13 лип. – Назва: Загублений рукопис.

673.Зленко Г. Д. Перша!: з історії української бібліотеки в Одесі : [зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Чорномор. новини. – 1998. – 14 квіт. – С. 3.

674.Зленко Г. Перший на Півдні український друкар : [про Є. І. Фесенка; зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2012. – 9 листоп. – С. 4 : фот.

675.Зленко Г. Повернення Івана Луценка : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2005. – 7 жовт. – С. 6.

676.Зленко Г. Репресований бібліограф : [про О. М. Горецького, зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2006. – 16 груд.

677.Зленко Г. Д. Свічка від полум'я Лесі : нотатки до біографії Галини Комарівни : [зокрема про М. Комарова] // Дзвін. – 1993. – № 10/12. – С. 167–169.

678.Зленко Г. Сестри Комарови : [Маргарита, Любов, Галина, Віра] // Думська площа. – 1999. – 3 груд. – С. 4–5 ; 10 груд. – С. 4–5, 12 ; Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 122 (січ.). – С. 114–126.

679.Зленко Г. Д. Собрал Михаил Комаров : [про бібліотеку М. Комарова, яка в кінці 20-х рр. була передана в Укр. держ. бібліотеку ім. Шевченка в Одесі, а потім ОДНБ ім. М. Горького] // Веч. Одесса. – 1991. – 8 февр.

680.Зленко Г. Д. Спадок Михайла Комарова // Іст.-літ. журн. / ОНУ ім. І. І. Мечникова. – 2004 (факт. 2005). – Вип. 10. – С. 229–242. – (Одесика).

681.Зленко Г. Стихи сквозь слёзы : к 125-летию со времени смерти поэта Виктора Забилы : [про публікацію в журн. «Киев. старина» і «Зоря» знайдених М. Комаровим віршів В. Забіли] // Веч. Одесса. – 1994. – 19 нояб. – С. 5.

682.Зленко Г. Судьба одной библиотеки : [про долю бібліотеки М. Комарова, яка нині зберігається у фондах ОННБ] // Веч. Одесса. – 1983. – 10 авг. ; Чорномор. комуна. – 24 серп. ; Знамя коммунизма. – 25 сент. – Без підпису.

683.Зленко Г. Д. Судьба одной библиотеки : [бібліотека М. Комарова] / Г. Д. Зленко, А. З. Дун // Кн. обозрение. – 1972. – 17 марта (№ 2). – С. 12.

684.Зленко Г. Трагедія Андрія Ніковського : [є згадка про М. Комарова] // Думська площа. – 2006. – 6 січ. – С. 6.

685.Зленко Г. «Уламок минулого» : нотатки літ. слідопита : [про укр. фольклориста О. Ф. Волошина, зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2008. – 13 берез.

686.Зленко Г. Д. Хто він, отой Гегело? : [поміщик-меценат з Катеринославщини, однокурсник по юрид. ф-ту Харків. ун-ту та один з катеринослав. кор. М. Комарова] // Крим. світлиця. – 2001. – 16 листоп.

687.Зленко Г. Д. Шлях лежав через Одесу : [А. Ю. Кримський і М. Ф. Комаров] // Крим. світлиця. – 2001. – 20 лип. – С. 19. – (Джерела) ; Веч. Одесса. – 26 июля. – (192 сходинки ; № 28).

688.Зленко Г. Д. Ще про Гаврила Доброскока : [про видання Г. Доброскока у бібліотеці М. Комарова та включення його творів до посібника «До української драматургії»] // Крим. світлиця. – 2002. – 11 січ. – С. 19. – (Повертаючись до надрукованого).

689.Зленко Г. Щирий ратай рідного поля : [укр. народознавець Віктор Іванович Василенко та про його дружбу з М. Комаровим] // Чорномор. новини. – 1994. – 22 черв. – С. 3.

690.Зошит віршів Василя Мови : до 150-річчя з дня народження поета : [з творчістю поета читачів познайомив М. Комаров] // Чорномор. новини. – 1992. – 18 січ. – АП «Чорномор'я».

691.Ильницькая О. Критик, фольклорист, переводчик : [про виставку в ОДНБ, присвячену М. Комарову] // Одес. вестн. – 1994. – 1 февр.

692.Ісаєнко Л. Болгарські шляхи українських геніїв : до 170-річчя від дня народження Михайла Драгоманова : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2011. – 17 верес.

693.К 50-летнему юбилею Т. Г. Шевченко : [вшанування пам'яті Шевченка в Українському клубі (Одеса, 26 лют.), зокрема про реф. М. Ф. Комарова] // Одес. обозрение. – 1911. – 25 лют. (№ 956).

694.Катренко А. Одеська громада 70–90-х років XIX ст. // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 84–95 : фот.

695.Кир'ян Н. Працював більше, ніж жив : [до 100-річчя від дня смерті Б. Грінченка, є згадка про М. Комарова] // Слово Просвіти. – 2010. – 13–19 трав. (ч. 19). – С. 12.

696.Козюра В. Історія з біографією: одеська шевченкіана : [зокрема про М. Комарова, який свого часу написав біографію Т. Шевченка, про його захоплення Кобзарем та дослідження його творчості] // Одес. вісті. – 2014. – 21 черв. – С. 6.

697.[Комаров Б.]. З життя «Українського бібліографічного товариства в Одесі» : [зокрема про видання, присвячене М. Комарову] // Літ.-наук. вісн. – 1928. – № 1. – С. 158–159.

698. Комаров Б. Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі : (інформ. ст.) // Бібл. вісті. – 1925. – № 1/2 (8/9). – С. 75-81.

699. Комаров Б. Українська державна бібліотека ім. Т. Шевченка в Одесі (УДБ) за останні 4 роки (1925–1928) : [зокрема про листи М. Комарова та організацію бібліогр. кабінету ім. М. Комарова] // Журн. бібліотекознавства та бібліографії. – 1929. – № 3. – С. 119-120.

700. Конощенко А. «Дніпрова Чайка» : (спогади) : [зокрема про зустріч в Одесі з М. Комаровим] // Україна. – 1925. – Кн. 5 (24). – С. 121–125.

701. Копержинський К. М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на поч. 90-х років // Україна. – 1929. – Кн. 38, груд. – С. 50–64.

702. Корнейчик І. І. Богдан Михайлович Комаров : [зокрема про М. Комарова] // Бібліотекознавство та бібліогр. – 1972. – Вип. 13. – С. 124–126.

703. Корнич Дм. М. Ф. Комаров як громадський діяч // Рада. – 1914. – № 9. – С. 2.

704. Кримський А. Чому Олекса Стороженко покинув писати по українськи : [автор на основі опублікованих М. Комаровим творів Стороженка вказує на деякі суб'єктивні риси характеру Стороженка, які зумовили його перехід на російську мову] // Рус. богатство. – 1901. – Февр.

705. Кудлач В. А. Він був «українським серцем Одеси» : [презентація каталогу бібліотеки М. Комарова в Укр. домі] // Чорномор. новини. – 2015. – 24 січ.

- 706.Кудлач В. А. Внесок у розвиток одеської україністики : каталог «Бібліотека Михайла Комарова» // Думська площа. – 2015. – 23 січ. – С. 8 : портр.
- 707.Кудлач В. «Григорій Зленко: літописець української Одеси» : [зокрема про бібліотеку М. Комарова] : інтерв'ю // Думська площа. – 2010. – 22 жовт. – С. 2.
- 708.Кудлач В. Дороги ведуть із забуття : [зокрема про М. Комарова] // День. – 2010. – 11 листоп. ; Окна. – 15 нояб.
- 709.Кудлач В. А. Каталог бібліотеки Михайла Комарова // Чорномор. новини. – 2015. – 10 січ.
- 710.Купрата Н. Теченіє скончах, віру соблюдох : [Олена Пчілка і Михайло Комаров] // Іст.-літ. журн. – 2009. – № 16. – С. 313–323.
- 711.Л. Ж. Ім'я Шевченко зобов'язує : [про школу ім. Шевченка на Слобідці (Одеса), підготовку до шевченків. вечорів та бібліотеку М. Комарова] // Изв. Одес. окружка КП(б)У, окрисполкома и ОСПС. – 1929. – 11 марта (№ 2786). – С. 3.
- 712.А. Л-цкій. Брошюры «Благотворительнаго Общества изданія общепользых и дешевых книг», №№ 1–22 : [№ 7 – «Оповідання про Антона Головатого та про початок чорноморського козацького війська»; № 12 – «Оповідання про Богдана Хмельницького, як вызволив винь Украину видь неволи польскои» М. Комаря] // Образование. – 1903. – № 7 (июль). – С. 120–121.
- 713.Левчук В. Книжный форум разменял второй десяток : [про Всеукр. вист.-форум «Українська книга на Одещині», який проводить ОННБ ім. М. Горького, зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Веч. Одесса. – 2010. – 20 мая.
- 714.Лубчак В. Михайло Комаров: спроба спротиву: заборона південноукраїнських альманахів «Розмова» та «Запомога» – як

наочна «методичка» для російських цензорів // День. – 2015. – 17–18 квіт. – С. 21.

715.Лукич В. Дрібні вістки. Література / Василь Лукич // Зоря. – 1892. – Ч. 9. – С. 178. – *Із змісту*: Про літературну спадщину В. Мови розповідь М. Комаров у наступному номері «Зорі». – С. 178.

716.Лукич В. Дрібні вістки. Література і штука / Василь Лукич // Зоря. – 1891. – Ч. 18. – С. 360. – *Із змісту*: М. Комаров готує до друку повне видання творів С. Руданського. – С. 360.

717.Лукич В. Хроніка : з поля літератури, штуки, науки, театру, музики і т.і. / Василь Лукич // Зоря. – 1895. – Ч. 17. – С. 340. – *Із змісту*: Видання творів С. Руданського М. Комаровим і А. Кримським. – С. 340.

718.Максим'юк Т. Чикаленко Євген Харлампович : [зокрема про М. Комарова] // Муза. – 1992. – 3 апр. – С. 6 : фот. – (Одесика персоналія).

719.Максим'юк Т. «Шевченкіана» Михайла Комарова // Думська площа. – 2007. – 16 трав. – С. 4 : фот.

720.Маслакова Н. Історія бібліотек та історичних бібліотечних збірань України на сторінках журналу «Бібліотечний вісник» (1993–2003) : [про розвідку Г. Д. Зленка «Михайло Комаров та його бібліотека»] // Бібл. вісн. – 2004. – № 2. – С. 40, 48.

721.Медведев В. З когорти знаменитих одеситів : [зокрема висловлювання І. Липи про М. Комарова] // Одес. ун-т. – 2005. – № 2 (берез.). – С. 9.

722.Мельник В. Призабуте ім'я земляка // Зоря. – 1988. – 20 верес.

- 723.Микита, ієромонах (Кожин М.) Національна книгозбірня // Нові шляхи. – 1919. – 16 берез. (№ 5). – С. 3.
- 724.Микита, ієромонах (Кожин М.). Одеська Українська книгозбірня та читальня // Боротьба. – 1919. – 18 трав.
- 725.Миколок В. В Українській бібліотеці: [зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Шквал. – 1929. – № 12. – С. [5]: іл.
- 726.Милосердна О. До друзів, до Чорного моря: з нагоди 155-річчя від дня народження великого Каменяря: [зокрема, новину про приїзд І. Франка до Одеси на шпальтах «Одесского листка» подав М. Комаров] // Чорномор. новини. – 2011. – 3 верес.
- 727.Мисечко А. Видавець та поширювач української книги з Одеси // Думська площа. – 2007. – 23 листоп. – С. 4–5.
- 728.Мисечко А. До традиції святкування шевченківських днів в Одесі: [є посилання на М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2000. – 7 берез. – С. 1.
- 729.Мисечко А. Дослідник історії України: одеські зв'язки В. Б. Антоновича: [згадка про М. Комарова, який під час обговорення рефератів не дав втрутитись чиновнику канцелярії одес. генерал-губернатора; чиновник написав донос] // Чорномор. новини. – 1992. – 11 квіт.
- 730.Мисечко А. Народився байкар: до історії вшанування пам'яті Степана Руданського: [згадано М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2014. – 23 жовт. – С. 3.
- 731.Мисечко А. «Твоїм слідом, Тарасе, всі ми підемо»: вшанування пам'яті Тараса Шевченка одеситами у ХІХ – на початку ХХ ст.: [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2014. – 8 берез.

732. Мисечко А. Щоб рідне слово розправило крила: Одеса у боротьбі за відміну заборон на українську мову : [зокрема про «Словарь російсько-український» та про перевидання роману П. Куліша «Чорна рада»] // Чорномор. новини. – 2014. – 26 квіт. – С. 7.

733. Михайло Комаров : [огляд праць М. Комарова з шевченкознавства] // Нова Буковина. – 1913. – 27 серп. (№ 63).

734. Мої знайомства з деякими українськими діячами : [зокрема з родиною Комарових] / подала Ганна Берло // Україна. – 1929. – Кн. 33 (берез.-квіт.). – С. 92–101.

735. Музичко О. Голос одеського просвітянина лунав у Галичині // Слово Просвіти. – 2005. – 27 жовт.–2 листоп. (ч. 43). – С. 4.

736. Музичко О. Забутий український рід. Смоленські: острівець генетичної пам'яті, який поєднав Крим, Київ та Одесу : [зокрема про М. Комарова] // День. – 2011. – 16-17 груд. – С. 21.

Спонукаючи Л. Смоленського до написання історії України, М. Комаров подарував йому шоколадний торт у формі книжки, на обкладинці якої було написано: «История Малороссии. Т. 1».

737. Музичко О. Місто самостійників: інтелектуальна прогулянка Одесою, котра, попри всі міфи, належала до найбільш самостійницьких осередків Українського руху : [зокрема про меморіальну дошку на домі, в якому мешкав М. Комаров] / записала М. Томак // День. – 2011. – 1–2 лип. – С. 14–15.

738. На ниві письменства й науки : [про обрання Г. Д. Зленка дійсним членом Наук. т-ва ім. Т. Шевченка; згадується також М. Комаров, який теж був членом НТШ] // Чорномор. новини. – 2006. – 14 груд. – Без підпису.

739. Народна література на Україні : [зокрема про кн. М. Комарова] // Зоря. – 1883. – Ч. 20. – С. 319.
740. Неизвестная биография Шевченка : [про роботу М. Комарова над складанням біографії Шевченка] // Веч. Одесса. – 1974. – 24 янв. – Без підпису.
741. Нетребский В. Жуковского улица : [про будинок, в якому мешкала родина Комарових] // Юг. – 1996. – 14 дек. – С. 5. – (Одессика).
742. Ніковський А. [Огляд бібліогр. праць М. Комарова] // Рада. – 1913. – № 180.
743. Ніковський А. В. Г. Д. Саливон : (спогади) : [зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Бібл. вісті. – 1927. – № 3 (16). – С. 107.
744. Ніковський А. Старе покоління // Рада. – 1913. – № 180.
745. Одеська українська книгозбірня та читальня // Боротьба. – 1919. – 18 трав.
746. Одеське видання «Чорної ради» : [про ініціювання М. Комаровим випуску роману П. Куліша та труднощі, з якими він зіткнувся] // Чорномор. комуна. – 1989. – 11 серп. – Підпис: АП «Чорномор'я».
747. Олійників О. Брат і сестра : до 130-річчя Михайла Косача : [згадка про відвідини М. Косачем родини М. Комарова] // Думська площа. – 1999. – 4 черв. – С. 8.
748. Олійників О. Співець козацької волі : [про М. Комарова] // Друг читача. – 1989. – 15 квіт. – С. 5.
749. Олійників О. Шляхом Одеської громади : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. комуна. – 1991. – 25 жовт.

750.Омельчук В. Національна бібліографія України : тенденції розвитку, проблеми розробки // Бібл. вісн. – 1995. – № 5. – С. 1–3.

751.Островська Г. Про мову одеситів і не тільки : [зокрема про М. Комарова] // Слово Просвіти. – 2011. – 8–14 груд. (ч. 49). – С. 10 ; 15–21 груд. (ч. 50). – С. 10.

752.Отчет о судебном заседании острогожского съезда мировых судей, 3 февраля 1868 года, по делу о нанесении оскорбления солдаткою Анисьею Зайцевой поручице Марье Кудревич : [захисником А. Зайцевої був кандидат на судові посади М. Комаров] // Харьков. губ. ведомости. – 1868. – 9 апр. (№ 37).

753.Патока В. Дослідження спадщини українських бібліографів : історія та сучасність : [зокрема про М. Комарова] // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 1. – С. 21–23.

754.Пилипчук Р. «...Тут треба любові, а вона у Вас є» : до 75-річчя письменника і культуролога Григорія Зленка : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2009. – 7 листоп. – С. 7 : фот.

755.Пісні з архіву Михайла Комарова / передм. Г. Зленка // Нар. творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 77. – *Зміст*: Ластівочка пролітає; Ой виорю нивку; Не сідай коло мене.

756.Погребенник Ф. Життя і смерть Євгена Чикаленка : [зокрема про М. Комарова] // Рада. – 1991. – 30 верес.

757.Подкупко Т. У рукописному фонді відділу рідкісних видань і рукописів ОДНБ ім. М. Горького : [зокрема про особистий фонд М. Комарова] // Думська площа. – 2006. – 28 лип. – С. 6.

758.Поповський А. Зерном любові : невідомі сторінки життя письменника-земляка : [про М. Комарова] // Зоря. – 1990. – 5 трав.

759.Потерянная рукопись : [про перший переклад на укр. мову драми Л. М. Толстого «Власть тьмы», здійснений М. Комаровим (1887)] // Лит. россыпь. – 1980. – № 17. – С. 24.

760.Похила Л. Пожертва на вітар свого храму – України : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2001. – 27 лип. – С. 6.

761.Прісовський Є. Трудна, але чесна пора : письменникові Григорію Зленку – сімдесят : [зокрема про родину Комарових] // Одес. вісті. – 2004. – 6 листоп. – Фот.

762.[Про переклад М. Комаровим драми Л. Толстого «Власть тьмы» на укр. мову та згоду автора на її постановку в укр. театрі] // Буковина. – 1896. – 13 (25) січ. (№ 10).

763.[Про реферат М. Комарова «Про кобзарів і кобзарські думи» в Одес. клубі] // Рада. – 1911. – № 190.

764.Пупченко В. Невтомний трудівник // Степова зоря. – 1973. – 14 серп. ; Прапор юності. – 14 серп.

765.Пупченко В. Слово про земляка // Прапор юності. – 1969. – 18 листоп.

766.«Редакція одержала: від М. Комарова (з Одеси) 5 крб. на те, щоб на сі гроші Редакція посилала в 1909 році «Рідний край» і «Молоду Україну», якому-небудь неспроможному українському учителеві або учительці. Посилатимем ті видання учительці, в Вороніжську губернію : повідомлення від неї пришлемо д-ві Комарову» // Рідний край. – 1908. – № 45. – С. 15.

767.Ресент О. Модерна українська нація : зародження, формування й утвердження : [є згадка про М. Комарова] // Слово Просвіти. – 2013. – 25 квіт.–1 трав. (ч. 17). – С. 10.

768.Рябінін-Скляревський О. М. Ф. Комаров як культурний одеський діяч 1888–1913 рр. // Україна. – 1929. – Кн. 38 (груд.). – С. 40–49.

769.Рябінін-Скляревський О. Український друк і комітет цензури закордонної 1890-х років : [зокрема про заборону зб. «Розмова» і «Запомога» та «Словаря російсько-українського»] // Літ. архів / Ін-т Тараса Шевченка. – 1930. – Кн. 1/2. – С. 221–236.

770.Семенюк О. На день Незалежності – в Одесу... : [зокрема про М. Комарова] // Слово Просвіти. – 2013. – 5–11 верес. (ч. 35). – С. 6.

771.Сисін Ю. «Дозволено як виняток» : [про вихід друком брошури «Розмова про сільське господарство. Чорний пар, плодозміни і сіяна трава» Є. Чикаленка, зокрема про участь М. Комарова в її виданні] // Чорномор. новини. – 2006. – 16 лют.

772.Скрипкіна О. Чиї ми діти? : [про книгу Г. Д. Зленка «Лицарі досвітніх вогнів», є згадка про М. Комарова] // Слово Просвіти. – 2016. – 18–24 трав. (ч. 20). – С. 7.

773.Слабченко М. Про те ж : [бібл. питання в Одесі і укр. інтелігенція] / Михайло Дейнека // Вільне життя. – 1918. – 23 (10) лип. (№ 89). – С. 1.

774.Слабченко М. Про українську бібліотеку в Одесі / Михайло Дейнека // Вільне життя. – 1918. – 11 серп. (29 лип.) (№ 106). – С. 1–2.

775.Славинській М. Видання «Благотворительнаго общества изданія общепольных и дешевых книг» : [зокрема про кн. М. Комарова «Оповідання про Антона Головатого» та «Оповідання про Богдана Хмельницького»] // Мир Божий. – 1903. – № 4. – С. 114–115. – (Народныя изданія).

776.Солодова В. Панству Комаровых – с уважением : [про родину Комарових та дружні стосунки з нею співачки С. Крушельницької у 1896–1897 рр.] // Одес. вестн. – 1994. – 5 февр. – С. 7 : портр.

777.45-ті роковини Т. Г. Шевченка : [зокрема про виступ М. Комарова з доп. і читанням «Перебенді»] // Вісті. – 1906. – 21 марта (№ 4/5). – С. 3.

778.Сороковська С. Перший український бібліограф // Вітчизна. – 1964. – № 9. – С. 217–219.

779.Спогади Кесаря Білиловського / публ. І. Заславський ; комент. С. Захаркін // Київ. старовина. – 2000. – № 1. – С. 134–152 ; № 2. – С. 84–102 ; № 3. – С. 118–145.

780.[«Стара Громада» надумала випустити нові видання російсько-українського словника М. Уманця і А. Спільки та українсько-російського словника Б. Грінченка] // Книгар. – 1918. – Ч. 8. – С. 479. – (Видавнича хроніка).

781.Сторожук Л. Тарас Шевченко і Одеса : урок-дослідження з елементами мультимедійної презентації та театралізації : [зокрема про М. Комарова] // Дивослово. – 2012. – № 3. – С. 35 : фот.

782.Судьба одной библиотеки : [про відновлення меморіальної бібліотеки М. Комарова] // Веч. Одесса. – 1983. – 10 авг. – («Черноморье»).

783.Суховецький М. Альбом з двома обкладинками : [«Одещина – Шевченкові», зокрема про створення М. Комаровим власної друкованої шевченкіани] // Думська площа. – 2006. – 18 серп. – С. 2.

784.Суховецький М. «Говоріть, Маргарито Юрїівно...» : [правнучка М. Комарова] // Думська площа. – 2006. – 6 січ. – С. 2, 7.

785. Суховецький М. Є багато начальної роботи : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2003. – 12 верес. – С. 5.
786. Суховецький М. Коли народився меценат: другий побут Євгена Чикаленка в Одесі : [зокрема про зустріч з М. Комаровим] // Чорномор. новини. – 2011. – 1 груд.
787. Суховецький М. Тут треба любові : [зокрема про дослідження Г. Д. Зленком життя та творчості М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2011. – 19 трав.
788. Суховецький М. Українська книжка з Одеси : [каталог укр. книжок видавця Є. Фесенка; зокрема про М. Комарова] // Золото слів. – 2007. – № 1–10. – С. 25.
789. Танана Р. Палкий шанувальник великого Кобзаря : [йдеться про педагога, публіциста, просвітника В. С. Гнилосирова, є згадка про М. Комарова] // Дзвін. – 2011. – Чис. 3. – С. 121.
790. Танана Р. Подвижницьке життя Василя Степаненка : до 150-річчя від дня народження : [згадано про М. Комарова] // Дзвін. – 2011. – Чис. 11–12. – С. 125.
791. Тетенко М. В. Сохранение книжных фондов ОГНБ им. М. Горького : [зокрема про архів та бібліотеку М. Комарова] // Ист. память. – 2000. – Вып. 2. – С. 47–48.
792. Трохліб В. Меценат : штрихи до портрета Є. Чикаленка : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 1998. – 17 черв. – С. 6.
793. Трохліб В. «Не вмирає душа наша...» : [до 152-річчя перепоховання Кобзаря на Чернечій горі, зокрема про М. Комарова] // Одес. вісті. – 2013. – 23 трав. – С. 9.

794. Устіннікова О. Роль журналів «Киевская старина» та «Україна» у розвитку української персональної бібліографії : [зокрема про М. Комарова] // Вісн. Кн. палати. – 2013. – № 3. – С. 34–37.

795. Филипович П. [Бібліотека М. Комарова, що свого часу була перетворена на Національну Одеську бібліотеку під керівництвом сина покійного, Б. М. Комарова, тепер передана до Одеської Громадської Бібліотеки як окремий український відділ; між іншим туди ж передана і надзвичайно цінна картотека праці покійного М. Ф. «Національна українська бібліографія»] // Бібл. вісті. – 1923. – № 3. – С. 53. – (Хроніка).

796. Хмарський В. М. Грушевський і одеські науковці : [М. Ф. Комаров, О. І. Маркевич, І. А. Линниченко] / В. М. Хмарський, Л. Г. Белоусова // Архіви України. – 1996. – № 1/3. – С. 61–68.

797. Цапко О. Політична спрямованість діяльності «Просвіт» наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 9–12.

798. Чабан Ю. З історії української бібліотечної справи в Одесі : [зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Думська площа. – 2007. – 28 верес. – С. 3 : іл.

799. Швидько Г. К. Михайло Комаров і Катеринославщина // Бористен. – 2003. – № 3. – С. 8–11. – Додатки: Листи Д. І. Дорошенка, В. О. Корнієнка, М. К. Ємця до М. Ф. Комарова / ОДНБ ім. М. Горького. – Ф. 28. – Спр. 2. – Арк. 79, 80 ; Спр. 3. – Арк. 103, 103–104, 105, 1–2.

800. Шеваров Д. Тетрадь «Снежная королева» : [про родини Комарових, Сидоренків, Волянських; про рукопис Б. Комарова з версією інсценізації казки Г. Х. Андерсена «Снігова королева»] // Первое сентября. – 2005. – 27 дек. (№ 88). – (Домашний архив).

801. Январський А. «Твір має ті самі незручності...»: (нові невідомі архівні матеріали про Т. Г. Шевченка): [зокрема про рукопис М. Комарова «Про життя и песни Кобзаря Т. Г. Шевченко», видання якого заборонив С.-петерб. цензур. комітет в 1881 р.] // Вісті. – 1938. – 21 листоп. – С. 3.

802. Ясинський М. І. Бібліографія на Радянській Україні в 1927 р. : [автор пише про те, що у праці науковця М. Возняка є вказівки на джерела для характеристики М. Комарова як укр. бібліографа, а також подано його листи до різних осіб] // Журн. бібліотекознавства та бібліографії. – 1929. – № 3. – С. 71-82.

803. Ясинський М. Бібліографія на Радянській Україні в 1928 р. : [зокрема про підготовку до вид. 2-го тому «Записок» Укр. бібліогр. т-ва в Одесі, присвяч. М. Комарову] // Журн. бібліотекознавства та бібліографії. – 1930. – № 4. – С. 34–44.

804. Ясинський М. До діяльності Михайла Комарова // Бібліогр. вісті. – 1927. – № 4. – С. 12–15.

805. Ясинський М. До характеристики М. Ф. Комарова як бібліографа // Україна. – 1929. – Кн. 38 (груд.). – С. 65–73.

806. Ясинський М. Індивідуальна бібліографія // Літ.-наук. вістн. – 1930. – № 1. – С. 23–47.

807. Ясинський М. І. Михайло Комаров – бібліограф : (з минулого укр. бібліогр.): [огляд бібліогр. матеріалів у фонді М. Ф. Комарова] // Рад. літературознавство. – 1965. – № 11. – С. 24–28.

808. Ясинський М. Шевченківська бібліографія та її завдання : [огляд шевченківських бібліографій, зокрема М. Комарова] // Україна. – 1930. – Кн. 40 (берез.-квіт.). – С. 117–118. – (В 69-ті роковини Т. Шевченка).

809.ДАОО. Ф. 2. – Оп. 1. – Д. 3051. – Л. 1,4 [про засвідчення підписів нотаріусів та ін. посадових осіб, зокрема М. Ф. Комарова].

810. ДАОО. Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 1–92.
ДАОО. Ф. 9-9. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 71.
ДАОО. Ф. 9. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 38.

811.ОННБ РКП 28/32 ед. хр. 511. Невзорова О. М. Ф. Комаров і одеська «Просвіта». – 11 с.

Під час його похорону на вікнах (на плакатах) від студентства ... слова: «Вічна пам'ять старому дубу!; «Хай поростуть подібні йому з молодіх ростків!»

812.ОННБ РКП 28/33 ед. хр. 512. Курганський І. Михайло Федорович як бібліограф. – 13 с.

813.ОННБ РКП 28/34 ед. хр. 513. Офіційні листи і запрошення (1903–1912). – 6 с.

814.ЦДІА України. Ф. 385, оп. 1, спр. 2059, арк. 37, 59.

815.ЦДІА СРСР в Ленінграді. Ф. 776, оп. 20, од. зб. 222, арк. 226, 227 [одна із скарг Комарова, з якою він звернувся до МВС стосовно затримки цензурою збірника «Запомога»].

ЗВ'ЯЗКИ М. Ф. КОМАРОВА З ВИДАТНИМИ ДІЯЧАМИ ЛІТЕРАТУРИ, КУЛЬТУРИ, НАУКОВЦЯМИ. ЛИСТУВАННЯ

816. Автографи Михайла Грушевського : [зокрема про листування М. Грушевського з М. Комаровим] // Чорномор. комуна. – 1991. – 11 жовт. – С. 3. – Підпис: АП «Чорномор'я».

817. Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу : [листи другої половини ХІХ – поч. ХХ ст.] / упоряд. А. Жуковський ; відп. ред. П. Сохань ; Ін-т укр. археографії НАН України. – Київ, 1994. – С. 127.

818. Василюк О. Д. Листи Агатангела Кримського до Володимира Гнатюка : [зокрема про М. Комарова] // Сходознавство. – Київ, 2005. – Вип. 29/30. – С. 24–41. – Те саме // Агатангел Кримський : нариси життя і творчості / відп. ред. О. Д. Василюк [та ін.]. – Київ, 2006. – С. 499–516.

819. «...Віддати зумієм себе Україні» : листування Трохима Зінківського з Борисом Грінченком / вступ. ст., археогр. передм., упорядкування, комент., прим., підгот. текстів., покажчики, додатки, добір іл. матеріалу С. С. Кіраля ; передне слово А. Погрібного. – Київ ; Нью-Йорк : Укр. Вільна Академія наук у США, 2004. – С. 5, 9, 12, 19, 23, 26, 27, 31, 32, 36, 41, 43, 44, 45, 49, 51, 65, 76, 82, 84, 86, 108, 111, 129, 145, 148, 151, 155, 167, 171, 175, 176, 178, 179, 180, 182, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 201, 202, 203, 206, 207, 213, 214, 216, 219, 224, 226, 229, 231, 232, 234, 240, 241, 243, 249, 250, 251, 253, 258, 267, 268, 269, 272, 273, 278,

279, 281, 282, 285, 289, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 301, 302, 303, 304, 306, 311, 312, 313, 314, 317, 322, 334, 391, 404, 419, 428, 466.

820. Гончарук Т. Листи Євгена Чикаленка до Михайла Комарова 1900–1901 рр. : діалог двох провідників українського руху на зламі століть / Т. Гончарук, А. Лажешник // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення : до 150-річчя з дня народж. Є. Х. Чикаленка : зб. наук. пр. / редкол.: О. Бачинська [та ін.]. – Одеса, 2012. – С. 23–34.

821. Гуменюк М. З архіву М. Ф. Комарова : [про листи В. Александрова, К. Білиловського, Я. Жарка, М. Михальчука, М. Чернявського, Я. Щоголева до М. Комарова] // Архіви України. – 1968. – № 1. – С. 28–35.

822. Гуменюк М. Лист Миколи Вороного до М. Ф. Комарова : [у листі наведений список діячів укр. театру, який у подальшому був включений до бібліогр. праці про укр. драматургію] / вступ. ст. і публ. М. Гуменюка] // Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 59–62.

823. Дзьобан О. Листи А. Ю. Кримського до В. М. Гнатюка / О. Дзьобан, Я. Полотнюк // Жовтень. – 1971. – № 1. – С. 128–134. – *Із змісту*: Лист від 27.ІІІ.1901, М[осква] : [зокрема з проханням надіслати «Гумористично-ілюстрований календар» М. Комарова].

824. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького : [в 6 вип.] / упоряд.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник ; вступ. ст. С. В. Амбросимової, А. І. Перкової ; передне слово Б. Т. Карапиша. – Дніпропетровськ : Гамалія, 1997–2012.

Вип. 1 : Листи вчених до Д. І. Яворницького. – 1997. – 888 с. – *Із змісту*: Листи М. Ф. Комарова. – С. 260–265; Згадки про М. Комарова. – С. 127, 614, 723, 728, 739, 809.

Вип. 2 : Листи діячів культури до Д. І. Яворницького. – [Дніпропетр. кн. друк.], 1999. – 460 с. – *Із змісту*: Згадки про М. Комарова. – С. 59, 67, 102, 120, 204, 336, 346, 390.

Вип. 3 : Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького. – АРТ-Прес, 2005. – 740 с. – *Із змісту*: Згадки про М. Комарова. – С. 534, 653, 671.

Вип. 4 : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – АРТ-Прес, 2005. – 500 с. – *Із змісту*: Листи до М. Ф. Комарова. – С. 79-83; Згадки про М. Комарова. – С. 394, 400, 441–442.

825.Зеров М. Листи Я. І. Щоголева до М. Ф. Комарова (1881–1882) // Українське письменство / М. Зеров ; упоряд. М. Сулима ; післямова М. Москаленко. – Київ, 2003. – С. 767–770. – *Те саме* // Україна. – 1930. – Кн. 39 (січ.–лют.). – С. 146–157.

826.Зіньківський Т. Листи до Михайла Комарова / вступ, підгот. текстів і комент. С. Кіраля // Слово і час. – 2002. – № 9. – С. 61-65.

827.Зленко Г. Д. В оточенні Михайла Коцюбинського : [зокрема про листування М. Комарова з О. Урсин-Німцевичем (філоксерист)] // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 100–108.

828.Зленко Г. Д. І. Яворницький і М. Ф. Комаров // Регіональне і загальне в історії : тези міжнар. наук. конф., присвяч. 140-річчю від дня народж. Д. І. Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археол. з'їзду. Дніпропетровськ, 8–11 листоп. 1995 р. : [листувались у 1897–1906 рр.]. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 16–18. – *Те саме* // Кур'єр Кривбасу. – 1996. – № 59/60 (серп.). – С. 32–33 ; Крим. світлиця. – 2000. – 17 листоп. – С. 19. – (Джерела).

829.Зленко Г. Д. Докір з долини : [вступ. ст. і публ. листа мешканця Ялти К. Войтенка до М. Комарова] // Крим. світлиця. – 1994. – 23 квіт.

830.Зленко Г. Д. З епістолярію Федора Вовка : [вступ. ст. і публ. листа Ф. К. Вовка до М. Ф. Комарова від 16 лип. 1897 р.] // Чорномор. новини. – 1992. – 30 січ.

831.Зленко Г. Д. ...І не заніс на той світ неспланичених боргів : [про історика і краєзнавця В. І. Василенка та його листування з М. Комаровим] // Полтав. думка. – 1995. – 7 лип.

832.Зленко Г. «Із пасти зуавни...» : [про листи Д. І. Яворницького до М. Комарова стосовно своїх праць «По слідах запорожців» та «Максим Микитович Вітряк»] // Вітчизна. – 1964. – № 11. – С. 218.

833.Зленко Г. Д. Лист з Кубані : [лист бібліографа В. С. Шамрая до М. Комарова] // Подорож у минуле : розповіді про пошуки і знахідки / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2010. – С. 177–179. – Те саме // Веч. Одесса. – 1995. – 30 сент. – (Далекое – близкое).

834.Зленко Г. Листи Михайла Грушевського : [вступ. ст. і публ. 8 листів історика до М. Комарова у фондах ОДНБ ім. М. Горького] // Чорномор. комуна. – 1991. – 15 жовт. (Відродження : спец. вип. газ.). – С. 4–5.

835.[Зленко Г. Д.] Михаил Грушевский пишет в Одессу : к 125-летию со дня рождения ученого : [зокрема про листування М. Грушевського з М. Комаровим] // Гласность. – 1991. – 29 сент. – С. 5. – Підпис: АП «Черноморье».

836.Зленко Г. Нездійснений намір : [публ. листа П. П. Гулака-Артемовського до М. Комарова про збирання коштів для впорядкування могили Т. Шевченка] // Черкас. правда. – 1963. – 3 серп.

837.Зленко Г. Одесское издание Кулиша : к 170-летию со дня рождения писателя : [зокрема про листи й документи М. Комарова, що зберігаються у фондах ОДНБ ім. М. Горького] // Веч. Одесса.

– 1989. – 10 авг. ; Чорномор. комуна. – 11 серп. ; Сіл. вісті. – 17 серп. ; Знамя комунізму. – 7 сент. – Без підпису.

838.Зленко Г. Д. Побачення з Одесою : [С. О. Єфремов в Одесі; про його листування з М. Ф. Комаровим] // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 209-212.

839.Зленко Г.Д. Рядки про Коцюбинського : [про листування поета, педагога і земського діяча М. Чернявського з М. Комаровим] // Нетлінне / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1968. – С. 145–151. – Те саме // Вітчизна. – 1965. – № 6. – С. 218–219. – Назва: Невідомі рядки про Коцюбинського.

Відгук: Охріменко О. Г. Рядки про Коцюбинського // Десн. правда. – 1968. – 27 груд.

840.Зленко Г. Д. Три листи Фотія : [листи Фотія Красицького до М. Комарова] // Шевченків край. – 1973. – 9 жовт.

841.Зленко Г. Д. Чотири листи Миколи Міхновського : штрихи до портрета ідеолога державної самостійності України : [листи до М. Комарова] // Крим. світлиця. – 1996. – 25 верес. ; Чорномор. новини. – 25 верес.

842.Зленко Г. Д. Ще про Льва Толчинського : [про одного з кореспондентів (з Сімферополя) М. Комарова, перекладача, за фахом лікаря, псевд. Левко Товкач] // Крим. світлиця. – 1997. – 15 берез. – С. 3.

843.Кіраль С. «Апостол молоді України» (Т. Зінківський та його доба – в листуванні з М. Комаровим і Б. Грінченком) // Слово і час. – 2002. – № 9. – С. 52–60.

844.Кірієнко О. Листи представників родини Старицьких до Михайла Комарова як проспографічне джерело // Матеріали VI Наукового семінару «Роль визначних особистостей – митців,

діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.» [15 груд. 2010 р.]. – Київ, 2011. – С. 185–197.

845. Кропивницький М. Твори. В 6 т. Т. 6 / М. Кропивницький. – Київ : Дежвидав худож. літ., 1960. – 671 с.

Листи до М. Ф. Комарова:

29 квітня 1882 р., Єлисаветград. Прохання перед-
платити журнали «Зоря» та «Киевская старина». –
П.¹ 25;

13 червня 1882 р., хутір Андріївка. Прохання знайти
номер газ. «Новороссийский телеграф», в якому було
надруковано твір Кропивницького «За сиротою й бог
з калитою». – П. 27;

11 вересня 1882 р., Єлисаветград. Знову просить
знайти згаданий раніше номер газ. «Новороссийский
телеграф»; висловлює обурення щодо затримки ви-
дання його кн.; повідомляє про своє перебування в
Одесі. – П. 28;

5 лютого 1883 р., Харків. Прохання якнайшвидше
надіслати його книги «Дай серцеві волю», «Неволь-
ник», «Глитай». – П. 29;

21 лютого 1900 р., Одеса. Просить вибачення за те,
що не зміг попрощатися перед від'їздом з Одеси. –
П. 124;

2 жовтня 1906 р., хутір Затишок. Про твори, повер-
нені цензурою, та родинні будні. – П. 151.

846. Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко ; авт.-упоряд., передм.,
прим. і комент., іл. матеріал Р. М. Скорульська. – Київ : Муз.
Україна, 2004. – 680 с. : іл.

¹ Тут і далі: П. (п.) – позиція.

Листи до М. Ф. Комарова:

16 травня 1886 р., Київ. Про сприяння публікації книжки М. Комарова, можливо, йдеться про «Бібліографічний покажчик матеріалів для вивчення життя і творів Т. Г. Шевченка». – С. 168 ; прим.: с. 523;

23 жовтня [18]91 р., Київ. Відповідь на запитання М. Комарова, зокрема про твори, надруковані в часописах «Дзвінок» та «Зоря», про упорядкування могили І. П. Котляревського тощо. – С. 196–197 ; прим.: с. 532;

15 січня 1893 р., Київ. Прохання надіслати рецензії одеських часописів на його хорові концерти. – С. 210–211 ; прим.: с. 535;

[20 січня 1893 р., Київ]. Про свої стосунки з М. К. Садовським. – С. 211–213 ; прим.: с. 535;

27 січня 1893 р., [Київ]. Про повернення у Київ психологічного етюдю «Івашко» та віршів Д. В. Романової. – С. 213 ; прим.: с. 535;

[21 лютого [18]93 р., Київ]. Про намір М. Й. Микешина ілюструвати «Кобзар» Т. Г. Шевченка і видати його окремими випусками в Парижі. – С. 216 ; прим.: с. 536;

31 січня [18]94 р., Київ. Про упорядкування могили Л. І. Глібова, виставку з нагоди 100-річчя повстання під проводом Т. Костюшка, клопотання Б. Д. Грінченка щодо видання творів Глібова у Чернігові. – С. 227–228 ; прим.: с. 539;

20 травня [18]94 р., Київ. Прохання надіслати портрети і рукописи П. П. Сокальського й П. І. Ніщинського. – С. 231 ; прим.: с. 540;

8 травня [18]95 р., Київ. Прохання повідомити про можливість перебування на лимані. – С. 242 ; прим.: с. 543;

18 травня 1895 р., Київ. Про можливість усією родиною побувати в Одесі. – С. 242–243 ; прим.: с. 543;

11 липня [18]95 р., Київ. Про можливість зупинитись у Комарових на час лікування на лимані. – С. 244 ; прим.: с. 543;

11 грудня [18]95 р., Київ. Про створення при редакції «Киевской старины» складу українських та російських книжок. – С. 249–250 ; прим.: с. 544;

12 серпня 1897 р., [Київ]. Висловлює розчарування з приводу зустрічі з М. Комаровим, що не відбулась. – С. 271 ; прим.: с. 550;

17 листопада [18]98 р., Київ. Про святкування 100-річчя «Енеїди» І. П. Котляревського. – С. 282 ; прим.: с. 553–554;

1 жовтня 1899 р., Київ. Про видання роману П. О. Куліша «Чорна рада». – С. 297–298 ; прим.: с. 558;

18 травня 1900 р., Київ. Відповідь на запрошення на весілля доньки М. Комарова Віри та на відкриття Бердичівської чоловічої прогімназії. – С. 302–303 ; прим.: с. 559;

8 листопада 1903 р., Київ. Про підготовку до видання «Бібліографічного покажчика творів Миколи Лисенка», складений М. Комаровим. – С. 376 ; прим.: с. 576;

7 червня 1904 р., Київ. Про видання в Одесі коштом Ю. Ф. Фесенка «Українського співаника», в якому без дозволу М. В. Лисенка надруковано його пісні. – С. 385 ; прим.: с. 579;

22 квітня 1905 р., Київ. Про тогочасні події та збірник поезій Г. М. Комарової. – С. 396 ; прим.: с. 583;

2 серпня 1906 р., Київ. Про читання курсу історії української драми в школі М. В. Лисенка та про чергове нелегальне зібрання представників української громади. – С. 402 ; прим.: с. 585;

21 грудня [19]06 р., Київ. Подяка за подаровану йому працю М. Комарова «Українська драматургія». – С. 414 ; прим.: с. 586–587;

20 жовтня 1907 р., Київ. Про замовлення видання нот у друк. Фесенка. – С. 420 ; прим.: с. 590.

Листи до:

М. П. Драгоманова. 12 жовтня 1876 р., Київ. Про останні популярні брошури М. Ф. Комарова (Комаря). – С. 114 ; прим.: с. 504–505;

Г. І. Маркевича. 7 червня 1882 р., Канів. Згадка про брошуру М. Комарова «Про комах, – яка од їх користь або шкода в господарстві». – С. 154 ; прим.: с. 516–517;

Ф. С. Красицького. 16 червня 1892 р., Знаменка. Про допомогу М. Комарова Красицькому, який заслаб, перебуваючи в Одесі. – С. 201–202 ; прим.: с. 533;

Ф. С. Красицького. 23 червня 1892 р., Знаменка, Орлова Балка. Згадка про М. Комарова. – С. 202–203 ; прим.: с. 533;

О. П. Косач (Олена Пчілка). 20 січня 1894 р. Про поради М. Комарова стосовно підготовки словника. – С. 226 ; прим.: с. 538;

О. М. Куліш (Ганна Барвінок). 11 вересня 1899 р., Київ. Згадка про М. Комарова, з яким не довелося зустрітись у Києві. – С. 293 ; прим.: с. 557;

О. М. Куліш (Ганна Барвінок). 15 вересня [18]99 р., Київ. Про можливість видання М. Комаровим «Чорної ради» П. О. Куліша. – С. 294 ; прим.: с. 557.

847.Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко ; упорядкування, прим. та комент. О. Лисенка ; вступ. ст. М. Рильського ; заг. ред. Л. Кауфман. – Київ : Мистецтво, 1964. – С. 145, 159, 196, 197 168, 196, 197, 201–203, 215–218, 222, 223, 235, 236, 239, 250, 251, 253, 261, 262, 285, 288 (портр. М. Комарова), 299, 300, 312, 313, 315, 316, 322, 323, 382, 387, 388, 394, 395, 399, 405.

848.[Листи Ганни Барвінок до М. Ф. Комарова] [7 листів 1898–1908 рр.] / публ. З. Першиної та Л. Похилої ; вступ. ст. В. Сарбея // Київ. старовина. – 1994. – № 6. – С. 7–23.

849.Листи до М. Ф. Біляшівського // Видатні вчені Національної Академії наук України : особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Нац. б-ці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998) : путівник. – Київ, 1998. – С. 22.

850.Листи до С. О. Єфремова М. Ф. Комарова (4; 1904–1912) // Видатні вчені Національної Академії наук України : особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Нац. б-ці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998) : путівник. – Київ, 1998. – С. 46.

851.Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка / вступ. ст., підгот. тексту, комент. І. Старовойтенко // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ, 2007. – Т. 3. – С. 282–289.

852.Листування Михайла Грушевського / упорядкування, комент., вступ. ст. Г. Бурлака ; передм.: Л. Винар, М. Жулинський. – Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. – 399 с. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 1).

Про М. Комарова. – С. 112, 114, 164, 226, 311, 342, 376.

853.Листування Михайла Грушевського / ред. Л. Винар ; упоряд.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто : Укр. іст. т-во, 2006. – 718 с. : іл. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 3).

Про М. Комарова. – С. 75, 82, 89, 91, 128, 136, 202, 333, 422, 483, 488, 525, 532, 550, 615.

854.Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського і Івана Джиджори / упорядкування, авт. передм. і комент.: С. Панькова, В. Пришляк. – Київ ; Нью-Йорк : УІТ, ВД «Простір», 2008. – 552 с. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 4).

Про М. Комарова. – С. 128, 149, 152, 244, 308, 339, 434, 435, 510.

855.Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / упоряд.: І. Старовойтенко, О. Годійчук. – Київ ; Нью-Йорк : УІТ, ВД «Простір», 2010. – 296 с. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 5).

Про М. Комарова. – С. 17, 40, 43, 85, 94, 95, 99, 103, 109, 140, 141, 149, 187, 192, 196, 212, 214, 267.

856.Листування Михайла Грушевського. Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / упоряд. О. Мельник. – Київ ; Нью-Йорк : УІТ, 2012. – 640 с. – (Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 6).

Про М. Комарова. – С. 433, 618.

857.Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / упоряд.: Р. Дзюбан, Г. Сварник ; Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, від. іст. колекцій. – Львів, 2009. – 374 с. : іл.

Про М. Комарова. – С. 28, 29, 298, 317, 326, 327, 328, 355.

858.Музичко О. Лист ялтинця К. Войтенка до одесита М. Комарова – матеріал для дослідження соціальної бази українського національного руху на півдні України // Південний Захід. Одесика : іст.-краєзн. наук. альм. / голов. ред. В. А. Савченко. – 2012. – Вип. 13. – С. 239–246.

859. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів. У 10 т. Т. 10. Біографічні матеріали, статті та рецензії, фольклорні записи, листи / І. С. Нечуй-Левицький. – Київ : Наук. думка, 1968. – 587 с.

Листи до М. Ф. Комарова:

13 жовтня 1879 р., Кишинев. Огляд надрукованих творів Ів. Левицького та рецензії на них. – П. 11;

21 лютого 1884 р., Кишинев. Про посилку довіреності на клопотання в мирових установах. – П. 24;

10 грудня 1894 р., Київ. Перелік слів для внесення у словник та повідомлення про посилку тексту повісті «Не той став» з метою передачі одеському цензоріві. – П. 63;

7 листопада 1904 р., Київ. Про друкування книжок Ів. Левицького повною фонетикою (а не полуфонетикою). – П. 113;

25 жовтня 1911 р., Київ. Прохання надіслати книжку «Козаччина та український гетьман Богдан Хмельницький» для перевидання. – П. 150.

860. Погребенник Ф. Неопублікована спадщина Євгена Чикаленка : [зокрема про його листування та зв'язки з М. Комаровим] // Сучасність. – 1991. – Ч. 7/8. – С. 147–154.

861. Савчук В. А. До історії збирання і публікацій листів Лесі Українки : [до Комарових – Михайла Федоровича, Любові Болеславівни та їхніх доньок Маргарити і Галини] // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки. – 2007. – № 9. – С. 124–130. – (Серія «Філологічні науки»).

862. Світленко С. І. Українські інтелектуальні зв'язки Д. І. Яворницького в Наддніпрянщині дореволюційного періоду : [зокрема про його листування з М. Ф. Комаровим] // Наддніпрянська Україна: іст. процеси, події, постаті : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) [та ін.]. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 8. – С. 37.

863. Сиявський А. З публіцистичної діяльності В. Б. Антоновича. Листування з М. Ф. Комаровим (лютий 1889 – вересень 1901) // Вибрані праці / Антін Сиявський. – Київ, 1993. – С. 41–52. – Те саме // Син України. Володимир Боніфатійович Антонович : у 3 т. / упоряд.: В. Короткий, В. Ульяновський. – Київ, 1997. – Т. 2. – С. 162 ; те саме // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 79–87.

864. Слабченко Т. З листування М. Л. Кропивницького / Т. Слабченко. – [Одеса] : Держвидав України, 1927. – 91 с.

Листи до М. Ф. Комарова:

- 29 квітня 1882 р., Єлисаветград. – С. 76;*
- 13 червня 1882 р., хутір Андріївка. – С. 76–77;*
- 5 лютого 1883 р., Харків. – С. 78;*
- 21 лютого 1900 р., Одеса. – С. 79;*
- 13 листопада 1901 р., Одеса. – С. 79;*
- 2 жовтня 1906 р., хутір Затишок. – С. 79–81.*

865. Старицький М. Твори. В 8 т. Т. 8. Оповідання; Статті; Листи / М. Старицький. – Київ : Дніпро, 1965. – 750 с.

Листи до М. Ф. Комарова:

- [прибл. квітень 1892 р.], Київ. Про видання своїх творів. – П. 53;*
- [кінець листопада – початок грудня 1896 р.], Київ. Про святкування ювілею М. Л. Кропивницького в Одесі. – П. 83;*
- [друга половина червня 1897 р.], Київ. Про розгляд у суді справи з приводу звинувачення М. П. Старицького у плагіаті. – П. 85;*
- [жовтень, 1897 р.], Київ. Про справи у суді з приводу звинувачення М. П. Старицького у плагіаті. – П. 91;*
- [кінець березня – початок квітня 1898 р.]. Про судові справи з Б. Д. Грінченком. – П. 103;*
- [4 жовтня 1900 р.]. Про справи у суді з приводу звинувачення М. П. Старицького у плагіаті. – П. 118;*
- [жовтень 1900 р.]. Про справи у суді з приводу звинувачення М. П. Старицького у плагіаті. – П. 119;*

[січень 1903 р.]. Повідомлення про стан здоров'я. – П. 140;

[25 березня 1903 р.]. Про плани щодо видання своїх творів. – П. 143.

866. Старовойтенко І. Епістолярні зв'язки Євгена Чикаленка з українською Одесою (1892–1920 рр.) : [зокрема з М. Комаровим] // Євген Чикаленко в процесі українського націотворення : до 150-річчя з дня народж. Є. Х. Чикаленка : зб. наук. пр. / редкол.: О. Бачинська [та ін.]. – Одеса, 2012. – С. 3–5, 20, 21.

867. Старовойтенко І. М. Листи Д. Мордовця до Є. Чикаленка (1896–1898 рр.) : [зокрема згадка про лист під № 35627, адресований М. Комарову] // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів / редкол.: Л. А. Дубровіна (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 2003. – Вип. 8. – С. 256.

868. Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка до І. Липи : (на матеріалах Державного архіву Одеської області) : [у листі від 14 берез. 1903 р. є згадка про М. Комарова] // Слово і час. – 2005. – № 2. – С. 82.

869. Старовойтенко І. Листи Михайла Комарова до Євгена Чикаленка / вступ. ст., підгот. тексту, комент. І. Старовойтенко // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. – Київ, 2007. – Т. 3. – С. 282–322.

870. Старовойтенко І. Листування Євгена Чикаленка з Михайлом Комаровим: збереженість і тематика // Книжкові колекції, рідкісні видання та рукописи в сучасному науково-інформаційному просторі : матеріали конф., присвяч. 85-річчю музею книги Одес. держ. наук. б-ки ім. М. Горького (Одеса, 25–27 верес. 2007 р.) / упоряд. Т. Л. Подкупко ; відп. ред. О. Ф. Ботушанська. – Одеса, 2008. – С. 306–316.

871. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / АН УРСР, Центр. наук. б-ка; упоряд.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир, І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський; відп. ред. Ф. К. Сарана. – Київ: Наук. думка, 1966. – 492 с.

Листи М. Ф. Комарова до:

В. С. Гнилосирова:

1881 р. Про упорядкування могили Т. Г. Шевченка. – С. 69;

[кінець травня 1882 р., Київ]. Про пересилку 20 примірників поеми «Катерина» Т. Г. Шевченка та 20 байок Л. І. Глібова. – С. 71;

[листопад 1882 р.]. Про упорядкування могили Т. Г. Шевченка. – С. 72;

[1 березня 1883 р.]. Про упорядкування могили, огорожі та хати Т. Г. Шевченка. – С. 74;

[серпень 1888 р.]. Про написання історії могили Т. Г. Шевченка. – С. 104;

Б. Д. Грінченка:

[3 січня 1884 р., Одеса]. Про молодого талановитого поета М. С. Кононенка. – С. 79;

[лютий 1884 р., Одеса]. Про заборону цензурою висвітлення історії України. – С. 80;

[6 березня 1889 р., Одеса]. Про заборону цензурою другого тому літературного альманаху «Складка». – С. 111;

[22 березня 1889 р., Одеса]. Про київський збірник «Вістка». – С. 112;

[серпень 1891 р., Одеса]. Про допомогу у виданні творів Т. Шевченка. – С. 133–134;

[вересень 1892 р., Одеса]. Про відвідання могили Т. Шевченка. – С. 149–150;

[березень 1894 р., Одеса]. Про «Общество имени Шевченко» в Петербурзі. – С. 161;

[1894] р. Про № 8 журналу «По морю и суше» за 1894 р., присвячений Т. Шевченку, та вечір з нагоди роковин його смерті. – С. 163–164;

Є. Х. Чикаленка:

[12 грудня 1901 р.]. Про малюнки до «Кобзаря», замовлені А. Ждасі. – С. 217;

[1910 р.]. Про проект пам'ятника Т. Шевченку архітектора Фішеля із Томська. – С. 329–330;

[8 вересня 1912 р., Одеса]. Про відбір матеріалу до збірника віршів, присвячених Т. Шевченку. – С. 360–361;

М. М. Грінченко:

[14 вересня 1911 р., Одеса]. Про збірник віршів, присвячених Т. Шевченку, та відбір матеріалу до нього. – С. 350–351.

Листи Б. Д. Грінченка до М. Ф. Комарова:

[1890 р.]. Про видання окремих творів Т. Шевченка. – С. 128;

[25 травня 1891 р.]. Повідомляє про те, що переписує для «Просвіти» життєпис Г. Ф. Квітки, Є. П. Гребінки та Т. Г. Шевченка. – С. 131;

[12 (24) грудня 1891 р.]. Про лист до Білоусова щодо видання Шевченкових творів. – С. 140;

[25 лютого 1892 р.]. Про відзначення роковин Т. Г. Шевченка. – С. 144.

Листи, в яких згадано М. Ф. Комарова:

Т. А. Зіньківський до Б. Д. Грінченка [4 (16) березня 1889 р., Петербург]. – С. 110–111; **Ф. С. Красицький до В. С. Гнилосирова** [26 січня 1890 р.]. – С. 121;

І. Л. Липа до Б. Д. Грінченка [16 березня 1893 р., (Харків)]. – С. 156; **І. О. Белоусов до Б. Д. Грінченка**

[15 сентября 1897 г.]. – С. 181; **І. Л. Липа до М. М. Грінченко** [6 березня 1898 р., с. Липецьке]. – С. 190;

Ю. Романчук до П. Г. Житецького [29 (16) лютого 1904 р.]. – С. 226;

В. М. Доманицький до П. Я. Стебницького [10 (23) лип. 1910 р., Аркашон]. – С. 314–315.

872.Швидько Г. К. Василь Гегело та його листування з Михайлом Комаровим // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та мало-відомі сторінки : наук. щорічник. – Дніпропетровськ, 2004. – Вип. 1. – С. 62–76.

873.Швидько Г. К. Катеринославські кореспонденти Михайла Комарова // Придніпров'я. – 2006. – Вип. 3. – С. 69–83.

874.Швидько Г. Михайло Грушевський і Михайло Комаров : [зокрема про листування між М. Грушевським і М. Комаровим, наведено копії 9 листів М. Грушевського за 1897–1902 рр.] // Бористен. – 2004. – № 2. – С. 9–12.

875.ДАОО. Ф. 192. 33 од. (1872–1913). Опис [Голікови (сімейний фонд). Листування, Листи до В. І. Голікова : кореспонденти : М. Ф. Комаров [та ін.]].

876.ДАОО. Ф. 164. Оп. 16, Липа Іван Львович, 1892–1912 р. (Листи А. Кримського та ін. щодо видання творів українських письменників, у т.ч. М. Комарова).

877.Іл Ф. 28. од. зб. 792, 798 (Комаров М. Листи до Олени Пчілки).

878.ІР НБУВ Ф. 1. № 35627 (Лист Мордовцева Д. Комарову М. від 17 листопада 1896 р.).

879.ІР НБУВ Ф. 226. № 156 [Листи М. Комарова до А. Ніковського].

880.ОННБ Ф. 28 ед. хр. 1-10 [1881–1913 рр.] (Архів листів від 214 кореспондентів).

881.ХДІА Ф. 794, оп. 1 ; од. збереж. 563, арк. 1–2 б/д (Лист-відповідь М. Ф. Комарова М. Ф. Сумцову з короткими біографічними відомостями про себе).

882.ЦДІА УРСР, Львів. Ф. 663, оп. 1, спр. 217, арк. 154–155 (Лист М. Ф. Комарова, надрукований в кількох періодичних виданнях 1897 р. з проханням допомогти зібрати бібліографічні відомості для другого, більш повного, видання покажчика «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883 рр.)»).

**М. Ф. КОМАРОВ ТА І. К. КАРПЕНКО-КАРИЙ
(ТОБІЛЕВИЧ)**

883.Зленко Г. Д. І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич) і М. Ф. Комаров : до характеристики взаємин // І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич) – драматург, актор, режисер : матеріали Всеукр. наук.-творч. конф., присвяч. 150-річчю з дня народження митця, Одеса, 22–24 жовт. 1995 р. – Одеса, 1995. – С. 14–17.

884.Зленко Г. Д. Їх єднала дружба : І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич) і М. Ф. Комаров // Чорномор. новини. – 1995. – 6 груд.

885.И. К. Карпенко-Карый : [Карпенко-Карий незадовго до смерті, за сприяння М. Комарова, всі одеські видання своїх творів продав товариству «Киевская старина»] // Одес. листок. – 1907. – 6 сент. – Без підпису.

886.І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич). 3 листа до М. Ф. Комарова // Про мистецтво театру / упоряд.: В. Довбищенко, Ю. Бобошко ; під заг. ред. І. Чабаненка. – Київ, 1954. – С. 124.

887.Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич) до В. Лукича-Левицького. 3 жовт. 1892 р., Кишинів Бессарабський : [зокрема про п'єсу «Гріх і покаяніє», яку планував надіслати М. Комарову

в Одесу, з метою повідомити про неї у журн. «Зоря»] // Твори : в 3 т. / І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич) ; редкол.: С. Д. Зубков, Є. П. Кирилук, Н. І. Падалка. – Київ, 1961. – Т. 3 / ред. т. С. Д. Зубков. – С. 224–225.

888. Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич) до М. Ф. Комарова 7 груд. 1904 р. : [про внесення правок до п'єси «Суєта»] // Твори : в 3 т. / І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич) ; редкол.: С. Д. Зубков, Є. П. Кирилук, Н. І. Падалка. – Київ, 1961. – Т. 3 / ред. т. С. Д. Зубков. – С. 268–269.

889. Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) : листи, п'єси / упоряд. і вступ. ст. С. Бронза. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2010. – 508 с.

Листи:

До В. Лукича-Левицького. 3 жовтня 1892 р., Кишинів Бессарабський. Зокрема про п'єсу «Гріх і покаєння», яку планував надіслати М. Комарову в Одесу з метою дати про неї інформацію у журн. «Зоря». – С. 78, п. 27;

До Я. В. Жарка. 30 січня 1898 р., Одеса. Зокрема про адресу М. Комарова в Одесі та посилання на «Словарь російсько-український» М. Уманця (Комарова) і А. Спілки. – С. 124–125, п. 53;

До С. Єфремова. 12 вересня 1902 р., Миколаїв. Зокрема про хворобу М. Ф. Комарова, коректора III і IV томів «Драм і комедій» І. Карпенка-Карого. – С. 185, п. 83;

До М. Ф. Комарова. 7 грудня 1904 р. Про внесення правок до п'єси «Суєта». – С. 301–302, п. 136;

До П. К. Саксаганського. 31 березня 1907 р., Ялта. Зокрема про листування з М. Комаровим з приводу продажу III і IV томів «Драм і комедій». – С. 350, п. 163.

890.Трохліб В. Піднаглядне життя не приборкало духу : [про І. К. Тобілевича (Карпенка-Карого), зокрема про М. Комарова] // Одес. вісті. – 2012. – 15 груд. – С. 9.

891.Цибаньова О. С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича) / О. С. Цибаньова. – Київ : Дніпро, 1967. – С. 26, 399, 426.

М. Ф. КОМАРОВ І М. М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

892.Коцюбинская И. М. Михаил Коцюбинский / И. М. Коцюбинская ; пер. с укр. Т. Стах. – Москва : Мол. гвардия, 1969. – 192 с. – (Серия «Жизнь замечательных людей»).

Зокрема про оповідання «П'ятизлотник», написане для збірки «Вспомошествование», яку підготував в Одесі М. Комаров; про допомогу М. Комарова при влаштуванні М. Коцюбинського на роботу у філоксерну комісію. – С. 21–23.

893.Куп'янський Й. Я. Літопис життя і творчості Михайла Коцюбинського / Й. Я. Куп'янський. – Київ : Наук. думка, 1965. – С. 34, 35, 36, 42, 45, 46, 57, 60, 66, 73, 74, 79, 84, 85, 98, 102, 125, 129, 156, 182.

894.Лютий І. Творчість М. Коцюбинського в листах до сучасників : [у статті подаються уривки з листів до М. М. Коцюбинського, зокрема з листів М. Комарова] // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 128–145. – (Листи до письменника).

895.О. Ж. Риска для постаті М. Коцюбинського : [наведено фотокопію листа письменника до М. Комарова] // Шквал. – 1929. – № 38. – С. 11 : іл.

896.Потупейко М. Михайло Коцюбинський: ранній період життя і творчості / М. Потупейко. – Київ : Рад. письменник, 1964. – С. 105, 111, 124, 148, 165, 166.

897.Трохліб В. «Добрі жнива колись-то будуть» : 150 літ тому Україна дала світові письменника Михайла Коцюбинського : [в статті згадується М. Комаров як приятель М. Коцюбинського] // Одес. вісті. – 2014. – 11 жовт. – С. 9.

898.Записки історично-філологічного відділу. Кн. 23 / Всеукр. акад. наук ; за голов. ред. Агатангела Кримського. – Київ : З друк. Всеукр. АН, 1929. – 387 с.

Листи М. Ф. Комарова до М. М. Коцюбинського:

1891, друга половина, Одеса. Лист є відповіддю на прохання М. Коцюбинського бути посередником між редактором «Дзвінка» В. Шухевичем та О. Пчілкою. – С. 262–263. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 19–20;

Лютий 1892 р., Одеса. Про намір видати в Одесі український літературний збірник «Запомога». Прохання надіслати щось для цього збірника. – С. 263–264. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 20-21;

Березень 1892 р., Одеса. Повідомляє, що одержав оповідання «П'ятизлотник», і просить дозволу надрукувати його в збірнику «Запомога» без сцени стягнення податків. – С. 264–265. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 21–22;

22 травня 1892 р., Одеса. Про домовленість М. Комарова з П. Погибкою стосовно роботи М. Коцюбинського в філоксерній комісії протягом трьох місяців. – С. 265-266. – Те саме //

М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 22–23;

Кінець травня 1892 р., Одеса. М. Комаров передає прохання П. Погибки терміново виїхати до Бессарабії, оскільки вже почалася робота філоксерної комісії; дає адресу Погибки, докладно описує, як до нього дістатися. – С. 266–267. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 23–24;

29 лютого 1900 р., Одеса. Просить вибачення за запізнення з відповіддю на лист від 28 жовтня 1899 р. стосовно рукопису п'єси Г. Єремєєва «Шляхта», до якої робить свої зауваження, пише про успіх оповідань Коцюбинського в Галичині та відсутність їх на Україні. – С. 267–268. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 24–25.

899. Коцюбинський М. Твори. В 6 т. Т. 5. Листи (1886–1905) / Михайло Коцюбинський ; редкол.: О. І. Білецький [та ін.] ; тексти підгот. і склали прим.: О. К. Бабишкін, В. І. Мазний ; ред. т. П. Й. Колесник. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. – 464 с. – *Из змісту*: Листи до М. Ф. Комарова: п. 15, 35, 37, 38, 48, 65, 82, 88, 186, 195; Згадки про М. Ф. Комарова: п. 17, 18, 23, 30, 44, 50, 73, 124.

900. Коцюбинський М. Твори. В 7 т. Т. 5. Листи (1886–1904) / М. Коцюбинський ; редкол.: М. С. Грицьота, Н. Й. Жук, О. Є. Засенко (голова) [та ін.] ; ред. т. Н. Л. Калениченко ; упорядкування та прим. Н. О. Ушиної. – Київ : Наук. думка, 1974. – 431 с.

Листи М. М. Коцюбинського до М. Ф. Комарова:

15 березня 1892 р., с. Лопатинці. Лист в Одесу про відправку поштою своїх творів «На віру» та «П'ятизлотник» для включення до збірки «Запомага»; подяка М. Комарову за турботу про В. В. Боржковського; згадує, що не одержав з Одеси посилки з

книжками. – С. 23–24 ; комент.: с. 350–351. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 11 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 254.

24 листопада 1893 р., Вінниця. Подяка М. Комарову за допомогу у влаштуванні на постійну роботу в Одесі, а також прохання в листі до В. Ф. Симиренка «політично натякнути, що він “може рекомендувати мене й на місце з більшою платнею...”». – С. 39–40 ; комент.: с. 356. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 12 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 255.

1 січня 1894 р., Вінниця. Подяка М. Ф. Комарову за його турботи щодо працевлаштування. – С. 42 ; комент.: с. 356. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 12 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 255–256.

17 січня 1894 р., Вінниця. Лист свідчить про стурбованість письменника своєю подальшою долею, «бо на філоксеру так не хочеться їхати, як вмирати [...]». Будьте ж ласкаві, шановний Михайле Федоровичу, напишіть мені, як стоїть справа з місцем в «Дитятковском товариществі», щоб я знав, як покерувати надалі». – С. 43 ; комент.: с. 356. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 13 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 256.

28 травня 1895 р., Сімеїз. Про кримські враження, зустрічі зі спільними знайомими (Г. С. Імшенецьким та О. Урсин-Німцевичем). – С. 55–56 ; комент.: с. 359–360. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 13–14 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 256–257.

30 серпня 1896 р., Алушта. Прохання передати М. Кропивницькому для перегляду перший твір вінницького знайомого Коцюбинського Г. Єремєєва – побутову комедію «Шляхта». – С. 75–76 ; прим.: с. 364. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 14–16 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 257259.

13 жовтня 1896 р., Куру-Узень. Лист до Одеси, наприкінці якого повідомляється: «1-го або 2-го падолиста вирушу... додому через Адес [так у листі] – тоді побачимося, а поки що все ж прохаю Вас написати мені в справі комедії Єремєєва». – С. 114-115 ; комент.: с. 369. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 16–17 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 259–260.

24 січня 1897 р., Вінниця. Лист до Одеси супроводить рекомендовану бандероль з оповіданням «Пекотьор». – С. 126 ; комент.: с. 370. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 17 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 260.

28 жовтня [18]99 р. [Чернігів]. Прохання повернути комедію Єремєєва «Шляхта». – С. 237 ; комент.: с. 387. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 17 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 261–262.

14 березня [1]900 р., Чернігів. Про одержання комедії Єремєєва «Шляхта», друкування 4-го тому «Словаря», про українські видання та видання окремою книжкою оповідання «Для загального добра» (відбиток з альманаху «Хвиля за хвилею». – С. 244–245 ; комент.: с. 389. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 18 ; те саме

// Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 261.

17 березня [1]902 р., Чернігів. Про відправку в Одесу оповідання «Дорогою ціною» з проханням реалізувати частину тиражу в Одесі. – С. 264–265 ; комент.: с. 394. – Те саме // М. Коцюбинський і М. Комаров / С. Козуб. – Київ, 1930. – С. 18–19 ; те саме // Зап. іст.-філол. відділу Всеукр. АН. – Київ, 1929. – Кн. 23. – С. 261–262.

Лист до В. Лукича:

25 ст. ст. липня [18]92 р., Крим. Зокрема про зустріч в Одесі з М. Комаровим, у якого бачив фотографію В. Лукича. – С. 57–58 ; комент.: с. 360.

901. Коцюбинський М. Твори. В 4 т. Т. 4. Статті та нариси; Вибрані листи / М. Коцюбинський; упорядкування і прим. М. С. Грицюти. – Київ: Дніпро, 1985. – 335 с

Листи до М. Ф. Комарова:

15 березня 1892 р., с. Лопатинці. Лист до Одеси. Про відправку поштою творів «На віру» та «П'ятизлотник» для включення до збірки «Запомога». Висловлює подяку М. Комарову за турботу про В. В. Боржковського. Згадує, що не одержав з Одеси посилки з книжками. – С. 144–145;

29 січня 1894 р., Вінниця. Лист свідчить про стурбованість письменника щодо роботи в «Дитячківському товаристві». – С. 150–151.

Лист до В. Лукича:

26 березня 1893 р., Вінниця. Зокрема про «Словарь російсько-український», виданий Комаровим у Львові 1893-1898 рр. – С. 148–149.

902. Листи до Михайла Коцюбинського: [в 4 т.] / упорядкування та комент. В. Мазного. – Чернігів; Ніжин, 2002–2003.

Т. 3: Карманський–Мочульський. – Чернігів: Черніг. обереги, 2002. – 480 с.

Листи М. Ф. Комарова:

[1890, середина жовтня, Одеса]. Про переїзд родини Косачів до Луцька, роботу над «Словарем», критичні замітки для «Зорі» та прохання допомогти знайти Неймана (український і польський фольклорист та етнограф). – С. 66 ; комент.: с. 67–68;

[1892, початок року, Одеса]. Повідомлення про намір видати в Одесі збірник «Запомога», звернення до письменників з проханням допомогти в цій справі, прохання до Коцюбинського надіслати свої твори для збірника та про проблеми з виданням повісті «На віру». – С. 68–79 ; комент.: с. 69–70;

[1892, між 15 березня і 17 квітня, Одеса]. Повідомляє, що одержав оповідання «П'ятизлотник», і просить дозволу надрукувати його в збірнику «Запомога» без сцени стягнення податків. – С. 70–72 ; комент.: с. 72–74;

[1892], 4 червня [Одеса]. Повідомляє, що М. Коцюбинського беруть на роботу розпорядником при робітниках в філоксерній комісії в Бессарабії. – С. 74–75 ; комент.: с. 75;

[1892, близько 27 червня, Одеса]. Передає прохання П. Погибки терміново виїхати до Бессарабії, бо філоксерна комісія вже розпочала роботу; докладно описує, як дістатися до П. Погибки. – С. 75–76 ; комент.: с. 76;

[1900], 13 березня, [Одеса]. Вибачається за несвоєчасну відповідь на лист про знайдений рукопис п'єси Г. Єремєєва [«Шляхта»], робить критичні зауваження до неї; пише про необхідність видати збірку його творів. – С. 76–78 ; комент.: с. 78.

Згадки про М. Ф. Комарова у листах від:

О. Кониського (О. Перебендя). [1896], 3 липня, [Київ]. Зокрема про відгук М. Комарова на збірку на пам'ять І. П. Котляревського. – С. 93–95;

В. Лукича. 1893, 26 березня, Станіслав. Про розповсюдження «Словаря» М. Уманця (Комарова) і А. Спілки. – С. 280–281;

В. Лукича. 1895, 4 вересня, [Станіслав]. Про недостатність обсягу матеріалу, надісланого Комаровим у журнал «Зоря». – С. 292–293.

Т. 4 : Науменко–Яновська. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2003. – 400 с.

Згадки про М. Ф. Комарова у листах від:

Костя Паньківського. 1895, 17 листоп., Львів. Зокрема про заборону Головним управлінням у справах друку Російської імперії ввезення у Росію словника Комарова. – С. 34–35;

Гната Хоткевича. [1902, кінець квітня, Харків]. Зокрема прохання продати в Одесі відбиток оповідання «Дорогою ціною» з журналу «Киевская старина». – С. 210;

Миколи Чернявського. 1903, 14 травня, Херсон. Про критичні зауваження М. Комарова до проектів нових альманахів, зокрема «Дубового листя». – С. 275–276;

Іллі Шрага. 1910, 23 липня, Седнів. Зокрема про зустріч у Києві з М. Комаровим. – С. 349.

М. Ф. КОМАРОВ ТА І. Я. ФРАНКО

903.Зленко Г. Єдиний приїзд в Одесу : до 150-річчя від дня народження Івана Франка : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2006. – 17 серп. – С. 3.

904.Зленко Г. Д. Коли був в Одесі Іван Франко? // Крим. світлиця. – 2001. – 25 трав. – С. 19 ; Думська площа. – 18 черв. – С. 6.

905.Зленко Г. Д. Сторінка великого життя : [І. Франко і М. Комаров] // Комс. іскра. – 1971. – 26 серп. – (Календар пам'яті).

906.Зленко Г. Д. «Сюди приїхав Іван Франко...» : [про приїзд письменника до Одеси 1909 р., про його зв'язки з передовими одеситами, зокрема з М. Комаровим] // З полону літ : літ.-крит. нариси / Г. Д. Зленко. – Київ, 1989. – С. 89–101. – Те саме // Пед. ініціатива. – 1992. – № 5/6. – С. 46–51. – (Уроки лит. краєвчення) ; Чорномор. комуна. – 1976. – 21 верес.

907.Зленко Г. У полки с книгами Івана Франко : [про прижиттєві видання творів І. Франка в бібліотеці М. Комарова] // Веч. Одеса. – 1986. – 25 окт. – С. 4.

908.Мейзерська Т. Іван Франко та Василь Мочульський : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2006. – 23 черв. – С. 6.

909.Милосердна О. До друзів, до Чорного моря : з нагоди 155-річчя від дня народження великого Каменяря : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2011. – 3 верес. – С. 3.

910.Ніковський А. В. Франко в Одесі в 1909 р. : [вказується, що І. Франко спочатку жив у М. Комарова (вул. Жуковського, 27), а потім – у готелі «Версаль»] // Життя й революція. – 1926. – № 5. – С. 103–107.

911.Павлюк М. В. Іван Якович Франко в Одесі // Збірник, присвячений 100-річчю з дня народження Івана Франка. – Київ, 1956. – С. 109–120.

912.Пилипчук С. Фольклористична концептосфера Івана Франка : монографія / Святослав Пилипчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 383–384, 405.

913.Пчелинцева М. Н. Іван Франко – бібліограф української літератури : автореф. дис. ... канд. філол. наук / М. Н. Пчелинцева ; ОГУ ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1963. – 18 с.

914.Пчелінцева М. Н. Взаємозв'язки Івана Франка та Михайла Комарова в галузі бібліографії // Бібліотекознавство та бібліогр. – 1966. – Вип. 3. – С. 83–94.

915.Свідерська Л. П. Його одеський співробітник : [І. Франко і М. Комаров] // Чорномор. комуна. – 1966. – 27 серп.

916.Свідерська Л. П. Творче співробітництво з Михайлом Комаровим // Іван Франко і історико-літературний процес : матеріали наук. конф. / відп. ред. А. В. Недзвідський ; ОДУ ім. І. І. Мечникова. – Київ, 1968. – С. 96–98.

917.Спогади про Івана Франка / упорядкування, вступ. ст. і прим. М. Гнатюка. – Львів : Каменяр, 1997. – С. 28, 187–195, 197, 296, 356, 425–427, 579, 587, 596.

918.Суховецький М. «З огляду на те, що він зробив, – це океан...» ; п'ять років тому в нашому місті звели пам'ятник великому поетові Іванові Франку : [зокрема про інформацію щодо приїзду до Одеси І. Франка, подану М. Комаровим] // Чорномор. новини. – 2011. – 4 серп.

919.Трохліб В. «...Маленька книжечка відкрила новий світ поезії...»: [про дослідження І. Франком творчості Т. Шевченка; М. Комаров згадується як приятель Франка] // Одес. вісті. – 2014. – 9 серп. – С. 12.

920.Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко ; редкол.: І. І. Басс [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1976–1986.

Т. 1 : Поезія / ред. т. Н. Л. Калениченко ; упорядкування та комент.: М. С. Грицюта, Н. Л. Калениченко. – 1976. – С. 445.

Т. 27 : Літературно-критичні праці (1886–1889) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т.: С. В. Щурат, М. Т. Яценко ; упорядкування та комент.: Р. С. Мішука [та ін.]. – 1980. – С. 285, 426.

Т. 28 : Літературно-критичні праці (1890–1892) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т.: Н. Є. Крутікова, С. В. Щурат ; упорядкування та комент.: Н. Р. Мазепа [та ін.]. – 1980. – С. 169, 406.

Т. 29 : Літературно-критичні праці (1893–1895) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т.: В. Л. Микитась, А. М. Халімончук ; упорядкування та комент.: Л. А. Граєвська [та ін.]. – 1981. – С. 13, 15, 449, 555.

Т. 31 : Літературно-критичні праці (1897–1899) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т.: Г. Д. Вервес, О. Н. Мороз ; упорядкування та комент.: Ю. Л. Булаховська [та ін.]. – 1981. – С. 569.

Т. 33 : Літературно-критичні праці (1900–1902) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т. П. Й. Колесник ; упорядкування та комент.: Н. О. Вишневська, Н. І. Чорна. – 1982. – С. 8, 263, 267, 455, 490.

Т. 35 : Літературно-критичні праці (1903–1905) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т. П. Й. Колесник ; упорядкування та прим.: Н. О. Вишневська, М. С. Грицюта. – 1982. – С. 159–171, 227, 228, 234, 452, 455, 457, 458, 468, 469.

Т. 37 : Літературно-критичні праці (1906–1908) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т. І. О. Дзевєрін ; упорядкування та комент. М. С. Грицюта. – 1982. – С. 53, 54, 57–60, 581.

Т. 38 : Літературно-критичні праці (1896–1911) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т. М. Т. Яценко ; упорядкування та комент. О. І. Гончар. – 1983. – С. 313.

Т. 41 : Літературно-критичні праці (1890–1910) / редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.] ; ред. т. П. Й. Колесник ; упорядкування та комент.: В. І. Крєкотня, Т. Г. Трєтяченко. – 1984. – С. 147, 157, 161, 338, 345, 437, 439, 582, 626, 650.

921. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 54. Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896–1916 / І. Франко ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.] ; ред. т. Є. К. Нахлік. – Київ : Наук. думка, 2010. – С. 210, 573, 871, 1038, 1090, 1150, 1184.

922. Франко І. Я. Говоримо на вовка – скажімо і за вовка : [зацитовано статтю М. Комарова «Дзвінок : Письмо илюстроване для дітей и молодіжи»] // Зоря. – 1891. – Ч. 18. – С. 356–358.

923. Франко І. Я. До біографії та характеристики В. Забіли : [зокрема про статті М. Комарова, присвячені життю і творчості В. Забіли] // Зоря. – 1893. – Ч. 1. – С. 15–18.

924. Франко І. Я. Михайло Старицький // Твори : в 20 т. / І. Я. Франко. – Київ, 1955. – Т. 17 : Літературно-критичні статті. – С. 336–337.

925. Франко І. Я. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Я. Франко. – Львів : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1910. – V, [1], 444 с. – На корінці примірника ініціали – М. К. – *Із змісту*: Про творчість одеських літераторів, зокрема про М. Комарова. – С. 203. – Те саме // Збір. творів : у 50 т. / І. Я. Франко. – Київ, 1984. – Т. 41 : Літературно-критичні праці (1890–1910). – С. 345.

926. Франко І. Я. Передмова до першого тому (видання «Галицько-руські народні приповідки») : [до списку використаних джерел І. Франко включив працю М. Комарова «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок, замовлянь і шептань (Одеса, 1890)] // Етногр. зб. – Львів, 1901. – Т. 10, вип. 1. – С. V–VIII.

927. Франко І. Я. Южнорусская литература : [зокрема оцінка внеску М. Комарова у розвиток української літератури] // Энцикл. слов. / изд.: Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1904. – Т. 81 : Эрдань–Яйценошение. – С. 300–325.

928. Комаров М. Ф. – Франкові І. Я. // Бібліол. вісті. – 1927. – № 4 (17). – Листи вміщено у додатку до статті М. С. Возняка «До діяльності Михайла Комарова».

Одеса, 1889 (?). – С. 33–34;

Одеса, 1891. – С. 37–38;

Одеса, 1900, 14 квітня. – С. 46.

929. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) [та ін.]. – Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – С. 358, 375, 388, 392, 402.

930. Літературна спадщина: Іван Франко. Т. 1, вип. 1, розділ «Листи» / відп. ред. О. І. Білецький ; упоряд.: І. І. Бонташ [та ін.]. – Київ : Вид. АН УРСР, 1956. – 512 с. – *Із змісту*: Згадка про М. Комарова в листі до О. Ф. Хоружинської від 29 вересня 1885 р. І. Я. Франко назвав М. Ф. Комарова своїм найближчим другом в Одесі. – С. 399–400.

Листи до М. Ф. Комарова:

26 листопада 1886 р., Львів. Про проспект видання «Поступ»; прохання надіслати свої праці для видання та дати критичний матеріал про твори П. Мирного і І. Нечуя-Левицького. – С. 432;

18 квітня 1900 р., Львів. Прохання викласти свою думку стосовно згоди І. Франка очолити доцентуру української літератури в Чернівецькому університеті. – С. 472–473.

931. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / Іван Франко ; редкол.: М. Д. Бернштейн [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1976–1986.

Т. 48 : Листи (1874–1885) / ред. т. Н. Л. Калениченко ; упорядкування та комент.: В. В. Громова [та ін.]. – 1986. – С. 241, 552, 602, 603, 663, 730.

Листи до:

М. І. Павлика. *Серпень, після 23 1880 р., Нагуєвичі. Зокрема про «Словар російсько-український», який готували тоді М. Комаров і група членів одеської Громади. – С. 241 ; прим.: с. 663;*

О. Ф. Хоружинської. *29 вересня 1885 р., Львів. Зокрема про М. Комарова як найближчого друга в Одесі. – С. 552 ; прим.: с. 730.*

Т. 49 : Листи (1886–1894) / ред. т. Ф. П. Погребенник ; упорядкування та комент.: Н. О. Вишневська, М. М. Павлюк, А. М. Полотай, К. М. Сєкарева. – 1986. – С. 71, 83, 86, 255, 280, 281, 296, 302, 316, 327, 568, 573, 671, 680.

Листи до:

В. Лукича:

9 липня 1886 р. Про М. Комарова як потенційного автора галицьких видань. – С. 71;

11 листопада 1886 р. Сповідує, що від М. Комарова для альманаху «Ватра» нічого не одержав. – С. 82–83.

М. Ф. Комарова:

26 листопада 1886 р., Львів. Про проспект видання «Поступ» та прохання надсилати до цього видання свої праці. – С. 86 ; комент.: с. 573–574.

М. П. Драгоманова:

30 травня 1890 р., Львів. Згадано опублікований в Одесі відгук М. Комарова на версію І. Франка з

Й.-В. Гете «Лис Микита», Франко також сповіщає: «Комаров має незабаром бути в Галичині». – С. 255; 8 червня 1891 р., Львів. Зокрема про статтю М. Комарова «Темное дело» з приводу права на видання творів Т. Шевченка. – С. 275–282;

15 вересня 1891 р., Львів. Про один з листів М. Комарова до Олени Пчілки. – С. 295–298;

[2 жовтня 1891 р., Львів]. Зокрема про виділення Л. П. Симиренком коштів на утримання [П. І.] Ніщинського (через М. Ф. Комарова). – С. 300–302.

А. Ю. Кримського:

4 листопада 1891 р., Львів. Згадано про роботу М. Комарова над російсько-українським словником. – С. 302–306;

18 лютого 1892 р., Львів. Характеристика М. Комарова як консерватора, котрий «не раз іде даліше» окремих лібералів. – С. 315–316.

М. П. Драгоманова:

5 квітня 1892 р., Львів. Згадано М. Комарова як фольклориста. – С. 326–329.

Т. 50 : Листи (1895–1916) / ред. т. М. Д. Бернштейн ; упорядкування та комент.: М. С. Грицюта, О. В. Мишанич, Ф. П. Погребенник. – 1986. – 704 с.

Листи до:

А. Ю. Кримського:

8 серпня 1895 р., Цигани. Згадує здійснену М. Комаровим публікацію творів С. Руданського в журналі «Зоря». – С. 51 ; комент.: с. 469;

10 квітня 1897 р., Львів. І. Франко відхилив статтю А. Кримського «В обороні Чайченка і Комарова», тобто Б. Грінченка та М. Комарова, лексикографічні праці яких критикував О. Кониський]. – С. 90 ; комент.: с. 483.

М. Ф. Комарова:

18 квітня 1900 р., Львів. Прохання викласти свою думку стосовно згоди І. Франка очолити доцентуру

української літератури в Чернівцях. – С. 149–151 ;
комент.: с. 508–509.

Дрожу Берджіха:

23 грудня 1901 р., Львів. Рекомендує «Українсько-російський словник Уманця» (упорядкований одеситом М. Комаровим і групою добровільних його помічників). – С. 196 ; комент.: с. 525.

932. Франко І. Лист до М. Драгоманова від 1891 (Львів) : [Франко заперечує думку М. Комарова щодо прибутковості видання творів Шевченка] // Матеріали до культурної й громадської історії Західної України. – Київ, 1928. – Т. 1 : Листування І. Франка і М. Драгоманова. – С. 348–349.

933. Франко І. Твори. В 20 т. Т. 20. Вибрані листи / І. Франко. – Київ : Держвидав худож. літ., 1956. – 809 с.

Згадки про Комарова. – С. 323, 406, 422, 429, 445, 448, 553, 571, 650, 700, 702, 729, 734.

М. Ф. КОМАРОВ І ЛЕСЯ УКРАЇНКА

934. Ананченко Т. Одеськими стежками Лесі Українки : до 120-річчя першого приїзду в Одесу : [зокрема про зв'язок з родиною М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2007. – 1 берез. – Фот. ; Думська площа. – 2008. – 22 серп. – Фот. ; Літ. Одеса. – 2009. – № 1. – С. 88–107.

935. Ананченко Т. Український дивосвіт : (Лесья Українка в Одесі) : [зокрема про М. Комарова] // Думська площа. – 2001. – 30 листоп. – С. 6 ; 7 груд. – С. 6 ; 14 груд. – С. 6 ; 21 груд. – С. 6 ; 28 груд. – С. 6.

936.Бродавко Р. Крылья и песни : [про Лесю Українку та її зв'язок з родиною Комарових] // Одес. вестн. – 2005. – 26 февр. – С. 14.

937.Вісич О. Леся Українка й Маргарита Комарова: в орбіті укр. театру // «Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє : матеріали наук.-практ. конф., 25–26 листоп. 2005 р. – Одеса, 2006. – С. 123–128. – (До 100-річчя одеської «Просвіти»).

938.Воротнюк Г. Подорож до моря : [Леся Українка та родина Комарових] // Голос України. – 1996. – 24 лют. – С. 6.

939.Г. З. Тут жила поетеса : [будинки в Одесі, де Леся Українка жила в родині М. Комарова та його доньки Маргарити] // Горизонт. – Одеса, 1971. – Вип. [9]. – С. 3 обкл. : фот.

940.Данилко А. Как рождались стихи : [про творчу історію віршового циклу «Подорож до моря», навіяного перебуванням Лесі Українки в Одесі 1888 р.; цикл присвячений родині М. Комарова] // Веч. Одеса. – 1981. – 25 февр.

941.Данилюк-Терещук Т. Народні пісні до танцю в записках Лесі Українки : [зокрема про підготовлену до друку збірку «Пісні до танцю», передану М. Комарову в Одесу] // Леся Українка: доба і творчість : зб. наук. пр. і матеріалів : у 3 т. / упоряд. Н. Г. Стащенко ; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2009. – Т. 1. – С. 107.

942.Добросин В. «Там друга в прихильній дівчині знайшла...» : [про дружбу з Маргаритою Комаровою] // Думська площа. – 2005. – 7 жовт. – С. 6.

943.Захаров Г. У Черного моря : [про приїзди Лесі Українки до Одеси (1888–1913) та перебування в родині М. Комарова] // Большевиств. знамя. – 1946. – 24 февр.

944.Зленко Г. Зустрічі з Одесою : [про приїзди Лесі Українки до Одеси та численні знайомства поетеси в колі місцевої інтелігенції] // Комс. іскра. – 1970. – 6, 11, 18 серп. ; Міський електротранспорт. – 1971. – 24 лют. ; Жовтень. – № 2. – С. 120–124.

945.Зленко Г. Люди з життєпису Лесі Українки : [М. Ф. Сидоренко і М. М. Комарова-Сидоренко] // Пресс-кур'єр. – 1999. – 25 фебр. – С. 12. – (Я вам не скажу за всю Одесу).

946.Зленко Г. Одеські адреси Лесі : [про приїзди Лесі Українки до Одеси (1888–1913) та спілкування з родиною Комарових] // Чорномор. комуна. – 1970. – 20 черв. ; Театр. Одеса. – 1971. – № 2. – С. 4.

947.Зленко Г. Д. Одеські знайомства Лесі Українки : (деякі підсумки вивчення і нові проблеми) : [зокрема про зв'язок з родиною Комарових] // Леся Українка й Одещина : тези доп. та повідомл. регіон. наук.-творчої конф., Одеса, 26–27 лют. 1991 р. / редкол.: Л. М. Ісаєнко [та ін.] ; відп. ред. Є. М. Прісовський. – Одеса, 1991. – С. 3–5.

948.Зленко Г. Перша рецензія : [М. Комаров про творчість Лесі Українки] // Чорномор. комуна. – 1991 – 23 лют. – С. 3. – (До 120-річчя від дня народження Лесі Українки).

949.Зленко Г. Д. Подорож до моря : [зокрема про зв'язки Л. Українки з родиною Комарових] // Книга пам'яті : оповіді та розвідки літ. слідопита / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1971. – С. 122–138. – Те саме // Літа і люди : оповіді письменника-пошуковця / Г. Д. Зленко. – Одеса, 2009. – С. 60–74.

950.Зленко Г. Про оточення Лесі Українки в Одесі : [про нові матеріали до характеристики оточення Лесі Українки під час її перебування в Одесі] // Рад. літературознавство. – 1977. – № 12. – С. 65–69.

951.Зленко Г. Путешествие к морю : [про особисті і творчі зв'язки Лесі Українки з Одесою] // Комс. знамя. – 1971. – 11 февр. ; Моряк. – 24 февр.

952.Зленко Г. Схиляючись над Біблією у Шабо... : [про Лесю Українку, зокрема про родину Комарових] // Чорномор. новини. – 2011. – 24 лют.

953.Ісаєнко Л. М. Мандрівка до Акермана : [Леся Українка разом з родиною Комарових відвідала нинішній Білгород-Дністровський] // Леся Українка й Одещина : тез. доп. та повідомл. регіон. наук.-творчої конф., Одеса, 26–27 лют. 1991 р. / редкол.: Л. М. Ісаєнко [та ін.] ; відп. ред. Є. М. Прісовський. – Одеса, 1991. – С. 6–8.

954.Кармазіна М. На хвилях надії : [одеські зустрічі поетеси, зв'язки з родиною Комарових] // Леся Українка / М. Кармазіна. – Київ, 2003. – С. 106–115.

955.Кибальчич М. Найважливіші дати з життя і творчості Лесі Українки : [зокрема про перебування Лесі Українки в родині М. Комарова] // Літ. критика. – 1940. – № 2. – С. 49, 50, 53, 54.

956.Ключник О. Чари невмирущої поезії : до 120-річчя від дня народження Лесі Українки : [згадується приїзд до Одеси і дружба з дочкою Комарова Маргаритою] // Чорномор. новини. – 1991. – 10 лют. – (Культура, історія, традиції).

957.К[овальський]. С. Похорон Лесі Українки : [про делегацію одеської громадськості на похороні Лесі Українки, покладання вінків на могилу поетеси від одеського «Українського клубу» та родини Комарових] // Рада. – 1913. – 9 серп. – Те саме // Леся Українка : док. і матеріали, 1871–1970. – Київ, 1971. – С. 261–263.

958.Козюра В. «І в рідному краю не раз спогадаю...» : [про роль Одеси в житті і творчості Л. Українки, зокрема про М. Комарова та його родину] // Одес. вісті. – 2011. – 24 лют. – С. 10.

959.Комаров Б. Леся Українка и семья Комаровых : (страницы воспоминаний) : [спогади сина М. Комарова, Богдана, про взаємини Лесі Українки з їхньою родиною] // Леся Українка в воспоминаниях современников / пер. с укр. А. З. Дуна. – Москва, 1971. – С. 121–143. – (Лит. мемуари).

960.Комаров Б. М. Одеські зустрічі : (дещо із спогадів про Лесю Українку) : [про Л. Українку та її перебування у Комарових під час її лікування на Хаджибейському лимані] // Спогади про Лесю Українку / упорядкування, вступ. ст. та комент. А. І. Костенка. – 2-ге вид., допов. – Київ, 1971. – С. 136–153. – Те саме // Літ. Україна. – 1969. – 28 лют. ; Нар. творчість Одещини. – 1970. – Вип. 7/8. – С. 29–33 ; Думська площа. – 2000. – 11 серп. – С. 7 ; 18 серп. – С. 5 : фот. ; 25 серп. – С. 7 : фот. ; 1 верес. – С. 8 ; 8 верес. – С. 7 : фот. ; 15 верес. – С. 6. – (Одеса у спогадах та мемуарах).

961.Косач-Кривинюк О. Леся Українка : хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк : [Друком Вид. Спільки «Гомін України»], 1970. – С. 28, 75, 82, 105, 106, 171, 241, 316.

962.Косач-Кривинюк О. Нотатки до біографії Лесі Українки : [фрагменти] : [зокрема про перебування Лесі Українки в Одесі, її зв'язки з родиною М. Комарова] // Спогади про Лесю Українку. – 2-ге вид. – Київ, 1971. – С. 54–78.

963.Костенко А. Леся Українка / А. Костенко. – Київ : Молодь, 1971. – 446 с. – (Серія біографічних творів «Життя славетних» ; вип. 13). – *Із змісту*: Подорож до моря. У Комарових : [1888, липень]. – С. 86–90 ; портр. М. Комарова.

964.Костенко А. Подорож до моря // Співачка досвітніх вогнів / А. Костенко. – Київ, 1971. – С. 35–42.

965.Костенко А. Подорож до моря. У Комарових // Леся Українка / Анатоль Костенко ; упоряд. В. П. Сичевський. – Київ, 2006. – С. 76–80. – (Серія «Життя видатних людей»).

966.Кракалія Р. Подорож до сердець телеглядачів : 25 лютого 1871 року народилася Леся Українка : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2008. – 23 лют.

967.Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка): біогр. матеріали, спогади, іконографія / Укр. вільна акад. наук у США ; відп. ред. О. Біланюк ; авт. проекту, вступ. ст. і комент. Т. Скрипка. – Нью-Йорк ; Київ : Факт, 2004. – С. 159–171, 267–275.

968.Максим'юк Т. «Збираючись потрохи в Одесу» : підстав для встановлення пам'ятника Лесі Українці в Одесі більш ніж досить : [зокрема про зв'язок Л. Українки з родиною М. Комарова] // Чорномор. новини. – 2005. – 3 берез. – Те саме // Літаври. – Одеса, 2007. – С. 16–21 ; те саме // З Українціки Причорномор'я : [нариси та есеї]. – Одеса, 2008. – С. 62–66 ; те саме // Слово Просвіти. – 2011. – 3–9 берез. (ч. 9). – С. 10.

969.Максим'юк Т. Леся Українка : до 130-річчя з дня народження Великої Волинянки : [зокрема про цикл віршів «Подорож до моря» у зб. «На крилах пісень» з посвятою сім'ї Комарових] // Думська площа. – 2011. – 23 лют. – С. 8.

970.Милосердна О. Одеса Лесі Українки : до 140-річчя від дня народження видатної поетеси : [зокрема про родину Комарових] // Чорномор. новини. – 2011. – 3 берез.

971.Міщенко Л. Леся Українка в літературному житті / Л. Міщенко. – Київ : Дніпро, 1964. – С. 38, 39, 41, 42.

972. Міщенко Л. Літературне оточення Лесі Українки : [зокрема про залучення Лесею Українкою до перекладацької діяльності Маргарити Комарової] // *Леся Українка : публікації, статті, дослідження*. – Київ, 1960. – Т. 3. – С. 272–293.

973. Мороз М. О. Літопис життя та творчості Лесі Українки / М. О. Мороз. – Київ : Наук. думка, 1992. – 630 с.

Про М. Комарова. – П. 9, 150, 166, 197, 398, 449, 488, 490, 511, 914, 1048 (прим.), 1061, 1651, 2304, 2681.

974. Музичка А. Леся Українка : її життя, громадська діяльність і поетична творчість : [одна з перших спроб широкого дослідження зв'язків Лесі Українки з Одесою; автор використав неопубліковані на той час матеріали з архіву родини М. Комарова] / А. Музичка. – Одеса : ДВУ, 1925. – Х, 106 с.

975. Нетребский В. Вилла Пауччини : [про перебування Лесі Українки в Одесі (1889) та зустрічі з родиною Комарових] // *ОМК-2006 : період. лит.-публицист. альм.* / редкол.: Т. Десенко [и др.]. – Одесса, 2006. – С. 92-94.

976. Нетребский В. Уютная улица : [с згадка про те, що Леся Українка зупинялась у Комарових за адресою: вул. Поштова (Жуковського), 27] // *Юг*. – 1999. – 10 янв. – С. 5. – (Одессика).

977. Олійник М. Дочка Прометей : роман / Микола Олійник ; [передм. О. Мусієнка ; худож. В. Чебаник]. – Київ : Рад. шк., 1985. – С. 103–111.

978. Олійників О. Вона дарувала життя Лесі Українці : [до 145-ї річниці від дня народження Олени Пчілки; зокрема згадується її знайомство з М. Комаровим] // *Чорномор. новини*. – 1994. – 30 лип.

979.Олійників О. Одеська подруга Лесі Українки : [дружба поетеси з Маргаритою Комаровою, згадується М. Комаров] // Чорномор. новини. – 1993. – 24 квіт. – Фот.

980.Перегінчук М. В. Леся Українка і родина Комарових // Літературно-мистецька Одеса II пол. XIX ст. : тези доп. та повідомл. 2-ї регіон. наук.-творчої конф., присвяч. 200-річчю Одеси / Одес. держ. ун-т ; [відп. ред. П. Т. Маркушевський]. – Одеса, 1992. – С. 69–71.

981.Потанина И. Украинские нотки : [зокрема про дружні стосунки Лесі Українки з родиною Комарових] // Одесская кухня / И. С. Потанина. – Харьков, 2014. – С. 80–88.

982.Савчук В. А. До історії збирання і публікацій листів Лесі Українки : [до Комарових – Михайла Федоровича і Любові Болеславівни та їхніх доньок Маргарити і Галини] // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту. Серія «Філологічні науки». – 2007. – № 9. – С. 124–130.

983.Савчук В. Доля листів Лесі Українки : монографія : [зокрема про долю листів Лесі Українки до родини Комарових] / Валентина Савчук. – Луцьк : Твердиня, 2011. – С. 25, 26, 40, 54, 104.

984.Саєнко І. Серед щирих друзів : [Леся Українка в Одесі в 1888 р., спілкування з родиною Комарових] // Горизонт. – Одеса, 1971. – Вип. 8. – С. 54–57. – (Їх імена – в біографії міста).

985.Славута Ю. Поетеса в Одесі : [про багаторазові приїзди Лесі Українки в Одесу та зв'язки з родиною Комарових] // Чорномор. комуна. – 1946. – 24 лют.

986.Смерть и похороны Леси Украинки : [згадується про вінок на її могилу від родини М. Ф. Комарова] // Укр. жизнь. – 1913. – № 7/8. – С. 127–131. – Те саме // Спогади про Лесю Українку. –

Київ, 1963. – С. 412–416 ; те саме // Там само. – 2-ге вид. – Київ, 1971. – С. 419–424.

987. Старкова З. Во славу великой поэтессы : [зокрема про М. Комарова] // Веч. Одесса. – 2001. – 27 февр.

988. Суховерхий М. Одеса. Лесині сліди // Чорномор. новини. – 2011. – 21 квіт.

989. [Телеграма-співчуття групи одеських діячів культури з приводу смерті Лесі Українки; телеграму підписала і родина Комарових] // Рада. – 1913. – 12 серп. – Те саме // Леся Українка : док. і матеріали, 1871–1970. – Київ, 1971. – С. 271.

990. Феденьов Р. Герцогиня Леся : [Одеса і сім'я Комарових в житті Лесі Українки] // Одес. вісті. – 2006. – 8 квіт. – С. 10.

991. Чикур Л. Д. Леся Українка і Одещина : [зокрема про зв'язки з родиною Комарових] // Наша школа. – 1995. – № 2. – С. 21–22.

992. Шапоренко В. В. Подорожі до моря : [зокрема про родину Комарових] // Леся Українка й Одещина : тези доп. та повідомл. регіон. наук.-творчої конф. Одеса, 26–27 лют. 1991 р. / відп. ред. Є. М. Прісовський. – Одеса, 1991. – С. 5–6.

993. Українка Л. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка ; редкол.: Є. С. Шаблівський (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1975–1979.

Т. 10 : Листи (1876–1897) / ред. т. М. Д. Бернштейн ; упорядкування та прим. В. В. Яременка. – 1978. – 543 с.

Листи до:

О. П. Косач (матері). 18 серпня 1889 р., Одеса. Про захоплення франкомовною книжкою «Перлини поезії», яку матір передала через Комарових, та

спілкування з родиною Комарових. – С. 32 ; прим.: с. 440. – Те саме // Твори : в 10 т. / Леся Українка ; упорядкування, підготовка текстів та прим. В. С. Курашової. – Київ, 1965. – Т. 9 : Листи. 1881–1900. – С. 20.

М. П. Косача. *Початок листопада 1889 р., Одеса. Зокрема про перебування у родині Комарових.* – С. 35–37 ; прим.: с. 442–443.

О. П. Косач (матері). *31 серпня 1891 р., Шабо. Про зустріч з Комаровими, що приїхали до Шабо.* – С. 108 ; прим.: с. 461.

О. П. Косач (сестри). *28 листопада 1897 р., Ялта. Про родину Комарових, стосунки з М. М. Комаровою та її чоловіком, М. Д. Сидоренком.* – С. 405 ; прим.: с. 517.

Т. 11 : Листи (1898–1902) / ред. т. Ф. П. Погребенник ; упоряд. та прим. О. О. Білявської. – 1978. – 478 с.

Листи до:

О. П. Косач (матері). *3 лютого 1902 р., Сан-Ремо. Згадка про ювілей Комарова.* – С. 318 ; прим.: с. 451.

О. П. Косач (сестри). *4 листопада 1902 р., Сан-Ремо. Про зустріч у Львові з Б. Комаровим. Згадка про інших членів родини Комарових.* – С. 368 ; прим.: с. 458–459.

Т. 12 : Листи (1903–1913) / ред. т. В. Л. Микитась ; упоряд. та прим. В. Ф. Святотця. – 1979. – 694 с.

Листи до:

О. П. Косач (матері) і П. А. Косача. *26 жовтня 1904 р., Одеса. Є згадка про родину Комарових.* – С. 118 ; прим.: с. 514.

М. Ф. Комарова. *23 грудня 1907 р., Ялта. Лист в Одесу; прохання повернути збірку «Пісні до танцю», залишені К. В. Квіткою для видання в Одесі; згадка про втрачені листи М. М. Комарової-Сидоренко та Г. М. Комарової.* – С. 220 ; прим.: с. 538. – Те саме // Твори : в 10 т. / Леся Українка ; упорядкування, під-

готовка текстів та прим. Є. В. Михайлюка. – Київ, 1965. – Т. 10 : Листи. 1901–1913. – С. 237 ; те саме // Кримські спогади : вірші, поеми, проза, листи / Л. Українка ; упоряд. і авт. вступ. ст. В. Г. Іваненко. – Сімферополь, 1986. – С. 252–253.

О. П. Косач (сестри). 30 травня 1908 р., Євпаторія. *Згадка про перебування в Одесі по дорозі до Криму, про членів родини Комарових.* – С. 238 ; прим.: с. 541.

О. П. Косач (сестри). 16 травня 1911 р., Київ. *Згадка про перебування в Одесі під час повернення з Єгипту, про родину Комарових.* – С. 349 ; прим.: с. 559.

О. П. Косач (матері). 9 червня 1911 р., Севастополь. *Про перебування в Одесі та зустріч з родиною Комарових.* – С. 352 ; прим.: с. 560.

О. П. Косач (сестри). 23 жовтня 1912 р., Кутаїсі. *Про можливий заїзд в Одесу по дорозі до Єгипту; згадка про родину Комарових.* – С. 415 ; прим.: с. 571.

М. П. Кривинюка. 26 травня 1913 р., Одеса. *Лист написаний по дорозі на Кавказ, є згадка про родину Комарових.* – С. 464 ; прим.: с. 580.

994.Косач О. П. [мати] – Косачу М. П. 1889, 12, 22, 23 листоп. // Леся Українка : док. і матеріали, 1871–1970. – Київ, 1971. – С. 52, 53, 54, 55.

Про перебування Лесі Українки на лікуванні в Одесі та її спілкування з родиною Комарових.

995.[Леся Українка – О. П. Косач (матері) 19.VIII.[1891. Шабо] : [зокрема про родину Комарових] // Леся Українка. Листи. Статті. Дослідження. Спогади : [в 3 т.] / відп. ред. А. Каспрук. – Київ, 1960. – Т. 3. – С. 21–22.

М. Ф. КОМАРОВ ТА ОДЕСЬКА «ПРОСВІТА»

996. А. В-ко. Діяльність одеської «Просвіти! // Рідний край. – 1907. – Чис. 14. – С. 12-13.

997. Ан. Н. Одеса. З одеською «Просвітою» трапилася пригода – було зроблено трус... Товариство продовжує свою діяльність. В останню наукову «середу» д. М. Комарь прочитав дуже гарний і цікавий реферат про кошового атамана Сірка // Рідний край. – 1906. – Чис. 49. – С. 12. – (Дописи).

998. Андрій Н. В Одесі товариство «Просвіти» впорядило Український вечір імені Т. Г. Шевченка в городській народній аудиторії... Глибоко стурбувала всіх промова й декламування «Перебенді» д. М. Комаря // Рідний край. – 1906. – Чис. 9. – С. 14. – (Спомини про Т. Шевченка).

999. Арсенич П. Взаємини галичан з одеськими діячами «Просвіти» // Думська площа. – 2006. – 20 січ. – С. 3, 6.

1000. Ватра З. Не маємо права на поразку : [про діяльність одеської «Просвіти», є згадка про М. Комарова] // Слово Просвіти. – 2005. – 14–20 лип. (ч. 28). – С. 6.

1001. Влайкова І. «Просвіта» в Одесі // Історичний досвід і сучасність : матеріали V (нац.) наук. студ. конф., присвяч. історії, нац.-визвол. руху в Україні і буд-ва незалеж. України. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 18–20.

1002. Гордієвський М. І. Л. А. Смоленський : (з нагоди 25-річчя смерті) : до історії укр. руху в Одесі : [зокрема про М. Комарова] // Шквал. – 1930. – № 35. – С. 8–9.

1003. Гр. Д. Спомини про Т. Шевченка : [т-во «Просвіта» провело в Одесі вечір імені Т. Г. Шевченка. Всіх зворушила промова

М. Комарова і його декламування «Перебенді» // Рідний край. – 1906. – Чис. 9. – С. 14.

1004. Джулинська З. І. Діяльність одеської «Просвіти» на ниві пробудження національної свідомості народу // Україна: становлення незалежності : Всеукр. наук.-метод. конф. : докл. і виступи. – Одеса, 1993. – С. 34–35.

1005. Добросин В. Світло «Просвіти» // Думська площа. – 2005. – 25 листоп. – С. 1.

1006. Дорошенко Д. Культурно-освітня діяльність українського громадянства за останні два роки : [зокрема про одеську «Просвіту»] // Україна. – 1907. – Т. 4 (нояб.–дек.), ч. 2. – С. 17–34.

1007. Зленко Г. Громаді присвячене життя : [про одес. педагога й громад. діяча Д. Сигаревича, є згадка про М. Комарова як члена правління товариства «Просвіта»] // Чорномор. новини. – 1998. – 19 трав. – С. 3.

1008. Зленко Г. Д. Засновник одеської «Просвіти» // «Просвіта»: історія і сучасність (1868–1998). – Київ, 1998. – С. 127–129. – Те саме // Слово «Просвіти». – 1998. – Листоп. (№ 11). – С. 4 : фот. ; Чорномор. новини. – 20 жовт. ; Крим. світлиця. – 1999. – 26 берез. – С. 19 : портр. – Назва: Михайло Комаров – засновник «Просвіти». – (Постаті) ; Укр. світ. – 2005. – Ч. 10/12. – С. 26–27 ; Думська площа. – 30 верес. – С. 6. – (До 100-річчя одеської «Просвіти»); Золото слів. – 2006. – № 9. – С. 8 ; 2007. – № 1/10. – С. 26 : фот.

1009. Зленко Г. Д. Лицарі досвітніх вогнів : тридцять три портрети діячів одеської «Просвіти» 1905–1909 років / Г. Д. Зленко. – Одеса : Астропринт, 2005. – 252 с. – *Із змісту*: Засновник. – С. 15–21; Повернення Івана Луценка. – С. 29–41; Трагедія Андрія Ніковського. – С. 83–88; Півдороги Михайла Гордієвського. – С. 120–125; Зоряний час Якова Біловодського. – С. 126–131; Аг-

роном Погибка. – С. 132–137; Одиссея Хрисанфа Ящуржинського. – С. 152–159; Свічка від полум'я Лесі. – С. 169; Перший на Півдні український друкар. – С. 192–199; Народна артистка. – С. 206–211; Народжений для книги. – С. 212–218; «Я не забуду днів корисних...». – С. 224–230; Незакінчений портрет. – С. 238–243.

1010. Зленко Г. Д. Світло одеської «Просвіти» / вступ. слово Б. П. Кривоноса // Чорномор. новини. – 1998. – 2 лип. ; Крим. світлиця. – 4 груд. – С. 4. – («Просвіти» – 130 !). – Назва: Одеси «досвітній вогонь».

1011. Зленко Г. Д. Трагедія Андрія Ніковського : з циклу «Люди одеської «Просвіти» 1905–1909 років» : [зокрема про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 1998. – 8 верес. ; Думська площа. – 2006. – 6 січ. – С. 6 : фот.

1012. Косів М. «Просвіта» давня і сьогочасна : [зокрема про одеську «Просвіту»] // Слово. – 1991. – Ч. 6. – С. 1, 2.

1013. Максим'юк Т. Одеська «Просвіта» та просвітяни в збірці «Тарасового дому» (Одеса) // «Просвіта» : минуле, сучасне й майбутнє : (до 100-річчя одеської «Просвіти») : матеріали наук.-практ. конф., Одеса, 25–26 листоп. 2005 р. – Одеса, 2006. – С. 19–27 : портр. – Те саме // 3 Україніки Причорномор'я / Т. Максим'юк. – Одеса, 2008. – С. 139–148.

1014. Мисечко А. Викладачі й студенти Новоросійського університету в діяльності українського товариства «Просвіта» в Одесі (1905–1909) // Зап. іст. ф-ту / ОДУ ім. І. І. Мечникова ; В. Н. Станко (голов. ред.). – Одеса, 1996. – Вип. 2 : Історія України. – С. 69–73.

1015. Мисечко А. Дещо з історії одеської «Просвіти» : [згадується М. Комаров] // Чорномор. новини. – 1993. – 27 листоп. – (Культура, історія, традиції).

1016. Мисечко А. До історії музею «Просвіти» в Одесі на початку ХХ століття // Вісн. Одес. іст.-краєзн. музею / В. В. Солодова (голов. ред.). – Одеса, 2006. – [Вип. 3]. – С. 79.
1017. Мисечко А. До співпраці Є. Х. Чикаленка з одеською українською «Громадою» та «Просвітою» наприкінці ХІХ – початок ХХ ст. // Зап. іст. ф-ту / ОНУ ім. І. І. Мечникова ; В. Н. Станко (голов. ред.). – Одеса, 2004. – Вип. 15. – С. 194–205.
1018. Мисечко А. До 130-літнього ювілею «Просвіти». Десять років відновлення «Просвіти» в Одесі // Південна громада : наук.-публ. зб. / редкол.: П. М. Аграмаков [та ін.]. – Одеса, 1999. – С. 5-20.
1019. Мисечко А. М. Ф. Комаров і одеська «Просвіта» // Зап. іст. ф-ту / ОДУ ім. І. І. Мечникова ; редкол.: В. Н. Станко (голов. ред.) [та ін.]. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 178–185. – Те саме // Літаври. – Одеса, 2007. – С. 22–31.
1020. Мисечко А. Місце одеської «Просвіти» в українському русі на початку ХХ ст. : [зокрема про М. Ф. Комарова] // Південь України – Одеса : ІV Міжнар. конгрес українців : доп. та повідомл. Одеса, 26–29 серп. 1999 / Міжнар. асоц. українців, Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1999. – С. 125–131.
1021. Мисечко А. На початку століття: з історії одеської «Просвіти» (1905–1909 рр.) : [згадується М. Комаров та його книга «Запорозьські вольності»] // Чорномор. новини. – 1994. – 11 черв. – С. 3.
1022. Мисечко А. Одеська «Просвіта» // Чорномор. комуна. – 1990. – 28 жовт. ; Чорномор. новини. – 1993. – 2 берез.
1023. Мисечко А. «Просвіта» – ювілярка : (вшанування 40-річчя «Просвіти» на півдні України // Старожитності. – 1994. – № 3/4. – С. 4.

1024. Мисечко А. Святкує Просвіта: [є згадка про М. Комарова] / А. Мисечко, Т. Гончарук, С. Лобан // Думська площа. – 1998. – 5 груд. – С. 2.

1025. Мисечко А. І. Український рух в Одесі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: (до 100-ліття одеської «Просвіти»). – Одеса: Друк, 2006. – С. 8, 9, 12, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 42, 46, 52, 56, 68, 69, 70, 72, 75, 77–83, 96, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 120–121, 123, 130.

1026. Мысечко А. Зеркало судьбы народной: к 125-летию одесской «Просвіти»: [згадується М. Комаров та його книга «Запорожські вольності»] // Юг. – 1993. – 23 нояб. – С. 4. – (История).

1027. Михайленко А. З історії одеської «Просвіти» // Одес. вісті. – 2012. – 26 трав. – С. 7: портр.

1028. Одесская «Просвіта» // Укр. вестн. – 1906. – № 5. – С. 312–317. – Підпис: Просвітянин.

1029. Одеська «Просвіта»: [є згадка про М. Комарова] // Чорномор. новини. – 1993. – 2 берез.

1030. Одеська «Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє: (до 100-річчя одеської «Просвіти»): матеріали наук.-практ. конф., Одеса, 25–26 листоп. 2005 р. – Одеса: Друк, 2006. – 240 с. – *Із змісту*: Одеська «Просвіта» та просвітяни в збірці «Тарасового дому» (Одеса) / Т. Максим'юк. – С. 19–27: портр.; Одеська «Просвіта» як прояв розбудови громадянського суспільства на початку ХХ ст. / А. Мисечко. – С. 48–52; Одеська «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу: (перша чверть ХХ ст.) / О. Малюта. – С. 53–57; Діяльність представників українського національного руху в неукраїнських громадських та наукових товариствах Одеси в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Музичко. – С. 81–89; Матеріали з одеської «Просвіти» в рукописному фонді відділу рідкісних ви-

дань і рукописів ОДНБ ім. М. Горького / Т. Подкупко. – С. 89–92; З історії української бібліотечної справи в Одесі (поч. ХХ ст.) / Ю. Чабан. – С. 92–96; Інтелігент і його доба в творчій та епістолярній спадщині Галини Комарової / С. Кочерга. – С. 115–123; Леся Українка й Маргарита Комарова : в орбіті українського театру / О. Вісич. – С. 123–127; До питання про стосунки М. Коцюбинського з членами одеської «Просвіти» / С. Форманова. – С. 162–165.

1031. Олійників О. Осередок незаляканих думок : (попередники одеських «просвітян») // Південна громада : наук.-публ. зб. / редкол.: П. М. Аграмаков [та ін.]. – Одеса, 1999. – С. 20–29.

1032. Оштрафування голови одеської «Просвіти» : [за наказом одес. генерал-губернатора М. Комарова оштрафовано на 100 крб. за те, що він не подав чиновникові, присланому на збори «Просвіти», відомостей про осіб, що мали виступати, і сперечався з ним] // Рідний край. – 1908. – Чис. 12. – С. 5.

1033. Петришина Л. В. Діяльність українського товариства «Просвіта» в Одесі // Ринкові важелі та стимули розвитку господарчих систем / кол. авт. під керівництвом В. П. Бородатого. – Одеса, 1997. – С. 68–72.

1034. Петришина Л. В. Жінки в історії діяльності одеської «Просвіти» (1905–1909 рр.) : [зокрема про М. Комарова] // Наук. пр. / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили ; голов. ред. Л. П. Клименко. – Миколаїв, 2007. – Т. 74, вип. 61 : Історичні науки. – С. 153–157.

1035. Петришина Л. В. Микола Аркас про одеську «Просвіту» // Думська площа. – 2003. – 19 груд. – С 2, 8.

1036. Самотній Гр. У «просвітян» в Одесі // Киев. старина. – 1906. – Т. 92 (март–апр.). – С. 85–87. – (Отд. 2. Текущие известия).

1037. Степанченко О. Одеська «Просвіта» потребує допомоги // Чорномор. новини. – 2007. – 27 січ.
1038. Товариство «Просвіта» в Одесі // Україна. – 1907. – Т. 1 (янв.). – С. 30–47. – Підпис: Просвітянин.
1039. Той Самий. Одеса. В одеській «Просвіті» в грудні відбувся один з звичайних суботніх вечорів. М. Комаров прочитав докладну й цікаву розправу: «Байда – князь Вишневецький» // Рідний край. – 1907. – Чис. 11. – С. 14–15.
1040. Троцкая Н. История одесской «Просвіти» началась с митинга // Одес. вестн. – 1998. – 8 дек. – С. 4.
1041. Чабан Ю. Доля бібліотечних скарбів одеської «Просвіти» (поч. ХХ ст.): [зокрема про бібліотеку М. Комарова] // Слово Просвіти. – 2005. – 29 верес.–5 жовт. (ч. 39). – С. 6.
1042. Чебан А. Д. Одеська «Просвіта»: «джерела пам'яті» // Чорномор. новини. – 2010. – 4 листоп. – С. 3.
1043. Янчук О. «Просвіта» і просвітяни у політичному житті Одеси 1905–1918 рр. // Чорномор. новини. – 1996. – 7 лют. – С. 3.
1044. Ярещенко О. Т. Одеська «Просвіта» в 1905–1909 рр. // Одеська «Просвіта»: історія, сучасність: іст.-попул. нарис: до 130-річчя Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка / О. Т. Ярещенко. – Одеса, 1998. – С. 6–39.

ВШАНУВАННЯ М. Ф. КОМАРОВА

1045. Кракалія Р. Повернення з небуття : [про встановлення мемор. дошки в Одесі, на будинку № 27, по вул. Жуковського] // Чорномор. новини. – 2004. – 22 трав. – С. 4 : фот.

1046. Перегінчук Т. Комарову – з любов'ю : [про відкриття мемор. дошки] // Слово Просвіти. – 2004. – 27 трав.–2 черв. (ч. 22). – С. 10.

1047. [Тридцять третєе собрание Одесского библиографического общества при Императорском Новороссійском Университете (30 сент. 1913 г.)] : [на пропозицію голови т-ва І. А. Лінниченка було вшановано вставанням пам'ять дійсного члена т-ва Михайла Федоровича Комарова, який помер 6 серпня 1913 р.] // Изв. Одес. библиогр.о-ва при Имп. Новорос. ун-те. – 1914. – Т. 3, вып. 1. – С. 49.

1048. Швидько Г. К. Про увічнення пам'яті видатного земляка М. Ф. Комарова // Гуманітар. журн. – 2003. – № 1. – С. 22–25.

1049. Шевченко А. Творцу и подвижнику : [відкриття мемор. дошки] // Одес. вестн. – 2004. – 20 мая. – С. 2.

КНИГИ, ВИДАНІ КОШТОМ АБО ЗА СПРИЯННЯ М. Ф. КОМАРОВА

1050. Кропивницький М. Збірник творів М. Кропивницького. Т. 1 / М. Кропивницький. – Київ : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького. [Коштом бібліотеки М. Ф. Комарова], 1882. – 208, III с.

1051. Руданський С. В. Твори Степана Руданського. Т. 1. Пісні, приказки, прислів'я, байки, заголовки «співомовок» / [передм. та прим. М. Комара]. – Львів : Виданне М. Комара. Коштом вид. Друк. наук. Т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1895. – 192 с. – В кн. також: Бібліографічний покажчик творів С. Руданського / зібрав М. К. – С. 167–174.

Відгук: Зленко Г. Д. Воскреслий Руданський: [про видання творів С. Руданського, зокрема М. Комаровим] // Книга пам'яті : оповіді та розвідки літ. слідопита / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1971. – С. 213–234. – Те саме // З полону літ : літ.-крит. нариси / Г. Д. Зленко. – Київ, 1989. – С. 215–240 ; те саме // Вітчизна. – 1968. – № 9. – С. 185–189.

1052. Нечуй-Левицький І. С. Чортяча спокуса / І. С. Нечуй-Левицький. – Одеса : Тип. Є. Фесенка, 1885. – 36 с.

1053. Шевченко Т. Г. Княжна : поема / Т. Г. Шевченко. – Одеса : Тип. Є. І. Фесенка, 1889. – 18 с.

1054. Шевченко Т. Г. Москалева криниця : поема / Т. Г. Шевченко. – Одеса : Тип. Є. І. Фесенка, 1889. – 18 с.

1055. Пролиски : збирник з виршив. – Одеса : Изд. тип. Е. И. Фесенко. Тип. Е. И. Фесенко, 1893. – 32, [1] с.

1056. Тобилевич (Карпенко-Карый) І. Драми и комедии : [в 5 т.] / І. Тобилевич (Карпенко-Карый). – Одеса : Тип. Южнорус. о-ва печат. дела, 1897–1905.

Т. 1. – 1897. – 489 с.

Т. 2. – 1897. – 451 с.

Т. 3. – 1903. – 436 с.

Т. 4. – 1903. – 386 с.

Т. 5. – Полтава : Тип. Г. И. Маркевича, 1905. – 451 с.

Відгуки: Зленко Г. Д. Вистражданий п'ятигожник // Книга пам'яті : оповіді та розвідки літ. слідопита / Г. Д. Зленко. – Одеса, 1971. – С. 235–241. – Те саме // 3 полону літ : літ. критич. нариси. – Київ, 1989. – С. 267–273 ; те саме // Літ. Україна. – 1970. – 2 жовт.

Зленко Г. Д. 3 полону літ // 3 полону літ : літ.-критич. нариси / Г. Д. Зленко. – Київ, 1989. – С. 241–256.

Зокрема історія видання в Одесі.

1057. Кониський О. Я. Твори О. Я. Кониського-Перебенді : в 4 т. / О. Я. Кониський – Одеса : Тип. і хромо-літогр. Є. І. Фесенка, 1899.

Т. 1. – 1897. – 489 с.

Т. 2. – 1897. – 451 с.

Т. 3. – 1903. – 436 с.

Т. 4. – 1903. – 386 с.

Т. 5. – Полтава : Тип. Г. И. Маркевича, 1905. – 451 с.

1058. Куліш П. О. Чорна Рада : хроника 1663 року / написав П. Куліш. – 2-ге вид. – Одеса : Тип. Е. И. Фесенко, 1901. – 252 с., 15 арк. іл.

1059. Стороженко О. [П.] Марко проклятий : українська легенда з 1648 р. / О. Стороженко – 2-е вид. – Львів : Накладом Укр.-Руської Вид. Спілки. [Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського], 1903. – 131, [4] с. – (Літ.-Наук. Б-ка Укр.-Руської Вид. Спілки. Серія 1 ; ч. 50).

КНИГИ, ЩО ВИЙШЛИ ДРУКОМ У ВИДАВНИЦТВІ «СНІП»

«Сніп» (1906–1913). Перше в Одесі українське книговидавництво. Засноване 1906 року місцевим культурно-освітнім товариством «Просвіта» за ініціативою його голови – Михайла Федоровича Комарова. Створенню «Снопа» передувало утворення видавничого фонду імені Леоніда Анастасійовича Смоленського (1844–1905), відомого одеського педагога і громадського діяча. Підготовлені видавництвом книжки друкувалися, головним чином, у закладі широко знаного одеського друкаря, члена «Просвіти» Євстима Івановича Фесенка (1850–1925), частково – в закладі Акціонерного Південноросійського товариства друкарської справи (колишнє підприємство першого одеського друкаря Петра Федоровича Францова (1804–1884)). За вісім років існування «Сніп» випустив сім книг; шість з них мають видавничу нумерацію*. Видавництво закрилося після смерті М. Ф. Комарова, який був його основним рушієм, а також через відсутність матеріальних засобів та чергову зливу заборонних акцій російського самодержавства щодо українського друку й української культури назагал. Діяльність «Снопа», на жаль, ніколи не вивчалася.

1060. Українська драматургія : зб. бібліогр. знадобів до історії укр. драми і театру (1815–1906) / зібрав і впорядкував М. Ф. Комаров. – Одеса : Друк. Є. І. Фесенка, 1906. – VI, 229 с. – (Вид-во «Сніп» ; № 1).

1061. Гоголь М. В. Тарас Бульба : [повість] / пер. М. Уманця. – Одеса : Друк. Є. І. Фесенка, 1910. – 140 с. – (Вид-во «Сніп» ; № 2).

* В реєстрі видань «Снопа», вміщеному на обгоротці передостанньої за часом книжки (про П. С. Морачевського), згадується ще одна, восьма, книжка: Костомаров М. І. Богдан Хмельницький / М. І. Костомаров ; пер. з рос. М. Уманця. Однак виявити її не вдалося.

1062. До «Української драматургії»: збірка бібліогр. знахідку до історії укр. драми і театру за 1906–1912 рр. : з дод. та поправками до «Української драматургії» до 1906 р. / зібрав і впорядкував М. Ф. Комаров. – Одеса : Друк. Є. І. Фесенка, 1912. – 106 с. – (Вид-во «Сніп» ; № 3).

1063. Вінок Т. Шевченкові : із віршів українських, галицьких, російських, білоруських і польських поетів : збірник / упорядкування і прим. М. Ф. Комарова. – Одеса : Друк. Акц. Півд.-рос. Т-ва друк. справи, 1912. – 324 с. – (Вид-во «Сніп» ; № 4).

1064. Комаров М. Ф. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову. – Одеса : Друк. Акц. Півд.-рос. Т-ва друк. справи, 1913. – 35 с. : портр. – (Вид-во «Сніп» ; № 5).

1065. Бобенко А. М. Перевесло : зб. віршів / передм. М. К. – Одеса : Друк. Акц. Півд.-рос. Т-ва друк. справи, 1913. – 82 с. – (Вид-во «Сніп» ; № 6).

1066. Про запорожські вольності / написав М. Комар ; видано на гроші з фонду імені Л. А. Смоленського. – Одеса : Друк. Є. І. Фесенка, 1907. – 40 с. – (Вид-во «Сніп»). – Кн. вийшла без вид. нумерації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

1067. А. Ю. Кримський : бібліогр. покажч. / уклали: Н. М. Деркач [та ін.] ; відп. ред. О. Є. Засенко. – Київ : Наук. думка, 1972. – 168 с. – *Із змісту*: п. 107, 153, 172, 1120.

1068. Библиографический указатель к литературной деятельности М. Ф. Комарова (1865–1913) // Изв. Одес. библиогр. о-ва. – 1913. – Т. 2, вып. 7. – С. 325–336.

1069. Бібліотека Івана Франка : науковий опис. У 4 т. Т. 1 / над томом працювали: Г. Бурлака (наук. керівник проекту) [та ін.] ; переднє слово М. Жулинського ; вступ. ст. Я. Мельник. – Київ, 2010. – 624 с. – *Із змісту*: п. 367(5), 1163.

1070. Бібліотека М. Ф. Комарова : кат. колекції Одес. нац. наук. б-ки ім. М. Горького / Одес. нац. наук. б-ка ім. М. Горького ; упоряд.: Н. А. Бродецька, Н. О. Яцун ; ред. І. С. Шелестович. – Одеса : Вид. СПД Бровкін О. В., 2014. – 320 с., 12 с. іл.

Відгуки: Кудlach В. Каталог бібліотеки Михайла Комарова // Чорномор. новини. – 2015. – 10 січ. – С. 5 : фот.

Кудlach В. Він був «українським серцем Одеси» : [про презентацію каталогу бібліотеки М. Комарова, яка відбулась у «Книгарні-кав'ярні Українського дому» – осідку Українського клубу Одеси] // Чорномор. новини. – 2015. – 24 січ. – С. 3.

1071. Благодійне Товариство видання корисних та дешевих книжок : покажч. вид. за 1898–1918 рр. // Книгар. – 1919. – Ч. 20. – С. 1327.

1072. Видання «Просвіт» Галичини : бібліогр. покажч. – Київ : Абрис, 1996. – 248 с. – *Із змісту*: п. 64–66, 192, 439, 577.

1073. Видання «Просвіт» Наддніпрянської України, 1906–1922. Вип. 4 / уклад. С. Л. Зворський ; відп. за вип. В. В. Патока ; Нац. парлам. б-ка України. – Київ : Глобус, 1999. – С. 99.

1074. Галицко-русская библиография XIX–го столетия, дополненная вышедшими в Венгрии и Буковине, 1801–1886. [В 2 т.]. Т. 2. Хронологический список публікацій (1861–1886) / сост. И. Е. Левицкій. – Львов, 1895. – С. 651.

1075. Головата Л. Товариство «Просвіта» у Львові (1886–1939) : покажч. вид. / Л. Головата, Л. Суц, О. Бербека ; Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, від-ня «Наукова бібліографія і книгознавство». – 2-ге вид., випр. і допов. – Львів, 2008. – С. 64, 65, 177, 347, 412, (541), 902.

1076. Григорій Дем'янович Зленко : біобібліогр. покажч. / скла-ла Л. М. Смичок ; відп. ред. В. В. Фашенко ; ред. І. С. Шелестович. – Одеса, 1990. – 120 с. – (Серія «Письменники Одеси» ; вип. 6).

Статті, присвячені М. Комарову: п. 1, 2, 42, 48, 121, 149, 182, 216, 324, 367, 439, 481, 507, 536, 558, 622, 660, 860, 950.

1077. Григорій Дем'янович Зленко : біобібліогр. покажч. / упоряд. О. Г. Кушнір; відп. ред. Г. Д. Зленко ; ред. І. С. Шелестович. – Одеса, 2005. – 147 с. – (Серія «Письменники Одеси» ; вип. 21).

Статті, присвячені М. Комарову: п. 9, 16, 26, 45, 64, 69, 83, 126, 132, 134, 150, 154, 194, 258, 419, 459, 470, 553, 576, 595, 662, 683, 774, 791, 812, 856, 871, 872, 891, 944, 979, 984, 1018, 1028, 1037, 80, 87*, 124*, 127*, 161*, 162*, 181*, 184*, 185*.*

1078. Джерела пам'яті : кат. вист. до 90-річчя Українського товариства «Просвіта» в Одесі (1905–1909) / упоряд.: О. Г. Арчикова, Л. В. Арюпіна, О. В. Богданович [та ін.] ; редкол.: О. Ф. Ботушанська [та ін.]. – Одеса, 1995. – 49 с.

1079. Дорошенко Д. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798–1897 роки : [зокрема про М. Комарова, перелік його праць та його рецензій] // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений Панові Президентові Чехословацької Республіки проф. др. Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. – Прага, 1925. – Ч. 1. – С. 142–238.

1080. Друкований зведений каталог україномовної книги державних бібліотек та музеїв України, 1798–1923 : в 5 вип. / Нац. парлам. б-ка України ; уклад.: Р. С. Жданова, І. О. Негрейчук ; відп. ред. В. В. Патока. – Київ, 1999–2010.

Вип. 1 : 1808–1900. – Київ : Глобус, 1999. – 296 с. – *Із змісту*: п. 232, 254, 383, 405, 478, 551, 552, 574, 575, 582, 623, 640, 668, 718, 807, 868–870.

Вип. 2 : 1901–1910. – Київ : Либідь, 2003. – 528 с. – *Із змісту*: п. 43–45, 76, 857, 991, 1652.

Вип. 3 : 1911–1916 / відп. ред. В. О. Кононенко. – Київ : Вид-во Харитоненка, 2003. – 263 с. – *Із змісту*: п. 34, 291, 326, 447, 502, 578, 664, 725.

Вип. 4 : 1917–1919 / уклад. І. О. Негрейчук ; наук. ред. В. О. Кононенко. – Харків : Фоліо, 2008. – 285 с. – *Із змісту*: п. 175, 564.

Вип. 5 : 1920–1923 [Електронний ресурс] / уклад. І. О. Негрейчук ; наук. ред. В. О. Кононенко. – Київ, 2010. – 120 с. – *Із змісту*: п. 863.

1081. Жарких М. Бібліографія старої України 1240–1800 рр. Зошит 1. – Київ, 1998. – С. 45, 100.

1082. Здобнов Н. В. Синхронистические таблицы русской библиографии 1700–1928 со списком важнейших библиографических трудов : материалы для истории рус. библиогр. / под ред. Б. С. Боднарского. – Москва : Изд-во Всесоюз. кн. палаты, 1962. – 192 с. – *Из змісту*: Показчик нової української літератури (1798–1883) / М. Комаров. – Київ, 1883. – С. 49. – (Разд. VIII. Краевая библиография).

1083. Іван Франко в Одесі : бібліогр. показч. / упоряд.: Г. Д. Зленко, О. І. Кравченко. – Одеса : Друк, 2001. – 104 с. – *Из змісту*: п. 5, 7–10, 13, 20, 36, 99, 106, 111–114, 116, 117, 126, 129, 130, 134, 146, 149, 163, 165, 166, 176, 178–180, 186, 206, 211, 315, 321, 322, 404, 408, 585–587.

1084. Історія України : наук.-допом. бібліогр. показч. за ... рік / Держ. іст. б-ка України. – Київ, 1990 – .

...за III кв. 1994 / упоряд.: Т. А. Приліпко, М. А. Лук'яненко ; відп. за вип.: Л. Л. Макаренко, В. Г. Чернець. – 1994. – 229 с. – *Из змісту*: п. 513.

...за IV кв. 1994 / упоряд.: М. А. Лук'яненко [та ін.] ; відп. за вип. Л. Л. Макаренко. – 1995. – 247 с. – *Из змісту*: п. 748.

...за 1999 / упоряд.: Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. Л. Макаренко. – 2001. – 476 с. – *Из змісту*: п. 1975.

...за 2002 / упоряд.: Т. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. О. Виноградова. – 2005. – 613 с. – *Из змісту*: п. 1791, 3084, 3258.

...за 2005 / упоряд.: Т. Приліпко, Н. Вощевська, О. Марченко ; відп. за вип. О. Виноградова. – 2007. – 556 с. – *Из змісту*: п. 40, 2302.

1085. Історія України : наук.-допом. бібліогр. показчик за ... рік / Нац. іст. б-ка України ; упоряд.: Т. А. Приліпко [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Скорохатова. – Київ, 2011 – .

...за 2008. – 2011. – 766 с. – *Из змісту*: п. 3249.

...за 2011. – 2013. – 644 с. – *Из змісту*: п. 2303, 2441.

...за 2012 / наук. ред., авт. вступ. ст. Г. В. Боряк. – 2014. – 656 с. – *Из змісту*: п. 1626.

1086. Історія Української РСР : наук.-допом. покажч. літ. за ... рік / Держ. іст. б-ка УРСР. – Київ, 1971 – .

...за 1968 / покажч. склали: В. І. Грицаєнко, О. С. Івченко, Н. С. Селівачова (керівник) [та ін.]. – Київ, 1971. – 414 с. – *Із змісту*: п. 903, 904.

...за 1969 / покажч. склали: А. М. Комська, А. В. Пилипенко (керівник), Н. С. Селівачова, Н. М. Уманська. – Київ, 1974. – 472 с. – *Із змісту*: п. 475.

...за 1970 / склали: О. С. Івченко [та ін.]. – Київ, 1977. – 486 с. – *Із змісту*: п. 1212, 1315.

1087. Книга в Україні, 1861–1917 : матеріали до репертуару української книги. Вип. 8, ч. 2. Ко–Кя / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; зібрали: С. Й. Петров, С. С. Петров ; наук. ред. В. Ю. Омельчук. – Київ, 2006. – 492 с. – *Із змісту*: п. 27191–27197.

1088. Книги з автографами у фондах Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького : анот. кат. Вип. 1. Збірка М. Ф. Комарова / упоряд.: Л. В. Арюпіна, Г. Д. Зленко ; відп. ред. Г. Д. Зленко ; ред. І. С. Шелестович. – Одеса, 1996. – 44 с.

Відзук: Зленко Г. Д. С автографами автора // Вестн. регіона. – 1997. – 18 янв.

1089. Книги з бібліотеки вінницької «Просвіти» (1917–1920 рр.) у фондї Вінницької ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва : каталог / авт. вступ. ст., уклад. О. В. Сафронова ; відп. за вип. Н. І. Морозова. – Вінниця, 2012. – 108 с. – *Із змісту*: п. 171–173.

1090. Книги української мовою у фондах ХДНБ ім. В. Г. Короленка (1798–1923) : друк. кат. : [у 5 вип.] / складачі: Т. О. Сосновська [та ін.]; Харків. держ. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка. – Харків, 1995–1997.

Вип. 1. – 1995. – 137 с. – *Із змісту*: п. 153.

Вип. 2. – 1996. – *Із змісту*: п. 841, 1515–1517, 1605–1609, 1611.

Вип. 3. – 1996. – 158 с. – *Із змісту*: п. 2198.

Вип. 4. – 1996. – 183 с. – *Із змісту*: п. 2806–2809, 3143.

Вип. 5 : Довідковий. – 1997. – С. 29.

1091. Королевич Н. Ф. Бібліограф М. І. Ясинський (1889–1967) : біобібліогр. нарис / Н. Ф. Королевич, М. В. Геращенко ; наук. ред. А. П. Корнієнко ; відп. ред. В. В. Патока ; Нац. парлам. б-ка України. – Київ, 1995. – С. 7, 11, 12, 28, 29.

1092. Королевич Н. Ф. Бібліографічна діяльність В. В. Дорошенка (1879–1963) : біобібліогр. нарис / Н. Ф. Королевич ; наук. ред. А. П. Корнієнко ; відп. ред. В. В. Патока ; Нац. парлам. б-ка України. – Київ, 1995. – С. 11, 14, 15, 18, 19, 27, 28, 31.

1093. «Кур'єр Кривбасу» (1994–2004) : сист. покажч. змісту / авт.-упоряд. Г. І. Гамалій ; наук. ред. В. О. Кононенко. – Київ, 2005. – С. 123, 126.

1094. Леся Українка в Одесі : бібліогр. покажч. / склали: Г. Д. Зленко, Є. Ф. Ткаченко ; ред. І. С. Шелестович ; ОДНБ ім. М. Горького. – Одеса, 1981. – С. 5, 7–13, 15, 16, 18–20, 26, 28–31, 33, 34, 37, 38, 58, 73, 75, 76.

1095. Леся Українка в Одесі [Електронний ресурс] : бібліогр. покажч. / ОННБ ім. М. Горького ; упоряд. Т. А. Йовенко ; ред. М. Л. Десенко. – Одеса, 2015. – 127 с. – *Із змісту* : п. 1, 2, 6, 21, 29, 31, 40, 46, 63, 68, 69, 84, 101, 108, 311.

1096. Литература українського фольклора, 1977–1900 : опыт библиогр. указ. / сост. Б. Д. Гринченко. – Чернигов, 1901. – 317 с. – (Приложение к № 5 «Земского Сборника» 1901 г.). – *Із змісту*: п. 427, 536, 802, 848, 877, 889, 1138, 1148, 1149, 1169, 1172, 1257, 1423.

1097. Матеріали до української бібліографії. Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887–1900 : [в 4 т.] / уложив І. Ем. Левицький. – Львів : Видає Бібліогр. комісія наук. т-ва ім. Шевченка. Накладом наук. т-ва ім. Шевченка. 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка. Під зарядом К. Беднарського, 1909–1918.

Т. 1 : [Роки 1887–1889]. – 1909. – С. 37, 253, 254.

Т. 2 : [Роки 1890–1891]. – 1910. – С. 24, 51, 132, 186, 228, 248.

Т. 3 : [Роки 1892–1893]. – 1911. – С. 76, 77, 117, 212, 274.

1098. Микола Лисенко. Бібліографія : наук.-допом. бібліогр. покажч. / упоряд.: І. О. Негрейчук, Р. М. Скорульська, М. В. Чуєва ; худож.-оформлювач М. О. Толкач. – Харків : Фоліо, 2009. – 223 с. – *Із змісту*: п. 70, 466–467, 592, 627, 628, 665, (1653).

1099. Михайло Коцюбинський : бібліогр. покажч. / склав М. О. Мороз ; відп. ред. С. М. Шаховський. – Київ : Наук. думка, 1964. – 268 с. – *Із змісту*: п. 412, 492, 520, 761, 823, 859.

1100. Михайло Коцюбинський в Одесі : бібліогр. покажч. літ. / упоряд. Л. О. Кольченко ; ОДНБ ім. М. Горького. – Одеса, 1994. – С. 8, 10, 14–20, 28–30, 34, 35, 37, 41–43, 52, 53, 62.

1101. Павловский И. Ф. Систематический указатель журнала «Киевская старина» (1882–1906) / И. Ф. Павловский. – Полтава, 1911. – 219 с.

1102. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : хронол. покажч. змісту журн. / М. Г. Палієнко. – Київ : Темпора, 2005. – 480 с.

1103. Покажчик видань за 1898–1918 рр. // Книгар. – 1919. – Чис. 20. – С. 1327–1329. – (Благодійне Товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок).

1104. Показчик видань Шевченкових творів та спис бібліографічних праць про Шевченка / зібрав і впорядкував В. Дорошенко. – Варшава ; Львів : [З друк. наук. т-ва ім. Шевченка у Львові], 1939. – VIII, 357 с. – (Повне видання творів / Укр. наук. ін-т ; т. 16 : Бібліографія).

1105. Показчик видань Шевченкових творів : першодруки й окремі видання та спис літератури про них / зібрав і впорядкував В. Дорошенко. – 2-ге переглянute й значно допов. вид. – Чікаго : Вид-во Миколи Денисюка, 1961. – 506 с. – (Повне видання творів Т. Шевченка ; т. 14).

1106. Репертуар української книги, 1798–1916 : матеріали до бібліогр. : [в 9 т.] / упорядкування, підгот. до друку, прим.: Л. І. Ільницької, О. І. Хміль ; відп. ред. Л. І. Крушельницька. – Львів, 1997–2005.

Т. 2 : 1871–1886. – 1997. – 401 с. – *Із змісту*: п. 2398, 2553, 3629.

Т. 3 : 1887–1894. – 1999. – 426 с. – *Із змісту*: п. 4590, 4931, 4932, 4981, 5194, 5460, 5731, 6084, 6085, 6087, 6396, 6397.

Т. 4 : 1895–1900. – 1999. – 486 с. – *Із змісту*: п. 6698, 8586.

Т. 5 : 1901–1905. – 2001. – 415 с. – *Із змісту*: п. 9041, 9042, 9983, 10446.

Т. 6 : 1906–1909. – 2002. – 453 с. – *Із змісту*: п. 11499, 12156.

Т. 7 : 1910–1911. – 2003. – 363 с. – *Із змісту*: п. 14127.

Т. 8 : 1912–1913. – 2004. – 403 с. – *Із змісту*: п. 15979, 16310, 16954, 17326.

Т. 9 : 1914–1916. – 2005. – 246 с. – *Із змісту*: п. 18165; Дод. до 5-го т. – п. 10446а.

1107. Слово і час : систем. показч. змісту (1990–1999). – Київ : Стилос, 2002. – С. 182. – Те саме (2000–2007). – Київ : Фенікс, 2008. – С. 25, 66.

1108. Спецфонд Книжкової палати України : наук.-допом. бібліогр. показч. / уклад.: О. Федотова, П. Сенько,

І. Рахманенко ; наук. ред. та відп. за вип. О. О. Федотова. – Київ : Кн. палата України, 2003. – 360 с. – *Із змісту*: п. 225.

1109. Список работ М. Комарова (1865–1912) // Изв. Одес. биб-лиогр. о-ва при Новорос. ун-те. – 1913. – Т. 2, вып. 7. – С. 325-336.

1110. Україномовна книга : бібліогр. покажч. / уклад.: Р. С. Жданова, В. М. Лой ; відп. ред. В. В. Патока. – Київ : Абрис, 1996. – 176 с. – *Із змісту*: п. 268, 269, 334, 335, 495.

1111. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 1798–1923 : бібліогр. покажч. : [у 2 т.] / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: О. С. Онищенко (голова) [та ін.]. – Київ, 2003. – (Нац. бібліогр. України).

Т. 1 : 1798–1911. – 676 с. – *Із змісту*: п. 505, 542, 759, 791, 932, 1050, 1051, 1091, 1092, 1180, 1274, 1360, 1432, 1517, 1606–1610, 1798, 2137, 2138, 2555, 2686, 3197, 3339, 4092, 4372.

Т. 2 : 1912–1923. – 690 с. – *Із змісту*: п. 4673, 4720, 4853, 4859, 4928, 5064, 6041, 6503, 6632, 8562, 8929, 9134.

1112. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції. [Т. 1]. 1914–1919 / НАН України, Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника ; уклад.: Л. І. Ільницька (керівник проекту) [та ін.] ; передм. та відп. ред. М. М. Романюк. – Львів, 2010. – С. 34, 43, 125, 126, 239, 278.

1113. Українська книга в фондах Одеської державної (національної) наукової бібліотеки імені М. Горького, 1574–1923 : каталог : [в 6 вип.]. – Одеса, 1991–2012.

Вип. 1 / склали: Т. О. Гоголіна (керівник групи) [та ін.] ; ред. І. С. Шелестович. – С. 72.

Вип. 3 : А–Л / склали: Т. О. Гоголіна (керівник групи) [та ін.] ; ред. І. С. Шелестович. – С. 71.

Вип. 4 / склали: Т. О. Гоголіна (керівник групи) [та ін.] ; ред. І. С Шелестович. – С. 51, 53.

Вип. 5 : Додаток / упоряд.: Л. В. Арюпіна, В. І. Комендантова ; ред. М. Л. Десенко. – С. 38.

Вип. 6 / упоряд. Л. М. Бур'ян ; ред. М. Л. Десенко. – С. 10, 16.

1114. Український артист-маляр Амвросій Ждаха : [у 1901 р. проілюстрував кн. М. Комарова «Оповідання про Антона Голова-того»] : кат. вист. / упорядкування й передм. В. Яцюка ; наук. консультант і авт. бібліогр. М. Забочень. – [Очаків, Миколаїв. обл.] : Міська друк., 1996. – С. 21, 23.

1115. Українські літературні альманахи і збірники ХІХ – початку ХХ ст. : бібліогр. покажч. / склав І. З. Бойко. – Київ : Наук. думка, 1967. – 370 с. – *Із змісту*: п. 65, 128.

1116. Українські метабібліографічні посібники (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.) : наук.-допом. бібліогр. покажч. третього ступеня / авт.-уклад. О. Л. Промська ; наук. ред. В. О. Кононенко ; наук. консультант і авт. вступ. ст. Г. М. Швецова-Водка. – Київ, 2011. – 120 с. – *Із змісту*: п. 17, 386.

1117. Т. Г. Шевченко : бібліогр. покажч., 1965–1988 / уклад.: Л. В. Беляєва, Н. М. Мислович ; відп. ред. В. С. Бородін ; ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР. – Київ, 1989. – С. 107, 169, 219.

1118. Т. Г. Шевченко : бібліогр. літ. про життя і творчість, 1839–1959. Т. 1. (1839–1916) / склали: І. З. Бойко [та ін.]. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 65, 82, 88, 90, 96, 100, 106, 107, 110, 112, 115, 117, 128, 130, 132, 138, 158, 186, 203, 260, 294, 298.

1119. Т. Г. Шевченко : бібліогр. ювіл. літ., 1960–1964 / склав Ф. К. Сарана. – Київ : Наук. думка, 1968. – С. 473, 570, 576.

1120. Тарас Шевченко, 1989–2004 : матеріали до бібліогр. / уклад. Г. І. Гамалій. – Київ : [б.в.], 2005. – 299 с. – *Із змісту*: п. 2209.

1121. Швидько Ганна Кирилівна : біобібліогр. покажч. / [упоряд.: О. Н. Нефедова та ін.] ; М-во освіти і науки України, Нац. гірн. ун-т, наук.-техн. б-ка. – Дніпропетровськ : НГУ, 2014. – 137 с. – (Бібліографія вчених). – *Із змісту*: п. 345–347, 350, 362, 397, 520, 530.

1122. Шевченко в одеській пресі : бібліогр. покажч. : [у 5 вип.] / упоряд. О. Г. Кушнір ; відп. ред. Г. Д. Зленко ; ред. І. С. Шелестович. – Одеса, 1996–2007.

Вип. 1 : Книги, альманахи, збірники, журнали. – 1996. – 60 с. – *Із змісту*: п. 136, 140, 167, 205, 207. – Те саме. – 2-ге вид., допов. – 2007. – 91 с. – *Із змісту*: п. 140, 144, 228, 299, 302.

Вип. 2 : Газети, ч. 1 : 1844–1917. – 1999. – 50 с. – *Із змісту*: п. 80, 129, 166.

Вип. 2 : Газети, ч. 3 : 1941–1974. – 2005. – 100 с. – *Із змісту*: п. 472, 751.

Вип. 2 : Газети, ч. 4 : 1975–2005. – 2007. – 134 с. – *Із змісту*: п. 115, 202, 328, 406, 740.

1123. Шевченко-художник : бібліогр. покажч. (1839–2012) : до 200-ліття Тараса Шевченка. Т. 1 / упоряд.: Н. І. Орлова, Л. І. Буряк, Б. А. Короленко. – Київ : Пріоритети, 2013. – С. 120, 130, 139.

1124. Юбилейный библиографический указатель к сочинениям Т. Г Шевченка : [в основу видання покладено покажчик М. Комарова «Шевченко в литературе и искусстве» з доповненням, які для нового видання зібрав сам Комаров] // Укр. життя. – 1913. – № 12. – С. 88.

1125. Яценко О. М. Українські персональні бібліографічні покажчики (1856–2013) / О. М. Яценко, Н. І. Любовець ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського ; редкол.: В. І. Попик (голова) [та ін.]. – Київ, 2015. – С. 35, 155, 361. – (Серія «Джерела укр. біографістики» ; вип. 3).

ПОКАЖЧИК РОЗКРИТИХ ПСЕВДОНІМІВ І КРИПТОНІМІВ¹

- А. Катран, А. К-тр-н, С-кій А.** – Синявський Антін Степанович (1866–1951) – український економіко-географ, історик, економіст, педагог, доктор географічних наук, професор Київського університету, громадсько-політичний діяч.
- А. Л-цкій, О. Білоусенко** – Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – письменник, публіцист, науковець, український громадсько-політичний діяч.
- А. С-кий** – Смолієвський А.
- Ан-берг, М.Др., М.Д., Чудак** – Драгоманов Михайло Петрович (1841–1895) – український публіцист, вчений, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч.
- Авраменко, лікар** – Черняхівський Олександр Григорович (1869–1939) – лікар-гістолог, український громадський діяч.
- Б., Б.В., Б.Г., Вартовий П., Вільхівський Б., Чайченко В., Чайченко Василь** – Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910) – український письменник, педагог, лексикограф, літературознавець, етнограф, історик, публіцист, громадський діяч.
- Б.К.** – Комаров Богдан Михайлович (1882–1975) – український бібліограф, публіцист, лексикограф, природознавець, заслужений діяч науки Таджикиської РСР. Син Михайла Комарова.
- Білик Іван** – Рудченко Іван Якович (1845–1905) – український фольклорист, етнограф, письменник, перекладач, літературний критик.
- Бобенко Андрій** – Бібик Андрій Михайлович (1854–1920) – український поет.
- В.** – Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1926) – український етнограф, фольклорист, мовознавець, літературознавець, мистецтвознавець, перекладач, член-кореспондент Петербурзької АН (1902), академік АН України (1924), член Чеського наукового товариства (1905), Празької та Віденської академії наук, громадський діяч.
- В.Б., Степовий В.** – Біднов Василь Олексійович (1874–1935) – історик української церкви, державний діяч, член Центральної Ради.
- В.Д., В.Д-ий** – Доманицький Василь Миколайович (1877–1910) – український літературознавець, письменник, історик, фольклорист, публіцист, громадсько-політичний діяч.

¹ У покажчик не включено широко відомі псевдоніми авторів: Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, Олена Пчілка.

- В-ов** – Водовозов Василь Васильович (1864–1933) – російський публіцист, юрист і економіст, автор статей з соціально-економічної та політичної історії.
- Василь Лукич** – Левицький Володимир Лукич (1856–1938) – український письменник, видавець, літературознавець, почесний член товариства «Просвіта» (з 1926), дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка (з 1926), громадський діяч.
- Василько А., Василько Ан., Яринович Ан., А.В-ко, Ан.Н., Андрій Н.** – Ніковський Андрій Васильович (1885–1942) – активний член Товариства українських поступовців та Української партії соціалістів-федералістів, літературознавець, мовознавець, журналіст, громадський і політичний діяч.
- Володимир Буряк, Волод Б.** – Буряченко Володимир Филімонович (1888–1930) – лексикограф, перекладач, видавець.
- Г.З.** – Зленко Григорій Дем'янович (1934–2015) – український письменник, літературознавець, бібліограф. Заслужений діяч мистецтв України (1996). Член Національної спілки письменників України, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка, член Міжнародної асоціації українців.
- Гр. Гетьманець, Самотній Гр., Ков.-Кол. Г., Г. К. К-цкій, Г. Сьогобочній** – Коваленко Григорій Андрійович (1864–1938) – український письменник, журналіст, громадський діяч.
- Гр.Д.** – Джуян Григорій.
- Ганна Барвінок** – Куліш (Білозерська) Олександра Михайлівна (1828–1911) – українська письменниця. Дружина Пантелеймона Куліша. Залишила спогади про Т. Шевченка, з яким підтримувала дружні стосунки.
- Граб П.** – Грабовський Павло Арсенович (1864–1902) – українська поет-лірик, публіцист, перекладач.
- Д.В.** – Дорошенко Володимир Вікторович (1879–1963) – український бібліограф, літературознавець, перекладач, літературний критик, громадсько-політичний діяч.
- Д.Д-ко, Жученко М.** – Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) – український дипломат, історик, публіцист, літературознавець, бібліограф, громадський діяч.
- Дм.Корнич** – Сигаревич Дмитро Дмитрович (1868–1914) – український педагог, громадський діяч.
- Дніпрова Чайка** – Березіна Людмила Олексіївна (за чоловіком Василевська) (1861–1927) – українська письменниця.
- Жарко Я.** – Жарков Яків Васильович (1871–1933) – поет, перекладач, актор.
- З.Т.** – Топеліус Захаріас (1818–1898) – фінський письменник і поет.
- Заневич Ів.** – Терлецький Остап Степанович (1850–1902) – публіцист, літературознавець, громадсько-політичний діяч.
- И.Мирон, Мугон** – Франко Іван Якович (1856–1916) – український письменник, учений, громадсько-політичний діяч.

- І.Р.** – Рейтаровський Іван, парафіяльний священник.
- Ів.П.** – Іванов Петро Васильович (1837–1931) – український етнограф, фольклорист, член-кореспондент ВУАН.
- Іван Каличка** – Манжура Іван Іванович (1851–1893) – український поет, фольклорист, етнограф, журналіст, лексикограф, перекладач, історик і соціолог, професійний збирач гербаріїв флори Дніпропетровщини.
- І. М. Р-кій, Українець І. М. Р-кій** – Радецький Іван Іванович.
- Ів. Спілка** – Липа Іван Левкович (1865–1923) – український письменник, громадський і політичний діяч.
- Іванов А.** – Стронін Олександр Іванович (1826–1889) – письменник, соціолог, історик, педагог, громадський діяч.
- К.Не-я** – Арабажин Костянтин Іванович (1866–1929) – російський, український та латиський літературознавець, журналіст, письменник, перекладач.
- Кернеренко Грицько** – Кернер Григорій Борисович (1863–1921) – український письменник, перекладач.
- Корженко** – Коцовський Володимир Миколайович (1860–1921) – український галицький літературознавець, філолог, письменник, перекладач, педагог, член Наукового товариства імені Т. Шевченка.
- Л.Ж.** – Лукіянович Денис Якович (1873–1965) – український письменник, літературознавець, педагог.
- Л.М.** – Левицький Модест Пилипович (1866–1932) – письменник, педагог, лікар, дипломат, культурний діяч.
- Л.П.** – Падалка Лев Васильович (1859–1927) – український статистик, історик, археолог, етнограф, краєзнавець, громадський діяч.
- Л-нко Арк.** – Лященко Аркадій Якимович (1871–1931) – історик літератури, член-кореспондент ВУАН, АН СРСР, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка, Товариства любителів російської словесності, Слов'янської наукової комісії.
- Левко Товкач** – Толчинський Лев Олександрович (1875–?) – лікар, перекладач.
- Лиманський** – Мова Василь Семенович (1842–1891) – український письменник, поет, драматург, прозаїк, мемуарист, перекладач, жив на Кубані.
- М.Д.** – Дмитрієв Микола Андрійович (1867–1908) – український видавець, публіцист, громадський діяч, член полтавської «Просвіти» та «Братства тарасівців».
- М.З., П.З., Р-ой** – Грінченко Марія Миколаївна (1863–1928) – українська письменниця, перекладач, педагог. Дружина Б. Д. Грінченка.
- М.Школиченко** – Кононенко Мусій Степанович (1864–1922) – український поет і прозаїк, активний діяч кооперативного руху та «Братства тарасівців».
- Меженко Ю.А.** – Іванів-Меженко Юрій Олексійович (1892–1969) – український та російський бібліограф, бібліотекознавець, книгознавець, критик, літературознавець, колекціонер.
- Микита, ієромонах** (Олександр Андрійович Кожин) (1877–1937) – бібліофіл, засновник Української національної бібліотеки в Одесі.

- Михайло Дейнека** – Слабченко Михайло Єлисейович (1882–1952) – український історик, правник, академік ВУАН.
- Н.Р.** – Ромаскевич Н.
- Н.С-въ** – Сумцов Микола Федорович (1854–1922) – український фольклорист, етнограф, літературознавець, громадський діяч.
- Недоля Д. К.** – Мороз Данило Костянтинівич (1841–1894) – письменник, етнограф.
- О.Ж.** – Коваленко Олексій Васильович (1881–1962) – письменник.
- О.М.** – Макарушка Остап (1867–1931) – український філолог і педагог, учений, публіцист, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка, громадський діяч.
- О.М.Р.** – Романів Олег Миколайович (1928–2005) – український учений у галузі механіки матеріалів, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України, ініціатор відродження і впродовж багатьох років – голова Наукового товариства імені Т. Шевченка в Україні, генеральний секретар Світової Ради НТШ.
- Олександр Кырпатый, Катренко О.** – Катрухін Олександр Михайлович (1859–?) – письменник.
- П.К.** – Капельгородський Пилип Йосипович (1882–1938) – поет, прозаїк, публіцист, сатирик і гуморист.
- П.П.** – Парпура Петро.
- Петро Байда** – Ніщинський Петро Іванович (1832–1896) – український композитор, поет, перекладач.
- Полтавець С., Просвітянин, С.П-ко** – Шелухін Сергій Павлович (1864–1938) – український вчений, юрист, історик, дипломат, громадсько-політичний діяч.
- Р-рь** – Ріхтер Володимир Миколайович (нелегальне прізвище - Пісаревський Олександр Давидович) (1880–1932) – поет, прозаїк, журналіст, політичний діяч.
- С.Гн.** – Ганущак Степан.
- С.Є.** – Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український вчений, літературознавець, публіцист, політичний та державний діяч.
- С.Ж., Дрозд, Яковенко, Ф.В.** – Кониський Олександр Якович (1836–1900) – український вчений, письменник, публіцист, перекладач, громадський діяч, автор духовного гімну «Молитва за Україну» («Боже великий, єдиний, нам Україну храни»).
- С.Р.** – Русова Софія Федорівна (1856–1940) – український педагог, прозаїк, літературознавець.
- С.Т.** – Томашівський Степан Федорович (1875–1930) – український історик, публіцист і політик, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка (з 1899), його голова у 1913–1915.
- С.Ф.** – Свистун Пилип Іванович (1844–1916) – український письменник, літературознавець, педагог, історик москвофільського напрямку.
- Селянин** – Коваленко Микола Васильович (1887–1956) – український поет.

- Сірко** – Вовк Федір Кіндратович (1847–1918) – український антрополог, етнограф, археолог, музеєзнавець, видавець та літературознавець.
- Сріблянський М.** – Шаповал Микита Юхимович (1882–1932) – український публіцист, соціолог, поет, за фахом лісник. Член Центральної Ради.
- Степовик** – Комаров Олександр Федорович (1842–1918) – український публіцист. Брат Михайла Комарова.
- Т-ко Гр., Тисяченко Гр.** – Саливон Григорій Дмитрович (1888–1927) – український книгознавець, видавець і популяризатор української книги, краєзнавець.
- Той самий** – Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940) – український письменник і освітній діяч.
- Українець** – Кистяківський Богдан (Федір) Олександрович (1868–1920) – український правознавець, філософ, один з організаторів Академії наук України, громадський діяч.
- Уманець М. і Спілка А.** – М. Ф. Комаров і Л. А. Смоленський, Є. Х. Чикаленко, О. О. і Г. О. Андрієвські та ін.
- Ф.** – Панківський Костянтин Федорович (1855–1915) – український журналіст і видавець, член-засновник Наукового товариства імені Т. Шевченка, громадський діяч.
- Ф.Ш.** – Шелудько Федот Макарович (1877–?) – український письменник, поет.
- Хведорович Олександр** – Волошинов Олександр Федорович (1855–1933) – перекладач, педагог, земський, державний і громадський діяч.
- Ц.Н.** – Нейман Чеслав (Цеслав) Гермогенович (1852–1906) – польський та український фольклорист, етнограф і археолог, представник української школи в польській історичній літературі.
- Черниговець** – Локоть Тимофій Васильович (1869–1942) – російський вчений-агроном, політик і публіцист. Член Державної думи від Чернігівської губернії.

ПОКАЖЧИК ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

Журнали

Архіви України	Київ
Бібліологічні вісті	Київ
Бібліотекознавство та бібліографія	Харків
Бібліотечна планета	Київ
Бібліотечний вісник	Київ
Бібліотечний форум України	Київ
Бористен	Дніпропетровськ (нині – Дніпро)
Вестник БАЕ [Библиотечной Ассамблеи Евразии]	Москва (Росія)
Вестник Юга	Одеса
Вісник Книжкової палати	Київ
Вісник НТШ	Львів
Вітчизна	Київ
Голос минушого	Санкт-Петербург (Росія)
Горизонт	Одеса
Гуманітарний журнал	Дніпропетровськ (нині – Дніпро)
Дзвін	Львів
Дзвоник	Львів
Дивослово	Київ
Дніпрові хвилі	Катеринослав (нині – Дніпро)
Живая старина	Санкт-Петербург (Росія)
Життє і знання	Полтава
Життя й революція	Київ
Жовтень	Львів
Журнал бібліотекознавства та бібліографії	Харків
Журнал для всех	Санкт-Петербург (Росія)
Зима	Дніпропетровськ (нині – Дніпро)
Зоря	Львів
Историческая память	Москва (Росія)
Исторический вестник	Санкт-Петербург (Росія)
Ілюстрована Україна	Львів
Історико-літературний журнал	Одеса
Киевская старина	Київ
Київ	Київ

Книгар	Київ
Книжный мир	Москва (Росія)
Кур'єр Кривбасу	Кривий Ріг (Днп)
Литературная россыпь	Москва (Росія)
Література і мистецтво	Львів
Літературна критика	Київ
Літературна Одеса	Одеса
Літературний архів	Харків
Літературно-науковий вісник	Львів
Мир Божий	Санкт-Петербург (Росія)
Народ	Львів, Коломия
Народна творчість та етнографія	Київ
Науковий світ	Київ
Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР	Київ
Наша школа	Одеса
Нова громада	Київ
Нова політика	Київ
Педагогическая инициатива	Одеса
Письмо з «Просвіти»	Львів
По морю и суше	Одеса
Поліграфія і видавнича справа	Львів
Правда	Львів
Пчёлка	Одеса
Радянське літературознавство	Київ
Рідний край	Київ; Полтава
Русская мысль	Москва (Росія)
Русский архив	Москва (Росія)
Русское богатство	Санкт-Петербург (Росія)
Сіверянський літопис	Чернігів
Слово і час	Київ
Собеседник	Воронеж (Росія)
Советская библиография	Москва (Росія)
Соціалістична культура	Київ
Старожитності	Харків
Сходознавство	Київ
Сучасність	Мюнхен (Німеччина)
Сяйво	Київ
Украинская жизнь	Москва (Росія)
Украинский вестник	Санкт-Петербург (Росія)
Україна	Київ
Українська хата	Київ
Український світ	Київ
Шквал	Одеса

Этнографическое обозрение
Южные записки
Wisla

Москва (Росія)
Одеса
Варшава (Польща)

Газети

Большевицкое знамя
Боротьба
Буковина
Вечерняя Одесса
Вільне життя
Вісті
Вольнь
Гласность
Голос України
Громадське життя
День
Десянянска правда
Діло
Друг читача
Думська площа
Екатеринославский листок
Екатеринославскія Губернскія Ведомости

Елисаветградский вестник
Знамя коммунизма
Золото слів
Известия Одесского окружкома КПБу,
 облисполкома и ОСППС
Киевское слово
Кіевскій телеграф
Книжное обозрение
Комсомольское знамя
Комсомольська іскра
Кримська світлиця
Кубанскія Областныя Ведомости

Литературная Россия
Літературна Україна
Міський електротранспорт
Муза
Нова Буковина
Нові шляхи
Одесские новости

Одеса
Одеса
Чернівці
Одеса
Одеса
Київ
Луцьк
Одеса
Київ
Умань
Київ
Чернігів
Львів
Київ
Одеса
Єкатеринослав
Єкатеринослав
(нині – Дніпро)
Кіровоград
Одеса
Одеса

Одеса
Київ
Київ
Москва (Росія)
Одеса
Одеса
Сімферополь
Єкатеринодар
(нині – Краснодар)
Москва (Росія)
Київ
Одеса
Одеса
Відень (Австрія)
Одеса
Одеса

Одесский вестник	Одеса
Одесский листок	Одеса
Одесский университет	Одеса
Одесское обозрение	Одеса
Одеські вісти = Одесские известия	Одеса
Первое сентября	Москва (Росія)
Полтавскія Губернскія Ведомости	Полтава
Полтавська думка	Полтава
Полтавщина	Полтава
Порто-франко	Одеса
Прапор юності	Хмельницький
Пресс-курьер	Одеса
Рада	Київ
Світло Жовтня	Павлоград (Днп)
Слово	Одеса
Слово Просвіти	Київ
Сніп	Харків
Санкт-Петербургские ведомости	Санкт-Петербург (Росія)
Степова зоря	Петропавлівка, смт (Днп)
Труд	Київ
Уманська зоря	Умань
Утро	Київ
Харьковские губернские ведомости	Харків
Черкаська правда	Черкаси
Чорноморські новини	Одеса
Шевченків край	Звенигородка (Чрк)
Юг	Одеса
Южная мысль	Одеса
Южное обозрение	Одеса
Prawda	Варшава (Польша)

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- А. В-ко** – п. 996
А. К-тр-н – с. 127
А. Катран – с. 127
А. Л-цкій – п. 8, 9, 712
А. П. – п. 8
А. С-ий – с. 127
А. С-кій – с. 25; п. 1
Ан. Н. – п. 997
Ан-берг – п. 183
Абдуласва Н. І. – п. 237
Абросимова С. В. – с. 128, 129, 130; п. 250, 366, 437, 824
Авраменко – п. 179
Аграмаков П. М. – п. 1018, 1031
Адаменко А. Г. – п. 871
Айзеншток І. Я. – п. 227
Айзеншток М. – п. 595
Александров В. С. – с. 82, 85, 100; п. 170, 176, 204, 821
Александров О. – п. 4
Ананченко Т. П. – п. 14, 596–598, 934, 935
Андерсен Г. Х. – п. 800
Андрейчин А. – п. 176
Андрій Н. – п. 998
Андронати С. А. – п. 494
Антонець Н. Б. – п. 249
Антонович В. Б. – с. 45, 55, 106; п. 54, 729, 863
Антонович М. – п. 577
Аркас М. М. – с. 81, 82, 106; п. 655, 1035
Арсенич П. – п. 999
Арсеньев К. К. – п. 551
Арутюнова С. – п. 599
Арчикова О. Г. – п. 1078
Арюпіна Л. В. – п. 368, 1078, 1088, 1113
Афанасьєв-Чужбинський О. С. – п. 203, 443
- Б.** – п. 6
Б. Г. – п. 20
Б. К. – п. 600
Бабанський К. – п. 351
Бабичев Ф. С. – п. 226, 229

Бабишкін О. К. – п. 369, 899
Бабушкіна І. В. – п. 601
Багалій Д. І. – с. 106
Бажан М. П. – п. 212, 226
Базилевский І. А. – п. 170
Байда П. – п. 170
Балицький Ю. – п. 349
Баллін М. П. – с. 118, 120
Балліна О. – с. 120
Баран М. – п. 370, 376
Барвінський О. Г. – с. 13, 167; п. 188, 371, 542
Барладяну-Бирладник В. – п. 10
Басс І. І. – п. 459, 920
Бачинська О. А. – п. 529, 532, 820, 866
Башкатова С. – п. 602
Баштовий І. – с. 61
Белінський В. Г. – с. 104
Белоусов І. – п. 172
Бельницька О. М. – п. 372
Беляєва Л. – п. 604
Бербека О. – п. 1075
Бердяєв С. – п. 177
Березюк Н. – п. 315
Беренштам-Кістяковська М. – с. 51
Беренштейн (Бернштейн) М. Д. – с. 104; п. 462, 920, 931, 993
Берло Г. – п. 734
Берман Я. З. – п. 373, 644
Белоусов І. О. – п. 871
Белоусова Л. Г. – п. 796
Беляєва Л. В. – п. 1117
Биков М. В. – с. 131
Билоусенко О. – п. 22, 23
Біднов В. О. – с. 105
Біланюк О. – п. 967
Білецький Л. Т. – с. 43
Білецький О. І. – п. 225, 378, 899, 930
Білий В. І. – с. 110; п. 107, 645
Білик – с. 66
Білиловський К. О. – с. 82, 100, 128; п. 176, 779, 821
Біловодський Я. – п. 656, 1009
Білодід І. К. – п. 480
Білявська О. О. – п. 560, 993
Біляшівський М. Ф. – п. 849
Блажкевич А. – п. 379

Бобенко А. М. – с. 3, 110, 142, 144; п. 161, 362, 444, 1065
Бобошко Ю. – п. 886
Богданович О. В. – п. 1078
Богуславський О. В. – п. 217
Богущ Т. – п. 514
Боднарський Б. С. – п. 1082
Бойко І. – п. 77
Бойко І. З. – п. 1115, 1118
Болгов В. В. – п. 236
Болдирев О. В. – с. 105; п. 380
Боляк О. С. – п. 520
Бондар М. П. – п. 381
Бондаренко І. П. – п. 448
Бонташ І. І. – п. 930
Бораківський Г. М. – с. 11, 62, 97, 98, 119; п. 166, 169
Боржковський В. В. – п. 900, 901
Борисів Є. – п. 124
Борковський В. – с. 13
Борковський О. М. – с. 82; п. 188
Бородатий В. П. – п. 1033
Бородін В. С. – п. 1117
Боряк Г. В. – п. 1085
Ботушанська О. Ф. – п. 372, 409, 606, 870, 1078
Бродавко Р. І. – п. 936
Бродецька Н. А. – п. 436, 1070
Бронза С. – п. 889
Букатевич Н. І. – п. 517
Булахов М. Г. – п. 228
Булаховська Ю. Л. – п. 920
Бурлака Г. – п. 393, 852, 853, 1069
Буряк Б. С. – п. 459
Буряк Л. І. – п. 1123
Бур'ян Л. М. – п. 316, 319, 382, 1113
Буряченко В. Ф. – п. 607, 663
Бутич І. Л. – п. 467
Бутрин М. Л. – п. 265
Буханенко О. – п. 8

В. – п. 10
В. Б. – п. 8
В. Д. – п. 6
В. Д-ий – п. 12
В-ов – п. 183
Ваганов С. – п. 179

Вакарчук І. – п. 929
Василевська Е. І. – п. 372
Василенко В. І. – п. 689, 831
Василенко Н. Є. – *с. 128, 130*; п. 250
Васильок О. Д. – п. 367, 383, 818
Василько А. – *с. 18*; п. 192
Василько Ан. – п. 15, 321
Ватра З. – п. 1000
Вервес Г. Д. – п. 920
Веребрюсов С. І. – *с. 118*
Верстюк В. – п. 577
Веселовський Я. – п. 131
Винар Л. – п. 852, 853
Винниченко В. – п. 580
Виноградова М. – *с. 82*
Виноградова О. – п. 1084
Вира К. – п. 104
Вишневецький Д. І. – *с. 63*; п. 166
Вишневська Н. О. – п. 920, 931
Візір М. П. – п. 871
Вільхівський Б. – *с. 10*
Вінцковський Т. С. – п. 385, 501, 579
Вісич О. – п. 937, 1030
Вітряк М. М. – п. 832
Влайкова І. – п. 1001
Вовк Ф. К. – *с. 82*; п. 830
Вовченко І. О. – п. 1
Возняк М. С. – *с. 3, 20, 42, 43, 44, 126*; п. 395, 611, 802, 928
Войцехівська І. Н. – п. 520
Войтенко К. – п. 829, 858
Войченко І. – п. 604
Волян, де – п. 167
Волод. Б. – п. 15
Волошин О. Ф. – п. 685
Волянська В. – п. 386
Волянська М. Ю. – п. 470, 471
Волянський О. І. – *с. 122*
Воробей П. И. – п. 387
Вороний М. К. – *с. 76, 82, 112*; п. 322, 822
Воронов А. Д. – *с. 68*
Воронюк Г. – п. 612
Воротнюк Г. – п. 938
Вощевська Н. – п. 1084
Вязовський (В'язовський) Г. А. – п. 517, 549

Г. З. – п. 939
Г. К. К-цкій – п. 9
Гр. Д. – п. 1003
Гр. Т-ко – п. 240, 323
Гаврилов М. – с. 9, 25, 88; п. 1
Галка А. – п. 274
Галушко М. В. – п. 561
Галущенко В. – п. 613
Галяс В. Т. – п. 299
Гамалей К. М. – п. 76
Гамалій Г. І. – п. 1093, 1120
Гамалія К. – п. 165
Гаркуша С. – п. 204
Гегело В. П. – с. 121–125; п. 581, 686, 872
Гегель І. – с. 53
Герасименко В. Я. – п. 33, 388, 389, 541, 614, 615
Герашенко М. В. – п. 590, 616, 617, 1091
Герцен О. І. (А. И.) – с. 68; п. 390, 451
Гетьман В. П. – п. 549
Гёте Й.-В. – п. 931
Гирич І. Б. – п. 391, 393
Глібов Л. І. – с. 37; п. 846, 871
Глушак А. – п. 618
Глядченко М. – п. 300
Гнатенко Л. А. – п. 16
Гнатюк В. М. – с. 82, 123; п. 818, 823
Гнатюк М. – п. 619, 917
Гнидосиров В. С. – с. 75, 90; п. 166, 506, 789, 871
Гнідан О. Д. – п. 461
Гоголина Т. А. (Гоголіна Т. О.) – п. 316, 1113
Гоголь М. В. – с. 13, 50, 71, 110, 159; п. 192, 1056
Голіков В. І. – п. 875
Головата Л. – п. 1075
Головацький Я. Ф. – с. 24
Гончар Д. – п. 4
Гончар О. І. – п. 920
Гончарук Т. Г. – п. 392, 820, 1024
Горбач О. – п. 410
Гордиевський (Гордієвський) М. І. – п. 353, 1002, 1009
Горецький О. М. – п. 676
Горецький П. Й. – с. 109; п. 6
Горленко В. П. – с. 59, 65, 66
Горонович В. Я. – п. 63, 65, 68

Граб П. – с. 19
Грабина А. – п. 166
Грасвська Л. А. – п. 920
Грахов Я. Д. – с. 118
Гребінка Є. П. – с. 10, 92, 108; п. 41, 179, 871
Грабовський П. А. – с. 89, 101
Гребцова І. С. – п. 504
Гриніна О. – п. 465
Гриськов А. – п. 620
Гриханов Ю. А. – п. 218
Грицаєнко В. І. – п. 1086
Гриценко С. Г. – с. 133; п. 382, 481, 530, 584, 593, 592
Грицюта М. С. – с. 3, 92, 107; п. 246, 459, 462, 900, 901, 920
Грінченко Б. Д. – с. 19, 71, 79, 82, 103, 106, 110, 117, 149; п. 6, 170, 171, 175, 176, 450, 695, 780, 817, 819, 843, 846, 865, 871, 931, 1096
Грінченко М. М. – п. 871
Гріш Ю. – п. 438
Громова В. В. – п. 931
Грушевський М. С. – с. 106, 112, 117, 123; п. 125, 264, 393, 394, 400, 408, 412, 469, 473, 544, 545, 557, 566, 567, 621, 796, 816, 834, 835, 852–856, 874
Грыцько-Основьяненко Г. Ф. – п. 170
Гудзій М. К. – п. 378
Гуменюк Є. – п. 376
Гуменюк М. П. – с. 3, 68, 83, 107; п. 243, 258, 259, 355, 395, 396, 478, 622–625, 821, 822
Гулак – с. 43
Гулак-Артемівський П. П. – с. 71, 86, 92, 95, 96, 108, 117, 166; п. 106, 153, 160, 515, 645, 836
Гурко С. А. – п. 149
Гусейнов Г. – п. 397

Д. В. – п. 256, 356
Д. Д-ко – п. 12, 15
Давидова (Давыдова) М. С. – п. 415, 488
Данилевський Гр. П. – п. 66
Данилко А. – п. 940
Данилко П. – п. 10
Данилов В. В. – с. 82
Данилюк-Терещук Т. – п. 941
Дашкевич М. П. – с. 60
Дашкевич Я. Р. – п. 10, 393, 857
Дей О. І. – п. 292, 457
Дейнека М. – п. 773, 774
Демуцький П. Д. – с. 82

Демченко Ів. – п. 181
Деркач Н. М. – п. 1067
Десенко М. Л. – п. 1095, 1113
Десенко Т. Л. – п. 975
Джиджора І. – п. 854
Джулинська З. І. – п. 1004
Джумига Є. – п. 501
Дзеверін І. О. – п. 214, 460, 920
Дзензелівський Й. О. – п. 216
Дзьобан О. – п. 376, 823
Дзюба Г. А. – п. 398
Дзюба І. М. – п. 14, 221
Дзюба Т. – п. 628
Дзюбан Р. – п. 857
Димінський А. І. – с. 6
Діденко І. І. – п. 399
Дмитрієв Н. П. – п. 10, 12
Дніпрова Чайка (Березіна) Л. О. – с. 110
Добровольська Л. – п. 616
Добролюбов М. О. – с. 68, 71, 86; п. 189, 190
Добросин В. – п. 942, 1005
Доброскок Г. – п. 688
Довбищенко В. – п. 886
Доманицький В. М. – с. 30, 31, 34, 37, 76; п. 10, 630, 871
Домбровська Г. – п. 424
Дорошенко В. – п. 325–327, 352, 354, 400, 401, 574, 1004
Дорошенко В. В. – с. 18, 39, 42, 43, 52, 162; п. 241, 1092, 1104, 1105
Дорошенко Д. – п. 12, 354, 402, 631, 1006, 1079
Дорошенко Д. І. – с. 38, 130, 131; п. 799
Дорошенко І. – п. 403
Драгоманов М. П. – с. 12, 15, 16, 48, 49, 51, 52, 61, 62, 66; п. 6, 156, 632, 692, 718, 846, 929, 931, 932
Дрентельн А. Р. – п. 136
Дрімливий М. – п. 16
Дрожу Б. – п. 931
Дрозд – див. Кониський О. Я.
Дубова Т. – п. 404, 405
Дубровіна Л. А. – п. 406, 495
Дугинська О. – с. 51
Дудко В. – п. 10, 407
Дузь І. М. – п. 517, 633
Думитрашко К. – п. 516
Думитрашко К. Д. – с. 16, 92, 108; п. 101
Дун А. З. – п. 634, 683, 959

Духінський Ф. Г. – с. 50, 51

Еппель В. – п. 293

Єгунова-Щербина С. – п. 408

Єкарева К. М. – п. 480

Єлагін В. М. – с. 118

Єлісєєв А. – п. 301, 635

Ємець М. К. – с. 131; н. 799

Єремєєва Г. – п. 898, 900, 902

Єрофєєв Ів. М. – п. 294

Єфименко (Єфіменко) П. С. – с. 84; п. 486

Єфімова Г. І. – п. 409

Єфремов С. О. – с. 8, 17, 29, 38, 43; п. 14, 31, 161, 183, 328, 410–412, 443, 479, 572, 838, 850, 889

Жарких М. – п. 1081

Жарко Я. В. – с. 3, 145; п. 365, 821, 889

Жданова Р. С. – п. 237, 1080, 1110

Ждаха А. А. – с. 82, 130; п. 8, 416, 1114

Желиховская В. П. – п. 113

Житецький П. Г. – с. 6, 82; п. 871

Жук Н. Й. – п. 900

Жуковський А. – п. 817

Жулинський М. Г. – п. 220, 852, 921, 1069

З. Т. – п. 170

Забіла В. Н. – с. 10, 16, 43, 71, 86, 92, 96, 108, 117; п. 38, 71, 154, 636, 681, 923

Забочень М. – п. 1114

Загоруйко В. – п. 374

Загурський Л. Н. – п. 414

Зайко М. – п. 638

Зайка І. – п. 637

Закіпна Г. В. – с. 4; п. 14, 415–418, 553, 639

Залюбовський Г. А. – с. 120, 121, 131

Занєвич І. – с. 62

Заньковецька М. К. – с. 99, 100, 113

Заруба В. В. – с. 127; п. 419–422

Засєнко О. Є. – с. 19; п. 459, 900, 1067

Заславський І. – п. 640, 779

Захарина В. Ф. – п. 423

Захаркін С. – п. 779

Захаров Г. – п. 943

Зашкільняк Л. – п. 394

- Зборовський А.** – п. 586
Зворський С. Л. – п. 641, 1073
Здобнов Н. В. – п. 1082
Зеров М. – п. 825
Зінківський Т. А. – п. 80, 466, 819, 826, 843, 871
Зінченко В. – п. 438
Зленко Г. Д. – с. 3, 105, 106, 108, 110–112; п. 6, 14, 105, 147, 214, 215, 220, 221, 227, 250, 296, 298, 300–304, 306, 308, 310, 365, 382, 425–449, 559, 603, 634, 643–689, 707, 720, 738, 754, 755, 772, 787, 828–842, 883, 884, 903–907, 944–952, 1007–1011, 1051, 1056, 1076, 1077, 1083, 1088, 1094, 1122
Золотаренко И. – п. 179
Зубков С. Д. – п. 480, 887, 888
Зубкова М. Н. – п. 450
- И. Р.** – п. 8
Ив. П. – п. 8
Иванов Л. М. – п. 387
Ильницкая О. – п. 691
Имшенецький В. – п. 175, 176
- Иваненко В. Г.** – п. 993
Иваненко І. – п. 503
Иванов А. – с. 7, 68, 163; п. 199
Ивченко О. С. – п. 1086
Ільницька Л. І. – п. 375, 452, 453, 564, 1106, 1112
Ільницький Л. В. – с. 22, 87, 88
Імшенецький Г. С. – п. 900
Ісасвич Я. Д. – п. 396, 439, 478, 454, 929
Ісаєнко Л. М. – п. 317, 455, 692, 947, 953
- Йовенко Т. А.** – п. 1095
- [К.] – п. 4
Ков. Кол. Г. – п. 8
Калаш В. – п. 463
Калениченко Н. Л. – п. 462, 900, 920, 931
Калинович І. – п. 354, 376
Каличка І. – див. Манжура І. І. (И. И.)
Калінічева Г. І. – п. 593
Каллиников П. – п. 232
Каменова Е. А. – п. 311
Капраль М. – п. 393
Капустіна Н. – п. 250, 437

Карапиш Б. Т. – п. 824
Карев Н. – п. 176
Карженко – п. 177
Кармазіна М. – п. 954
Карнаухов М. Г. – п. 224
Карпенко-Карий (Тобілевич) І. К. – с. 4, 77, 98, 99, 100, 106, 110, 112, 368;
п. 179, 447, 534, 883–891, 1056
Каспрук А. А. – п. 164, 995
Касьянов Г. – п. 464
Катерина II – с. 98
Катков М. Н. – с. 70
Катранов С. П. – п. 170
Катренко А. – п. 694
Кауфман Л. – п. 847
Качкан В. – п. 465
Квітка Г. Ф. – с. 22, 87; п. 871
Квітка К. В. – п. 993
Кернеренко Г. – с. 101; п. 170, 175, 176
Кибальчич М. – п. 955
Кивлицький Е. – п. 76
Кирилюк Є. П. – п. 887, 888
Кир'ян Н. – п. 695
Ківшар Т. І. – п. 16
Кінка С. – п. 318
Кіраль С. С. – п. 466, 819, 826, 843
Кірієнко О. – п. 844
Кістяківський М. – п. 412
Кістяківський О. Ф. – п. 467
Клевенський М. М. – с. 70; п. 390, 451
Клименко Л. П. – п. 1034
Климович П. – п. 503
Ключник О. – п. 956
Кобилянський Л. Р. – п. 340
Кобринська Н. І. – с. 70, 71, 94
Кобринський В. – п. 25, 27
Коваленко Г. – п. 9
Коваленко-Коломацький – п. 8
Ковалівський А. П. – с. 43
Ковальський С. – п. 957
Ковальчук Г. І. – п. 468
Ковальчук Л. П. – с. 107, 160; п. 239
Ковтунова О. – п. 77
Козов А. (має бути Кольцов) – п. 83
Козирод І. – п. 8

Козуб С. – п. 898, 900
Козюра В. – п. 696, 958
Кокорудз Іл. – п. 469
Колесник П. Й. – п. 459, 899, 920
Колцуняк Г. – п. 241
Кольцов О. В. (А. В.) – с. 16, 43, 92, 97, 104; п. 105, 109
Кольченко Л. О. – п. 1100
Комарівна Галина – див. **Комарова Г. М.**
Комаров Б. М. – с. 4, 42, 55, 68, 78, 80, 81, 107; п. 17, , 287, 470, 471, 482, 541, 600, 697–699, 702, 795, 800, 959, 960
Комаров О. М. – с. 119
Комаров Т. (Чаплий) – п. 451
Комарова В. М. – с. 122; п. 678
Комарова Г. М. – с. 17, 169; п. 677, 678, 846, 993, 1030
Комарова Л. Б. – с. 126; п. 356
Комарова Л. М. – п. 678
Комарова-Сидоренко М. М. – с. 106, 126, 132; п. 678, 939, 942, 945, 956, 972, 993, 1030
Комендантова В. І. – п. 1113
Комська А. М. – п. 1086
Конашевич Сагайдашний П. – п. 203
Кониський О. Я. – с. 13, 19, 54, 70, 122, 167; п. 188, 902, 931, 1057
Кононенко В. О. – п. 237, 1080, 1093, 1115
Кононенко М. С. – с. 11, 82, 104; п. 871
Конощенко А. – п. 700
Копилов С. А. – п. 320
Копержинський К. О. – п. 472, 473, 610, 701
Корнеева И. – п. 232
Корнїйчик І. І. – с. 3, 84, 91, 107; п. 474–476, 702
Корнич Дм. – п. 703
Корнієнко А. П. – п. 1091, 1092
Корнієнко В. О. – п. 799
Королевич Н. Ф. – п. 477, 1091, 1092
Короленко Б. А. – п. 1123
Короленко В. Г. – с. 71; п. 193
Король-Тугий М. С. – п. 652
Короткий В. – п. 863
Корсун О. О. – п. 73, 92, 443
Корш – п. 62
Косач М. П. – п. 747, 993, 994
Косач О. П. (Олена Пчілка) – с. 13, 65, 92, 110, 127, 132, 133, 368; п. 344, 481, 535, 596, 598, 710, 846, 877, 898, 931, 978, 993–995
Косач П. А. – п. 993
Косач-Кривинюк О. П. – с. 132; п. 961, 962

Косенко І. С. – с. 118
Косинин І. – п. 349
Косів М. – п. 1012
Костенко А. І. – п. 960, 963–965
Костомаров М. І. – с. 13, 45, 50, 51, 159, 167, 354; п. 44, 90, 140, 156, 170, 188, 632
Кострицький В. – п. 167
Костюшко Т. – п. 846
Котляревський І. П. – с. 17, 22, 23, 26, 28, 29, 35, 77, 84, 86, 89, 92, 107, 124, 159, 164, 165; п. 21, 75, 78, 170, 286, 503, 846, 902
Коціпінський Ант. – п. 167
Коцовський В. М. – с. 10, 13, 41, 59, 62; п. 188
Коцюбинская И. М. – п. 892
Коцюбинський М. М. – с. 4, 83, 84, 103, 106, 109, 112, 115, 117, 122, 149, 162; п. 443, 473, 633, 665, 839, 892–902, 1099, 1100
Кочерга С. – п. 1030
Кошик Н. – п. 478
Кравченко О. І. – п. 1083
Кракалія Р. – п. 305, 966, 1045
Красицький Ф. С. – п. 840, 846, 871
Красовський А. О. – с. 70
Кревецький І. – п. 354
Крекотня В. І. – п. 920
Крестьянин – п. 167
Кривинюк М. П. – п. 993
Кривонос Б. П. – п. 1010
Крига О. – п. 370
Кримський А. Ю. – с. 3, 5, 19, 25, 38, 39, 41, 49, 66, 108, 112, 167; п. 6, 31, 242, 245, 254, 288, 367, 383, 479, 480, 483, 515, 687, 704, 718, 818, 823, 876, 898, 931, 1067
Кропивницький М. Л. – с. 11, 72, 79, 86, 98, 99, 106, 112; п. 96, 111, 166, 845, 864, 865, 900, 1050
Крутікова Н. Є. – п. 920
Крушельницька Л. І. – п. 376, 452, 478, 1106
Крушельницька С. А. – с. 113; п. 776
Крушельницький А. – п. 25, 27
Кубійович В. – п. 210
Кудлач В. А. – п. 651, 1070
Кудрицький А. В. – п. 231
Кузеля З. – п. 354, 370
Кулик С. – п. 204
Куліш О. М. (Ганна Барвінок) – п. 490, 846, 847
Куліш П. О. – с. 11, 43, 44, 50, 63, 65, 66, 69, 70, 98, 119; п. 166, 167, 416, 490, 506, 523, 732, 746, 837, 846, 1058

Кулішева О. – с. 106
Кульчицька Л. – п. 10
Купрата Н. Я. – п. 481, 710
Куп'янський Й. Я. – п. 893
Курас І. Ф. – п. 235
Курашова В. С. – п. 993
Курганський І. – п. 541, 812
Кухарков Н. Н. – п. 496
Кушнір О. Г. – п. 1077, 1122
Кырпаты́й О. – п. 170

Л. Ж. – п. 711
Л-нко Арк. – п. 4
Лабінський М. Г. – п. 231
Ладовський П. І. – с. 120
Лажешник А. – п. 820
Лазаревський О. М. – с. 91
Лазаревський Ф. М. – п. 107, 108
Лазурская Нат. – п. 14
Лазурський В. Ф. – с. 106; п. 15, 482, 490
Лебединцев Ф. Г. – с. 82
Левицкий Ів. Е. – п. 625
Левицький І. Е. – п. 1074
Левицький В. Л. – с. 123
Левицький Г. О. – с. 91
Левицький І. – п. 354
Левицький І. О. – с. 73, 86, 162; п. 452, 1097
Левицький Ів. – с. 19, 38, 61
Левицький Ів. С. (Левицкий И. С.) *див. Нечуй-Левицький І. С.*
Левченко М. – п. 479, 483
Левченко М. М. – с. 7; п. 31
Левчук В. – п. 713
Ленін В. І. – с. 85
Леонидов Л. Л. – п. 451
Линниченко (Лінниченко) І. А. – п. 796, 1047
Липа І. Л. – п. 192, 492, 503, 594, 721, 868, 871, 876
Липа Ю. І. – п. 594
Липтуга Т. И. (Ліптуга Т. І.) – п. 417, 470
Лисенко І. – п. 484
Лисенко М. В. (Н. В.) – с. 17, 35, 71, 78, 82, 106, 117, 158, 162, 164; п. 11, 126, 146, 373, 519, 846, 847, 1098
Лисенко Н. – п. 853
Лисенко О. В. – п. 485
Лисовский Н. А. – п. 171

Лисовський М. М. – с. 11
Лисоченко І. Д. – п. 871
Литвин В. – п. 487
Лізанець М. В. – п. 519
Ліницька Л. П. – с. 100
Лобан С. – п. 1024
Лобода А. М. – с. 122
Лозинський М. – п. 262
Лой В. М. – п. 1110
Локоть Ф. – п. 263
Лосієвський І. Я. – п. 526
Лосятинський М. М. – п. 445
Лотоцький А. – п. 10
Лотоцький О. – п. 489
Лотоцький О. Г. – с. 123; п. 180
Лубчак В. – п. 714
Лужанський А. – п. 490
Лукич В. – с. 17, 44, 61, 64, 67, 79, 93, 167; п. 6, 155, 163, 715–717, 887, 889, 900–902, 931
Лук'яненко М. А. – п. 1084
Луценко І. М. – с. 115, 132; п. 385, 658, 675, 1009
Лучицкий И. – п. 176
Лучник І. О. – п. 480
Лущик С. З. – п. 491
Лущенко І. – п. 503
Лысенко И. – п. 170
Любовець Н. І. – п. 1125
Лютій І. – п. 894
Лясаль (Лассаль Ф.) – с. 48, 52, 53

М. Д. – п. 10
М. Др. див. Драгоманов М. П.
Мазепа Н. Р. – п. 920
Мазний В. І. – п. 899, 902
Майстренко М. – п. 10
Макаренко Л. Л. – п. 1084
Макаровський М. – с. 96; п. 170
Маковей О. С. – с. 66
Максименко Ф. – п. 424
Максим'юк Т. І. – с. 4; п. 492, 553, 642, 718, 719, 968, 969, 1013, 1030
Малінова Г. Л. – п. 493
Малюта О. – п. 1030
Мандичевський І. С. – с. 90
Манжура І. І. (И. И.) – п. 166, 170

Мансфельд Д. А. – п. 166
Маркевич А. В. – п. 176
Маркевич А. І. – п. 108
Маркевич Г. І. – п. 846
Маркевич О. І. – п. 796
Марко Вовчок – с. 22, 50, 81, 101, 119
Маркович А. – п. 65
Маркович Д. – п. 206
Маркович О. – п. 93, 204
Маркс К. – с. 48, 52, 53
Маркушевський П. Т. – п. 494, 980
Марченко О. – п. 1084
Масанов И. Ф. – п. 290, 291
Масариков Т. Г. – п. 1079
Маслакова Н. – п. 720
Масовер Г. В. – п. 313
Матвійчук П. Т. – п. 495
Мачтет Г. О. – п. 112, 119
Медведєв В. – п. 721
Меженко Ю. А. – п. 496, 857
Межов В. И. – с. 33, 76
Мезьер А. В. – с. 87; п. 497
Мейзерська Т. – п. 908
Мельник В. – п. 722
Мельник О. – п. 856
Мельник Я. – п. 1069
Микешин М. Й. – п. 117, 846
Микита, ієромонах – п. 723, 724
Микитась В. Л. – п. 920, 993
Миколюк В. В. – п. 725
Милосердна О. – п. 726, 909, 970
Милькина Р. Б. – п. 498
Минеева С. А. – п. 14
Мирний П. – с. 65, 66; п. 930
Миронець Н. – п. 572, 578, 579
Мисечко А. І. – п. 219, 499–504, 727–732, 1014–1026, 1030
Мислович Н. М. – п. 1117
Михайленко А. – п. 1027
Михайлин І. Л. – п. 505
Михайлуца М. І. – п. 546
Михайлюк Є. В. – п. 993
Михальчук К. – с. 82; п. 339
Михальчук М. – п. 821
Михаляк М. – п. 69

Мізко М. Д. – с. 84
Міхновський М. – п. 841
Мішанич О. В. – п. 931
Міщенко Л. – п. 971, 972
Мищук Р. С. – п. 920
Мова В. С. – с. 71, 92, 108, 120; п. 60, 88, 166, 506, 690, 715
Мозговой В. Г. – п. 279, 281
Морачевський П. С. – с. 115, 163, 168, 354
Мордовець Д. Л. (Мордовцев Д. Л.) – с. 13, 50, 79, 82, 106, 167; п. 130, 166, 191, 867, 878
Мороз М. О. – п. 973, 1099
Мороз О. Н. – п. 920
Морозова Н. І. – п. 1089
Москаленко А. А. – п. 6
Москаленко М. – п. 825
Мочульський В. – п. 908
Музиченко О. – п. 507
Музичка А. В. – с. 3, 41, 94, 102; п. 508, 974
Музичко О. Є. – п. 385, 509, 510, 579, 735–737, 858, 1030
Мусієнко О. – п. 977
Мырон И. див. Франко І. Я.

Н. Р. – п. 6
Н. С-въ – п. 222
Не-я – с. 48, 52
Не-я К. – п. 166
Нагірняк О. – п. 511
Науменко В. П. – с. 8, 9, 23, 24, 74, 82, 88, 106; п. 1
Нахлік Є. К. – п. 921
Невзорова О. – п. 541, 811
Негрейчук І. О. – п. 1080, 1098
Недзвідський А. В. – с. 115; п. 296, 916
Недоля Д. – п. 166
Нейман Ч. Г. – п. 902
Нетребский В. – п. 512, 741, 975, 976
Нефедова О. Н. – п. 1121
Нечуй-Левицький І. С. – с. 13, 19, 38, 53, 66, 82, 88, 106, 112, 368; п. 170, 179, 513, 859, 930, 1052
Ніковський А. – п. 572, 684, 742–744, 879, 910, 1009, 1011
Нірша А. – п. 418
Ніщинський П. І. – с. 71, 114; п. 118, 204, 430, 846, 931
Новицький І. – п. 55
Новосьолова Л. – п. 604

О. Ж. – п. 895
О. М. – п. 516
О. М. Р. – п. 6
Оболенский, князь – п. 182
Огарев Н. П. – п. 451
Огоновський Ом. М. – с. 9–11, 41–43, 58–62, 119
Олександр II – с. 85
Олександр III – с. 9, 85
Олесницький Є. – п. 619
Олійник М. – п. 977
Олійників О. С. – п. 8, 518, 747–749, 978, 979, 1031
Омельчук В. Ю. – п. 604, 750, 1087
Онацький Є. – п. 211
Онискевич М. І. – с. 118
Онищенко О. С. – п. 379, 399, 406, 520, 591, 1111
Опатович С. І. – п. 95
Орлова Н. І. – п. 1123
Осадця О. П. – п. 519
Осадчий Т. И. – п. 173
Основ'яненко Г. – п. 170
Островська Г. – п. 751
Остропольська М. В. – п. 521, 522
Охріменко О. Г. – п. 839

П. З. Р-ой – п. 170
П. К. – п. 352
П. П. – п. 166
Павленко С. – п. 360
Павлик М. І. – с. 54, 70, 94; п. 931
Павловский И. Ф. – п. 1101
Павлуцький Г. – п. 264
Павлюк М. В. – п. 911
Павлюк М. М. – п. 560, 931
Падалка Н. І. – п. 887, 888
Палієнко М. Г. – п. 251, 1102
Палій С. – п. 203
Панів Л. – п. 424
Пантелеев Л. Ф. – п. 181
Пантелєєв М. С. – с. 91
Панькова С. – п. 393, 854
Паньковський (Паньківський) К. – п. 176, 190, 902
Параделов М. Я. – п. 282
Пархоменко В. М. – п. 320
Пархоменко Т. – с. 124

Патока В. В. – п. 753, 1073, 1080, 1091, 1092, 1110
Патон Б. Е. (Б. Є.) – п. 381, 458
Пашенко А. Я. – п. 244, 456
Пашенко В. – п. 61
Перегінчук М. В. – п. 980
Перегінчук Т. – п. 1046
Перетц В. – п. 264
Перкова А. І. – с. 128–130; п. 250, 824
Першина З. В. – п. 523, 848
Петлюра С. – п. 326
Петришина Л. В. – п. 1033–1035
Петро І – с. 98
Петров М. І. – с. 9, 46, 60, 89, 96, 166
Петров С. Й. – п. 1087
Петров С. С. – п. 1087
Пилипенко А. В. – п. 1086
Пилипчук Р. – п. 754
Пилипчук С. – п. 912
Пипін О. М. (Пыпин А. Н.) – с. 9, 11, 13, 42, 46, 60, 61, 74; п. 170, 536
Пиріг Р. Я. – п. 520
Писарев Д. І. – с. 68
Піщик О. В. – с. 128, 129; п. 824
Плевако М. А. – с. 50
Победоносцева – п. 63
Побірченко Н. – п. 524
Поважна В. М. – п. 525
Погибка О. – п. 898, 902
Погибко О. І. – п. 1009
Погребенник Ф. П. – п. 756, 860, 931, 993
Погрібний А. – п. 819
Подкупко Т. Л. – п. 499, 526–530, 537, 555, 757, 870, 1030
Подрезова М. А. – п. 531
Покровський М. М. – с. 15
Полотай А. М. – п. 480, 931
Полотнюк Я. – п. 823
Полтавець – с. 124
Полтавець С. – с. 53; п. 170
Полторак В. – п. 532
Попик В. І. – п. 468, 1125
Попова Т. М. – п. 504
Попович Ом. – п. 28, 29
Поповський А. М. – п. 533, 758
Португалов В. О. – с. 120
Посунько О. М. – п. 586

Потанина **И. С.** – п. 981
Потебня **О. О. (А. А.)** – с. 85, 120; п. 5, 74, 170
Потупейко **М. М.** – п. 33, 437, 438, 534, 896
Похла **Л. С.** – п. 523, 760, 848
Приліпко **Т. А.** – п. 1084, 1085
Пришляк **В.** – п. 854
Прісовський **Є. М.** – п. 761, 947, 953, 992
Прокопчук **В. С.** – п. 320
Промська **О. Л.** – п. 1115
Просвітянин – п. 1038
Пупченко **В.** – п. 764, 765
Путро **О. І.** – п. 412
Пчелинцева **М. Н.** – п. 913, 914
Пчілка **О.** – див. Косач **О. П.**
П'ядик **Ю.** – п. 286

Р-рь – п. 10

Радецький **І. І.** – с. 155
Рахманенко **І.** – п. 1108
Рева **Л.** – п. 537
Рева **Н. М.** – п. 538
Регідайло **Н. В.** – п. 313
Реснт **О. П.** – п. 767
Респін **І. Ю.** – с. 16; п. 87
Рибчинська **Н.** – п. 539, 540
Рильський **М. Т.** – п. 33, 847
Ринк-Вагнер **В. Ф.** – п. 144
Рог **В.** – п. 594
Романова **Д. В.** – п. 846
Романова **О.** – п. 175
Романченко **Т. М.** – с. 82, 133
Романчук **Ю.** – п. 871
Романюк **М. М.** – п. 233, 370, 375, 404, 478, 539, 540, 557, 561, 562, 1112
Романюк **С.** – п. 542
Руданський **С. В.** – с. 16, 42, 43, 44, 64, 71, 72, 78, 86, 92, 93, 107, 108, 117, 166;
п. 19, 31–33, 42, 46, 87, 94, 99, 157, 159, 180, 383, 426, 432, 438, 479,
483, 716, 717, 730, 931, 1051
Рудницький **Г. А.** – п. 215
Рудницький **М. І.** – с. 3
Рудченко **І. Я.** – п. 166
Русанівський **В. М.** – п. 216
Русов **О. О.** – с. 6, 82, 106
Русова **С.** – п. 543
Ябнін-Скляревський **О. О.** – с. 105, 108; п. 493, 544, 545, 768, 769

С. Гн. – п. 125
С. Є. – п. 15
С. Ж. – п. 4
С. П-ко – п. 261
С. Р. – п. 1
С. Т. – п. 515
Савич М. І. – п. 95
Савіна З. – п. 514
Савчак Д. – п. 173
Савченко В. А. – п. 219, 547, 858
Савчук В. А. – п. 861, 982, 983
Сагайдачна Н. – п. 170
Садовська – п. 63, 65, 70
Садовська (Барілотгі) М. К. – с. 71
Садовський М. К. – с. 167; п. 150, 846
Сасно І. – п. 984
Сасно Л. І. – п. 546
Саксаганський О. К. (А. К.) – п. 63, 81, 82, 100, 110, 121
Саксаганський П. К. – с. 71, 99, 100; п. 889
Саливон Г. Д. – п. 743
Самійленко В. І. – с. 64, 82, 100, 102, 110; п. 203
Самойленко В. – п. 171
Самойлов Ф. О. – п. 547, 548
Самотній Гр. – п. 1036
Сапожніков І. В. – п. 493
Сарана Ф. К. – п. 871, 1119
Сарбей В. – п. 848
Сафронова О. В. – п. 1089
Сварник Г. – п. 857
Свідерська Л. П. – п. 549, 915, 916
Світленко С. І. – п. 521, 522, 550, 583, 862
Святовець В. Ф. – п. 993
Селівачова Н. С. – п. 1086
Семенюк О. – п. 770
Семиренко – с. 54
Семькина Г. Г. – п. 417
Сеник Я. – п. 376
Сенько П. – п. 1108
Сергеевич В. – п. 182
Середенко Ю. – п. 572
Секарева К. М. – п. 931
Сигаревич Д. – п. 629, 1007
Сидоренко М. Ф. – п. 945, 993

Смиренко В. Ф. – п. 900
Смиренко Л. П. – п. 931
Сimoni Г. В. – п. 551
Синявський А. С. – с. 125–127; п. 419, 422, 629, 863
Сисін Ю. – п. 771
Сичевський В. П. – п. 965
Сілкова Г. В. – п. 552
Сімович – п. 345
Сірко – с. 48, 50
Сірко [Іван] – с. 125; п. 203, 997
Скаба А. Д. – п. 213
Скорохватова А. В. – п. 1085
Скорульська Р. М. – п. 846, 1098
Скрипка Т. – п. 967
Скрипкіна О. – п. 772
Скрипник Г. А. – п. 381, 458
Скрипник М. О. – п. 548
Слабченко М. Є. – с. 50; п. 420, 421, 541, 773, 774
Слабченко Т. – п. 864
Славинській М. – п. 8, 9, 775
Славуа Ю. – п. 985
Сластьон П. Г. – с. 82
Смаль-Стоцький С. Й. – с. 14; п. 6
Смичок Л. М. – п. 1076
Смоленський Л. А. – с. 105, 126; п. 13, 544, 1066
Смолій В. А. – п. 217
Сніцарчук Л. В. – п. 405, 542, 561
Сокальський П. П. – п. 846
Сокіл Г. – п. 554
Соловей Є. – п. 411
Солодова В. В. – п. 416, 527, 555, 776, 1016
Сонцев С. Ф. – с. 118
Сорокін Г. І. – с. 11; п. 170
Сороковська С. – п. 778
Сосновська Т. О. – п. 1090
Сохань П. – п. 393, 817
Сошенко И. М. – п. 158
Спілка Ів. – с. 19
Сріблянський М. – п. 14
Станкевич О. – п. 557
Станко В. Н. – п. 504, 523, 1014, 1017, 1019
Старицька Л. М. – с. 82
Старицька-Черняхівська Л. – п. 14

- Старицький М. П. – с. 65, 73, 74, 86, 92, 98, 99, 106, 158, 161, 164; п. 18, 62, 558, 565, 844, 865, 924
- Старкова З. – п. 987
- Старовойтенко І. – п. 571, 572, 578, 851, 855, 866–870
- Сташенко Н. Г. – п. 941
- Стебницький П. Я. – п. 578, 871
- Степаненко В. – п. 790
- Степанович А. – с. 13; п. 4
- Степанченко О. – п. 1037
- Степовий В. – с. 105; п. 347
- Степовик І. – п. 33
- Степовик О. О. – с. 6, 163
- Степченко О. – п. 578
- Стехун В. В. – п. 485
- Стешенко І. М. – с. 106
- Стешенко Яр. – п. 297
- Стопановський М. М. – с. 118
- Стороженко О. П. (А. П.) – с. 71, 92, 110, 117, 119; п. 7, 123, 125, 441, 645, 1059
- Сторожук Л. – п. 781
- Строменко В. І. – с. 125, 129
- Стронін О. І. – с. 120; п. 183–186
- Сулима М. – п. 825
- Сумцов Н. Ф. (М. Ф.) – с. 7, 13; п. 238, 253, 486, 881
- Суховецький М. – п. 783–788, 918, 988
- Сухомлинська О. В. – п. 249
- Сушинський Б. І. – п. 559
- Суц Л. – п. 1075
- Сьогобочній Г. – п. 10
-
- Танана Р. – п. 789, 790
- Тарновський Н. – п. 276
- Терещук О. – п. 233
- Тетенко М. В. – п. 791
- Тисяченко Гр. – с. 17, 39; п. 16, 348
- Тиховський Ю. І. – с. 89, 91
- Тищенко Ю. – п. 856
- Ткаченко Є. Ф. – п. 1094
- Ткаченко П. – п. 207
- Тодійчук О. – п. 855
- Той самий – п. 1039
- Толкач М. О. – п. 1098
- Толстой Л. Н. – с. 71, 99; п. 640, 672, 759, 762
- Толчинський М. – п. 842
- Томак М. – п. 737

- Третяченко Т. Г. – п. 920
Трецьк Л. О. – п. 176
Тронько П. Т. – п. 456
Трохлиб (Трохліб) В. – п. 307, 792, 793, 890, 897, 919
Троцькая Н. – п. 1040
Труба І. М. – с. 131
Труш І. І. – с. 82
Тулуб О. – п. 288, 289
Тургенєв І. С. – с. 71, 86; п. 187
- Удовиченко І. – п. 170
Ульяновський В. – п. 863
Уманець М. і А. Співка – с. 14, 71, 108, 161; п. 6, 97, 639, 780, 889, 902, 931
Уманська Н. М. – п. 1086
Усатенко І. – п. 562
Устенко-Гармаш Ф. М. – с. 97, 98
Українець – п. 168
Українець І. М. Р-кій – с. 157; п. 363
Українка Л. – с. 3, 4, 63, 84, 102, 103, 106, 110, 112, 132, 134, 141, 162; п. 173, 361, 369, 445, 447, 861, 934–995, 1028–1030, 1094, 1095
Урсин-Німцевич О. – п. 665, 827, 900
Устенко-Гармаш Ф. М. – п. 170
Устїнікова О. – п. 794
Ухач-Охорович К. Ф. – с. 10; п. 39, 40
Ушина Н. О. – п. 900
- Ф. – п. 1
Ф. В. – п. 188
Ф. Ш. – п. 8
Фашенко В. В. – п. 1076
Феденьов Р. – п. 990
Федотова О. – п. 1108
Федченко П. М. – с. 104; п. 247, 462, 560
Фелонюк А. – п. 393
Фесенко Є. І. – с. 132; п. 416, 429, 553, 674, 788
Фесенко Ю. Ф. – п. 846
Филипович П. – п. 795
Форманова С. – п. 1030
Франко І. Я. – с. 4, 11, 12, 16, 30–34, 37, 39, 41, 42, 44, 49, 54, 61, 66, 67, 70, 71, 74, 76, 79, 82, 84, 88, 89, 94, 95, 98, 106, 112, 117, 123, 167; п. 4, 10, 179, 188, 563, 639, 670, 903, 905–907, 909, 915, 918–927, 932, 933, 1069, 1083
- Халїмончук А. М. – п. 920

Хмарський В. М. – п. 509, 579, 796
Хміль О. І. – п. 564, 1106
Хоменко Б. – п. 438
Хоменко Н. В. – п. 418, 503
Хоружинська О. Ф. – п. 930, 931
Хорунжий Ю. – п. 565
Хоткевич Г. – с. 82; п. 902
Худенко Л. – п. 14

Ц. Н. – п. 1
Цапко О. – п. 797
Цеглинський Г. І. – с. 70, 71, 94, 95
Цибаньова О. С. – п. 891
Цибенко І. – п. 566

Чабан М. П. – п. 234, 252, 535, 567
Чабан Ю. – п. 798, 1030, 1041
Чабаненко І. – п. 886
Чайченко – с. 12
Чайченко В. – с. 6, 11, 104; п. 166, 167, 170
Чалий М. К. – п. 158, 427, 443
Чалий С. – с. 5, 6, 121; п. 132
Чебан А. Д. – п. 1042
Чебаник В. – п. 977
Чередник Н. Г. – с. 128, 129; п. 824
Чередниченко В. – п. 295
Черкасенко С. – п. 24, 30, 350, 613
Чернець В. Г. – п. 1084
Черниш Н. – п. 266, 568, 569
Чернишевський М. Г. – с. 68
Чернявський М. Ф. – с. 3, 100, 101, 103, 106, 149, 154; п. 174, 175, 364, 821, 839, 902
Черняхівський О. Г. – п. 179
Чижов – п. 62–64
Чикаленко Є. Х. – с. 106, 122; п. 532, 570–578, 620, 642, 718, 771, 786, 792, 820, 851, 855, 860, 866–871, 1017
Чикур Л. Д. – п. 991
Чорна Н. І. – п. 920
Чубинський П. П. – с. 114; п. 34, 102, 203
Чудак – с. 50
Чудновцев В. О. – п. 580
Чуєва М. В. – п. 1098
Чумаченко В. – п. 166, 506
Чураївна Маруся – с. 114

- Шаблювський Є. С.** – п. 993
Шамрай В. С. – п. 653, 833
Шандра В. С. – п. 467
Шапоренко В. В. – п. 992
Шаховський С. М. – с. 35; п. 32, 1099
Швидько Г. К. – с. 3, 117, 123, 124, 131; п. 6, 248, 309, 581–587, 799, 872–874, 1048, 1051, 1121
Швецова-Водка Г. М. – п. 1116
Шеваров Д. – п. 800
Шевельов Ю. – п. 166, 506
Шевченко А. – п. 1049
Шевченко В. – п. 136
Шевченко Й. – п. 442
Шевченко Т. Г. – с. 10, 17, 22, 29–34, 37–39, 47–50, 53–58, 63, 64, 66, 70, 75, 76, 89, 92, 94–96, 98, 101, 107, 114, 119, 130, 133, 159; п. 44, 63, 64, 108, 133, 134, 136, 145, 147, 158, 168, 176, 178, 206, 431, 498, 666, 693, 696, 731, 740, 777, 781, 783, 793, 801, 919, 931, 932, 1003, 1053, 1054
Шевчук В. – п. 575
Шейковський К. В. – п. 167
Шелест Д. С. – п. 587
Шелестович І. С. – с. 4; п. 409, 1070, 1076, 1077, 1088, 1094, 1113, 1122
Шерстюк Г. – п. 13
Шилов А. А. – п. 224
Шраг І. – с. 149; п. 340, 902
Шубинський Й. В. – п. 871
Шубравська М. М. – п. 588
Шульгін В. Я. – с. 6
Шуманскій Е. А. – п. 283
Шупта Д. Р. – п. 14
Шухевич В. – с. 123; п. 898

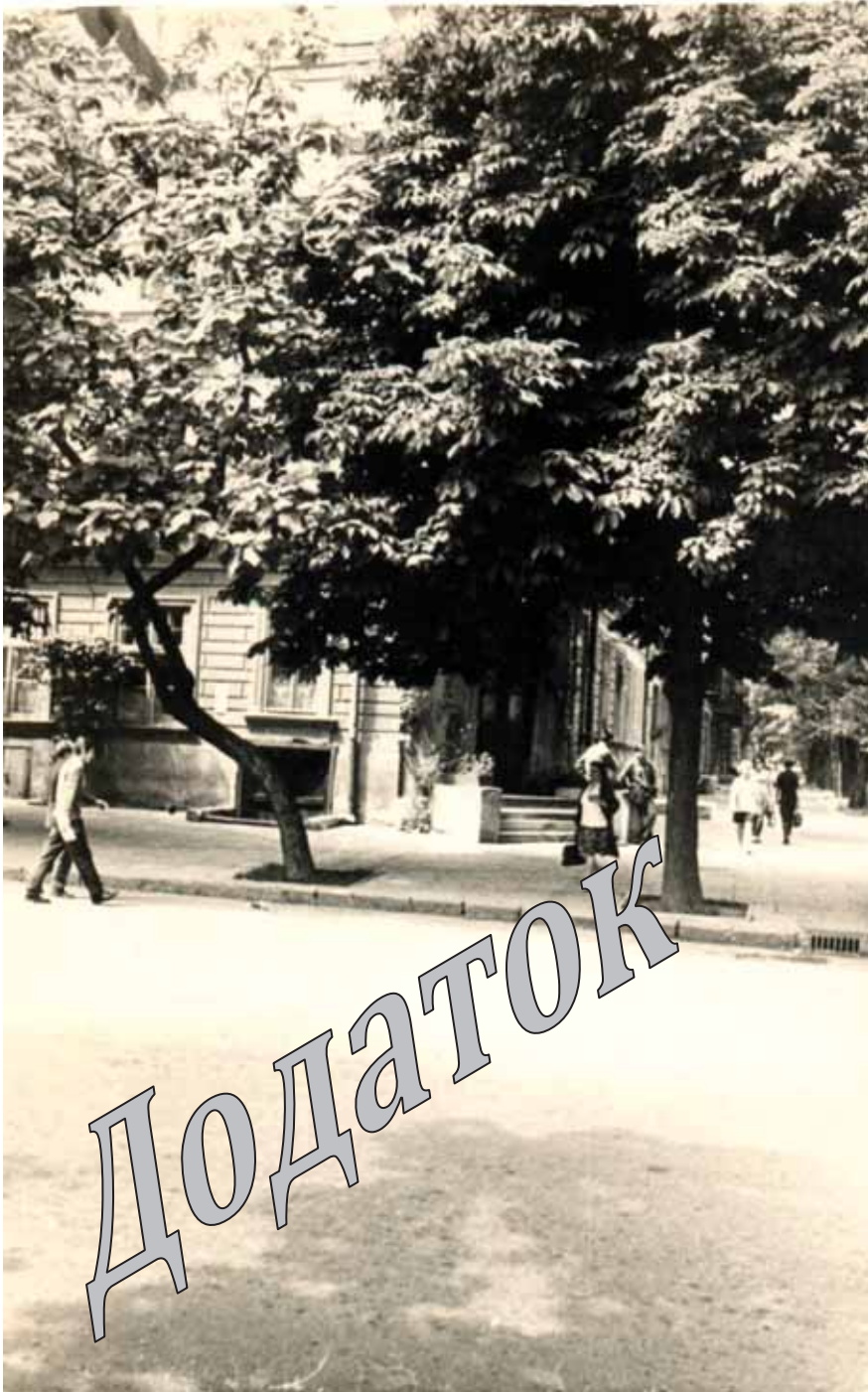
Щепкін М. С. – п. 44, 133
Щоголев Я. І. – с. 7, 70, 82, 85, 90, 101, 106, 110; п. 164, 203, 425, 486, 821, 825
Щурат С. В. – п. 920

Южаков С. Н. – п. 208

Яворницький Д. І. – с. 82, 117, 125, 128, 129; п. 250, 366, 437, 588, 647, 705–709, 824, 828, 832, 862
Яворская Е. Л. – п. 394
Яконенко О. – п. 166
Январський А. – п. 801
Янчук Н. А. – п. 6

Янчук О. – п. 1043
Яременко В. В. – п. 993
Ярешенко О. Т. – п. 548, 1044
Яринович Ан. – п. 15
Ясинський М. І. – п. 12, 495, 537, 589, 590, 802–808, 1091
Яценко М. Т. – п. 920
Яценко О. М. – п. 591, 1125
Яцімирський І. – с. 44
Яцун Н. О. – п. 319, 436, 592–594, 1070
Яцюк В. – п. 1114
Яшек М. Ф. – с. 39
Ящуржинський Х. – п. 1009

Myron *div.* Франко І. Я.
Wasilewski L. – п. 4

*Рукописи спогадів підготувала до публікації
науковий співробітник Одеського літературного музею
Г. В. ЗАКІПНА¹*

СПОМИНИ Б. М. КОМАРОВА ПРО РОКИ ОДЕСЬКОГО СТУДЕНТСТВА В НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

В 4-му випуску збірника наукових публікацій Одеського літературного музею «Дім князя Гагаріна» (Одеса, 2007) розпочато публікацію рукописів спогадів Богдана Михайловича Комарова про навчання в Новоросійському університеті, які підготувала до публікації внучата племінниця Б. М. Комарова Маргарита Юріївна Комарова-Волянська. Довідку про неї можна знайти в книжці: Наукова еліта Одещини. Ч. 2. – Одеса, 2006. – С. 58-59.

Три мемуарні згадки, що подані нижче, продовжують публікацію рукописів Б. М. Комарова, переданих в дар Одеському літературному музею М. Ю. Комаровою-Волянською. Темою цих рукописів є також спогади про навчання Б. М. Комарова в Новоросійському університеті, але ці невеличкі згадки носять жартівливий, розважальний характер. Рукописи подаються мовою оригіналу.

Перша і друга мемуарні згадки розповідають про обставини «опали», в яку потрапив молодий студент Новоросійського університету Богдан Михайлович Комаров. Цікаво, що в другій згадці «Студент в изгнанні» мова ведеться не від першої особи, як в усіх інших спогадах: автор чомусь називає себе БК (Богдан Комаров), водночас він пише «мой отец», а не «отец БК», хоча мати свою – Любов Болеславівну – він називає саме «мать БК», сестру Галину – «сестра БК».

¹ Закіпна Галина Володимирівна працює в Одеському літературному музеї з 1978 р., є одним з організаторів експозиції музею, автором публікацій з історії української літератури.

В третій мемуарній згадці наведений в кінці куплет під назвою «Позднее добавление неизвестного автора» належить також Богдану Михайловичу Комарову, що розповів в своїх мемуарах (Бібліотека моєї пам'яті), як колись жили і розважалися студенти Новоросійського університету.

В рукописних фондах Одеського літературного музею зберігаються автографи неопублікованих спогадів Б. М. Комарова про навчання в одеській гімназії, про вчителів і однокласників. Ці рукописи являють собою свідчення одеського гімназиста, що можуть стати в нагоді науковцям, які досліджують сторінки минулого Одеси.

I

БМП [Бібліотека моєї пам'яті], I, 12. Б. Комаров [Б. М. Комаров]. 1901.

СТУДЕНТ В ИЗГНАНИИ ***(Шуточное подражание «Дубинушке»)***

Много песен слышал я в родной стороне,
Не про радость там пели, про горе;
Но из песен всех тех помню песню одну,
Что прислало мне Черное море.
Как бы тучи ни хмурились, рассеются,
И солнце ведь снова проглянет!
По дороге большой, что на Купянск идет,
Балашовскою древне зовется, –
Цвет Одессы идет, чемоданом звеня,
И та песенка стройно несется.
«Как бы тученьки» и т. д.

Там, где Купянск стоит, небольшой есть чертог,
В нем студенческий китель белеет;
Это я там, несчастный изгнанник, живу,
Жду, когда же восток заалеет.
«Как бы тученьки» и т. д.

Здесь Гостищев купец, чтоб тоску превозмочь,
За обедом съедает теленка;
Я же, бедный студент, коль мне жить уж невмочь,
Затяну свою песнь потихоньку.
«Как бы тученьки» и т.д.

Но настанет пора – долетит и сюда
Весть желанная с воли-свободы,
И покину я Купянск, стрелою помчусь
Я в Одессу, на вольные воды!
«Как бы тученьки» и т. д.

В 1900 г. я поступил на 1-ый курс ест. отд. физ.-мат. фак. в Новороссийский (Одесский) университет. Я сразу примкнул к общестуденческой организации и был избран одним из «десятских» (руководителем десятка) на 1-м курсе (таких «десятских» на 1-м курсе было 7 – по числу студентов). «Десятские» вместе со старостою курсов составляли курсовые бюро. С конца февраля 1901 г. начались студенческие «волнения». Студенты требовали узаконения студенческих организаций, как общих, так и землячеств. В марте началась забастовка. Я принимал участие в сходках, в забастовке, а также в «обструкции». Группа студентов в количестве 7 или 8 человек под руководством студента Кемличенко явилась на лекцию проф. Чижова на юридич. фак-те. Когда профессор начал свою лекцию, мы захлопали в ладоши, и лекция была сорвана. Вечером того же дня нас пригласили на заседание Совета У-та; каждого допрашивали отдельно. Я сказал, что действовал согласно с постановлением студенческой организации, которой я подчиняюсь. Очевидно, между Советом У-та и полицейским управлением была налажена непрерывная связь, т. к. в ту же ночь на квартиру ко мне явились «синемундирики», произвели обыск и отправили меня в тюремный замок. Я был исключен из У-та по п. 3 (т. е. без права поступления в какой-либо Университет) и, после недолгого пребывания в тюрьме (ок. 10 дней), был выслан из Одессы. Можно было избрать пункт по желанию, но не университетский город. Выбор моего отца остановился на

Купянске. В этом городе проживал присяж. поверенный Леонид Федорович Григоров, женатый на дочери моего дяди Александра Федоровича Комарова Вере. Туда я и отправился непосредственно из тюрьмы. Я ехал поездом по Балашовской дороге на Чугуев. В Купянске стал я проживать в «чертоге» Л. Григорова. Общественная жизнь в Купянске была развита слабо; интересных знакомых у Л. Григорова не было. Уездный исправник, главный правитель города, мне особенного беспокойства не причинял («городовые полицаи» при встречах делали «под козырек» – ведь студенты носили «форму»). Видный купянский купец Гостищев, как и другие обитатели города, в значительной мере довольствовались «растительной» жизнью. В июле отцу моему удалось добиться разрешения мне возвратиться в Одессу, якобы для лиманного лечения (купание в Хаджибейском лимане фактически действовало на мое здоровье замечательно – я оживал на лимане и навсегда сохранил к нему дружескую любовь). Отец стал ходатайствовать об обратном приеме меня в Одесский университет и прежде всего просил ректора У-та сообщить, в чем заключались мои «преступления», за каковые сын его был исключен из Ун-та. Ректор отвечал, и отец снова направил прошение об обратном приеме меня в У-тет. Черновик этого прошения должен храниться в архиве М. Ф. Комарова в Одессе. Я помню, что ректор писал отцу: «Уже с начала поступления в университет ваш сын обнаруживал некоторую возбужденность». Отец отвечал ректору: «а что же преступного в возбужденности?» Далее писал: «Вы же сами писали, что сын обнаруживал “некоторую” возбужденность, значит – небольшую, незначительную, так чего же и говорить о ней?» Осенью 1901 г. я был вновь принят на I курс, а в марте 1902 г. история повторилась. Но об этом уже в другой заметке.

Лбд., 1965, [Ленинабад, 1965].

К стр. 2-ой

Между 4-ым и 5-ым куплетами вставить куплет, написанный несколько позже:

«Над Осколом-рекой, по холмам, над рекой
Там студент унывающий бродит,
Собирает цветы, согревают мечты,
Но покоя нигде не находит».

БМП [Бібліотека моєї пам'яті], I, 10. 1901. Б. Комаров
[Б. М. Комаров]

II

БМП [Бібліотека моєї пам'яті], I, 13. 1901. Комаров Б.
[Б. М. Комаров]

НА МОТИВ МАРСЕЛЬЕЗЫ ***(Шутка)***

«Отречемся от Купянска злого,
Отряхнем его прах с наших ног!
Доберемся до града иного,
Ненавистен нам Леньки чертог!.. »

«Ненавистен нам Леньки чертог!»

В марте 1901 г. БК [Богдан Комаров] был выслан из Одессы. Отец его договорился с купянским присяжным поверенным Леонидом Федоровичем Григоровым, что последний приютит у себя БК на время изгнания. Об этом просил Л. Григорова и тесть его, брат Мих. Фед. К-ва [Михаила Федоровича Комарова], Александр Федорович Комаров, директор народных училищ Воронеж. губ. Собираясь занять место нотариуса, Л. Григоров одно время стажировал в нотариальной конторе отца БК и поэтому, вероятно, согласился на приезд к нему БК. Л. Григоров считался либералом и был причастен к украин. национальному движению. Он выступал и в печати под псевдонимом Левко Григор. БК был человек застенчивый и скромный, но Григоров почему-то его невзлюбил, обращался с ним грубо, иногда по целым дням не разговаривал с ним, игнорировал его присутствие. (Пример обращения с БК: БК возвратился из экскурсии и позвонил у дверей. Отворять вышел

сам Григоров. БК сказал: «Знаете, какое со мной было приключение!». Григоров закричал: «Закройте-ка двери, вы, приключение!»). Жизнь стала тяжелой для БК, и он написал письмо отцу, что будет искать квартиру. (Следует отметить, что отец мой оплачивал Л. Григорову квартиру и стол). В результате переписки с моим отцом, Григоров извинился перед ним и изменил обращение с БК.

Вскоре после этого БК разрешили возвратиться в Одессу. Что заставляло Григорова грубо относиться к БК? Я думаю, что причиной этого была боязнь испортить свою служебную репутацию, принявшего к себе на дом «студента-бунтовщика». Чувство обиды у БК было глубоко, и он и сейчас, через 65 лет, готов повторить: «Ненавистен нам Ленки чертог!» Нелюбовь к Григорову вызвала в куплете и горькие слова против самого Купянска. А между тем Купянск нравился БК. Последний любил бродить по живописным берегам Оскола и ходить в близко расположенный лес, где было много громадных полевых колокольчиков.

В июне навестить БК в Купянск приехали мать БК Любовь Болеславовна с сестрой БК Галей и малолетним братом Юрием. Ездили в лес, кот. позже Галя описала в одном из своих стихотворений, напечатанных в ее сборничке стихов «Починок». Она шла по лесной просеке навстречу заходящему солнцу:

«...воно вже ховалось,
З землею стрічалось,
Край лісу губився
У сяйві яснім...»

В небольшом садике при доме Л. Григорова БК любил сидеть, изучая книги по естествознанию. Здесь он прочитал и проконспектировал замечательную книгу проф. Шимкевича: «Биологические основы зоологии». Также штудировал «Основы химии» Менделеева и «Жизнь растения» Карнера. Любил БК ходить смотреть на стройку моста через Оскол и на маленький, только что открывшийся вокзал «Купянск–Белгород» (старые вокзалы – это «Купянск-город» и «Купянск-узловой»).

(Добавлю о маленьком эпизоде. Когда мать БК с Галей и Юрком гостили у Григорова, Юрко чего-то закапризничал, и Григоров пригрозил ему: «Не будешь слушаться, не дам тебе моего молока!» (У Григорова была корова). На эту угрозу Юрко ответил: «Это не ваше молоко, а коровино». Такой ответ в духе первобытного коммунизма весьма огорошил владельца коровы).

Лбд., У. 1965. [Ленинабад, май 1965].

III

БМП [Бібліотека моєї пам'яті], I, 10. 1901. Комаров Б.
[Б. М. Комаров]

О ПОЛЬЗЕ РОМА

*Буршевские куплеты на мотив
«Коперник целый век трудился»*

Студенту также нужен ром,
Когда он сходку посещает,
А то без рома иногда
Он, видя суба, убегает.
Так наливай и т.д.

И субу также нужен ром,
Когда он сходку разгоняет,
А то воинственный студент
Его, быть может, напугает.
Так наливай и т.д.

Володе также нужен ром,
Когда он с речью выступает
И гимназисток молодых
Он с видом важным поучает.
Так наливай и т.д.

Полезен ром и для Сашка,
Когда он в танцах выступает,
А то он сбиться может в «па»

И дам прекрасных испугает.
Так наливай и т.д.

Чтоб Кизимаком восхищались,
Он должен ромом наливаться,
Тогда прекрасный цвет лица
В нем будет долго сохраняться.
Так наливай и т.д.

Без рома Мите не поется,
Тогда в нем силы не хватает;
Когда же рома он напьется,
То всех он сразу оглушает.
Так наливай и т.д.

«Суб» – это субинспектор, помощник инспектора по студенческим делам. Субинспектора – это самое ненавистное для студенчества порождение царского режима в университетах.

«Володя» – это В. Сигаревич, любивший произносить поучительные речи пред гимназистками.

«Сашко» – это А. Прибыльский, любивший танцы на семейных вечерах и в «танцульках».

«Кизимак» – С. Кизим, обладавший красным цветом лица.

«Митя» – Д. Чекарский, обладавший сильным, но не обработанным голосом.

БК [Богдан Комаров]. Лбд., У. 1965. [Ленинабад, май 1965].

Позднее добавление неизвестного автора:

– Ром потребляет и Богдась,
Кой эти вирши сочиняет,
Без рома стан его всегда,
Не расцветая, увядает.

Богдан Комаров

ЛИСТИ Б. М. КОМАРОВА ДО Г. Д. ЗЛЕНКА¹

Григорій Зленко

¹ Листи зберігалися в архіві Г. Д. Зленка і були передані до ОННБ його родиною.

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Радісно і приємно мені було одержати привітання з рідної Одеси, від добрих людей! Спасибі за все надіслане!

Охоче подам (в міру можливості) відповіді на Ваші запитання, але не в одному листі, а в кількох. Моя «netima rafia» – мої очі. За них і мушу насамперед оповісти. З 1965-го року я перестав нормально читати. Оптика не може допомогти, і операція – теж. В обох очах у мене зруйнована сіткова оболонка в терені так званої «жовтої плями» (місце найліпшого бачіння); бічним зором бачу довкола, а розглянути докладно те, що спереду, не можу. Писати можу як і раніш, бо відповідна ділянка мозку не попсована, але майже не бачу того, що пишу. Тому ніякі «addenda et corrigenda» – додатки і поправки – неможливі. Тому і писання вимагає напруження. Отже відповідати на Ваші запитання зможу лише потроху, окремо – про бібліотеку М. Ф. Комарова, окремо – про його архів.

Читати допомагала мені дружина – Дарія Іванівна Комарова, але тепер у неї сильно розвинулася катаракта на очах. Отож доводиться користуватися послугами друзів або взагалі інших людей, або з величезним напруженням «читати» самому окремі слова, користуючись дуже сильною лупою. Пишу Вам докладно за мої очі, бо їхній стан лімітує всю мою роботу, все моє життя.

Ваші нариси надзвичайно цікаві. Я встиг «прочитати» перший нарис і другий і відразу опинився в переживаннях давніх часів свого життя. Добре пам'ятаю підручник Де-Віво, користуючись яким моя сестра Люба вивчила колись італійську мову; пам'ятаю ті книжки, за які Ви згадуєте, з бібліотеки батька: і вірші Грінченка, і «Чорноморців» Кухаренко, і «Про кари, до яких при-суджують мирові судді», та інше; пам'ятаю і самого «Названого брата» Варфоломея Шевченка, який в кінці 80-их, або на початку 90-их років бував в Одесі і одвідував і нашу хату.

Пока що, будьте здорові! Чекатиму відповіді.

P.S. Дещо про себе. Мені в січні минає 87 років, дружина має 80 років. З фаху я – ботанік. 25 років зав. каф. ботаніки у місцевому пединст. «Заслуженный деятель науки ТаджССР».

14.1.69

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Ваш лист, датований 22.XII.68 і висланий Вами 30.XII.68, поспів до мене лише 8.I.69. Відповідаю трохи із запізненням, бо почуваю себе погано (старечі немочі).

Дізнався з Вашого листа, що хворієте. Тому перш за все шлю Вам свої щирі побажання найспершого одуження.

Ви даєте багато питань, на які з охотою подам відповіді (коли зможу). Але не все разом! Полегеньку! На цей раз обмежусь відомостями про бібліографію праць батька (М. Ф. Комарова) та про його псевдоніми.

Бібліографію своїх праць М.Ф.К. склав сам, ще за своє життя, довівши його до 1913 р. Назвав свою працю так: «Бібліографічний покажчик літературної діяльності М. Ф. Комарова». В покажчику було наведено понад 100 номерів.

Року 1913-го М.Ф.К. помер. «Одесское Библиографическое О-во», в одном из последних номеров «Известий Од. Биб. О-ва» за 1913 р. умістила посмертну згадку про М.Ф.К., написану членом «О-ва» Львом Поликарповичем Ковальчуком¹. Перед тим, як взятись писати «Посмертну згадку», Л. П. Ковальчук звернувся до мене за інформаціями і попросив дати йому і той «покажчик» для надрукування. «Покажчик» Л. Ковальчук надрукував в тому ж номері «Изв.», що і свою посмертну згадку. Виходило так, ніби

¹ Л. П. Ковальчук був директором приватної мужеської гімназії в Одесі (*прим. Б. Комарова*).

він був і складачем того «Покажчика», бо ані словом не згадав, що «Покажчик» склав сам М.Ф.К. Тому і досі дехто гадає, що «Покажчика» уложив автор «Посмертної згадки».

З того часу рукопис автопокажчика переховувався у мене аж по 1928 р. Тоді виникла в Одесі думка видати збірку матеріалів щодо М.Ф.К. з приводу 15-ти років з дня смерти. Виникла думка друкувати й автопокажчик. Переглядаючи його в 1928 р., я побачив, що тепер він потребує численних доповнень. Я взявся за цю справу, і мені пощастило додати ще близько 40 номерів до відділу праць самого М.Ф.К. й понад 40 номерів – до відділу статей про нього.

Для зберігання того доповненого «Покажчика» я надіслав свій рукопис до Харкова – проф. Д. Багалієві в Історичний Музей. Мене повідомили, що покажчик одержано, але з того часу на протязі більше 35 років я нічого не чув за нього. Надрукованого його теж не було.

Несподівано, декілька років тому я одержав з Ленінграда мій рукопис «Покажчика» від І. Айзенштока. Я з радістю привітав поворот до рідної хати мого рукопису.

В той час я листувався з М. І. Ясинським, який готував монографію про М.Ф.К. Він попросив надіслати йому на короткий час того «П-ка», обіцяючи повернути його якнайсперше мені. Але «не так склалось, як жадалось» – старенький М. Ясинський помер, і я довгий час не знав, де ж тепер опинився мій мандрівник – «Покажчик».

Через декого з киян удалось дізнатись, що все моє листування з М. Ясинським і мій «Покажчик» перейшли до бібліографа Сарани, який продовжує опрацьовувати матеріяли про М.Ф.К. Це останні відомості, які я маю про «Покажчик». Шановний Сарана поки що не повідомив мене, чи справді «Покажчик» у нього.

Тепер про псевдоніми. З тексту Вашого листа бачу, що Ви не знайомі з моєю брошурою «Б.Комаров. До словника псевдонімів і криптонімів українських авторів», що була надрукована в Одесі в 1928 р. у виданні «Українського Бібліографічного т-ва». Там Ви

найдете всі псевдоніми М.Ф.К., зібрані мною з рукописів М.Ф.К., зокрема – знайдете і про псевдонім «Одесит». Додам, що Вс.І.Гурт не є псевдонім МФК. Це криптонім «Всі гуртом». Під таким авторством вийшов один том «Рос.-укр. словника» М.Уманця [МФК] і А.Спілки (= «Адеська спілка»; «Одесса» по укр. вимовляється «Адес»).

З пошаною

БКомаров

23.II.69

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Перш за все вітаю Вас з одужанням від хвороби. Сподіваюсь, що перебування в санаторії остаточно вправить Вашої сили і дасть можливість якнайкраще продовжувати Вашу важливу працю по історії літератури і культури України.

Вирішив потроху відповідати на Ваші запитання, висловлені у Вашому листі з дня 22 грудня в тій послідовності, в якій вони позначені у Вашому листі.

1. Коли М. Ф. Комаров переїхав до Одеси?

Точно не знаю, але в кожному разі це сталося або наприкінці 1887-го року, або на початку 1888-го. Мені було тоді 5 або 6 років (я родився 6.I.82 в Києві). До 80-го року батько жив в Острогжському, де родились всі 4 мої старші сестри. З 80-го року до 1887 (або 1888-го) частина родини жила в Умані, де батько мав нотаріальну контору, а частина – в Києві, де у батька була приватна платна бібліотека. З 1887 (або 1888) р. бібліотека була продана, і вся родина оселилась в Одесі.

2. Псевдоніми М.Ф.? Досі нема списку їх.

Список опубліковано мною в 1928 р. – «БКомаров. До словника псевдонімів та криптонімів українських авторів. Головним чином за рукописними матеріалами М.Комарова. Одеса, 1928». «Укр. бібліографічне т-во в Одесі».

3. Кому належить псевдонім «Одесит»?

Мої міркування з цього приводу див. в статті «До словника...»

4. Чи писали або пишете мемуари?

Року 1968 надіслав А. І. Костенкові «Спогади про Лесю Українку», а р. 1969 – зроблений О. З. Дуном переклад цих споминів на російську мову до О. О. Дейча.

З 1965-го року, коли очі мої зіпсувались і я втратив можливість читати, я почав записувати різні свої спогади під загальною назвою «Бібліотека моєї пам'яті» («БМП»). Спогади не систематичні, а у вигляді окремих нарисів. Спогади в основному не призначені для опублікування. Всі вони – з часів дитячих та молодих літ.

5. Моя родина?

Батько – М. Ф. Комаров (1844–1913). Мати – Любовь Болеславовна Комарова (урож. Грабовська, 1854–1924).

Діти:

Маргарита (1870–1929)

Любовь (1875–1937)

Галина (1877–1938)

Віра (1879–1963)

Богдан (род. 1882)

Юрій (род. 1894, пенсіонер).

Був ще син Михайло (род. 1872) і дочка Софія (1884); обоє прожили по декілька днів.

Маргарита вийшла заміж за Михайла Дмитровича Сидоренка, що пізніше став професором мінералогії Одеського університету.

Віра в 1900 р. вийшла заміж за доктора медицини Єлисея Івановича Волянського; писав нариси укр. мовою під псевдонімом Лесько Срібний.

На запитання 6-е відповідь датиму в наступному листі. Кінчаю писати – дуже втомився.

Пробачте за почерк!

Жінка моя дякує за привітання від Вас і бажає Вам здоров'я і всього кращого.

Ваш БКомаров

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Спасибі за надісланий номер «Літ. Укр.»! Дякуючи любим друзям, я маю тепер аж п'ять примірників цього часопису і можу познайомити з моєю статтею своїх рідних.

Моя стаття «Одеські зустрічі» (заголовок не мій!) є лише до- сить скорочений (не мною!) виклад моєї більшої статті «З часів перебування Лесі Українки в Одесі», надісланої у свій час шанов- ному А. І. Костенкові для надрукування її у 2-му виданні його збірки «Спогади про Лесю Українку».

Відповідаю на деякі Ваші запитання в зв'язку з опублікованою статтею.

1. Адреси будинків, де зупинялась Леся.

Батько мій оселився в Одесі в 1887 р. Його нотаріяльна конто- ра містилась на першому поверсі будинку № 25 Залужного, на розі Поштової (Жуковського) й Єкатерининської (вхідні з вулиці двері точно на розі цих двох вулиць). Родина М.Ф.Комарова осе- лилась в сусідньому домі № 27 по Поштовій вул. Бодаревської на 2-му поверсі. Тут зупинялась Леся в перший свій приїзд до Одеси в 1888 р., а потім в 1889 й 1890 рр. Пізніше родина М. Ф. Комарова теж перейшла до будинку № 25, спочатку на 3-й поверх, а потім – на 2-ий. Леся зупинялась в усіх цих трьох по- мешканнях, але найдовший час – в буд. № 27 в 1888 і 1889 р., ко- ли вона лікувалась на лимані. Меморіальна дошка повинна бути закріплена на буд. 27 (не в тому будинкові, що на розі, а в будинкові на Поштовій вул., поруч з [...]). У мене зберіглося в пам'яті, що в пізніші роки була проведена перенумерація будинків, і під яким номером відомий тепер бувший дом Бодаревської, мені невідомо.

В 1893 р. моя сестра Маргарита (друг Лесин) вийшла заміж, і в наступні роки Леся часто під час своїх переїздів через Одесу зу- пинялась і в помешканнях родини Сидоренків (Мих. Дмит. Сидо- ренко, професор «Новорос.» у-ту – муж Маргарити). Сидоренки

5 разів міняли помешкання. Вперше оселилися вони на Гулевій вул., д. Трандафилова, між Ніжин. і Ямською вул. (№ не пам'ятаю). Леся тут зупинялась. Останнє помешкання – по Кузнечній вул., д. № 21, між Спирідонівською і Гулевою вул. Сюда в останній приїзд Лесі в Одесу її внесли на кріслі, бо піднятися по сходах не могла. В 1948 р. дочка покійної Маргарити Леоніда Михайлівна Василичина, проїздом через Одесу, заглянула до того будинку № 21 і ледве пізнала місцевість – сусідні будинки були зруйновані бомбами в часи війни. № 21 залишився ще тоді, але, напевно, там побудовано нові будівлі.

2. Хто такий Діалегмено?

Звичайний одеський негоціант (по-сучасному – бізнесмен). Мав дачу на 5-ій станції трамвайної лінії № 20 Хаджибейський лиман. Це остання зупинка перед грязелікарнею і хаджибейським парком. Про своє проживання в 1889 р. на цій дачі сама Леся багато розповідає в опублікованих листах до матері, до брата і до сестри Лілі.

Я добре знаю дачу Діалегмено, бо через десять років після Лесі р. 1899 родина М. Ф. Комарова жила влітку на цій дачі.

3. Фортеця чи Карантин?

Довіряю Вам як знавцеві історії Одеси. Сповістив видавців, що фортецю треба змінити на «карантин». Хочу пояснити, чому сталась така помилка. Про «Ени Дунью» я знаю давно і знаю, що вона була на території, де потім був дворець Воронцова. Знаю і що таке карантин. Так звалися схили гори під Александр. парком до моря і до Карантинної гавані. Але старожили казали, що стеля на горі і циліндрична башта з округлими амбразурами – це частина фортеці турецької, яка зберіглась і досі. Я гадаю, що чудесна книга Де-Рибаса «Старая Одесса» докладно розповідає про це.

Дуже втомився – і кінчаю на цьому. Пробачте за неможливий почерк.

Дуже радий, що Ви краще себе почуваете. Певен, що все буде гаразд, бо Ваша натура, я гадаю, дуже стійка і оптимістична.

Моя дружина теж щиро вітає Вас.

Вам, певно, цікаво буде знати, що у нас зараз гостює моя небога, дочка Лесиного друга Маргарити, Леоніда Михайлівна Василичина. З перших кроків свого життя (вона родилась в 1894 р.) вона вже знала про Лесю і обіймала саму Лесю.

Пишіть про свою родину! Про своїх батьків! Ми з дружиною хотіли би більше знати про них.

Олександрові Зіновійовичу я передав привітання від Вас. Він надіслав Вам великого листа.

Завжди прихильний до Вас

БКомаров

P.S. На Ваше запитання № 6 (про бібліотеку М.Ф.К-ва) відповідатиму в наступному листі.

БК

30.IV.69

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Перш за все дозвольте повітати Вас з радісним святом 1-го травня і побажати Вам сил, здоров'я і успішного продовження Вашої корисної праці!

Надвичайно вдячен Вам за відомості «про себе» і про Ваших шановних батьків, що виховали такого сина – талановитого літератора. Відважуюсь просити Вас передати їм моє щире привітання з дорогим для нас всіх днем 1-го травня.

У Вашому передостанньому листі Ви поставили переді мною цілу низку запитань. Я Вам писав, що у мене не вистачить сили відповісти на всі ці запитання разом, в одному листі. Я перенуме-

рував Ваші запитання і на перші 8 запитань уже відповів Вам в попередньому моему листі.

В цьому листі відповідаю лише на одно запитання – 9-е – про бібліотеку батька.

Я складаю зараз нарис (*не для друку*, а для себе) під заголовком: «Книга в родині М. Ф. Комарова». Там я маю подати докладні відомості і про долю українського відділу б-ки Комарових. В цьому ж листі подано лише найкоротші відомості за «одеський період» і лише за той відділ б-ки, який належав самому Михайлові Федоровичу (а не дружині, чи дітям його). Цей відділ включав всі українські книжки М. Ф. Комарова і всі книжки якою будь мовою про Україну («Ucrainica»).

Після смерті батька року 1913-го залишився його нотаріально оформлений заповіт. Виконавцями цього заповіту («душеприказчиками», як тоді казали) призначались чоловік моєї сестри Маргарити професор мінералогії «Новоросійського» університету Михайло Дмитрович Сидоренко і відомий в Одесі вчитель російської мови, український громадянин Антін Васильович Крижанівський.

Згідно із заповітом весь цей український відділ б-ки М. Ф. Комарова передавався у власність українського товариства «Просвіта» в Одесі, а якщо в час «відкриття спадщини» «Просвіта» не буде існувати, то б-ка мусила, згідно із заповітом, перейти до товариства «Українська хата» в Одесі, а як і «Укр. хати» в той час вже не буде, то б-ка має перейти до Одеської Публічної б-ки, де вона повинна складати *особливий відділ імені М. Ф. Комарова*.

В час «відкриття спадщини» одеської «Просвіти» вже не було; тому, згідно із заповітом, б-ка мала перейти до «Укр. хати». Але бідна «Укр. хата» не мала тоді «хати» і тулилась десь по найманих хатинках. Її уряд прохав спадкоємців М. Ф. Комарова (дружина, дочка його, син) поки що тримати б-ку у себе вдома, заки приде «слухний час», коли «Укр. хата» «стане на ноги».

Так з 1913 р. б-ка МФК залишалась в нашій родині до революції 17-го року і пізніше. Родина мешкала тоді на дачі. (Ще в 1907 році батько купив на ім'я матері нашої – Любови

Болеславівни Комарової – дачу на 10-ій станції великофонтанського трамваю. Після смерті батька ми оселились на дачі «на постійне» – не тільки влітку жили там, але й на протязі цілого року аж до 1932 року. Саме на цій дачі і помер батько б. VIII.13).

На дачі ми відвели для б-ки спеціальну кімнату. У мене переховується фото цієї кімнати з б-кою, здійснена мною в ті часи фотоапаратом «Кодак». Я склав каталог б-ки і на кожну бібліотечну одиницю наліпив білу етикетку з відповідним номером (зразок такої етикетки у мене переховується).

Після революції «Укр. хата» перестала існувати, і б-ка мала відійти до «Публ. Б-ки». Але в одеських українців виникла нова думка – організувати окрему б-ку під назвою «Українська Державна Б-ка», куди включили б-ку МФК і інші українські приватні бібліотеки, які евентуально виявляться в Одесі.

Організувати УДБ удалось лише в 1921 р., коли в Одесі остаточно закріпилась радянська влада, а завідуючим б-ки призначили мене.

УДБ декілька разів міняла свою адресу. Спочатку вона оселилась на вул. Садовій (поруч із Головною Поштою). Тут було відсвятковано в 1921 р. її відкриття. На святі були присутні урядові, партійні і професійні представники, в тому числі і робітники «Публ. Б-ки» і інших бібліотек Одеси. Пізніше УДБ перейшла в помешкання бувшого «Благородного Собранія» на Надеждинській вул., потім в будинок бувшої Єврейської Талмудтори, і нарешті на Градоначальницьку вул., № 8, де вона і залишалась до ліквідації УДБ в 1930 р. (або наприкінці 20-их років?), коли виникла думка увілляти УДБ до Публ. Б-ки, де вона мусить складати окремий відділ ім. М. Ф. Комарова, як про це завіщав сам МФК в своєму заповіті.

Я, як завідувач УДБ, теж вважав, що таке злиття з Публ. Б-кою слід провести, але на правах особливого відділу ім. МФК, що складатиметься з «Ucrainica».

Отак і перевезли б-ку батька до «Публ. Б-ки», виконуючи волю його.

Мене призначено завідуючим цього відділу. Для цього відділу було призначено особливе приміщення, в якому працювали я і інші співробітники колишнього цього відділу.

За час своєї праці я склав три карткових каталоги відділу: абетковий, систематичний (згідно з міжнародною децимальною системою) і предметовий.

В 31-му році я залишив працю в б-ці, а в 1932 р. виїхав з Одеси. Дальша доля українського відділу мені не відома. Чув, що відділ скасовано, і книжки з того відділу включено в загальне книгосховище.

Не знаю, чи цілі мої каталоги. Якщо вони зберіглись, то вони допоможуть відновити відділ ім. МФК.

(Про УДБ див. «Бібліотечні Вісті» за 1926 р.)

Кінчаю – втомився.

Привіт посилає Вам дружина.

Ваш БКомаров

P.S. Вашу статтю про архів прочитав мені Олександр Зіновійович. Написано гарно і згідно з істиною. Але я вважав би несвоєчасним публікацію її. Треба попереду ще декого спитати.

Директором Публ. Б-ки в 1932 р. був Козубовський, а потім, здається, О. Вайнштейн.

БК

10.VII.69

*Вельмишановний
Григорію Демьяновичу!*

Ще 30.IV (тридцятого квітня!) 1969 р. я надіслав до Вас листа, де, відповідаючи на Вашу просьбу, докладно розповів про бібліотеку М. Ф. Комарова.

Прошло майже 2 1/2 місяці. Листів від Вас нема. Прошу написати мені, чи одержали Ви того листа?

З пошаною

БКомаров

Можливо, Ви загубили мою адресу.

Ось вона:

Тадж. ССР. Ленинабад, 12.

Ул. Гагарина, 133, кв. 11.

Комаров, Богдан Михайлович.

9.VIII.69

*Вельмишановний і дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Щиросердечно дякую Вам за листи: 1) з дня 10.VII (прибув до ЛБА [Ленінабада] 16.VI) і 2) з 31.VII (прибув до ЛБА 6.VIII).

Можу дати відповіді на Ваші запитання, але зараз почуваю себе кепсько і писатиму про все в наступному листі.

Буду дуже вдячний за надіслання праці М. П. Гуменюка і книжки про Білгород-Дністровський. З М. П. Гуменюком я досить жваво листувався в 1960 р. з приводу біографії М. Ф. Комарова.

Задам Вам дуже важливе для мене питання. 30-го квітня (себто 3 1/2 місяці тому) я надіслав Вам листа з докладним описом історії бібліотеки МФК. Це – важливий для мене документ. В жодному з Ваших листів Ви не пишете про одержання того мого листа. Невже він не дійшов до Вас? Я дуже турбуюсь і прошу Вас відповісти, одержали Ви того листа, чи ні?

Пробачте за турботу.

Вам і Вашим рідним бажаю гарно провести часи відпочинку і набрати сили для дальшого продовження Вашої цінної праці.

Завжди з добрим серцем до Вас

БКомаров

Дарія Іванівна посилає привіт.

P.S. Окремо вдячні Вам за чудесне технічне виконання Вашого листа – мені легко читати його моїми кволими очима.

Б.К.

24.VIII.69

*Вельмишановний і дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

Вашого листа з дня 17 серпня одержав 23 серпня. Пробачте ласкаво, що не завжди у свій час відповідаю на Ваші листи. Причини: зіпсовані очі і велика кволість усього організму.

Відповідаю на запитання з 10 липня.

1. «Вінок Т.Г.Шевченкові»

a) Ви, певно, звернули увагу на те, що кожний вірш у «Вінку» починається на *правій* сторінці (1, 3, 5, 7...), а на *лівих* сторінках (2, 4, 6, 8...) містяться продовження чи закінчення віршів або сторінка цілком чиста (якщо вірш закінчився на попередній сторінці). Батько поясняв це так: якщо цензура заборонить той чи інший вірш, то його буде легко «изъять» з книги, не псуючи усього «Вінка».

b) Декілька десятків примірників «Вінка» батько наказав друкарні випустити в палітурках. Такі оправлені примірники він розіслав друзям і родичам. Я теж мав такий примірник. Не відаю, де той примірник зараз.

c) Окремі вірші у «Вінку» постачені віньєтками. Пам'ятаю, що один критик (хто і де – забув) в своїй рецензії писав, що віньєтки прикрашають збірник, але жалкує, що ці віньєтки трафаретні, неоригінальні, а взяті які-будь із запасів друкарні. Зате той же критик похвалює оригінальне оформлення обкладинки «Вінка».

d) Ви питаєте за Льва Квачевського, автора художнього оформлення обкладинки. Лев Олександрович Квачевський – син відомого колись в Києві юриста, ліберального судового діяча Олександра Квачевського, послідовника А. Коні. Лев Квачевський жив в Курську, де займав скромну посаду «акцизного чинов-

ника». Але його приваблювало мистецтво, і був він неабиякий, хоч майже не знаний художник. Року 1910 або 1911 він організував в Одесі виставку своїх картин – образів Ясної Поляни, написаних ним з натури в самій Ясній Полянці. Якщо Вас цікавить, то можу про цю виставку розповісти докладніше.

2. Про В. Ковальова.

Був членом Одеської Громади. Бував у батька. Не забувайте, що мені тоді було 7 або 8 років. У мене зберігся лише один (сумнівний) спогад, що Ковалів року 89-го чи 90-го поклопотав організувати «маєвку» громадян на дачі одеського багатія Толстого на Хаджибейському лимані. Що така «маєвка» відбулась, я добре пам'ятаю, бо разом з другими дітьми громадян був там, і добре пам'ятаю, що дача належала Толстому (не пам'ятаю його ініціали). Але чому саме Ковалів допоміг влаштувати там маєвку – не пам'ятаю. Неначебто він був управителем на тій дачі.

3. П. Ніщинський.

Бачив його в гостинах у батька. Казали, що він в Одесі був вчителем стародавніх мов (грецької і латинської) в одеській 3-ій гімназії (на Троїцькій чи Успенській вул.). Розповідали деякі факти з часів його перебування вчителем 3-ої гімназії, але я не пам'ятаю цих оповідань.

Пізніше, уже далеко після смерті П. Ніщинського українська трупа під орудою П. К. Саксаганського надіслала удові П. Ніщинського білет в ложу бенуара на весь час гастролей трупи в Одесі. Пам'ятаю добре, що одесити зустрічали з ентузіазмом постановку «Вечорниць» у міських театрах.

4. Про Д. де-Віво.

Знаю лише, що він був вчителем італійської мови в одеському «коммерческом училище».

Його підручник італійської мови був складений дуже вдачно. Моя сестра Люба, користуючись цим підручником, самотужки, без вчителів, оволоділа італійською мовою остільки, що читала в оригіналі твори Ади Негрі та інших італ. письменників.

5. Амвросій Ждаха.

А. Ждаху я добре пам'ятаю. Він належав до Громади і часто бував у батька.

Наприкінці 90-их років одеська Громада відзначала 35-річчя літературно-наукової діяльності мого батька. Батькові піднесли також так званий адрес, художньо оформлений А. Ждахою. Цей «адрес» переховувався в архіві батька.

Батько брав і якусь участь у наміченому виданні українських листівок, писаних А. Ждахою.

Дружина А. Ждахи – Неоніла (по-батькові не пам'ятаю) дружила з моєю матір'ю і часто у неї бувала в першу половину дня. Ми, діти, знали і поважали її; коли вона приходила, казали один до одного – «Ждаханя прийшла».

Дуже втомився, пишучи листа, то ж пробачте за неможливий почерк.

Я одержав з Харкова збірник «Степанові Руданському» і, озброївшись усякими лупами, з великим інтересом сам прочитав Вашу статтю про С.Руданського. Гарна, талановита стаття!

Щире привітання від мене і Дарії Іванівни Вам, Вашій шановній дружині і малому Тарасові! На все добре!

Ваш БКомаров

20.XI.69

*Вельмишановний і дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

За Ваше ласкаве привітання щиро дякуємо я і дружина. Ми також вітаємо Вас із великим святом Жовтня і бажаємо щастя-здоров'я. Запізнилися через те, що обидва хворіємо.

Недавно приймали у себе одеситку Л. П. Свідерську. Вона, певно, розповідала Вам про це. Я передав їй план помешкання, яке займала родина М. Ф. Комарова в 90-их роках минулого сторіччя.

Коли має вийти з друку брошура про Білгород-Дністровський?

Вашій родині наше щире привітання!
З пошаною і любов'ю

БКмаров

21.XII.69

Дорогий Григорію Дем'яновичу!

Одержав Ваші листи: з 9.XII і 15.XII.

Дуже радий, що Ви познайомились з Олександром Зіновійовичем і що між вами закріпилися добрі відношення. З нетерпінням чекаю приїзду Ол. З., який обіцяв все докладно розповісти.

На Ваші запитання мало що цікавого можу відповісти. В ті часи, до яких стосуються Ваші запитання, я був малим хлопцем і за 80 років багато що позабув. Пізніше був студентом, але мені довелося вчитися за кордоном (Львів, Відень, Краків), і я не був свідком того, як складалось життя в Одесі. А головне – пам'ять занепадає все більше.

Відповідаю за пунктами.

1. За мої «мемуари» колись Вам докладно напишу. Це спогади дореволюційних подій, цікаві для мене й, можливо, для моїх рідних. Прізвища осіб і назви місцевостей передані в незміненому вигляді.

2(1). Про приїзд І. Франка до Одеси маю уривчасті спогади. Л.Свідерська, певно, знає про це більше. Принаймні розповідала мені подробиці про цей приїзд, коли була недавно у Ленінабаді.

3(2). Пам'ятаю, що Мих. Коцюбинський бував в Одесі і, зокрема, у нас вдома. Де зупинявся, з ким зустрічався – не пам'ятаю. Був я тоді хлопцем-школярем. Це були 90-ті роки. Був М. Коц. один раз і з своєю жінкою. Приходив на свято «з візитом» і залишив візитову картку з надрукованим написом: «Віра і Михайло Коцюбинські».

Моїм другом був Степан Федорович Кизили, який колись служив кур'єром у Філоксерній Комісії, коли там працював М. Коцюбинський.

4(3). Про видання журналу «Основа» – пригадати нічого не можу.

5(4). М.Кропивницького на сцені одеських театрів бачив не раз. Пам'ятаю, що в 90-их роках він бував не раз і у нас вдома. Був я в театрі і на ювілеї М. Кропивницького. Епізод з піснею у мене в пам'яті не зберігся.

6(5). Д.Крижанівського, який написав музику до «Реве та стогне», я не знав.

7(6). Одеські друкарні, з якими мав постійну справу М.Ф.К., були: а) «Тип. Южно-Рус. Печат. Дела» (на Пушкінській вулиці); б) «Тип. Фесенка» (не пам'ятаю адреси). В цих друкарнях МФК друкував всі свої одеські видання. З друкарнею Фесенка були «дружественные» відносини.

8. М. П. Гуменюк своєї книжки мені не прислав. Я маю її від О. З. Дуна.

—————

На цьому кінчаю листа, бо втомився. «Продолжение следует». Днів через два-три подам продовження.

А поки від себе і Дарії Іванівни передаю сердечне привітання Вам, дружині і молодшим членам родини. Сподіваюсь, що вони одужали від захворювання. Напишіть про стан їхнього здоров'я.

Ваш БКомаров

25 грудня 1969

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Продовжую свою відповідь (див. попереднього мого листа з 22.XII.69)

1. Вам неправильно дали адресу моїх сестер – Любові й Галини. Вони мешкали не на *Староінститутській* вулиці, а на *Новоінститутській* (здається, № 9). Вулиця праворуч (як йти з міста) від «Института благородных девиц» звалась колись просто «Институтская», а ліворуч від «Ибд» вулиці не було. Пізніше її відбудували й назвали «Новоинститутская», а вулицю «Институтскую» перейменували в «Староинститутскую».

Номер помешкання сестер був, здається, 22-ий. Подвір'я велике, і помешкання сестер містилося в глибині того подвір'я, ліворуч, на 1-му поверсі.

2. С Дидріхсоном я не був знайомий, фамилию чував та і тільки. Але Ваша звістка про те, що Дидріхсон був учнем Яблочкова, відразу направила мене на вірний шлях. Яблочков винайшов так звану «свічку Яблочкова», нею почали освітлювати вулиці вперше в Парижі («руське світло»), а потім і в Росії. З російських міст, здається, вперше в Одесі були зроблені спроби. Я добре пам'ятаю, що наприкінці 80-их років і в 90-их роках свічками Яблочкова освітлювалась площа біля Міського театру в кінці Рішельєвської вулиці. Мене, хлопця-школяра, часто водили до театру і кожного разу показували мені на ліхтарі із свічками Яблочкова. Очевидно, організатором цього способу електроосвітлення в Одесі був Дидріхсон.

Про Дидріхсона є замітка в «БСЭ», т. 14, і в «Биогр. словаре деятелей естествозн. и техн.», т. I.

В них, між іншим, сказано, що більшу частину свого життя Д[идріхсон] прожив у Одесі, де служив техніком на телеграфі.

3. Тимченко був добре знаний в інтелігентських колах. У мене в пам'яті нічого, крім цього, не залишилось. До «Громади» не належав.

4. Щепкіна я, видима річ, знав, бо в революційні роки доводилось не раз зустрічатись із ним на різних зборах. Маю загальне враження, але фактів не пам'ятаю.

5. З Недзвідським я не знайомий і під час мого перебування в Одесі про нього не чув. Вперше дізнався про його існування десь наприкінці 30-их років (як не помиляюсь) з його статті в «Докладах» Ак.Н., де він пише про М. Ф. Комарова, висловлює думку – що той період в розвитку української культури в Одесі, коли жив там М.Ф.К-ов, слід назвати «Комарівським» періодом.

6. М. Пчелінцева, ще під своїм дівочим прізвищем Якушевої, вступила в штат Укр. Держ. Б-ки, якою я завідував. Коли УДБ зілялась з Одес. Публ. Б-кою, Мар. Мик. працювала у відділі «Ucrainica». Коли я виїхав з Одеси, то загубив всякі зв'язки з нею. Лише років через 30 озвалась вона до мене з листом, дуже привітним. Писала, що увесь той час працювала в Одес. Публ. Б-ці. Коли я задав їй питання про долю «Біобібл. словника» М.Ф.К-ва, рукопис якого залишився в Од.Публ.Б-ці, вона рішуче відмовилась відповідати, кажучи, що про це треба звернутись до бібліографа Б-ки.

Даруйте за те, що так нерозбірно писав. Іноді з очами дуже нелегко.

З цікавістю чекаю приїзду Олек.Зн., а також Ваших листів.

На все добре!

Привіт від Дарії Іванівни.

Ваш БКомаров

8.1.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Вашу листівку з надзвичайно цікавим малюнком одержав 31-го грудня, і в той же день прибув до Ленінабада Олександр Зіновійович, який передав мені від Вас цінний подарунок – «Гайдамаки» Т. Шевченка з ілюстраціями Сластьона.

За все надіслане складаю Вам щиру подяку! Разом з Дарією Іванівною вітаємо Вас, Вашу дружину і дітей з Новим Роком і бажаємо усього найкращого! Малюнки Сластьона я знаю з маленьких літ. Ще в кінці 80-их років, будучи хлопцем 6-7-річного віку, я роздивлявся ці малюнки в 1-му виданні 1886 року. Пам'ятав всі ці малюнки дуже добре і тепер, одержавши від Вас нове видання, без кінця розглядаю малюнки Сластьона, згадуючи перші роки перебування в Одесі.

Днями писатиму Вам.

З щирою пошаною

БКомаров

P.S. Понад вечір одержав Вашого листа з дня 2-го січня. Відповідатиму, як могу, не видно.

БК

Ви одержали мій лист з 21.XII, а чи одержали також продовження з 26.XII?

23.1.70.

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Одержав Вашого листа з 11.1.70 і передаю Вам і Вашій шановній дружині глибоку подяку за щиросердечне привітання з приводу мого дня народження. Доки житиму і доки дозволятиме

мій старечий організм, намагатимусь взяти й записати з своєї пам'яті ті факти і події, що стосуються до мого батька і його оточення і які більш-менш цікаві (на мій погляд) для громадянства.

Вітаю Ваш намір скласти «збірку оповідей про епізоди з життя і діяльності бібліографа». Обіцяю допомогти Вам надісланням можливих матеріалів.

Для мене залишається майже незраним весь період перебування М.Ф.К. в Острогозьку. Мене тоді ще не було на світі і пізніше, хлопцем, я не пам'ятаю оповідань батька або матері про той острогозький період. А був той період чималий – всі мої чотири сестри родились в Острогозьку.

В архіві батька, список матеріалів якого я надіслав року 1928-го професорові Багалію до Істор. Музею в Харкові, був зшиток, де рукою батька була переписана його праця, яка мала характер сучасної дисертаційної роботи. Заголовок її: «О собственном сознании подсудимого». Це єдина відома мені *юридична* праця мого батька (він закінчив юридичний факультет). Пам'ятаю, що я переглядав цю працю. Основна думка, як пам'ятаю, така: не завжди можеш довіряти власному визнанню підсудного, обставини іноді змушують його клепати на себе.

Мені здається сумнівною думка про співробітництво М.Ф.К. у воронезьких чи острогозьких газетах. Знаю, що в одеський період, принаймні, М.Ф.К. не виступав в російських газетах. Були його статті лише в галицьких українських газетах та часописах – «Дінь», «Зоря», «Батьківщина» та ін.

Я, здається, писав Вам про «Покажчик літературної діяльності М.Ф.К.», складений самим М.Ф.К. за його життя і надрукований в «Известиях Одес. Публ. Б-ки», куди я передав той «Покажчик» після смерті батька в 1913 році. Пізніше, в 1928 році я значно доповнив «Покажчик», додавши до нього 40 праць самого М.Ф.К. і понад 40 – про М.Ф.К. Той «Покажчик» зараз на руках у Ф. К. Сарани, куди він потрапив після смерті

Ясинського (а Ясинському я надіслав його перед тим на тимчасове використання). Недавно я писав до Сарани, прохаючи його повернути мені «Пок.» для надрукування на машинці. Відповіді пока немає.

Той «Покажчик» розповідь, чи були друковані праці М.Ф.К. на протязі острогозького періоду. В кожному разі «Покажчик» із моїми додатками, можливо, неповний. Отже після смерті М.Ф.К. я зібрав ще 40 друкованих його праць, причому більшість цих праць була надрукована ще за життя батька. Воронежських газет я не переглядав.

На цьому перериваю свого листа – «продолжение следует» – незабаром.

Завжди Ваш

БКомаров

27.1.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Продовжую відповідь на Ваш лист з дня 3 січня 1970.

Про співробітництво в «Колоколі».

Це добре, що звернулись до М. М. Клевенського, який приписує М. Ф. Комарову авторство статті «Клеветникам». Видима річ, він один може дати пояснення, звідки він одержав цю відомість. Я, принаймні, ніколи не чув від батька нічого про співробітництво його в журналі А. Герцена. Сам М.Ф.К-ов ніде в своїх творах не згадує нічого про це. Нема відомості про неї і в автопокажчику М.Ф.К-ва до його літер. діяльності.

В архіві батька був запис всіх псевдонімів М.Ф.К-ва. «Чапля» там нема. «Чапля» по рос. – «цапля». «Чаплями» звалось село коло заповідника Асканія Нова, а тепер сам заповідник теж зветься

«Чаплі». «Чаплій» – це мешканець села «Чаплі». Яке відношення мав батько до того села? Здається – жодного.

Було б дуже бажано побачити і прочитати статтю «Клеветникам». З її змісту, можливо, вдалося би дещо в'яснити. Чи не можна замовити машинописну копію цієї статті?

Про перегляд етапів біографії М.Ф.К-ва. Не відмовляюся, в міру можливості, давати відповіді на Ваші запитання. Але швидких темпів не обіцяю.

Родовід М.Ф.К-ва. Ця частина біографії М.Ф.К-ва мені майже не відома. Я родився, коли батькові було 38 років. Батько дуже цікавився сучасністю, жив нею, і в 40-их та 50-их роках свого життя, коли я міг слухати і розуміти його спогади з власного життя, він майже нічого не розповідав про минулі роки. Я сам ще хлопцем цікавився, чому у нас, українців, російські прізвища? Я знав, що деякі «тоже малороссы» чіпляють до своїх прізвищ на «енко» російське закінчення «ов». Чи і у [нас] таке сталося? Але батько казав, що наше «ов» це не причеплене, а своє, бо дід Федір – чистий великорос, а не українець, який за молодих літ переселився на Україну, оженився тут на українці і, як казав батько, – зукраїнізувався. Діти, виростаючи, вважали себе українцями.

Чим займався дід Федір? Яке його соціальне становище? Я не знаю, чи не пам'ятаю. Жила родина, головне, в Новомосковському.

Я зараз не пам'ятаю статті А. Кримського про М.Ф.К-ва, надрукованої в галицькій «Зорі», але мені відомо, що біографічні дані до цієї статті давав А. Кримському сам М.Ф.К-ов. Цей річник «Зорі», в якому уміщена стаття про М.Л.К-ва, був у складі бібліотеки батька переданий Одеській науковій бібліотеці. Цікаво, чи зберіглась «Зоря» в цій б-ці?

Дід Федір мав жінку з українського роду «Бойко» (дівоче прізвище Ганна Бойко). Від цієї жінки родились хлопці Михайло, а потім Олександр, і дівчина, ім'я якої, на жаль, забув.

Мати М.Ф.К-ва вмерла ще молодою, і Федір оженився в другий раз. Звали цю другу жінку – Надежда Дмитриевна; прізвище дівоче не пам'ятаю.

Від другої жінки родились син Павло і дочка Елена («Сля»).

Про братів Олександра і Павла та про сестру Елену можу дати відомості, якщо це Вас цікавить.

На цьому перериваю свою «кореспонденцію». В наступному листі закінчу цю відповідь на Ваш лист з дня 3 січня 1970 р.

З щирою пошаною

Б. Комаров

30.1.70

*Дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

Цим листом закінчую відповідь на Ваші запитання з дня 3 січня 1970.

Попереду надіслав Вам листи 23.1.70 і 27.1.70.

День народження М.Ф.К-ва точно відомий – 11.1.44 ст. ст.

Новонародженого попи назвали Михайлом, бо якраз 11-ї церква святкує пам'ять якогось «святого», що іменувався Михайлом Клопським. Пам'ятаю, що нас, дітей, дуже шокирувало, що батька назвали в честь якогось «Клопського».

Скільки дітей було у М.Ф.К-ва.

Всім: Маргарита (род. 1870), Михайло (1872, помер через кілька днів після народження), Любов (1875), Галина (1877), Віра

(1879), Богдан (1882), Софія (1884, померла через кілька днів після народження), Юрко (властиво – Георгій; 1894).

Про О. Ф. Комарова (О. Степовика).

Олександр Федорович Комаров (псевдонім О. Степовик) – рідний і «єдиноутробний» брат М.Ф.К-ва. На два роки молодший за нього. Де родився і в якій школі вчився – не знаю. Закінчив Харківський університет, з фаху – природознавець. Був спочатку вчителем, а потім – інспектором начальних шкіл і, нарешті, – директором начальних шкіл Воронежської губернії. Жив у Воронежі. В 90-их і 900-их роках влітку часто приїздив до брата Михайла. Я, як і всі діти, дуже добре пам'ятаємо «дядю Сашу», дуже любили. Брати Михайло і Олександр дуже один одного любили. Розмовляли між собою завжди лише українською мовою. Звертались один до одного: «братік».

О.Ф.К-ов – автор підручників (російською мовою) для початкової школи з арифметики і з російської мови. Його підручники «одобрені» якимось «Комітетом» при Мін. Нар. Просв. й виходили десятками видань. Всі вчителі початкових шкіл в царській Росії добре пам'ятали ім'я О.Ф.К-ва. Друкувались всі ці підручники у видавництві Тихомирова у Москві.

О.Ф.К-ов відомий і як автор популярно-наукових творів укр. мовою. Це перш за все «Оповідання про комах». Я вважаю цю працю, поруч з «Розмовами про земні сили» М.Ф.К-ва класичними для популярно-наукової української літератури. «Оповідання про комах» написано чистою народною мовою. Тема викладена так цікаво, що наукова книжка читається як цікаве оповідання. Ілюстровано численними «політипажами». Сам О.Ф. вважав себе ботаніком і дуже високо оцінював відомий твір Кернера фон-Маршала «Жизнь растения», який подарував мені в 1900 році. Пізніше він приймав участь у виданнях «Благотворительного общества издания общепользных и детских книг» в Петербурзі, яке вдалось організувати українцям в Петербурзі, і, користуючись його «вывеской», випускати науково-популярні книжки укр. мовою. Тут О. Степовик надрукував свої «Оповідання про сад» і «Городничество» (точно назв не пригадаю).

У О.Ф. була жінка – Марія Василівна. З нею О.Ф. познайомився, коли вона була молоденькою вчителькою. Про Марію Вас. Комарову – учительку – згадує В.Короленко в своїй «Истории моего современника» (изд. 1948 г., кн. 1-2, стр. 283).

У О. Ф. і М. В. Комарових було двоє дочок – Віра і Надія.

Віра вийшла заміж за Леоніда Григорова (псевдонім в укр. літ. – Левко Григор).

Місто і час смерті О.Ф.К-ва мені не відомі. Кажуть, що під час горожанської війни його було вбито і пограбовано якимись розбійниками у вагоні залізничного потяга.

Пробачте, що розтягнув відповідь на три листи – втомлююсь багато писати, а писати доводиться чимало.

Привітання від мене і дружини Вам і Вашій родині.

З пошаною

Б. Комаров

20.II.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Пробачте, що запізнююсь з відповіддю на Ваші запитання. У нас в родині велике горе. Вмерла наша небога Леоніда Михайлівна Василичина-Сидоренко. Її рідні довгий час не наважувались повідомити нас (з Куйбишева). Лише вчора ми дістали про це звістку, а самий факт трапився 10 січня.

Днів через два почну писати відповідь на Ваші запитання.

З пошаною

Б. Комаров

P.S. На Ваш лист з 2.I.70 я відповів трьома листами: 27.I, 30.I і 23.I. Чи дійшли до Вас всі три? БК.

Дорогий Григорію Дем'яновичу!

20 лютого відіслав Вам коротенького листа із сумним повідомленням про смерть Леоніди Михайлівни Василюшиної-Сидоренко.

Тепер починаю відповіді на Ваші запитання з листа Вашого від 7 лютого 1970 р.

3. Це питання залишається питанням і для мене. Я нічого не можу розповісти ні про шкільні, ні про університетські роки життя. Коли я родився (1882), батькові було 38 років. Школа і університет були давно пройденими етапами його життя, і мені, хлопцеві, не доводилось чути оповідань батька про ці часи життя. А що, можливо, розповідав батько пізніше, не залишилося в пам'яті. Залишилось лише враження, що батько дуже любив «свій» університет, і вже, живучи в Одесі, замовив собі золотий жетон з написом: Харківський університет і роком закінчення. Цей жетон він носив на ланцюжку годинника; з ним він і похований в 1913 році.

Чому батько обрав правничий факультет? Гадаю, що не з причини якоїсь особливої любові до наук правничих. Принаймні, крім його рукопису «Про собственное сознание подсудимого», я ніколи не бачив ні на письмовому столі, ні потім, в архіві покійного, яких будь-яких рукописів з фаху юридичного. В часи перебування в університеті батько мій, здається, захоплювався «народництвом» (про це говорить хоча б його портрет тих років в українському селянському убранні. Цей портрет я передав до музею укр. літ., до рук тов. Полотай. Копія переховується у мене). Здається мені, що для людини з «народницьким» напрямком найбільш підходив саме правничий фах.

4. Запитання, зібрані під цим номером, теж торкаються «давніх літ», і задовольняючих відповідей я можу небагато дати.

Скажу однак з певністю, що розвідка «Два варіанта пісні про Саву Чалого» (заголовок якої Ви наводите цілком точно в своєму

листі) була *першою друкованою статтею* М.Ф.К-ва. Я дуже добре пам'ятаю, що в січні 1900 року Одеська Громада святкувала *35-тиріччя* літературної діяльності М.Ф.К-а. Це значить, що перша його праця надрукована в 1865 році. Я пам'ятаю, що батькові був піднесений «Адрес», в якому дана характеристика літ. діяльності батька. Цей адрес переховувався в архіві батька (принаймні, деякий час).

Чому правник зацікавився фольклором? Тому, мені здається, що батько був «народницького» напрямку (між іншим, той портрет в селянському убранні, за який я писав вище, помічений роком 1865-им).

На цьому поки закінчую. «Продолжение следует» днів за два.

Я і Дарія Іванівна низенько вклоняємося і шлемо побажання здоров'я Вашій бабусі, Вам, Інні Костянтинівні, доні (імени не знаю) і Тарасикові.

Не гнівайтесь, що пишу уривками – причина – стареча слабкість.

Завжди прихильний.

Б. Комаров

3.III.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Продовжую відповідь на Ваш лист з дня 7 лютого (здається, по пункту 4).

Вам конче потрібно прочитати ще раз статтю А. Кримського про М.Ф.К-ва, уміщену в «Зорі», і, до того ж, саме ту статтю в «Зорі», а не передрук її, який Ви читали і в якому редакторська ручка, можливо, зробила якість зміни.

Цей номер, де уміщено статтю Кримського, був в б-ці батька, коли я передавав б-ку до Одес. Публ. Б-ки. Разом з іншими номерами за 1896 р. він оправлений був в чорні шагрєневі палітурки з золотим написом «Зоря. 1896. М.К.». Ми, діти, всі читали ту статтю і не чули ніколи, щоб батько висловлювався за неї негативно.

Спогади про Олександра Федоровича Комарова я вже подав Вам; пізніше розповім за Павла і Олену Комарових.

Леонид Григоров – чоловік старшої дочки Олександра Фед. Комарова Віри. Вищу освіту Л.Григ. одержав на юридичному факультеті. Деякий час хотів стати нотарем і в зв'язку з цим в кінці 90-их років декілька місяців проходив нотаріальний стаж в конторі мого батька. Пізніше був «присяжним повіреним» в м. Куп'янську, де його жінка Віра тримала приватну підготовчу школу («Подготовительное училище»).

В 1901 р. мене було виключено з Одеського університету і вислано з Одеси за участь в рев. рухові студентів. Батько домовився з Л.Григоровим, і той дав мені «право убежища» у себе в Куп'янську. Туди і виїхав я з Одеси й пробув у Григорових до початку осені.

В яких виданнях друкувався Л.Гр-ов, не пам'ятаю. Я їх не бачив і розповідаю зі слів самого Григорова. Він казав, що під прізвищем «Левко Григор» писав в якомусь галицькому виданні.

Далі подаю відповіді на запитання з дня 14.ІІ.70.

5. Батько одружився з матір'ю в 1869 р., коли їй не було ще повних 16 років. На шлюб треба було прохати дозволу архиєпископа.

Мати за дівочих літ звалась Любов Болеславівна Грабовська. Батько її був поляк Болеслав Грабовський, а мати її належала до німецької родини Кунів (іменний відмінок – Кун). Я майже нічого не знаю, або не пам'ятаю про життя цієї родини Грабовських, хоча мати моєї матері, моя бабуся Віра Олександрівна Гра-

бовська (вроджена Кун), після ранньої смерті Болеслава Грабовського увесь час жила в нашій родині, користуючись любов'ю і пошаною з боку батька мого (який завжди звав її – «мама»), матері, моїх сестер і мене. Вона приймала особливо значну участь у вихованні трьох моїх старших сестер – Маргарити, Люби й Галини, коли вони жили з нею в Києві (а батько, мати, Віруся і я жили в Умані). Бабуся вмерла в листопаді 1900 р. в Одесі, де і похована (в ногах у неї в 1912 р. поховано М.Ф.К-ва, а в 1924 р. – Л.Б.К-ву). В родині Болеслава певно основною мовою була мова польська, бо бабуся і мама добре знали польську мову, найбільш любили твори Ожешко і Пруса. Бабуся до останніх днів казала «цихо» («січо») замість «тихо!».

Я знаю, що родина Болеслава жила деякий час в Білорусі – у Мінську і Вітебську, а деякий час – в Сибіру – в Мінусинську (бабуся розповідала про великі морози – до -40°).

Продовжу листа через 2-3 дні.

Завжди прихильний

Б.Комаров

10.III.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Вашого листа з дня 1 березня я одержав. Разом з Дарією Іванівною дякуємо Вам за теплі слова співчуття. Спасибі!

Продовжую відповідь на Ваші запитання з дня 14 лютого.

Точно не знаю, в які саме роки батько жив в Острогозькому. Гадаю, що довго, бо всі мої старші за мене сестри родились в тому місті (1870–1879). Працював в Острогозькому як «присяжний поверенний» («захисник» при суді). Гадаю, що матеріяльне становищене було «блискучим» в зв'язку із постійним побільшенням сім'ї. На мою думку, це й було причиною переїзду

з Острогозького до Умані і Києва. В Умані він отримав посаду нотаря, а в Києві організував платну бібліотеку.

– Що спонукало батька взятися за переклад науково-популярних книжок? Гадаю, що «народницькі» погляди його, які спонукали його вчителювати на селі. «Розмова про небо та землю» та «Розмова про земні сили» – це переклади з праць якогось Іванова. Але це більше, ніж переклад, бо уся обстановка «розмов» перенесена на український ґрунт, і прізвища учнів, з якими веде «розмови» вчитель, українізовані. Самих оригіналів творів Іванова я ніколи не бачив, і в бібліотеці батька їх не було (це я можу казати з певністю). Цікаво було б замовити ці книжки в Ленінській б-ці і порівняти їхній текст з перекладом батька. Переклад батька, видно, був дуже добрий, бо відомий видавець Павленков видав російською мовою *переклад з того перекладу* під назвою «Свет Божий. Перевод с южно-русского». Цей «перепереклад» був в б-ці батька і разом з іншими його книжками перейшов до Одеської Публ. Б-ки (шукайте його там!).

– Чи займався М.Ф.К. уже в Острогозькому фольклором чи лексикографією? Гадаю, що займався, але фактів не можу навести. Від батька не доводилось про це чути.

– Погибка Опанас Іванович (А. И. Погибко) – член одеської української Громади 90-их років. Агроном з вищою освітою. Як відомо, деякий час був головою філоксерної комісії на Бессарабії. Під його орудою працювали там М. Коцюбинський, В. Боровик та інші.

В Одесі один час Громада припоручила Погибці редагувати журнал «По морю и суше», куплений українцями у Рейхельта (про «По морю и суше» див. статтю В. Герасимюка в збірнику «Історичні джерела та їх використання». Вип. 4. К. 1969).

Погибка дуже часто бував у нас вдома. В 900-і роки Погибка займав посаду завідувача одеських «полей орошения» і жив на 2-ій станції хаджибейського трамвая (спогади О. Погибки про М. Коцюбинського надруковані в збірці «Спогади про М. Коцюбинського». К. 1962).

– «Запросини на весілля» Віри і Олексія Волянського мені добре знайомі. Один примірник переховувався у нас в родині, але де він зараз – не знаю; напевно кимсь нетямущим знищений.

– Чекаю на дальші запитання.

Вам, безперечно, відома повість Олійника «Леся». Там є дещо і про М.Ф.К. і про його жінку (яку тов. Олійник назвав «Ганна Петрівна»). Описуючи МФК, Олійник надає йому деякі властивості, для МФК зовсім чужі. Якщо для Вас цікаво, можу написати докладніше про помилки Олійника.

Пробачте за почерк. Мені отак дуже важко писати через те, що очі все гірше й гірше бачуть те, що пишеш. А самий процес писання зберігся.

Я і Дарія Іванівна щиро вітаємо Вас, Інну Костянтинівну і дітей.

Завжди прихильний до Вас

Б. Комаров

31.III.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Відповідь на лист з 19.III.70.

б.

– Здається, в попередньому листі я вже писав Вам, що, на мій погляд, батька спонукали до переїзду з Острогозького матеріальні причини: в Києві він придбав платну бібліотеку, а в Умані одночасно одержав посаду нотаря.

– Бібліотеку він купив у якоїсь приватної особи. У кого саме і за які кошти – не знаю. Б-ка ця стала відома киянам під назвою «Б-ка Комарова». Характером своїм вона була подібна до одеської б-ки Бартновського. Сам батько жив в Умані, а в Києві наймав спеціального завідувача. Хоч мені було тоді не більше

5 років, але я добре пам'ятаю трохи сувору, але в той же час ласкаву постать Степана Яковлевича Чаплыгина (а може, не Степан, а Иван). С. Я. Чаплыгин пізніше, коли батько уже продав б-ку, зробився власником книгарні в Києві («Книжный магазин С. Я. Чаплыгина»).

В «штат» б-ки, крім Чаплыгина, увіходив ще хлопець років 16-18 – «податчик» книг і «уборщик». Батько продав б-ку (забув прізвище нового власника), але б-ка після того довгий час була відома киянам під старою назвою «Б-ка Комарова». Б-ка містилась на Фундуклеєв. вулиці проти Міського театру, в одноповерховому будинкові, що належав німцеві Шеделю (дім був із чималим садом).

На книжках б-ки була печатка з написом: «Библиотека М.Ф.Комарова». Коли батько продав б-ку, він залишив у себе декілька українських книжок, які тепер повинні бути в Одеській Наук. Б-ці, куди вони були передані разом з усією одеською б-кою М.Ф.К. Коли цікавитесь цією печаткою, пошукайте в Од. Наук. Б-ці книгу Антоновича і Драгоманова «Исторические песни малор. народа».

– Грамадська діяльність М.Ф.К. в Києві мені невідома. Знаю, що він входив в склад групи «словарників», що працювали в Києві над складанням українського словника.

– Лев Квачевський, що ілюстрував обгортку на книзі М.Ф.К. «Вінок Шевченкові» – справді син Олександра Квачевського, голови Київ. Окружного Суду. Про це я вже писав Вам в одному з своїх листів, де рекомендував Вам звернути увагу на Льва Квачевського. В 1910 чи 1911 р. він організував в Одесі виставку власних картин, написаних ним в Ясній Полянї Л. Толстого. Родина Квачевських була дуже близька до нашої. Про неї у мене чимало спогадів.

– Чи сприяв Олександр Квачевський переходу М.Ф.К. до Києва – не знаю.

Днями відповідатиму на Ваш лист з 22.ІІІ.70.

Від мене і Дарії Іванівни прийміть щире привітання. Вітаємо також Вашу дружину і дітей. Сподіваємось, що Тарасик одужав; бажаємо йому міцного здоров'я.

Завжди прихильний до Вас

Б. Комаров

7.IV.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Відповідаю на Ваш лист з 22.III.70. Вибачайте, що з відповіддю так затримався – дуже втомлююсь останніми часами.

Коли М.Ф.К. із родиною залишив Острогозьк, мене ще не було на світі.

Мені не відомі всі деталі цього переїзду. В дитячій моїй пам'яті Київ завжди зв'язаний з Уманню. Половина родини жила в Києві, половина – в Умані, але між цими двома пунктами був постійний живий зв'язок: то уманці їхали до киян, то кияни – до уманців. Залізничного сполучення між Києвом та Уманню тоді ще не було, і подорожі відбувались кінним транспортом, на «ба- лагулах», і були насичені романтизмом. Я добряче їх пам'ятаю, аж до назв поштових станцій між тими двома городами.

Бесперечно з Острогозька М.Ф.К. спочатку переїхав до Києва. Тут він працював як «присяжний поверенный» і, для поліпшення матеріального стану, відкрив платну бібліотеку. В Києві він, як член Київської громади, працював в групі «словарників» (про це є згадка в листах родини Косачів). В Києві року 1882-го родився я, а через 2 роки – р. 1884 – молодша сестра Соня (яка прожила на світі лише декілька днів).

Коли батько одержав посаду нотаря в Умані, йому, очевидно, було важко закрити свою бібліотеку, тому він, від'їжджаючи до Умані, частину родини залишив у Києві і бібліотеки не продав. Гадаю, що період проживання в двох містах тягся, примірно, на

протязі 3-4 років (до кінця 1887 або початку 1888 року, коли вся родина осіла в Одесі).

Я Вам писав уже, хто з родини переїхав до Умані, а хто залишився у Києві. В листі Вашому до мене 22.III.70 Ви переплутали трохи, який був розподіл родини. Як я Вам писав, до Умані переїхав М.Ф.К. не з тещею, а з жінкою Л.Б. і з двома молодшими дітьми – Вірою і Богданом, а в Києві залишилась така досвідчена хазяйка, як теща В.Ол. і троє старших дівчат: Маргарита, Люба і Галя, причому Маргарита і Люба продовжували вчитись в київській гімназії.

Щодо видавничої діяльності Л. Григорової. Це справді той самий Л. Григоров (= Левко Григор), за якого я вже писав Вам. «Складку-альманах» на спомин Александрова видав він. Ця книжка мусить бути в складі українських книжок, які від МФК перейшли до Одес. Публ. Б-ки.

Про Олексія Олекс. Андрієвського. Серед частих відвідувачів хати М.Ф.К. в Одесі, я (хлопець) пам'ятаю двох Андрієвських. Один – член Одеської Укр. Громади – Григорій Андр., і другий – той самий Ол.Олекс. Андрієвський, за якого Ви пишете. Здається, і він був теж членом Громади. Нам, дітям, батько казав, що Ол.Олекс.Андр. – вчений, що має багато наукових праць. Ми, діти, його не любили, бо під час своїх візитів він дітей цілком ігнорував. А другого Андрієвського – Григ. Андр. – ми дуже любили, бо і він, і його жінка були дуже ласкаві до нас. Додам ще, що Олексій Олександрович Андрієвський розмовляв виключно по-російському, україн. мови від нього я не чув.

Про Варфоломея Шевченка можу сказати лише, що двічі бачив його у батька. Пам'ятаю, що це був високий, кремезний дідуган. Ми, діти, знали, що це названий брат Тараса і дуже цікавились його зовнішністю. Збірка його сина І. Гріненка була в б-ці батька.

Про В. Ковальова мені мало що відомо. Бачив його у батька, але з усіх громадян він найрідше приходив до нас. Знаю, що старий був членом Громади. У одеського багатія Толстого (не пам'ятаю його імені і по батькові, жив той Толстий у власному будинку на Сабанському мосту над Військовим узвозом) була дача на Хаджибейському лимані, біля парку. Ковальов був «управляющим» тією дачею. Завдяки йому Громаді вдалося улаштувати «майовку» на дачі Толстого (у 89-му чи 90-му році). Я пам'ятаю, що на цю майовку громадяни виїхали, як то кажуть, «с семейством, с самоваром», щоб заховати «громадський характер» цього зборища. Мені було 7 чи 8 років, і мене теж взяли на дачу. Добре пам'ятаю, що всі алеї дачі поросли велетенськими кущами бузку. Було весело, співали, виголошували якісь промови.

Кровних Ковальова я не пам'ятаю.

Закінчення цього листа чекайте за скільки днів.

Пробачте за неможливий почерк: знищені деякі частки сіткової оболонки.

Щирий привіт від мене і Дарії Іванівни Вам, Інні Костянтинівні і дітям.

Ваш БКомаров

14.IV.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Продовжую відповідати на Ваш лист з дня 22 березня 1970 р.

По п. 7. На Ваші запитання з часів уманського періоду мені важко, а то й зовсім неможливо відповісти. Не треба забувати, що я в ті часи був маленьким хлопчиком 3-5 років. Мене цікавило коло дитячих інтересів. Я багато зберіг в пам'яті, але різних побутових спогадів, окремих сцен родинного значення. Відповідати

на такі питання, як «коло нотаріальних обов'язків», «зв'язки із суспільством», праця над «Покажчиком нової укр. літ.» або над «Новою збіркою приказок» – для мене не по силах.

Пам'ятаю, що батько був членом укр. Громади і що раз на тиждень у нас збирались «словарники», які обговорювали переклади слів на укр. мову. Серед «словарників» були такі:

1. Лікар Галенко, Волод. Фед., одинока людина, що жила на своїй пасіці («дід-пасішник»).

2. Сікорський, Антін Степанович, теж лікар. На початку ХХ-го сторіччя він вийшов «в отставку» і приїздив в Одесу до своєї дочки Валентини (яка в Умані була ще моєю одноліткою Волею). Дочка в Одесі вийшла заміж за Бушковича, В'ячеслава Осиповича, прозектора відомого вченого, проф. Одеського у-ту Батуєва (ще досі, кажуть, студенти медфаку Одес. у-ту користуються підручником практичних вправ по анатомії людини проф. Батуєва і Бушковича). Син А.Сікорського Левко Сікорський був деякий час лікарем в Одесі, де і помер після операції.

3. Крамаренко, Юрій Львович, теж лікар. Його син Юрко Крамаренко в ХХ сторіччі був деякий час лікарем в Одесі, а потім в Криму, де був знайомий з Лесею Українкою (про це є згадка в друку).

4. Пелекович, К., гімназичний вчитель (здається, математики), був прихильником доктрини «упрощення», змушував своїх дітей ходити босими, а собі в чоботях вирізав підошви і таким чином ступав на землю теж босою підошвою.

Пригадую ще одного, що носив «вулишне» прізвище «Ополоник», бо мав ймення Аполлінарій. Справжнє прізвище його забув (може, ще згадаю), здається, і він був лікар.

З родинами Сікорських і Крамаренок наша родина була в найближчих стосунках. Про них маю чимало спогадів.

Адреси нашого помешкання в Умані не пам'ятаю. Жили ми в тому ж будинку, де містилась і контора батька: контора на першому поверсі, помешкання – на другому. На другий поверх провадили надвірні сходи.

В Умані пригадую околиці, куди їздили в неділю відпочивати, парк Софіївка, так званий «Тартак», урочище «Мланівець», «Греків ліс».

Про закреслення згадки за статті в «Ділі» – вперше чую. Знаю, що в архіві М.Ф. був рукопис цієї праці, а саму працю добре пам'ятаю в пізніші роки – ті номери «Діла», де стаття була надрукована, були в б-ці М.Ф.К.

Пам'ятаю, що в б-ці батька був оправлений примірник «Покажчика нової укр. літ.» з вклеєними чистими сторінками, на яких МФК вписував свої доповнення. Таким же способом оправлений був і примірник «Нової збірки приказок». Обидва ці примірники мусяти бути в Одес. наук. б-ці (якщо не позичили їх «добрі люди»).

Про переїзд до Одеси мова піде, певно, в подальших листах.

Щире привітання від мене і дружини Вам, Інні Конст. і дітям.
Ваш БКомаров

24.IV.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Одержав книжечку про Біл. Дн. і листа від Вас. Сердечно дякую! Почав читати книжечку. Дуже цікаво. На жаль, читати мені важче, ніж писати, і справа з читанням «Б.Дн.» протягнеться надовго. Хто такий А. Ключник, і чому твір рос. мовою?

Чи одержали мого останнього листа із відповідями на запитання 7?

Ви зібрали відомості за 4 адреси Лесі. Але ж всіх адрес не 4, а 7! Родина М. Комарова мешкала лише у 80-их роках в будинку Бодаревської (Почтовая, 27), а в 90-их годах перейшла до будинку Залужного (Поштова, 25) спочатку на 3-ій поверх, а потім на 2-ий. Леся бувала в усіх цих трьох помешканнях. Найбільш важлива її адреса в буд. Бодаревської (88-го, 89-го року), бо тут вона жила по декілька днів, і відома навіть кімната, в якій вона жила. Але й в двох останніх помешканнях по вул. Жуковського вона жила деякий час. В моєму «Портфелі спогадів» є навіть точні відомості про деякі факти, зв'язані з цим помешканням і перебуванням там Лесі.

Подовгу (трохи не по місяцю) жила Леся на Хадж. лимані, коли там лікувалась: в 1888 р. – в готелі в Хаджиб. паркові, а в 1889 р. – на дачі Діалегмено (5-а станція трамвая № 20). Про це є чимало згадок в листах Лесі звідси до матері і до брата Михайла. Якщо ті будинки зруйновано, то цікаво знати, коли і ким і що збудовано на їхньому місці?

Адреси на Гулевій і Кузнечній вул. (тепер – Толстого і Челюскинців) – це помешкання Сидоренків («у Маргарити») – всі дуже короткі.

Ми з Дарією Іванівною вітаємо вас, Інну Костянтинівну і дітей з святом 1-го травня і бажаємо вам всім здоров'я і веселих, радісних днів життя.

Завжди прихильний

БКомаров

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Повідомляю Вас, що одержав два листа від Вас:

1) від 23 квітня – в ньому Ви наводите свої міркування щодо «Архіву М.Ф.Комарова» і прохаете подати відомості щодо молодих україн. громадян в Одесі 80-их—90-их років,

і 2) від 29 квітня, в якому повідомляєте про адреси Лесі Українки і до якого прикладаєте відредагований Вами текст моїх спогадів про Лесю.

Даруйте, що на всі ці пункти не зможу дати відповіді в одному листі, занадто я старий і кволий для цього. Розподіляю свою відповідь на 4 листи, і в цьому першому листі писатиму виключно про «Архів».

Мені здається, що, починаючи вивчати історію «Архіву М.Ф.К.», слід перш за все познайомитись з тим, як виник цей «Архів» і чи має ця назва якесь певне офіційне значення? Спробую коротенько розповісти про це те, що знаю.

За життя мого покійного батька я ніколи не чув, щоб він колись вживав назви «мій архів». Він казав про чернетки своїх творів, про документи, листи, картки та інші рукописні матеріали. В своєму «Заповіті» («Духовное завещание», затвердженому одеським окр. судом) він згадує між іншим про свої українські книжки, які завіщає т-ву «Просвіта» [про цю бібліотеку я колись надав Вам докладні відомості – маю копії], а рукописи, з правом їх видання, завіщає дружині (моїй матері). Назви «Архів» ми тут не подибуємо.

Після смерті батька я взявся упорядкувати всі ці рукописні матеріали і вперше вжив для усієї їхньої сукупності назви «Архів М. Ф. Комарова».

З чого ж складався цей «Архів»?

1) рукописи розпочатих творів і чернетки опублікованих (далеко не всіх),

- 2) тексти доповідей в «Просвіті» і в «Одес. Укр. Клубі»,
- 3) деякі рукописи інших авторів,
- 4) словарні матеріали, серед яких велика кількість словарних карток з словами російської мови і перекладом їх на укр. мову,
- 5) листування різних кореспондентів. Всі листи я розклав в абетковому порядку кореспондентів, а листи кожного окремого кореспондента розложив в хронологічному ладі і обгорнув в окремі обгортки, на яких написав прізвища, ім'я і по батькові кожного кореспондента. Мати моя, придивляючись до моєї роботи, сміючись, казала: «Ну, це ти зручно зробив для жандармів». [Може, вам цікаво знати, що за рік чи більше до смерті батька в нього жандарми робили трус, дещо забрали, а залишаючи помешкання, жандармський ротмістр сказав батькові: «Ну, любезный Михаил Федорович! Могу вам сообщить, что у меня в кармане лежит приказ: если у М.Ф.К-ва будут найдены революционные прокламации, – безотговорочно отвезти его в одесский тюремный замок»].

Таким робом, я перший оформив «Архів М.Ф.К-ва» і склав «Покажчик до Архіву М.Ф.К-ва» (рзміром біля двох шкільних зшитків, себто до 48 сторінок).

На родинній нараді було вирішено передати цей Архів до якоїсь наукової установи. Обрали харківський історичний архів, на чолі якого стояв тоді проф. Д. Багалій. Я написав до нього відповідного листа. Я одержав від Багалія відповідь, в якій він дякує за цінний дарунок, просить вислати список предметів і обіцяв прислати за ним. Я вислав складений мною «Покажчик».

Наближалась революція, і події 1917 року, певно, завадили забрати «Архів». Отже він продовжував залишатись у великій скрині в помешканні моїх сестер на Новоінститут. вулиці.

Року 1932-го я мусив виїхати з Одеси, і дальша доля Архіву мені невідома.

На цьому поки кінчаю листа.

Щире першотравневе привітання надсилаємо ми з Дарією Іванівною Вам, дружині і дітям. На все добре!

Радісно, що Ви дістали нове помешкання.

Ваш БКомаров

15.V.70

Дорогий Григорію Демьяновичу!

Цей мій лист – закінчення моєї відповіді Вам на В/лист з дня 23.IV. Пробачте мені, що відповідь на один В/лист розтягую на 2, а то й 3 моїх листа. Загальна кваліть організму і хворі очі – причина цього.

– Наталія Лазурська справді дружина В.Лазурського. Її дуже добре знала покійна Леоніда Михайлівна, бо разом з нею брала участь в «Литер. чтеннях», влаштованих В.Лазурським й в театральній організації «Березіль».

Епістолярна спадщина М. Ф. Комарова за його життя зовсім не була в тому ідеальному ладі, як Ви гадаєте. Після смерти М.Ф. мені довелось упорядковувати листи батька в абетковій послідовності прізвищ кореспондентів, а листи кожного кореспондента – в хронологічному порядку. Батько не всі листи зберігав. Не забувайте, що батько жив за часів «самодержавія», характерні риси якого не змінились і після 1905 року. Дещо з паперів доводилось просто нищити. Гадати про те, що «могло бути» або «повинно було бути» в епістолярному архіві М.Ф.К. – навряд чи допоможе справі складання характеристики архіву. Я волю писати, що «було», а не що «могло бути». Отож, звертаючись до своєї пам'яті, стверджую, що в архіві М.Ф.К. були листи Коцюбинського (до речі, вони опубліковані в т. V збірки творів), П.Грінченка (дуже нечисленні), Кропивницького, Вас. Лукича (дуже багато), А.Кримського, Олени Пчілки (мало, бо, головне, листувалися з Ол.Пчілкою моя мати, сестри Маргарита,

Люба і Галя, листи до яких не могли потрапити в архів М.Ф.К.), Ніщинського. Якщо їх в даний мент в «Архіві», що переховується в Одес. Б-ці, нема, то виходе, що «хтось» їх потяг. Між іншим, я гадаю, що брак копій цих листів в сучасному «Арх. МФК» не позбавляє цей архів «живої душі». На мій погляд, «жива душа» цього архіву не в листах від корифеїв письменства, а в іншому: цей архів свідчить, що до МФК звертались за порадою або взагалі «з добрим словом» всі ті, хто цікавився розвитком укр. письменства і укр. культури взагалі. Серед них були і робітники, напр., Фесул, кочегар пароплава (я добре його пам'ятаю, бо кожного разу, коли пароплав мав «стоянку» в Одесі, Фесул обов'язково заходив до нашої хати). Добре пам'ятаю, що листів П. Мирного або В.Мови в спадщині батька не було.

Ви дивуєтесь, що в сучасному архіві М.Ф.К. нема листів М.Сидоренка або членів родини Комарових. Але дивно було би листуватися особам, які живуть в одному і тому ж місті. Були лише листи дочки Люби, коли вона жила в Монпельє (Франція) і сина Богдана, коли він вчився за кордоном. Після смерти батька Люба і Богдан забрали до себе ці листи (маючи цілковите юридичне право на це).

Мені здається, що шукаючи того «хтось», що забрав деякі листи з архіву, треба також докладніше обслідувати обставини, при яких до б-к «прийшов» архів МФК. Приймаючи той архів, Б-ка повинна була скласти опис того, що одержано. Де той опис? Не тепер складений, а з часів одержання архіву?

В 30-их роках (а може пізніше) в «Б-ці» скасували відділ «Ucrainica», що складався головним чином з книжок, заповіщених МФК-им цій б-ці (з умовою, щоб ті книжки склали в б-ці особливий відділ ім. МФК). Чи не прикладено рук і до того архіву? Директором б-ки був тоді Козубовський, а після нього Вайнштейн. Треба їх запитати.

Втомився. Кінчаю. До наступної «зустрічі» на папері.

Прийміть від мене і Дарії Іван. побажання всього кращого Вам, Інні Костянтинівні і дітям. На все гаразд! Радіємо, що вибрались Ви до нової хати.

З пошаною

БКомаров

21.V.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Цього листа присвячую виключно питанню про адрес Лесі Українки в Одесі. Отож цей лист – часткова відповідь на В/лист 5.V і 29.IV.

Деякі примітки до окремих адрес. Адреси подаю в їхньому старому вигляді.

1. Почтовая, 27. Гадаю, що цей будинок в першу чергу заслуговує на те, щоб на ньому було закріплено меморіальну дошку. Це – перший будинок, в якому оселилась родина Комарових після переїзду до Одеси. Це – перший будинок, в якому жила в Одесі Леся Українка. В цьому саме будинку зав'язалась і зміцніла дружба родини Косачів з родиною Комарових. Тут, в різні часи, перебували усі старші члени родини Косачів: крім самої Лесі мати її – Олена Пчілка (досить часто), брат Лесин Михайло, сестра Лесі – Ліля (Ольга Петрівна молодша), що стала незмінним другом моїх сестер – Галі і Вірусі. І сам батько – Петро Косач – хоч і дуже рідко бував в цьому помешканні.

Цей будинок цікавий і для історії міста Одеса і взагалі, як пам'ятник старинної архітектури: а) в помешканні Комарових одна з кімнат мала восьмикутню форму («ротонда»); б) в надвірній частині будинку дерев'яні сходи й веранди «флорентійської» (так казали) архітектури. Такі «флорентійські» побудування характерні були для старої Одеси. В мої часи вони дуже добре збереглись в «Красном пер.», в будинкові, де зупинявся Гарібальді (про перебування Гарібальді свідчить

меморіальна дошка); в) в будинкові була влаштована особлива система механізмів, яка дозволяла мешканцеві 2-го чи 3-го поверхів відчиняти парадні двері на 1-му поверсі, не сходячи вниз.

План помешкання я передав тов. Свідерській (під час її приїзду до Ленінабада) і Олександрові Зіновійовичу, який може вислати його і Вам.

2. Почтовая, 25. В середині 90-их років родина Комарових перейшла до оселі в буд. № 25 (в якому на першому поверсі містилась і нотаріальна контора М.Ф.К.), спочатку на 3-й поверх, а у кінці 90-их років на 2-ий, де і залишалась до самої смерті батька. Плана помешкання на 3-му поверсі ніяк не можу пригадати в деталях, а план помешкання на 2-му поверсі мені дуже знайний. Копію його я передав Ол.Зін., і він Вам може його вислати.

В цих двох помешканнях Леся теж зупинялася, як і деякі її рідні – особливо Олена Пчілка і Ліля. Тут зупинялася і молодша сестра Лесі – Дора.

Балкон в буд. № 25 огорожений ґратами, в яких залізними цифрами позначений рік побудування будинку – 1854. Матуся казала мені: «Цей будинок збудовано в рік мого народження». Отже я навіки записав у своїй пам'яті: мати родилась у 1854 р., а батько – старше її рівно на 10 років; отож виходить, що батько родився у 1844 році.

3. Хаджиб. лиман. П[ансіонат].

4. Хаджиб. лиман. Д. Діалегмено.

Обидві ці адреси мають особливий інтерес, бо тут Леся не тільки жила, але тут, на лимані, і лікувалась. Жила серед чужих людей; правда, відвідували її мати, а також члени нашої родини, головним чином, Ріта. Але потрібна була велика мужність пережити і дні самотності, і важкі грязеві купелі і безмірну спеку. Мужність велику виявляла ця хвора молода дівчина. Певно, тут закладались основи тої героїчної мужності, що не залишала їх в її поетичних творах.

Про період лікування Лесі на лимані ми майже не маємо розвідок. На мій погляд, конче потрібне дослідження на тему: «Леся Українка на Хаджиб. лимані». Про дачу Діалегмено я маю

чимало спогадів, бо десять років після Лесі наша родина жила влітку на цій дачі.

5. Гулевая, д. Трандафілова. Номера не пам'ятаю. Перше помешкання, в якому почали жити молоді Сидоренки після одруження. Після одруження Ріти Леся під час своїх приїздів до Одеси зупинялась найчастіше не у Комарових, а у Сидоренко. Помешкання з трьох кімнат, містилося на 2-му поверсі, у флігелі.

6. Кузнечная, 28. Сидоренки жили тут недовго. Згадок щодо цього помешкання не маю.

7. Кузнечная, 21. Тут Сидоренки жили до смерті Мих. Дмитр. і пізніше, після смерті уже Ріти, жила тут Леоніда Михайлівна до 31-го року. Перед Сидоренками це помешкання займало «Подготовительное училище для детей обоого пола» Антоніни Дмитрівни Сигарович (сестри відомого в Одесі вчителя історії Дмитра Дмитр. Сигаровича, члена укр. Громади, а пізніше – члена «Просвіти»). Це помешкання було останнім, яке ще побачило Леся. Це рік 1913. Леся була така хвора, що піднятись по сходах на 2-й поверх не могла. Її внесли в креслі (свідчить Леоніда Михайлівна).

Відомості, які Ви зібрали про бібліотеку Мих.Дмитр., невірні. Б-ка його не була «величезна». В 1897 році я склав каталог його книжок. Кількість їх була 600 з гаком. Можливо, що з часом вона збільшилася вдвічі. Б-ка перейшла після смерті до Леон.Мих. В підвал її не викинули, і ніхто її не палив. Більша частина залишилася у Леон.Мих., частину забрали родичі.

В помешканні після смерті Мих.Дмитр, крім Леон. Мих., жили й інші люди – родина брата Мих.Дм. – Костянтина Дмитр. і родина ординатора проф. Батуєва – доцента В. Бушковича.

Крім показаних вище трьох помешкань Сидоренків, Леоніда Мих., у свій час, переказала мені про два, в них також зупинялась Леся:

8. Александровский проспект, дом Шокина (або Тиктина – не пам'ятаю), між Поліцейською та Почтовою вул., здається, № 6. Цей дім можна було пізнати через те, що по один і по другий бік воріт стояли грубенькі кам'яні стовпчики, які в ті часи ставилися коло брами, щоб екіпажі не зруйнували обочин воріт. Від цього

будинку до буд. Комарових було, як то кажуть, «два крока». Це помешкання Сидоренки заняли, коли залишили буд. Трандафілова.

9. Кузнечная, в тому кінці її, що виходе до Інвалід. завулка. У мене в пам'яті не залишилося нічого про цей будинок. Переказую після слів Леоніди Михайлівни.

В наступному листі писатиму про зрадагану Вами мою статтю і відповідатиму на деякі інші В/запитання.

Щиро здоровимо Вас, дружину і дітей.

Ваш БКомаров

7.VI.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

В цьому листі відповідаю на вашу пропозицію щодо надрукування моїх спогадів про Лесю Українку.

Спочатку передаю істрію опублікування в «Літ. Укр.» моїх спогадів під назвою «Одеські зустрічі».

Роки два тому (а може – й більше) до мене звернувся Анатоль Ілліч Костенко з просьбою написати «Спогади про Лесю Українку» для другого видання збірки спогадів про Лесю Українку, яке має вийти під його редакцією.

Принципово я погодився, але прохав подати мені список тих питань в цих спогадах, яких, на його думку, слід торкнутися в першу чергу. Такий список він мені подав, і я можу сказати, що цей список прийшовся мені «по душі», і я, через деякий час, надіслав йому свою статтю під заголовком: «З часів перебування Лесі Українки в Одесі (Децо із спогадів)».

Між іншим, А. І. Костенко написав мені, що до вихода у світ 2-го видання збірки спогадів він спробує попередити надрукувати мою статтю під заголовком «Одеські зустрічі».

Отож, коли ви збираєтесь передрукувати цю мою статтю, то, мені здається, ви повинні сповістити про це А. І. Костенка, а,

можливо, й прохати у нього дозволу на передрук (мені, на жаль, не відомі закони про це).

Додам ще, що задовго до вашого наміру друкувати мої спогади в одеському збірнику, до мене звернувся проф. А. И. Дейч з пропозицією надрукувати переклад моєї статті на російську мову в збірці, присвяченій Лесі Українці, що має вийти під його редакцією в 1971 р. Як перекладача він рекомендує Олександра Зіновійовича Дуна.

Я пристає на цю пропозицію, і Ол.З. зробив переклад, який і був відісланий А. Дейчеві під новою вже назвою: «Леся Украинка и семья Комаровых (страницы воспоминаний)». А. Дейчеві я теж казав, як оце і вам кажу, що, на мій погляд, треба мати дозвіл від А. И. Костенка, але він сказав, що переклад статті вважається за нову статтю.

Отож, дорогий Григорію Дем'яновичу, розгляньте гарненько ці мої зауваження і повідомте мене про наслідки. Мені здається, що мене можуть обвинувачувати, боуцім-то я подаю ту ж саму працю під різними заголовками в ріжнородні видання.

Текст зредагованих вами моїх спогадів мені трудно (майже неможливо) перевірити з текстом статті в «Літ. Укр.» (очі!). Я прохав Олександра Зіновійовича прочитати мені ваш текст, і тут же ми звіряли його з текстом в «Літ. Укр.». Я зробив деякі зауваження, за які вам розповість Ол.Зін. Взагалі я вважаю оправданим ставитись до редакторів дуже обережно. Я прохаю дуже виправляти мою українську мову, бо на чужині багато позабув її. Я прохаю також виправляти можливі політичні помилки. А от не хтілось би, щоб редакторський олівець виправляв зміст поданих автором відомостей. Нехай редактор залишить без зміни індивідуальний спосіб літературного викладу, властивий авторові. Текст вишлю завтра.

Щиро ваш

БКомаров

Вчора Олекс. Зін. одержав тяжку звістку з Харькова: 6-го червня умерла його мати. Бідолаха дуже тяжко переживає цю втрату.

8-го вилітає до Харькова.

БК.

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Надсилаю відповіді на ваші запитання з дня 29 квітня (проект спогадів вислав окремо напередодні).

1. Ви прохасте надіслати фото батька, матері, сестер. Голубчику! Цих фото чимало, і я не маю зараз часу навіть їх всіх систематизувати (очі і загальний стан здоров'я). Поки пишу вам про карти, які ви зможете зараз дістати. Зверніться до Інст. літ., відділ рукописів, зав. Ангеліна Михайлівна Полотай. Я у свій час надіслав туди три фото М.Ф.К-ва – 1) М.Ф. народним вчителем, в селянському убранні; 2) М.Ф. 35 років, Острогжськ; 3) М.Ф. [...] в роки до смерті.

Про фото Маргарити й Галини розповість вам О. З. Дун. Фото Маргарити з Лесею, зняті в Одесі, вам відомі. «Історії» цих знімків я не знаю (в 1888 р. мені було 6 років).

2. Фото будинків, де зупинялась Леся, я поки не одержав. План помешкання по ул. Почт., № 27, у Ол. З. Дуна. Він мав вислати його вам.

3. На дачі Л. Б. Комарової (10-а ст. В.Фонт. трам.) Леся не була. Цю дачу придбав батько для Л.Б.К. лише року 1907. Ми жили на цій дачі влітку кожного року, почавши з 1908-го. Леся в ті роки не була вже такою бадьорою, як раніш. Їй важко було їхати трамваєм на дачу. В дні своїх приїздів до Одеси вона зупинялась або на Почтовій вул. (в нашій міській квартирі), або у Маргарити. Моя жінка Дарія Іванівна добре пам'ятає приїзд Лесі року 1908. Леся, приїхавши до Одеси, зупинилась на міській квартирі (Жуковського, 25). Вся наша родина була на дачі, а в міській квартирі залишалась Дарія Іванівна, яка угощала її обідом. Маргарита приїхала з дачі побачитись з Лесею і ночувати взяла її до себе на Кузнечну.

4. Про будинки, де зупинялась Леся, я докладно написав вам в попередньому листі.

Я і Дарія Іванівна низенько вклоняємося вам і бажаємо вам і всій вашій родині доброго здоров'я і щасливих літ.

Від Ол.З. я чув, що ви були хворі. Напишіть нам докладніше за стан вашого здоров'я.

Щиро ваш

БКомаров

Щойно прийшла телеграма від Ол.З. 8-го він уже в Харькові. Ховатимуть матір 9-го.

БК.

21.VI.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Вашого листа з дня 4.VI.70 одержав 9-го червня, а листа з дня 7.VI.70 – 16 червня. Останніми днями гірше себе почуваю – трудно писати, а ще трудніше – читати, а через це стаю неакуратним. Силуватимусь писати небагато й коротко.

А. Знову про архів.

1. Під назвою «Архів М.Ф.Комарова» розумію чисто **конкретну, реальну** культурну «одиницю». Після смерті батька я, погоджено з другими спадкоємцями (мати, сестри, брат), склав докладний опис всіх рукописів, листів і документів, що були власністю батька і залишились після нього. У список увійшло **все**, що залишилось після батька з архівного матерьялу за винятком кількох суто фамільних листів. Список був складений з великою любов'ю і пошаною до батька.

2. *Де той список?* Року 1928-го (коли пройшло 15 років з дня смерті М.Ф.К-ва) я взявся доповнити «Покажчик літературної діяльності М.Ф.К.», складений ним самим і уміщений в «Изд. Одес. Биб. О-ва». До автословника я додав 40 назв праць самого М.Ф.К-ва й більше 40 назв праць про М.Ф.К-ва.

Погодившись із другими спадкоємцями, я вислав рукопис цього доповненого «Покажчика» проф. Д.Багалієві в адресу «Істор. Музею» в Харкові. Одночасно з цим «Покажчиком» я в ту же адресу надіслав і складений мною опис архіву. Проф. Багалій прислав мені повідомлення про одержання цих двох рукописів.

Прошло більше сорока років, і ось позаторік, коли я вже проживав у Ленінабаді, Олександр Зіновійович передає мені доповнений колись мною «Покажчик», який йому переслав по пошті для мене Є.Айзеншток з Ленінграда. Я страшенно здивувався, що «Покажчик» повернувся до мене, і то не копія, не машинопис, а мій власний примірник, написаний власною рукою!..

Я дізнався від О.З. про адресу Є.Айзенштока і написав йому сердечного листа, розповів про надіслання опису «Архіву» і питав його, чи він не знає чого про той мій рукопис з описом архіву, може він знає, де той мій опис, до кого він перейшов в Харькові. Але Є.Айзеншток не відповів мені нічого. Ані слова!

На мій погляд, люди, які цікавляться цим «реальним» архівом, повинні були би в першу чергу знайти той опис. Не пропав же він безслідно...

3. Треба знайти «Біобібліографічний словник» М.Ф.К-ва.

В 30-их роках, коли я завідував відділом «Ucrainica» ОДНБ, я переніс до б-ки з батьківського архіву його рукопис: «Біобібл. словник укр. авторів», що має бути 2-им томом «Укр. бібліографії», яку мав видати М.Ф.К-ов. «Біобібл. словника» я переніс до б-ки тимчасово і тримав його для довідок у моєму письмовому столі – під замком. Дехто з громадян використали цей словник для своїх праць і для довідок. Всі працівники відділу «Ucrainica» знали про цей рукопис, в тому числі і М. М. Пчелінцева.

Мусив я залишити Одесу несподівано і раптово, «ББСл.» залишився в б-ці. Треба знайти директора Б-ки (тодішнього Козубовського і пізнішого – Вайнштейна). Треба знайти Козубовського. Не щез же він безслідно. Що зробив Козубовський з «ББСл.»?

4. До війни архів був у моїх сестер або у прийманій дочки сестри Люби. Про це є документальні докази – про це писала в лис-

тах до мене сестра Галина і небожа Богдана (Олександр Зінов. списав оті листи).

5. Ви зробили дуже цікаве відкриття. На сторінці листів Т.Фишеля до МФК ви знайшли штемпель ОДНБ і дату 16.7.46. На мій погляд, ця дата показує, що архів привезено до б-ки після війни (або під час війни), і в 1946 р. почалась його реєстрація. Чи зустрічаються такі штемпелі і дати і на інших копіях листів?

На цьому кінчаю листа («продолжение следует»)

Б. Додам лише деякі відомості про Т. Фішеля, бо пам'ятаю його добре. Моя сестра Люба вчилась на медичному відділі в Монпельє (Франція). Одною з її товаришок в Монпельє була Елена Семеновских, яка закінчила, разом з Любою, університет в Монпельє і переїхала потім до Одеси. В Одесі Е.С. познайомилась з архітектором Товієм Лазаровичем Фішелем, з яким і повінчалась. Родина Фішелів стала дружною з родиною Комарових. Коли проголошено конкурс на пам'ятник Т. Шевченкові, батько запропонував Т. Фішелеві взяти участь в тому конкурсі. Т.Л. погодився, і результатом його праці був проект пам'ятника Т.Ш-ові в Києві. Т. Фішель надіслав нам копію свого проекту на великому листі міцного картону. На пам'ятнику була фігура поета на весь зріст, а коло пам'ятника запроєктовано квітник з квітів, які любив Тарас. Із затвердженням цього проекту щось справа заглохла, принаймні копія проекту залишилась у нас. Де та копія тепер, не знаю, як не знаю, де частини архіву...

Привіт вам і всім вашим.

Бувайте гаразд!

БКомаров

24.VI.70

Дорогий Григорію Демьяновичу!

Закінчую свій попередній лист (відповідь на ваш лист з дня 9.VI.70).

На окремі пункти 4-ої і 5-ої сторінки вашого листа.

В. Ви маєте намір, разом і О. Волянською, відвідати буд. № 9 на Новоінст. вул. Що ж! Це ваша справа. Але для чого це все потрібно? У моїх сестер в буд. № 9 не було друзів. Були тимчасові, так звані «квартирні» знакомства. Невже сестри стали би цим випадковим знайомим розповідати щось за дорогий й пам'ятний для них «Архів»? Та й для чого? То ж було доволі і рідних, з якими можна було говорити про архів: я, брат і його родина, родина Сидоренків, родина Волянських.

Г. Леся таки не була на дачі Л. Комарової. Не до моря тоді їй було. Про це я докладно писав вам, додаючи і свідоцтво моєї дружини Дарії Іванівни. Та й те море від дачі на віддалі 1 1/2 км, яких би не подолала Леся.

Д. Після смерті Мих. Дм. Сидоренка всі його наукові і спеціальні книжки забрала під свою охорону його дочка Леоніда (а не Людмила) Михайлівна. Це були книжки з її фаху. Вона закінчила природничий відділ Одеських вищих жіночих курсів, слухала лекції батька з мінералогії і геології, працювала в його лабораторії і за часів радянської влади викладала курс мінералогії в одному з одеських технікумів.

«Трагедія б-ки» проф. Сидоренка – хіба можна таке сказати? В родині Сидоренків поважали книгу, не могли влаштувати її ауто-да-фе. Та й для чого це було робити? Слід критичніше ставитися до свідоцтв «старожилов».

Е. Я, як і всі, не знаю, де поділись листи Лесі до сестри Маргарити. А їх було багато. Маргарита давала їх А. Музичці.

Після використання А. Музичка повернув їх сестрі в повній цілості. Уже Леоніда Михайлівна не бачила їх у матері. Часи були неспокійні. Велику квартиру Сидоренок не раз «уплотняли».

Іноді жило там по три сім'ї. Це спричиняло великий хаос, в якому легко щезали поодинокі папери і книжки.

Кінчаю.

Я і Дарія Іванівна шлемо сердечний привіт вам, Інні Костянтинівні і дітям.

Чекаємо від вас докладніше звісток про ваше захворювання.

На все гаразд! Щасливо!

З пошаною

БКомаров

13 липня 1970

*Дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

Листа вашого, датованого 30 червня, я одержав (заказним «авиа») лише 10 липня. Раджу посилати листи не «авиа», а користуючись звичайним поштовим потягом. В часи непогоди це швидше.

Дуже дякую за надіслане число «Черн. ком.» з вашою статтею. Стаття потрібна і гарно написана, але, на мій погляд, слід було б докладніше зупинитись на хаджибейських адресах: лікарні і дачі Діалегмено, бо тільки ці дві адреси є адреси помешкань, де жила Леся під час свого лікування в Одесі.

Чомусь всі біографи Лесині цікавляться місцями і подіями, безпосередньо зв'язаними з лікуванням Лесі. Чи з'явиться колись біограф-лікар, який розкаже нам всю історію хвороби Лесині та її нечисленних кураційних мандрвань?

1. Коли переїхав М.Ф.К-ов до Одеси?

Під час цієї події мені було 5-6 років, і на мої «свідоцтва» покладатись не доводиться, а потім, хлопцем, я просто цим питанням не цікавився. Пізніше, після смерті батька, коли я почав збирати матеріали щодо життя батька і цілої нашої родини, я щодо цього питання не міг знайти точних даних...

В кожному разі, я майже певен, що нотаріальна контора М.Ф.К-ва почала працювати в Одесі в кінці 1887-го року, а переїзд цілої родини в Одесу, в будинок був. Бодаревської, стався на самому початку 1888 року. Навожу такі факти:

а) Переїзд до Одеси здійснився у 2 черги: спочатку (певно, кінець 1887 р.) переїхали до Одеси батько, мати і я; потім, через декілька місяців (певно, на початку 1888 р.) – наші кияне (в Умані вже нікого не було).

б) Коли я опинився в Одесі, мати сказала мені: «Тобі 5 років». Значить, це було в 1887 р., бо я родився в січні 1882 р.

в) В Одесі тоді була або пізня осінь, або рання зима. Так гадаю, бо, виводячи мене на прогулянку, мати одягала на мене пальто. Бачив я і сніг на рельсах «конки», якої я до Одеси не бачив і якою дуже цікавився.

г) Оселились ми спочатку в гостиниці «Венеция» – на Єкатерининській, між Поліцейською і Грецькою, з лівого боку, як йти до бульвару; напроти містився «Австрійський Ллойд» – установа морського страхування. Жили ми тут з півмісяця або більше. Нашу кімнату дуже добре пам'ятаю і маю план розміщення в ній меблі.

д) З гостиниці переїхали в помешкання нотаріальної контори батька, занявши там для проживання одну з трьох кімнат контори. Обіди приносили нам з їдальні «Домашние обеды».

е) Потім (з весни, мабуть) перейшли до будинку Бодаревської (разом з тими членами родини, що приїхали з Києва).

ж) Батько, де б не жив, передплачував місцеві видання. Я добре пам'ятаю, що він одержував в Одесі газети «Одес. Вестник» (який пізніше зачинено) і «Новорос. Телеграф». Передплачував він і «Пчёлку» – сатир.-гуморист. і громадсько-літ. журнал. В його б-ці я знайшов «Пчелку» за 1888, 1889 і 1890 рр. – в оправах, величезні книги in folio. Я не випускав з рук цих привабливих для

мене видань* . За 1887 р. «Пчелки» у батька не було, хоч вона виходила, здається, з 70-их років.

2. Як батько заняв місце нотаря в Одесі?

Перед батьком, власником тої нотар. контори, що на розі Пошт. і Екат. вул., був якийсь Галка (чи Галкин). Після його смерті звільнилась посада нотаря в Одесі.

Привіт Інні Кост., вам і молодшим від мене і Дар.Ів.

Ваш БКомаров

3.VIII.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

І цей свій лист починаю з перепрошення – пробачте за довгу затримку відповіді на Ваш лист з дня 11 липня. Трудно мені дуже з моїми очима – трудно писати, а ще трудніше читати. І кореспондентів чимало. А до очей приєднується і загальна слабкість тіла.

Відповідаю на деякі пункти Вашого листа.

1. Про Я. Бардаха. Не знаю, чи був Мих.Фед. особисто знайомий з Я. Бардахом та Гамалією. У нас вдома вони ніколи не бували. Я з Я. Бардахом був добре знайомий. Знаючи, що Вас цікавить історія Одеси і, особливо, її культурних діячів, подаю далі деякі відомості про Я. Бардаха, хоча вони і не стосуються безпосередньо до Ваших запитань.

Наприкінці ХІХ сторіччя і початку ХХ Я. Бардах викладав бактеріологію в Новорос. у-ті. Він мав вчене звання доцента. Як

* Цікаво було б скласти дослідження про цей журнал, який був не гірший за «Будильник», «Осколки», «Строкум» (прим. Б. Комарова).

єврей, він не мав права в царській Росії займати кафедру професора. Цей заслужений вчений, учень славетного І. Мечникова, один з основників одеської бактеріологічної станції отримав вчене звання професора лише після перемоги радянської влади. Я почав студіювати курс бактеріології у Я. Бардаха в 1906/7 шк. році. В Новорос. у-тет я вписався в 1900 році, але двічі був виключений з числа студентів за участь в рев. рухові студентів і виселений з Одеси. Мені довелося брати вищу освіту за кордоном, в Австрії (Львів, Відень, Краків). Повернувся до Одеси в 1906 р. В царській вищій школі в той час повіяло «лібералізмом», мене прийняли як «вільного слухача» Новорос. у-та. Перед державними іспитами мені треба було прослухати деякі курси, які з тих чи інших причин не довелося прослухати за кордоном. Серед цих курсів був і курс бактеріології. Я і ті студенти, що разом зі мною вивчали бактеріологію під керівництвом Я. Бардаха, були, просто кажучи, «закохані» в талановитого лектора. Його лекції так легко укладались в наші голови, а під час практичних вправ ми відчували себе справжніми науковими дослідниками. Зміст своїх лекцій професор увесь час пов'язував із сучасністю. Кожного з нас він знав індивідуально, знав обставини його життя, його бажання, його потреби.

Я. Бардах мав дачу на Хаджиб. лимані. На цій дачі наша родина Комарових з родинами Сидоренків і Волянських лікувались в 1905 і 1906 році. Сам професор на дачі не жив.

Десять наприкінці XIX сторіччя Я. Бардах купив будинок на Гулевій вулиці. Як моя пам'ять не зраджує, це будинок бувш. Трандафілова, де в 90-тих роках мешкали Сидоренки.

В 1926 р. М. Д. Сидоренко помер. В Одеському у-ті була влаштована «громадська паніхіда». Над домовиною М.Д. Бардах виступив з промовою, в якій згадав і про участь М.Д. в революційних гуртках і про заслання його до Сибіру.

2. Про фах тих студентів, що увіходили в склад «Молодої Громади», я нічого не знаю (не забувайте, мені було тоді 6–8 років). Наш Галимський часто розповідав нам про те, які рослини він знаходив в околицях Одеси. Раз він подарував Маргариті зібрані ним в кручах Малого Фонтану півмаки (*Iris pumila*).

Про якісь розмови на природничі теми поміж Лесею Українкою і М. Д. Сидоренко я нічого не чув.

3. Про долю членів «Молод. Гром.» можу мало розповісти. Лена Смоленська, дочка Леоніда Анастас. Смоленського, була гарна піаністка; її дуже всі хвалили, і це збудило у неї прагнення стати другим Рубінштейном. Коли життя довело їй, що ця мрія не здійсниться, вона покінчила з собою.

Другий член «Мол. Гр.», Катя Біціллі, вийшла заміж за д-ра Гукевича, родом галицького українця, і на протязі багатьох років жила в Одесі, мала двох дітей, бувала у Сидоренків. Гукевич був популярним в Одесі лікарем.

Року 1893-го Маргарита вийшла заміж за М. Д. Сидоренка. Нові родинні обов'язки відтягли її здорово від громадських інтересів. Мені здається, що і «Мол. Гром.» потроху розсипалась. На мою думку, «Мол. Гром.» всіма своїми життєвими імпульсами завдячувала Лесі, яка найміцнішою дружбою була зв'язана з Маргаритою.

4. Про оточення Лесі під час її «наїздів» до Одеси я нічого розповісти не зумію. За винятком 1888 і 1889 року бувала вона в Одесі щорічно під час подорожів кудись на лікування, і в Одесі залишалась на декілька днів. З опублікованих листів Лесі або до Лесі я зібрав великий матеріал щодо перебування в Одесі. Систематизую його, і тоді мені стане яснішим питання про те, як проходило перебування Лесі в нашому місті.

Наше з Вами листування потроху переходить з методу «запитання – відповідь» на метод «дискусій». Взагалі дискусія непогана річ («в спорах рождається истина»), але дискусія вимагає чимало сил, і духовних, і фізичних, принаймні у мене, старої людини.

Я певен, що наші «непорозуміння» не завадять нам і далі користуватися методом «запитання – відповідь» і не змінять ні на крихту нашої взаємопошани.

Бажаю Вам цілковито одужати від Вашого захворюння. Від мене і дружини прийміть найщиріше привітання і перекажіть його шановній Інні Костянтинівні і любим дітям.

З незмінною пошаною

БКомаров

25.VIII.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Вашого листа з дня 3.VIII «авиа» отримав 11.VIII, себто на 8-ий день. Раджу посилати листи залізницею – швидше буде.

Разом з листом одержав і чудесну збірку листівок: «Укр. нар. одяг». Від Дарії Іванівни і від мене приміть найщирішу подяку за цей цікавий і так гарно надрукований альбомчик.

Ви питаєте, чи не згадував колись Мих. Дм. Сидоренко за Ал. Андрієвського і О. Т. Короленка? В розмовах зі мною, принаймні, не згадував. Я був в дуже дружніх стосунках з М.Д.Сид-ом, якого в 90-их роках звав «фрер» [франц. = «брат»], а пізніше – «дядя Миша». Дядя Миша – мій перший провідник в «таємниці природи». Він навчив мене не тільки орієнтуватися серед кам'яних пород Одещини, але й познайомив мене з головними місцевими рослинами і тваринами. Для мене він був дорогою людиною. Хата Сидоренків була для мене як рідна хата.

Я знав, що за молодих літ дядя Миша був учасником якихось революційних гуртків, що сидів у в'язниці і був засланий до Сибіру. Але зі мною він ніколи про це не балакав. Розповідав лише іноді про природу Сибіру, про побут сибіряків, наспівував пісню ув'язнених, що починається словами:

«Бурное море,
Священный Байкал».

Від нього я дізнався, що серед сибіряків існував рух, який отстоював автономію Сибіру.

Ви ще раз здіймаєте питання «про долю Сидоренкової б-ки». Ще раз кажу: Бібліотеки М.Д. **ніхто не палив**, ні свої, ні чужі. Коли помер дядя Миша, в Одесі жили: його жінка, троє дорослих дітей, родина Комарових, родина Волянських. Образливо для нас всіх обвинувачення, що «спалили бібліотеку М.Д.». Це – неправда, це – негарна байка.

Гадаючи над тим, як могла виникти ця байка, я прихожу до таких висновків: я писав Вам в одному з листів про те, що під час революції велике помешкання Сидоренків (шість кімнат) не раз «уплотняли». Один час оселилось там подружжя – він і вона, здається, бувши торговельники. В кімнаті, яку вони заняли, вони умістили меблю і шафу з книжками. Раптом, в якийсь-то день, вони, залишивши все своє майно, виїхали з помешкання і більше не вернулись. Домком чекав якийсь час, а нарешті відкрив ту кімнату. Мебля та інше майно швидко розійшлося серед пожилців дому, а книжок ніхто не брав, і домком велів звалити їх у підвал. Можливо, їх і спалили потім, бо, як правильно кажете Ви, в ті часи була недостача палива. Люди палили не грубки, а малі переносні залізні пічки, що звалились «буржуйками». Палили дровами і антрацитом, а розпалювали тою чи іншою книжкою.

Можливо, і палили ті книжки, що були звалені у підвал, але то не були Сидоренкові книжки.

Стаття Герасименкова про видавничу діяльність М. Ф. Комарова написана була ще в кінці 20-их років в Одесі і передана до друку в редакцію збірника, присвяченого пам'яті М. Ф. Комарова. Збірник той мав вийти в Одесі. Не пам'ятаю, кому саме В. Герасименко передав ту статтю. Доля її мені не відома, але, здається, «якимось чудом» вона повернулась до автора. Видавнича діяльність М.Ф.К-ва – це одна з найцікавіших сторін його біографії. Стаття В. Герасименка може дати відповіді на цілий шерек Ваших запитань.

Неправдиві відомості про родину Комарова, який пустив у світ тов. Олійник, надруковані в його повісті «Леся», а не в повісті «Одержима».

На цьому кінчаю. На запитання, що містяться на 4-7 стор. Вашого листа відповідатиму пізніше, і то – не в одному листі. Ваші запитання такі «широкі», і їх так багато, що на Ваші 7 сторінок треба написати 77 сторінок, та й того буде мало. До мене звертались з проською написати спогади про Мих. Фед. К-ва. Це така велетенська для мене тема, що взятись до неї мені, старій і хворій (особливо на очі!) людині ніяк не можна. Так багато тих спогадів, і так багато сторін, з яких треба освітити діяльність цієї найдорогошої для мене людини...

Голубчику, Григорію Дем'яновичу! Чи не краще нам трохи змінити «техніку» нашого листування? Пишіть коротенькі листи з 2-3 запитаннями (до того ж запитаннями конкретними – роки, місця, факти), і я відповідатиму зараз же. А короткі листи надсилати частіше. Подумайте про це!..

Дуже турбуюсь за стан Вашого здоров'я. Пишіть про це докладно. Мені здається, що в основі Вашого захворювання – надмірна розумова праця.

Прийміть від мене і Дарії Іванівни привіт і передавайте також вашим рідним – бабусі, Інні Костянтинівні, Тарасику, Лізі.

Незмінно Ваш

БКомаров

10.IX.70

Дорогий Григорію Дем'яновичу!

Оце лише тепер узявся складати відповідь на сторінки 4–7 Вашого листа з дня 3.VIII.70 (на сторінки 1–4 дав відповідь 25.VIII.70). Ви поставили переді мною надзвичайно широкі пи-

тання, як от «Економічне становище», «Виховання дітей», «Сторунки між членами родини» і т.ін. Та це ж теми для окремих розвідок! Ви, голубчику, оцінюєте мої письменницькі здібності дуже високо, коли гадаєте, що я, в свої 88 років, напівсліпий, матиму змогу стати до такої роботи. Для мене це просто не під силу. Маю змогу лише конкретно відповідати на запитання: хто? де? коли? і таке інше.

Чи не краще Вам розбивати послідовно кожну з тих широких тем на шерег конкретних, коротких запитань? Ось, напр., візьміть таку тему, як «Виховання дітей», і розкрийте її зміст у вигляді низки запитань.

Чекаю від Вас окремих запитань з тієї чи іншої теми і буду Вам негайно відповідати.

Гадаю, що Вам було б корисно мати автопоказчик М. Ф. Комарова «Бібліографічний показчик літературної діяльності М. Ф. Комарова» з моїми доповненнями. Це рукопис 1928 року. Коли покійний М. І. Ясинський взявся за монографію про мого батька, я переслав йому для тимчасового використання цей «Показчик». Але, на превеликий жаль і сум, той «Показчик» прибув до Києва, коли М. І. Ясинський помер, і надісланий рукопис дістався до рук бібліографа Ф. К. Сарани. Я звертався до нього з проською переслати його мені для передруку на машинці, але відповіді від нього не одержав. В тому «Показчику» я додав 40 назв праць М.Ф.К-ва і більше 40 розвідок про нього. Чи не варто запитати «Показчик» у Ф. К. Сарани? Я маю йому писати про це.

Додаю відповіді на останніх Ваших два листа.

БК.

11.IX.70

Дорогий Григорію Дем'яновичу!

Одночасно з листом з дня 10.IX посилаю і цього листа, що є відповіддю на Ваш лист з дня 27 серпня.

«Комсомольську Іскру» з Вашою статтею мені прислали з України, тільки, на жаль, два номери, де розміщено продовження і закінчення Вашої статті. Таким чином, у мене опинилась Ваша стаття без початку. Коли Ваша ласка, надішліть мені той номер «Ком. Іс.», де розміщено початок статті.

Цілу статтю прочитав мені Олександр Зіновійович. Коли одержу від Вас початок, ще раз докладно її прочитаю.

Про Лосятинського мало що конкретно-фактичного можу Вам написати. Лосятинський жив в Одесі у 80-их і на початку 90-их років. Я мав тоді 6-8 років. Знаю, що Лосятинський був членом «Молодої Громади», що він постійно бував у нас в хаті, що всі його любили і цінували, особливо наша бабуся, яка мала велику пошану до його «технічних» знань, і ми, діти (я, Віруся і Галя). Ми звали його «Лось». Він був весела і лагідна людина, але моя стареча пам'ять не залишила мені жодного спогаду про якийсь факт або подію, зв'язані з ним. Був він студентом університету і завжди приходив до нас в мундирі. Знав польську мову. З опублікованих листів Лесі видно, що вона знала Лосятинського і вважала його трохи не за єдиного члена Одес. Молод. Укр. Гром., що може перекладати книжки з польської мови на українську і таким чином може взяти участь в складанні тих перекладів з чужоземних мов на українську, які задумала видавати Леся. Куди зник Лось з Одеси, я так і не знаю. В кожному разі з другої половини 90-их років я вже не бачив його в нашій хаті.

Ваш лист з 27.VIII йшов з Одеси 11 днів!

Відповідаю і на лист з дня 5.IX, одержаний 10.IX.70.

Перш за все дякую сердечно Вам за надіслані Вами номери «Уман. зорі» і «Молод. Черкащ.» із Вашими статтями про Лесю в Умані. Одну з них Олександр Зіновійович прочитав вголос в нашій домівці мені і Дарії Іванівні. Уважніше прочитаю сам.

Замітку в «Дніпр. хвилях» «прокоментую» (як Ви прохаєте) в наступному листі, бо це зв'язано із заповітом М. Ф. Комарова, а про цей заповіт треба сказати більше. А отак моя відповідь і так розтяглася аж на 8 сторінок. Це важко для мене.

Я і Дарія Іванівна дуже співчуваємо Вам у Вашому слабуванні. Треба трохи звільнитись від звички без перерви працювати і дати на деякий час хворому організмові, як слід, посправжньому відпочити. Шуткувати тут не доводиться. Бажаємо, щоб Ви знайшли спосіб відпочити. Покій – лікує краще всіх ліків.

Вам і всій родині бажаємо на все гаразд! Низенько вклоняємось...

Ваш БКомаров

30.IX.70

*Пробачте, дорогий
Григорію Демьяновичу,*

за те, що так запізнився із відповіддю на Ваш лист з дня 16-го вересня.

Здоров'я і моє, і Дарії Іванівни останніми часами погіршало. Важкою стала яка-будь праця – і фізична, і психічна. Все ж – бадьоримся!

Велике спасибі за фото. Будинку по Кузнечній, 28, я зовсім не пам'ятаю, бо Сидоренки жили тут, певно, дуже недовго. Але будинок цей має значення, бо його саме згадує Леся в одному із своїх опублікованих листів.

А от будинок по Кузнечній вул., 21, я дуже добре пам'ятаю. Вийшов він на фото чудесно. Він такий, який і був за життя

Сидоренків. Я дивлюсь на «парадні двері» і мені починає здаватися, що ось зараз двері відчиняться, і з них вийде люба постать «дяди Миши». Через них входила і декілька разів Леся, а в трагічному 1913-му році її, хвору, внесли через ці двері в домівку Маргарити на креслі.

Будинки, де жила наша сім'я, вийшли добре, але дуже заважають дерева – розглянути деталі трудно. В кожному разі на фото буд. Залужного видно балкон на 3-му поверсі, з якого Леся могла бачити шматочок моря, а на фото буд. Бодаревської добре помітно вікно з тієї кімнати, де жила Леся – на II-му поверсі, над брамою.

Скільки пам'ятаю батька, він завжди був в дружбі з українськими артистами. В Одесі «в гостях» перебували Кропивницький, Старицький, Іван Карпович Карпенко-Карий, Саксаганський, Садовський, Заньковецька, Ліницька. Особливо часто бував (не тільки «в гостях», але й то частіше, «по ділу») Іван Карпович, з яким батько був особливо дружним. Вся наша родина добре знала й дружину Івана Карповича – Софію Віталіївну Тобілевич. Вона була дружна з моєю матір'ю. Артистичний талант Соф. Віт. ми всі дуже високо цінували. Баба Бушля в «Чумаках» у виконанні Соф. Віт. – прямо жива людина, не знаю, чи може хто виконати цю роль так талановито, як це виходило у Соф. Віт.

Я пригадую, що батько правив коректуру «збірок творів» 4 тому І. К. Тобілевича. На яких умовах провадилось друкування творів Ів. Карп. – не знаю.

Року 1903 або 1904, коли трупа Саксаганського прибула до Одеси, Іван Карпович вручив батькові контрмарку на весь сезон вистав на ложу бельєтажа № 6 у Міському театрі. Не було вечора увесь сезон, коли б хто-небудь з нашої родини не побував би на спектаклі трупи (а найчастіше – на чолі з батьком).

На сторінках «Одес. Новостей» під час театрального сезону друкувались постійно театральні рецензії під псевдонімом «Ста-

рий театрал». Дехто гадає, що це псевдонім М.Ф.К-ва, але це не вірно. Я знав навіть справжнє прізвище того «Ст. театрала», але тепер позабув його.

Взагалі пробачте за певную хаотичність моїх спогадів. Цінного в них для вас мало. Я ж тоді був малим хлопцем або легковажним юнаком.

Про Яворницького пам'ятаю теж лише деякі несистематизовані крихти.

Як відомо, Яворницький підписував свої твори «Эворницкий». Батько розповідав мені, що він (батько) запитував історика, чому він українське прізвище «Яворницький» переробив на «Эворницкий». Історик повідомив його, що «Эворницкий» це не вигадка, а справжнє його прізвище, походження якого треба шукати в Швеції (як мені пригадується).

Батько офірував деякі предмети в Музей Поля, яким завідував Эворницький. З них пам'ятаю один «топірець» з Карпат.

Батько казав, що постать писаря на відомому образі Рєпина «Запорожці пишуть листа до турецького султана» – це постать, змальована Рєпиним з молодого Эворницького.

Про українських артистів в домівці М. Ф. Комарова і взагалі про зв'язок М.Ф.К. з українськими театрами можна оповідати дуже багато, але зв'язно розповісти про це трудно, і розповідь бере фрагментарний характер.

Щиро здоровимо Вас і всю родину.

Ваш БКомаров

20.X.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Всі газети й вирізки з газет, які Ви ласкаво надіслали мені, я отримав у свій час. Тепер у мене організувався цілий відділ «Зленкіана». Прошу і надалі дбати про його поповнення.

На жаль, я сам читаю лише дещо з надісланого, бо читання з лупою вимагає надзвичайного напруження, і то – не тільки зорових нервів. Читає мені, спасибі йому, шановний Олександр Зіновійович. Моя дружина теж читає лише з лупою.

Важко мені і писати, але все ж таки далеко легше, ніж читати.

Матеріал до історії співвідношень мого батька з А. Кримським та А. Бабенко можу подати лише дуже дрібний і малозначний, та й то договорився подати той матеріал через О.Д. О.Д. виїхав дні на три до Душанбе. Як тільки повернеться, прийде до мене із спеціальною метою – зібрати інформації про зазначених вище осіб.

Здоров'я моє і дружини кепське. Певно, впливає зміна погоди – похолодало, перепадають дошки.

Від мене і дружини сердечний привіт Вам, Вашій дружині і діткам.

З пошаною

БКомаров

12.XI.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Вітаємо Вас, шановну Інну Костянтинівну і дітей з Великим святом! Бажаємо вам всім щастя-здоров'я, радісного життя!

Вашу привітальну листівку одержали і щиро дякуємо за теплі слова!

Даруйте, що пишу із запізненням. Причина – стареча кволість.
З любов'ю і пошаною від себе і дружини

БКомаров

Чекаємо на листи з докладними вістями про здоров'я вас всіх.
БК.

19.XII.70

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Вашого листа з дня 2-го грудня одержав 9-го. Відповідаю із запізненням, бо очі мої псуються все більше, з кожним днем стає важче писати і читати. Вашого листа я читав понад 2 години, не дивлячись на те, що написаний він на машинці надзвичайно акуратно і чітко.

Дуже вдячний вам за те, що даєте інформації про життя і здоров'я вас самих і ваших кровних. Я і Дарія Іванівна з любов'ю і пошаною ставимось до вас і вашої родини. Ми були б дуже вдячні вам, якби ви вислали нам фото Ваше і вашої родини.

Я цілком розумію, що доля комарівського архіву вас турбує і тягне до «розшуків». Але мені здається, що розшуки ці треба робити на якихось реальних підставах. На стор. 4 свого листа ви пишете: «...мене увесь час повертає до розшуків *слідів* Комарівського архіву». Виходить, що весь архів зник, і доводиться шукати хоча б «сліди» його. Виходить, що те, що зберігається в Одеській бібліотеці під назвою «Архів М. Ф. Комарова», не заслуговує навіть на назву «сліди»? А от Олександр Зіновійович одержав від бібліографа тої бібліотеки список об'єктів того «Архіву», і в тому числі список усіх кореспондентів, листи яких (в машинописних копіях) зберігаються в Б-ці. Всіх

кореспондентів наведено 199 і показано, що всіх листів від них пораховано понад 1000. Ви писали мені, що ви самі бачили ті листи-копії. Я гадаю, що ті копії зроблені були для друку. А ви пишете, що архів МФК «щез без сліду».

Чому ви думаєте, що архів М.Ф.К. був великий щодо кількості документів? (Чи не робите ви тут помилки, аналогічної, що зробили відносно бібліотеки М. Д. Сидоренка, оцінюючи її як «величезну»?).

А я кажу, і відповідаю за свої слова, що документів і рукописів після батька залишилось не так вже багато. Де вони лежали під час життя МФК? Інформую. В кабінеті у батька стояли: 1) письмовий стіл з сьома (7) шуфлядами; 2) конторка, яку батько придбав по наказу лікарів, щоб він свої літературні праці провадив не сидячи, а стоячи, з 2 шуфлядами і полицкою; 3) велика етажерка; 4) чотири шафи. Архівні матеріали складались в шуфляди стола і конторки; на етажерку складались журнали і газети; в шафах стояли книжки чималої батьківської бібліотеки.

Інших схованок для рукописів і книжок у батька не було.

Дивуватись, що архів батька не був такий великий, нема чого: життя МФК проходило в часи жорстокої царської реакції, батько був під «негласним надзором поліції», в помешканні робились обшуки, з цензурним комітетом були постійні конфлікти.

Вмираючи, батько залишив заповіт, в якому згадувались і рукописи, які він залишив своїй дружині – Л. Б. Комаровій з правом надрукування тих чи інших.

Після смерті батька дружина його і ми, діти, зложили *всі* архівні матеріали батька до одної скрині середніх розмірів. Половина тієї скрині (а може, й трохи більше половини) була заповнена словарними картками, написаними під час засідань М. Уманця і А.[Адеської] Спілки. Друга половина була заповнена листами та іншими рукописами.

Громадянство повинно бути вдячним дружині М.Ф. та його дітям, що зберегли ту скриню з архівними матеріалами в неспокійні роки 1917–1921, коли в Одесі змінилося 11 (одинадцять!) влад, і кожна заводила свої порядки і зверталась до грома-

дьянства із своїми вимогами. *І жоден документ з тої скрині не був знищений.*

На цьому кінчаю, а в наступному листі розповім про результати порівняльного аналізу, який маю провести між офіційними списками «Архіву М.Ф.К.», які одержав з Одес. Б-ки О. З. Дун, і тими згадками, які залишились в моїй пам'яті.

З щирим привітом і незмінною пошаною

Б. Комаров

22.1.71

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

14-го січня одержав Вашого листа з дня 6.1.71 і листівку, в якій Ви і Ваша родина вітаєте мене «на порозі 90 літ». Ваші щирі і теплі побажання додають сили перейти той «пори́г». А хотілось би! Життя стає чим далі, тим цікавіше... В біології відбувається справжня революція... Трудно мені слідкувати за літературою. Попсовані очі не дають змоги...

Закінчую свого листа з дня 19.XII.

Я писав Вам, що архів МФК на половину складався з словарних карток. Ці картки були двох гатунків – білі і зелені. Білі нарізані «від руки» з аркушків звичайного шкільного зошита, поділених на чотири картки кожний. Міжнародних бібліографічних карток розміром 125×75 мм в архіві не було. Зелені картки дуже своєрідні. По-перше, вони *травяно-зеленого* кольору, який рідко зустрічається в сучасній поліграфічній продукції. По-друге, вони нарізані, мабуть, машинно і на одній сторінці мають друкований штамп якоїсь установи, назву якої забув; пам'ятаю, що установа не одеська, а, здається, острогозька (чи уманська?).

Друга половина архіва складалась з листування та інших об'єктів.

Листування. Олександр Зіновійович дав мені список кореспондентів, який він одержав з б-ки. Там наведено 199 осіб. Я уважно переглянув той список, і на мене повіяло давніми часами. Всі наведені прізвища мені добре знайомі. З деякими з кореспондентів я був персонально знайомий. Таких я нараховую 60 осіб. Я або бачив їх у батька, коли вони бували в Одесі, або зустрічав їх в Галичині (як-от Франко, Гнатюк, Микитак). Чомусь в пам'яті моїй задержались листи П. Житецького і Д. Мордовця, бо почерк цих авторів був своєрідний. У П. Житецького рука тремтіла, і тому всі вертикальні лінії в літерах мали хвилясте накреслення, але почерк залишався дуже розбірним. Листи Д. Мордовця каліграфічно виконані – дрібний, але чіткий і дуже красивий почерк. Всі листи були відкладені ще самим батьком в окремі зв'язки і всі, без винятку, мають те чи інше відношення до історії української культури.

В списку б-ки не бачу М. Коцюбинського і О. Кониського, а вони були в архіві. (Листи О. Кониського стосувались, головне, до видання творів О. Кониського, яке розпочалося в Одесі під керівництвом батька.) Можливо, не зберіглись і листи якихось інших авторів, але не покладаюся на свою пам'ять і не стану писати про окремих осіб: «можливо», «здається», «повинні були б бути».

На мій погляд, в б-ці збереглись копії майже всіх листів. Все листування має велике значення для історика української культури. До М.Ф.К. звертались всі, хто так чи інше причетним був до тої культури – і письменники, і «прости» люди, і селяни, і робітники.

Решта архіву була дуже невелика. Найголовніше, що було там, це бібліографічні рукописи того 2-го видання «Показчика укр. літ.», що його готував до друку М.Ф.К. 2-ге видання мало склада-

тися з двох частин: 1) покажчик творів, і 2) біобібліографічний покажчик авторів та інших діячів укр. культури.

1-ша частина була вписана в звичайні шкільні зошити, зшиті по 10 або більше штук.

2-га частина вписана в величезний том – журнал канцелярського типу, за яким виготовлялись нотаріальні актови та інші книжки. Будучи зав. укр. відділом ОПБ, я відніс цей том до б-ки, де тримав його під замком в шуфляді мого письмового стола. Нікому на руки його не давав. Коли мені довелося залишити б-ку, той том залишився в б-ці. Зав. б-ки (Козубовський, а пізніше – Вайнштейн) повинні знати, куди він дівався. Добре пам'ятаю, що інших матеріалів було мало; були всі ті об'єкти, що Ви покажете у своєму листі. Пам'ятаю чернетки доповідей в «Просвіті», в «Укр. Клубі», пам'ятаю «Збірку народних приказок», друкований примірник яких був оправлений в палітурки таким способом, що між кожними двома друкowanими аркушками вставлено було аркушок білого паперу, на якому батько робив доповнення. Документів офіційних я в архіві не бачив.

Що, на мій погляд, треба робити, щоб остаточно з'ясувати справу з архівом М. Ф. Комарова?

1. Знайти в Харькові примірник (рукописний) «Покажчика архіва МФК», виготовлений мною в 1928 р. і надісланий мною проф. Д. Багалію в «Іст. музей».

2. З'ясувати, хто і коли, і від чийого імені передав архів в Одеську Публічну Б–ку.

3. Куди дівались оригінали листів.

4. Куди щез з Од. Публ. Б-ки примірник «Біобібл. покажчика», що переховувався у відділі «Ucrainica».

На цьому кінчаю.

На все гаразд!

Коли діждуся фото Ваші і Вашої родини?

З незмінною пошаною

БКомаров

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Надсилаю Вам додаток до свого останнього листа. Олександр Зіновійович, згідно з моєю проською, обіцяв дати мені для використання «Библиографическую справку о фонде М. Ф. Комарова, хранящемся в Одес. Гос. Науч. Б-ке». Цю справку він одержав від головного бібліографа б-ки В. Загоруйко. Спочатку О.З. дав мені лише список кореспондентів М.Ф.К-ва, бо повної «справки» десь не міг знайти серед своїх паперів. Ось тому в попередньому своєму листі я і зміг написати Вам лише про листування М.Ф.К-ва. А в цьому листі подаю свої зауваження відносно решти архіву, бо О.З. знайшов «Справку» і передав мені для використання.

«Справка» складається з 25 №№. В основному «справка» погоджується і з моєю пам'яттю. Особливу цінність мають, на мій погляд, оригінали деяких творів старих укр. письменників: Гулака-Артемовського, Стороженка, Мови, О. Кониського. Не бачу рукописів тих доповідей, що їх читав М.Ф. в «Просвіті» і в «Укр. Клубі». Таких доповідей декілька, але по змісту пригадую лише одну – про «Марусю Чураївну». Можливо, правда, що бібліограф, який подавав «Справку», подав відомості про них в якомусь іншому вислові. Але, головне, нема бібліографічних матеріалів. А у батька було майже готове 2-ге видання його «Покажчика» укр. літератури. Другу частину цього «Покажчика» – «Біобібліогр. покажчик авторів», записаний в грубезну канцелярську книгу, я, будучи зав. відділу «Україніка», заніс до Од. Публ. Б-ки. Про це я докладно і не раз уже писав Вам. Я мусів раптом виїхати з Одеси, і мені не вдалось взяти цей рукопис назад. Так він залишився в ОПБ. Про нього мусять знати бувші робіт. – директор Козубовський, пізніше Вайнтштейн і співробітниця М. М. Пчелінцева.

Перша ж частина «Покажчика» – самі твори – була позаписана, як не помиляюсь, в шкільних зошитах, зшитих по декілька. Я з архіву їх не брав. Були й бібліографічні картки на чвертках паперу. Скільки – не пам'ятаю.

«Справка», за яку оце пишу, це не є справка про архів М.Ф., а про «фонд» його. Тому в ній є вказівки на речі, яких не було і не могло бути в «архіві» М.Ф. Сюди належать праці Невзорової і Курганського (№№ 23 і 24 «Справки») про М.Ф.К., написані після смерті М.Ф. й призначені для надрукування в «Збірнику пам'яті М.Ф.К.», що мав вийти у світ 1928-го (як не помиляюсь) року з приводу 15-річчя з дня смерті М.Ф.К.

Незрозумілий для мене і № 10 «Справки» – «Фотографии и негативы». Жодних фото і негативів в архіві не пам'ятаю. Цікаво було б знати, з кого ті фото і негативи? Взагалі треба, щоб якась людина, яка гарно знається на історії укр. культури, дала б докладний науковий опис того «фонду», що зберігається в Одеській Б-ці.

Тепер, здається, я все закінчив, що знав про «Архів» М.Ф.К-ва. Між іншим, цікаво було б прочитати працю М. Пчелінцевої про взаємини між М.К-им і Ів. Франком. Там, певно, є про те, звідки вона брала відомості.

Привіт від мене і Д.І. Вам, Інні Костянтинівні і дітям.

На все гаразд!

З пошаною

БКомаров

P.S. Здоров'я моє і Д.І. останніми часами ніяк не можна похвалити. БК.

27.II.71

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

15.II одержав Вашого листа від 13.II, а через день і другого листа від 19.II.

Відповідати відразу на два листи фізично і розумово не в стані. Останніми днями моє здоров'я помітно гіршим стало. Майже щодня бувають напади «головокружіння», під час яких мушу нерухомо лежати; навіть розмовляти трудно, а не те, що писати і (особливо!) читати. Здоров'я Дарії Іванівни теж погане – опухи і запалення в полости рота. А нас же в хаті лише двоє! Один хворий ходить коло другого хворого...

Відповідаю поки що лише на перший Ваш лист.

Мене дивує (а навіть трохи ображає), що Ви ставите до мене питання, на які я вже давно Вам відповів. Так Ви питаєте: «Хто був директором публічки в ті дні, коли ви залишили Одесу?» Ще на початку нашого листування я писав Вам, що директором тоді був Козубовський; ім'я його і його батька я не пам'ятаю. З Козубовським інших відносин, крім службових, не мав.

Далі Ви питаєте: «Чи не знаєте, як склалася доля Козубовського?» Ще на початку писав я Вам, що доля Козубовського мені не відома. Більше того, я питав Вас, чи Вам вона невідома? Для чого це Ви робите?

Далі Ви питаєте: «Чи знала про рукописний «Покажчик» ... М. М. Пчелінцева?» Звідки ж мені знати, що знала і чого не знала М. М. Пчелінцева? Та Ви ж живете в одному місті з нею – чому ж Вам не спитати у неї самої?

Взагалі про те, хто і коли був директором ОПБ, хто і коли працював у відділі «Україніка» – найкраще дізнатись в самій бібліотеці, в її архівах і офіційних звітах. Ви б одержали там цілком офіційні відповіді і довідки, і Вам не довелось би по декілька разів питати в мене.

Ви пишете: «...сподіваємось, що туман, який досі висить над тими покажчиками, якось розвіється». Я теж сподіваюсь, але перш за все треба точно іменувати ці «покажчики». Я маю на увазі такі рукописи:

1. «Біобібліографічний словник українських авторів...», складений М. Ф. Комаровим для 2-го видання його «Бібліографії України». Це найголовніший з «покажчиків». Я заніс його в кінці 20-их років до ОПБ і там він переховувався в шуфляді мого письмового столу і в ті дні, коли я був змушений залишити Одесу.

2. «Бібліогр. покажчик літературної діяльності М.Ф.Комарова» складений ним самим і доповнений року 1928-го мною. Мій власний примірник цього «Покажчика», написаний моєю рукою, перебуває зараз в Києві, у шановного Федора Кузьмича Сарани. Обіцяв повернути його мені. Отже тут туману вже нема.

3. «Покажчик архіву М. Ф. Комарова» складений мною в 1928 році (точної назви не пам'ятаю). Був р. 1928-го надісланий до Харькова, в Істор. музей, Д. Багалієві. Дальша його доля мені абсолютно не відома. Призначалася ця стаття для збірника, присвяченого М. Ф. Комарову, в зв'язку 15-тиріччя з дня смерті М. Ф. Комарова.

Дуже цікаво зробити точний опис фото, які переховуються у фонді М.Ф.К.

Журнал «Шквал» я знаю. Замітки з листом М. М. Коцюбинського не пам'ятаю. Ви наводите цілий шерег імен українських авторів, листи яких до Комарова (на Ваш погляд) були в Архіві. На підставі яких джерел Ви це пишете?

Прошу не називати моїх сестер, Галини та Любові, як оventуальних роздатчиків листів. Ні Люба, ні Галя прямого відношення до архіву МФК не мають, за винятком того що з 1932 року скриня з архівом стояла в їхньому помешканні. До того часу вона стояла в *моєму* помешканні, на дачі матері, заправляв їм я. Я вважав не тільки допустимим, але й цілком оправданим видачу для тимча-

сового користування окремих листів відповідними кореспондентами. В пам'яті моїй не зберіглось, кому саме я давав і коли листи були повернені. В повному зібранні творів М. М. Коцюбинського уміщені декілька листів до М. Ф. Комарова. Гадаю, що це з архіву.

Ви пишете, що дістали адресу Віруні. Коли Віруня була малесенькою дівчинкою, сестра Люба взяла її з одеського «приюта подкидьшей» й офіційно «усиновила» її. З того часу Вера Горбатенко стала називатися Вірою Михайлівною Комаровою. Вона жила в нашій сім'ї, і всі її любили. Є фото 1913 р., де мій батько сфотографований з Вірунею. Віруня скінчила середню школу в Одесі і вступила на медичний інститут. Вона вийшла заміж за Богдана Волянського. Після смерти моїх сестер (1937–1938) у нас з Вірунею потрохи припинилось листування, а коли вона в 40-их роках, під час війни залишилась в Одесі, а пізніше, після війни, залишила територію Радянського Союзу, ми (я, брат, наші жінки і родичі) відцурались від неї, і отсе вперше дізнаюсь, що Вам удалось вмовити її в Канаді і дізнатись її адресу. Отож може вона що-небудь цікаве і напише Вам, а для нас вона давно, як рідна, не існує.

На все гаразд.

З пошаною

БКомаров

Сердечний привіт всім вашим від мене і дружини.

БК

5.III.71

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Вашого листа з дня 27.II.71 одержав 4.III.71.

Спасибі за газету і за цікаві інформації з Лесиною ювілею. У нас в Ленінабаді теж відзначили цю славну дату і в газеті, і на конференції.

Олександр Зіновійович, певно, надійшло Вам і газети, і інформації. А як треба, то й я можу надіслати дещо з моїх записів.

На Ваш лист з дня 15.II.71 (одержав його 21.II) відповідатиму десь пізніше. Зараз не до того – слабую! А пам'ять моя, до якої Ви звертаєтесь, на жаль, – не такий інструмент, котрий, як натиснеш кнопку, вже грає.

Привіт Вам і родині! Сподіваюсь, що Тарасик вже одужав від своєї хвороби.

Завжди Ваш

БКомаров

P.S. Два дні тому послав Вам відповідь на Ваш лист з 13.II.71.
БК.

8.IV.71

*Дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

Позавчора одержав 2-е число «Жовтня» з Вашою статтею. Сердечно дякую!

Раніш, ще 27-го березня наспів і Ваш лист з 26.III.71.

Так запізнився з відповіддю через кепський стан здоров'я мого і дружини. Через день, а то буває що і два дні подряд, бувають у мене напади «головокруження», а тоді не то, що писати листи, але й просто розмовляти стає неможливим.

Ще в березні заслабла Дарія Іванівна. Лягла до лікарні. Перенесла операцію в полости рта. Днями має повернутися додому.

Листа пишу короткого. Торкаюсь лише острогожського періоду життя батька. Про шкільні його роки, про університетські і про острогожські не маю майже жодних матеріалів. В Острогожську сам я ніколи не був. Всі діти МФК, старші за мене (Мар-

гарита, Михайло, Любов, Галина та Віра) народились в Острогожську, а я – уже в Києві.

Чи друкував батько які свої праці в Острогожську, не знаю. Але його автопоказчик, надрукований р. 1913 в «Изв. Од. Біб. О-ва», мусить дати відповідь на це питання. Ви пишете, що дивились той «Показчик», там нема острогожських видань, і Ви гадаєте, що МФК міг забути за ці свої праці. А мені здається, що забути їх він не міг – тож перші друковані праці ніколи не забуваються. От прийде доповнений мною показчик МФК з Києва – треба буде подивитися в словник.

В Острогожську написана праця МФК: «О собственном сознании подсудимых», яку батько подав в суд при зарахованні його в склад «присяжных поверенных». Рукопис цієї праці був в архіві МФК. Рукопис написано в зошиті, виготовленому від руки. Папір трохи пожовтів. Атрамент чорний, не хімічний. У свій час (на початку 20-го сторіччя) я читав цей рукопис, і одна з установок статті мене дуже зацікавила: автор каже, що іноді підсудний «сознається», а фактично клепає на себе, примушений до цього ходом слідства. Чи збереглась ця стаття в «фонді МФК»?

Раджу переглянути «Памятную книгу Воронеж. губ.», що видавалась під ред. етнографа М. Дикарова, з яким батько був знайомий. В «Пам. кн.» крім офіційних статистичних звітів розміщені і наукові статті етнографічного та фольклорного змісту.

Корисно також дослідити діяльність брата МФК – Олександра Федоровича Комарова, що займав посаду директора народних шкіл Воронеж. губ. (про це я колись Вам писав). Культурна постань Олекс. Фед-ча заслуговує особливої уваги.

Бувайте здорові! Привітання дружині і дітям!

Ваш БКомаров

P.S. До мене звернувся невідомий мені краєзнавець з Ананьєва Е. М. Больсен з проською дати матеріал про П.Ніщинського. Я маю написати йому про ті нечисленні дані, які знаю, і взяв на

себе смілість, не спитавши Вас, направити його з запитанням до Вас як краєзнавця Одеси, бо П. Ніщинський довго жив в Одесі.

БК.

P.P.S. Пробачте за неможливий почерк. Мені стає чимдалі, тим трудніше тримати перо в руках.

БК.

28.IV.71

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Я і Дарія Іванівна сердечно вітаємо Вас, Інну Костянтинівну і дітей з радісним святом 1-го травня і бажаємо всім Вам щастя-здоров'я, доброї і успішної роботи!

Щиро дякую за «Книгу пам'яті». Попсовані мої очі не дають мені змоги самому взятися за читання Вашої цікавої книжки. Моя дружина теж слаба на очі – у неї катаракта. Але шановний Олександр Зіновійович обіцяє прочитати нам її вголос вечорами в нашій хаті. Тож, кілька днів пізніше, зможу докладно подати Вам свою думку про неї.

Не писав довго, бо хворий і я, і дружина.

Дарії Іванівні зроблено операцію 23 березня, а рана ще й досі не зажила остаточно. 20 днів пролежала Д.І. в лікарні. Тяжкі це були часи!..

Спасибі за інформації про Ваші пошуки в Обласному Архіві. Популярний нарис про Богдана Хмельницького був надрукований у виданнях «Благотворит. О-ва издания общепользных и дешевых книг» в Петербурзі під заголовком: «М.Комар. Оповідання про Богдана Хмельницького. Як визволив він Україну з неволі польської».

На мій погляд, слід було б комусь докладніше зайнятись вивченням діяльності того петербурзького «Благ. О-ва изд. общепол. и деш. книг». В назві О-ва нема вказівок на те, що Товариство ставило перед собою завдання видання науково-популярних книжок *українською* мовою. Така назва була принята, як один з методів боротьби із цензурними утисками.

Ви питаєте, чи не пам'ятаю я – давав Є. Чикаленко гроші на видання «Словника» М. Уманця і А. Спілки? Не знаю. Можливо, бо це заможний український поміщик давав гроші на укр. видання. Перші укр. газети після революції 1905 року – «Громадська Думка» і «Рада» – видавались, здається, трохи не цілком на його кошти.

На цьому кінчаю. Втомлююсь. В майбутньому бажано, щоб Ваші запитання мали якнайбільше конкретний характер. Подавати «спогади» для мене важно, бо така справа вимагає користування, поруч з даними моєї пам'яті, також різними довідними виданнями.

Що із збірником «Леся Укр. в Одесі»?

Ваш БКомаров

21.V.71

*Дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

Ваш лист з дня 9 травня (авиа!) прибав до Ленінабада лише 14-го травня.

Відповідаю по пунктах.

1) Про «*острогозький період*» в житті М. Ф. Комарова не маю майже нічого для оповіді. Про це я писав Вам. Я сам в ті часи ще не існував на білому світі, а те, що колись чув від рідних про цей період, або позабуто, або уривчасто і не заслуговує на увагу. Про

перше 40-річчя (1844–1884) життя мого батька, на великий жаль, майже нічого не знаю, або не пам'ятаю (я сам родився року 1882-го).

2) Про *П. Юрківського* нічого не знаю. Не пам'ятаю навіть, чи чув коли це прізвище. Цікаво було б, щоб тов. В. І. Півторадні повідомив, які саме твори «малої прози» надрукував той автор і де саме.

3) Дуже досадно, що недостача паперу зняла з плану збірник «*Леся Українка в Одесі*». Торік від одного літературознавця я чув, що зв'язки Лесі з Одесою майже не освітлені в літературі. А я все ж таки збиратиму і надалі матеріали по темі «*Леся Українка в Одесі*».

4) Копії з бібліографічного *показчика літер. діяльності М.Ф.К-ва* я ще не одержав. Писатиму товарищці Палатай.

5) «*Книгу пам'яті*» я одержав і від щирого серця дякую Вас за цінний дарунок. На жаль, я досі ще не ознайомився з її змістом. Я вже писав Вам, що очі мої сильно попсовані, і читання обернулось для мене в надзвичайно тяжкий процес. Читаю з великим напруженням, озброєний лупами. Читати доводиться трохи не по складах, і на прочитання невеликого уривку витрачається надмірно багато часу. А прочитати треба силу. В науках природничих, зокрема – в біології – в наші дні відбуваються великі зміни, зроблено епохальні відкриття, провадяться надзвичайно цікаві дослідження. А сучасні громадські події? А читання численних газет і журналів? Доводиться іноді пригласити платних читальників. На жаль, не найду таких, що читали би українські тексти.

Олександр Зіновійович сам запропонував читати Вашу книгу вголос мені і Дарь Іванівні. Днями розпочнемо вечори «*Книги пам'яті*». Отож тоді і писатиму Вам про неї...

Писати теж нелегко. Ви самі бачите, який страшний став мій почерк.

Привіт Вам і всій Вашій родині! На все гаразд!

Дарья Іванівна прохає, щоб Ви докладно написали про теперішній стан здоров'я Тарасика.

Ваш БКомаров

6.VII.71

*Дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

Вашого листа з дня 20 серпня одержав 1-го липня.

Пишу Вам про хутір (Ви прохали).

Уже з 50-літнього віку мій батько мріяв про придбання хутора. Він мріяв, що рештку свого життя він покине і житиме на покою десь на Україні на власному хуторі.

В другій половині 90-их років один час він мав намір купити хутір П. О. Куліша на Чернігівщині після смерти П. Куліша. Десь в останні роки 19-го сторіччя він з дружиною Любовею Болеславівною і п'яти- чи шестирічним сином Юрком їздив до Ганни Барвінок на оглядення того хутора. Купівлі чомусь не повезло. Не пам'ятаю тепер, які причини стали на заваді.

Довелось батькові в 1901-му році купити хутір, але зовсім в іншому місці, на Поділлі, коло міста Літина. Куплено його у італійського громадянина Любіні.

Їхати з Одеси на той хутір треба було потягом до Вінниці, а відтак кіньми 30 верств до Літина. Хутір був під самим Літином, в передмісті «Селище».

Хутір був розміром десятин 12. На цій невеликій території чого тільки не було. Була нива, засіяна пшеницею, була городина усякого роду, вишняк, черешні, сливи і груші. Був струмень чудесної води і гарна сажалка біля нього. Вздовж одного краю хутора проходив крутий яр, по якому весною весело мчав жвавий потік; по схилах ярка густо росли дерева: верби, осики, кльони, ясені та інше.

До Літина з «Селища» було 1 1/2 години часу.

Хутір став для мене досить пам'ятним. В лютому місяці 1902 року мене другий раз виключили з університету за участь «в студенческих беспорядках». Мені треба було покинути Одесу (мене адміністративно висилали з Одеси). Батько і порадив мені їхати до щойно придбаного хутора. Батько бажав, щоб я там зазнайомився із сусідами-селянами, а також придивився до виконання весняних сільськогосподарчих праць.

На території хутора жило, крім мене, ще троє. У Літині жив знайомий батька, українець Юліян Клюковський. Він займав посаду міського казначея. Видима річ, я познайомився з ним і частенько бував в його господі. Ю. Клюковський – надзвичайно цікава особа. Він розповів мені чимало цікавих епізодів із свого молодечого життя. Особливо цікаві були його оповідання за Кармелюка. Виявляється, що, будучи ще молодим парубком, він познайомився з Кармелюком і ходив поночі в садок на таємничі побачення з Кармелюком, постачав йому харчі і був у курсі його «походів» на поміщицькі маєтки.

Один з синів Ю. Клюковського, Всеволод, щось не так вчився в школі, як слідувало би. Батько взяв його додому, де і вчив «домашніми средствами». Парубкові було років 18, і батько його направив його до мене на хутір, щоб мені не було так сумно одному. А я повинен був потроху займатися з ним шкільними предметами.

Жило ще у нас на хуторі молоде подружжя селянське – Петро і Марися. Петро був за вартового на хуторі і за кучера (на хуторі були дві такі чи сякі конячки). Марися варила обід на всю нашу компанію.

Цікаво, що всі тутешні селяни, з нації українці, належали до католицького визнання і регулярно відвідували костел. Я пробував трохи «просвіщати» молодих моїх співмешканців, читав їм деякі книжки різних українських авторів. Особливий успіх мали «Співомовки» С. Руданського. Я ніколи не бачив, щоб хтось приймав би прочитане з таким захватом, як Петро приймав «Співомовки» С. Руданського. Він скрикував, подавав репліки,

реготався без кінця. Він вирішив придбати собі примірник «Співомовок» і поїхав для цього до Вінниці, але в ті часи твори Руданського можна було дістати лише в Галичині.

В середині червня почались канікули, і на хутір приїхали на літо батько, мати, сестри, брат, родина Сидоренків і родина Волянських. Виявилось, що перебування на хуторі не зовсім зручне для одеситів. Зв'язки їх з Одесою були стільки міцно, що вимагали постійних екскурсів з хутора до Одеси.

В кінці серпня всі «дачники» повернулись до Одеси, а восени батько продав хутір, а року 1906-го купив на ім'я матері дачу на 10-й станції Великофонтанського трамвая, на якій ми й жили до 1934-го року.

На цьому кінчаю – втомився... Я і Дарія Іванівна низенько вклоняємося Вам і всій Вашій шановній родині.

Ваш БКомаров

12.V.72

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Спасибі за лист і «Черн. ком.» з привітною про мене Вашою статтею.

Пишу рідко, бо старість дає про себе знати чимдалі, то виразніше. Загальна кваліть усього організму, почавши з голови і кінчаючи ногами. Отож не майте на мене прикрости, коли довгий час затримуюсь із листуванням.

Відповідати на Ваші запитання зібрався за допомогою шановного Олександра Зіновійовича. Ми з ним якось засіли за стіл, і Олександр Зіновійович перечитав для мене ще раз Ваші «desiderata». Але, на жаль, виявилось, що для відповіді у мене в пам'яті не зберіглося чогось гідного уваги про життя або

діяльність згаданих Вами в листі осіб. Про це докладніше повідомляє Вас сам Олександр Зіновійович.

Мені здається, що взагалі цікаво було би зібрати матеріали про життя одеської «Молодої Громади» кінця XIX сторіччя. Само в ті роки Леся Українка була в Одесі, і, безперечно, члени «МГ» були знайомі з нею. Здається, я Вам колись назвав цих членів. Навожу їх прізвища ще раз. З дівчат належали до «МГ» Комарова Маргарита, Комарова Люба, Гернет Наталка, Смоленська Лена, Біцілли Катя, Худзинська Емма. З студентів: Лосятинський, Галимський, Заболотний, Саблуков, Середин-Сабатин, Веремієнко.

Я і Дарія Іванівна щиро вітаємо Вас і усю Вашу шановну родину з святом 1-го травня і святом Перемоги і бажаємо вам усім здоров'я, радісного життя і успішної роботи.

Завжди Ваш

БКомаров

18.VI.72

*Вельмишановний і дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Не сердьтесь на мене за мою довгу мовчанку: Ви колись побажали мені «літ до ста роста без старості».

На жаль, старість не уступає і продовжує керувати невпинним процесом старіння організму. На початку червня мене відвідав досить потужний напад «головокружіння». Хоч самий напад тримавсь недовго (1 годину), але напади його тягнули тремтіння. Ці наслідки виявляються в надзвичайній кволості усього організму, в прикрій нехоті до якої-будь роботи: чи-то фізичної, чи-то розумової...

Ви намічаєте написати в якомусь збірнику нарис про мене. В якому збірнику і який нарис? Я людина звичайна, пересічна, і за мене можна писати в зв'язку з якимось приводом. Ви вже пи-

сали за мене з приводу 90-річчя мого народження, – спасибі Вам!
– а який привід ще?

Ви ставите переді мною ряд запитань. Вам, безперечно, дуже цікаво, але відповідати на них двома-трьома словами не можу, треба писати цілі дослідження. Напр., Ви питаєте, як мій батько ставився до моєї участі в студентському рухові? Це ж справа тяглася 2 роки. Треба оповісти і про основу того руху і про клопоти батька за мене. Це все написати, і без довідкової літератури, надзвичайно для мене трудно.

Або, напр., Ви питаєте, з ким я у Львові був знайомий з людей видатних. Невже Вас задовольнить моя відповідь, що я потискав руку у М. Павлюк, Ів. Франко, М. Грушевського, В. Гнатюка, В. Пачиани. Треба щось докладне розповісти, якого характеру були побачення з ними. А написати це – значить подати свої спогади про цих людей. А це вже важка праця, за яку я не можу взятись.

Здається, я Вам писав колись, що з охотою можу дати «анкетні» дані про осіб і про події – хто, що, де, коли, як та інше. Давати ж «коментарії» до цих відомостей мені тяжко. На це я готов відповідати – таємниць у мене нема.

Ми, разом з Дарією Іванівною, щиро вітаємо Вас і всіх рідних і щиро бажаємо весело і радісно провести літо – цю чарівну пору року. Радісно і весело!

З любов'ю і пошаною

БКомаров (за себе і за Д.І.)

27.XII.72

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Я і моя дружина вітаємо вас і всю любу вашу родину з Новим роком і з днем 50-річчя Спілки Радянських Соціалістичних

Республік і бажаємо всім вам щастя-здоров'я, радісних днів життя та добрих наслідків у вашій праці і у вашому навчанні!

Пишу листи не часто, бо старечі «возрастные изменения» дають себе відчувати щораз, то більше. Процеси читання-писання вимагають великого напруження (не тільки психічного, але й фізичного).

Від вас теж давно не маю листів. Не відаю, як ви почуваете себе на новій посаді.

Пишіть!

Ваш БКомаров – за себе і за Дарію Іванівну

14.1.73

*Дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

5-го січня наспів Ваш лист від 25 грудня 1972 р., разом з фото.

Дуже радісно і приємно було мені одержати листа від Вас, після кількомісячної мовчанки.

Я і Дарія Іванівна дуже дякуємо Вам за сердечне привітання і з свого боку бажаємо Вам і всій Вашій шановній родині здоров'я і щастя в Новому році.

Щодо фото, то ми з Олександром Зіновійовичем домовились так: він змалює з фотографії на кальку голови окремих персон у вигляді кружечків з номерками, а я спробую для кожного номера записати відповідне прізвище (в залежності від здатності моєї пам'яті).

В 90-му, чи в 91-му році проф. В. П. Антонович приїздив до Одеси і одеська Громада сфотографувалась разом з ним в двох варіантах (щодо розміщення поодиноких осіб). Варіант, який оце Ви надіслали мені, мені знайомий, але бачив я його лише в початку 90-их років, коли мені було 8 чи 9 літ. У батька же мого був другий варіант, далеко кращий з технічного погляду. На жаль, в

часи революції і війни він десь загинув. Цей варіант висів в помешканні у нас над фортепіаном. Колись фотографували знайому вчительку музики коло того фортепіано, і на фото вийшла і та група дуже добре, але в мініатюрних розмірах. Не знаю, чи вдасться її сфотографувати в побільшеному вигляді.

На цьому кінчаю – втомився.

Ваш БКомаров

Пишіть про Вашу працю в бібліотеці.

12.II.73

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Я трохи розібрав деякі обличчя на тому одеському фото, яке Ви мені надіслали. Всі мої «коментарії» до того фото я передав був шановному Олександрові Зіновійовичу для передруку на машинці і досилки Вам. Гадаю, що Ви вже дістали їх.

Пишу до Вас рідко і мало, що далі, то гірше себе почуваю. Всяка розумова праця провадиться з великими напруженнями.

Але в думках я завжди з Вами і незмінно залишаюсь Вашим прихильником.

З любов'ю і пошаною

БКомаров

Щире привітання дружині і дітям.

БК

10.VIII.73

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Одержав Вашого листа з дня 25 липня 1973 р. разом з газетною вирізкою. Сердечно дякую за те і друге.

В своєму листі Ви торкаєтесь декількох питань, цікавих і для Вас і для мене. На жаль, мої напівсліпі очі й загальна кваліть

старечого організму не дають мені можливості відповісти відразу на всі Ваші питання.

Доведеться розбити відповідь на 2-3 окремих листи.

В даному листі торкаюся лише одного питання – *приєднання УДП ім. Т. Шевченка до Одеської Публічної Б-ки*. Я дуже радий, що Вам пощастило знайти *наказ* про це приєднання, і дуже вдячний Вам за те, що поінформували мене за нього. Тепер, дякуючи Вам, я знаю точно день приєднання – *4 вересня 1930 р.*

Я був ініціатором цього приєднання, а про можливість такого приєднання, то про це згадує ще мій покійний батько М. Ф. Комаров у своєму заповіті.

Ви наводите і прізвища тих співробітників УДБ, які, разом зі мною, перейшли до складу Одес. Публ. Б-ки. Двоє з них пару літ тому обізвалися до мене з теплим словом, і я з ними листувавсь – це А. Гадлевська і М. Пчелінцева. Обідві живуть в Одесі, і Ви можете з ними побачитись. Крім того, до мене обізвався ще один колишній співробітник УДП – Левко Юнаков, що живе у Києві.

Гадаю, що Вам слід поговорити з усіма цими колишніми співробітниками УДБ.

На цьому поки кінчаю. Щиро вітаю Вас, дружину і дітей.

Завжди Ваш

БКомаров.

P.S. В одному з майбутніх листів до Вас поінформую Вас про мою працю (для себе!) «Бібліотека моєї пам'яті», спогади з дитячих і молодих років.

БК

31.VIII.73

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Ваші листи з дня 25 і 26 серпня одержав у свій час. Листи цікаві і потребують відповіді. Але відповідатиму пізніше і то – потроху...

Справа в тому, що я і моя старенька (85 років) дружина не легко зносимо явища старости. Навіть легенькі хатні справи беремо «с боем».

Писання листів стає нелегким завданням.

Пробачте нам неакуратність в листуванні.

Щирий привіт Вам і Вашій шановній дружині.

Завжди Ваш

БКомаров.

Привіт від Дарії Іванівни.

P.S. Кілька днів гостювала в Одесі у Юрка Волянського моя внучка Зоряна Римаренко. Чи заходила вона до Вас?

БК

20.IX.73

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Очі мої і загальний стан організму псуються чим далі, тим більше. Отож не гнівайтесь на мене, що пишу рідко і не на всі Ваші запитання відповідаю в належний час.

В останньому Вашому листі з дня 9-го вересня Ви пишете, що слід було б передати мій архів до ОДНБ, де, на Ваш погляд, доцільно зберігати всі архівні матеріали, які стосуються до родини Комарових.

Така думка Ваша – велика честь для мене і нашої родини.

Що до мого приватного («личного») архіва, то не збираюсь його комусь передавати за часів свого життя. А ось в «заповіті» таку передачу можна запланувати.

Майте на увазі, що в мойому архіві переважають не одеські, а ленінабадські матеріали.

Спис відділів мого архіва я передав Олександрові Зіновійовичу. Можливо, він вручив Вам копію.

Про «Бібліотеку моєї пам'яті» я, здається, згадував уже Вам. Це, головним чином, спогади моїх дитячих і молодих років. Ця збірка родинних спогадів зберігатиметься (як я гадаю) у Зоряни Римаренкової.

На цьому кінчаю – втомився. Сподіваюсь надіслати відповіді на Ваші запитання у передостанньому листі.

Щирий привіт від мене і Дарії Іванівни Вам і Вашій шановній дружині.

Завжди Ваш

БКомаров

11.X.73

*Дорогий
Григорію Дем'яновичу!*

Одержав Вашого листа з дня 1 жовтня 1973 р.

Відповідатиму окремими абзацами (так мені легше).

1. Проти передачі персонального архіву до якоїсь установи ще за життя власника архіву принципово не маю заперечень.

2. Не маю таких заперечень і, зокрема, щодо свого власного архіву.

3. Про передачу мого власного архіву саме до Одеської Державної Наукової бібліотеки ім. М. Горького – теж не заперечую.

4. Гадаю, що Архів який-будь передається до установи не лише для зберігання («на хранение»), але (і то в першу чергу) для опрацювання і використання його для потреб соціально-політичних, культурних і наукових.

5. Через це всяка установа, що приймає до себе той чи інший архів, повинна спочатку переконатись в цінності того архіву (з погляду потреб соціально-політичних, культурних чи наукових).

6. Передбачаючи близький кінець свого життя і турбуючись за майбутню долю свого архіву, я останніми часами [...] приступив до ретельного укладання карткового покажчика цього архіву.

7. Після закінчення цього «Покажчика» я буду прохати Вас, шановний Григорію Дем'яновичу, і шановного Олександра Зіновійовича прийняти від мене копії цього «Покажчика».

8. В якому місті зберігати мій архів? Здається, що найбільше підходить до цього Україна і зокрема – Одеса. Тут закінчив свої найважливіші праці мій батько, тут жили і працювали усі члени родини Комарових, я особисто прожив на Україні 50 років, з них більше 40 років в Одесі.

9. Але й в Таджикистані я вже прожив більше 40 років. В моєму архіві переховується рукопис моєї 4-х томової праці: «Флора окрестностей Ленибада и гор Моголтаиз», що мав бути моєю докторською дисертацією. Ця моя праця потрібна тут, в Ленінабаді, для студентів і дослідників в царині флористики і ботанічного ресурсознавства. Її передавати за тисячі км Середньої Азії нераціонально (це означало би виключити її з процесу наукового розвитку).

10. Отож прихожу до висновку – матеріяли архіву треба зберігати в двох містах – в Одесі і в Ленінабаді, – в залежності від змісту.

На цьому поки кінчаю. Чекаю на відповідь. Поконсультуюсь і з Олександром Зіновійовичем.

Привіт Вам, дружині і дітям від мене і від дружини.

БКомаров

31.1.74

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Пробачте мені великодушно мою довгочасну мовчанку. З очима стає все гірше. Читати і писати доводиться тільки за допомогою лупи, а таке читання і писання вимагає великого напруження.

Дуже вдячний за надісланий збірник «Собеседник» з Вашою статтею про М. Ф. Комарова. Стаття дуже цікава. Слід було б тільки замість портрета М.Ф.К. 1913-го року дати портрет 70-их років, знятий саме в Острогоську. Також слід було б докладніше

розповісти про брата М.Ф.К. – Олександра Федор. Комарова («дядя Саша»), директора народних шкіл Воронеж. губ. Чи зібрані де матеріяли про Алекс. Фед. (О. Степовика)?

Я досі не відповів на деякі Ваші запитання, з якими Ви звернулись до мене кілька місяців тому. Присилайте мені запитання, але в кожному листі лише не більше 2–3 запитань.

Про мій власний архів будемо мати ще розмову. Я не збираюсь тримати його у себе.

Щиро вітаю Вас, дружину і дітей. Чекаю на листа.

Ваш БКомаров

22.II.74

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

13-го лютого одержав Вашого листа з дня 5.II.74 і оце відповідаю. Дуже приємно було одержати Вашого листа, бо листів від Вас не було вже давно. Правда, і я довго не відписував Вам. Причина відома: *старість*, яка відчувається чим далі, тим більше.

Торкаюсь лише двох пунктів Вашого листа, а на третій відповідатиму через шановного Олександра Зіновійовича.

I. Портрети М. Ф. Комарова.

У мене збереглося сім портретів М.Ф., а саме:

1. Острогожськ. Фото. 70-і роки минулого сторіччя. Оригінал я надіслав у свій час в Київ, до Музею. У себе маю дві копії.

2. Острогожськ. М.Ф. народним вчителем. На весь зріст. В селянському убранні. Фото. Оригінал у свій час надіслано мною в Київ – до Музею. Маю дві копії.

3. М.Ф.К-ов з своєю дружиною – Любов'ю Болеславівною Комаровою. М.Ф. сидить, Л.Б. стоїть. Одеса. Фото. 80-ті роки. У мене копія.

4. Одеса. 90-ті роки (друга половина). Фото.

5. М.Ф. в своєму кабінеті. Одеса. 1910. Аматорське фото Б.Комарова (код «К»).

6. М.Ф. на весь зріст. Сидить. В зимовому одягу (знято у рік смерті).

7. М.Ф. з онукою Вірою Комаровою, названою дочкою дочки М.Ф. Любови Михайлівни Комарової. Це фото знято тоді ж, як і фото № 6, і в тій же майстерні.

Є у мене також фото кабінету і бібліотеки М.Ф.

Записані вище фото я згоден вислати Вам для використання, після того фото повинні бути повернені негайно.

II. О.Степовик (Олександр Федорович Комаров)

Мені здається, що монографові М.Ф.К-ва слід ознайомитись з життям і працею його рідного брата Олександра.

Обидва брати були дуже дружні поміж собою. Звали один одного «братік». Важно було би з'ясувати, як брати впливали на їхній розвиток.

О.Ф. має чимало друкованих праць. Він був директором народних шкіл Воронезької губернії і друкував підручники і задачі (аритметика, руська мова) для них і методичні замітки для вчителів народних шкіл. Ці друковані педагогічні твори О.Ф-ча виходили в численних повторних виданнях. Я пам'ятаю, бачив, напр., арифметичний задачник його 27-е видання!

На кінець XIX сторіччя не було, здається, в Росії народного вчителя, який би не знав підручників Комарова. Мені невідома думка спеціалістів про ці підручники. Треба було б переглянути «Журнал Міністерства Народ. просвещения».

Ще будучи в Острогжську О.Ф. написав українською мовою науково-популярний твір «Оповідання про комах». Я читав цю книжку. Мені здається, що її треба зараховувати до «класичних» творів з обсягу науково-популярного природознавства українською мовою.

Після першої революції 1905 року в Петербурзі, як відомо, організувалось «Благотворительное Общество издания общепольных и дешевых книг», яке почало видавати українською мовою науково-популярні книжки.

О.Ф. негайно вступив у члени того О-ва і надрукував дві книжки українською мовою: «Оповідання про рослини» і «Оповідання про городину».

Мені здається, що про О. Степовика були замітки в галицьких виданнях, чи то в «Зорі», чи в «ЛНВ».

На цьому кінчаю свого листа. Пробачте за неможливий «почерк» і за нескладний виклад думок автора листа. Причина все теж сама – глибока старість.

Щирий привіт Вам і Вашій шановній дружині від мене і Дарії Іванівни!

На все гаразд.

Ваш БКомаров

1.IV.74

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Одержав Вашого листа і газету.

Прийміть і передайте членам Вашої шановної родини моє і Дарії Іванівни співчуття з приводу ваших захворюнь. Бажаємо вам якнайшвидше позбутися всяких рештків хвороби і бути знову цілком здоровими і радісними.

Костя Копержинського я у свій час добре знав. Він був постійний і уважний відвідувач Української Державної Бібліотеки, якою я тоді завідував. З того часу пройшло понад сорок років, і постать цього видатного культурного діяча потроху майже зовсім стерлась з моєї пам'яті. Майже зовсім, бо

зустрічались ми лише в установах і засіданнях, а родинами не були знайомі. Пам'ятаю, що в своїй науковій праці він був близький до Андр. Васильов. Музички.

В теперешні часи, років два тому назад, мені довелося знову згадати про К.Копержинського. Шановний Олександр Зіновійович Дун розповів мені, що він мав нагоду розглянути журнал «Україна», який видавався в 30-их роках в Києві, і там побачив статтю К.Копержинського про боротьбу М.Ф. з царською цензурою (про цю статтю і Ви згадуєте в своєму листі).

У свій час я читав цю статтю. Архів покійного М.Ф. зберігався тоді у мене, і я раз давав К.К-ому матеріяли для використання їх в наукових працях.

Мої очі з кожним днем все гірше обслуговують мене: тепер я можу читати лише користуючись сильними лупами, а це дуже важка процедура. Тому не гнівайтесь, що пишу не часто і коротко.

Бажано було б, щоб Ви ще раз написали мені ті запитання, на які я досі Вам не відповів.

Щодо портретів М.Ф., то буду прохати Олекс. Зін-ча надіслати Вам фото для того, щоб Ви зняли копії.

Чи будете використовувати матеріяли про Олександра Федоровича Комарова?

З любов'ю. і пошаною

БКомаров

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Я і Дарія Іванівна сердечно Вітаємо Вас і Вашу шановну дружину з великим святом трудящих і бажаємо щастя-здоров'я «на многі літа»!

Сподіваємося, що наслідки операції у Вашої доньки були добрі і що здоров'я доньки пішло «на поправку». Чекаємо докладніших повідомлень. Передайте від нас їй слова співчуття і привіту (і разом з тим повідомте і її ім'я).

Передайте і наше привітання Тарасику.

Про листування М. Ф. Комарова з Я. Щоголевим і про збірник «Запомога» не маю яких-будь цікавих повідомлень. Не забувайте, що в ті часи, коли видавався збірник «Запомога», мені було лише 10 років. Правда, тоді і я знав про страшний неврожай 1892 року і пам'ятаю у батька на столі деякий час лежав грубенький збірник «Запомога».

Щодо Я. Щоголева, то пам'ятаю, що батько мій дуже любив його і вихваляв. Збірник віршів Я. Щоголева «Ворскло» було дорогою для батька книгою. Коли вийшов з друку той збірник, то батько опрацював в дуже гарні палітурки декілька примірників і подарував їх членам нашої родини, кожному по примірнику – нашій матері, моїм сестрам і мені. Кожний з нас – дітей М.Ф-ча, знав на пам'ять ті чи інші вірші Щоголева і декламував їх на вечірках. Чи зберіглись у когось з нас ті примірники, чи перейшли до когось як спадщина? Не знаю. У мене – нема.

Щодо відомостей за О. Ф. Комарова, то можу повідомити, що твори його були в бібліотеці мого батька і, після смерті батька, перейшли до б-ки, що мала тоді назву «Одес. Публ. Б-ка», де містились у відділі «Ucrainica». Там були «Оповід. про комах», «Оповід. про городину», «Оповід. про рослини». Найцікавіше з

них «Оповід. про комах» було в оригінальній тогочасній палітурці темно-синього кольору, оклеїній з середини червоним папером. Чи Ви знайшли ці книжки в «Центр. Наук. Б-ці»?

Пробачте за неможливий почерк. Радію, що зберігся у мене хоч такий. Але стає все гіршим і гіршим. Через це і рідко пишу до Вас.

На цьому кінчаю.

На все гаразд!

Портрети М. Ф. Комарова взявся переслати до Вас Олександр Зіновійович.

Готовий до послуг.

БКомаров

30.VII.74

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Ваші листи з дня 14.VII.74 і 20.VII.74 одержав. Велике спасибі, що після довгої перерви знову озвалися до мене теплим словом. Пробачте і мені, що запізнююсь з відповідями. Пишу за допомогою лупи, а це процес надмірно важкий і з фізичного, і з психічного боку.

Ви прохаєте подати Вам деякі матеріали за А. Ждаху, Л. Квачевського, Ів. Бондаренка. За А. Ждаху і Л. Квачевського я вже писав Вам раніше.

Всі Ваші листи і всі копії з моїх листів до Вас я зберігаю в своєму домашньому архіві. Отже в тому архіві можна знайти коли саме і що саме писав я Вам за цих осіб. Мої старечі очі не дозволяють мені взятись до цієї справи.

Зі спогадів про А. Ждаху додаю, що в УДБ справді влаштована була у свій час виставка ілюстрацій А.Ждахиного «Кобзаря», але жодних деталей про цю виставку не пригадую.

Щодо Л. Квачевського, то про нього можу подати чимало матеріалів, зокрема і про виставку картин Л. Квачевського з «Ясної Поляни». Кошти на приставку виставки до Одеси і поворот до Севська дав мій батько.

Про І. Бондаренка написати Ви, очевидно, маєте більше відомостей, ніж я. Ів. Бондаренка дуже поважали як історика. Щодо самогубства його, то кажуть, що причина його були якісь нелади з дружиною. Переказують і подробиці, яких не передаю, бо родинні «драки» викликають часто чимало досужих вигадок.

В другому листі Ви згадуєте за мою доповідь: «Про систему бібліографічного покажчика до шевченкознавства».

В ті часи тексти доповідей у бібліографічному товаристві зберігалися в архіві «ОПБ». Тож певно і моя доповідь залишилась там (або пізніше була знищена). В ті часи дуже цікавились «десяtkовою» бібл. системою. Я студіював цю систему з великого примірника її французькою мовою в Б-ці Новорос. у-ту. Мені здавалось, що цю систему можна пристосувати і до шевченкознавства.

Втомився...

Вітаю Вас, Вашу шановну дружину і малого Тарасика.

З великою пошаною і любов'ю

БКомаров

18.IX.74

*Дорогий
Григорію Демьяновичу!*

Ваш лист з дня 31 серпня наспів у свій час. Читаючи його, в уяві своїй перенісся в ті давні часи молодості, коли, після смерти батька, на мене впало улаштувати долю батьківської бібліотеки. Я добре пам'ятаю книжку «Т. Г. Шевченко в літературе и искусстве». Один з примірників цієї книжки батько оправив досить оригінально: між кожними двома друкованими листочками було вправлено по одному листочку чистого білого паперу. На цих

білих листочках батько й записував свої «addenda et corrigenda». У Львів, до НТіМШ я не посилав цього примірника. Він мусить зберігатися в Одес. Наук. Б-ці (Публічній Б-ці) в числі тих книжок, що їх заповів батько і які склали так званий «Україн. відділ».

Коли я завідував цим відділом, я склав три каталоги його книжок: абетковий, систематичний і предметовий. В кожному з цих каталогів є картка і на цю книгу. Чи зберіглись ці каталоги? Картка зберігалась в декількох скриньках, кожна з яких мала по шість шуфляд.

Ви певно вже знаєте, що зі мною почав листуватися директор Одеської Б-ки І. Мазуренко. Йому я маю надіслати «покажчик архіву БК».

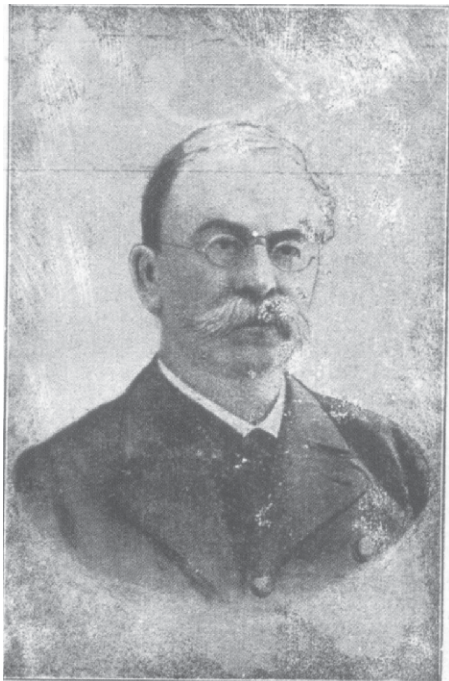
Я з дружиною бажаємо Вам і Тарасикові якнайскорішого одужання від вашого захворювання.

Низенько вклоняємось Вашій шановній дружині.

На все гаразд!

З пошаною і любов'ю

БКомаров

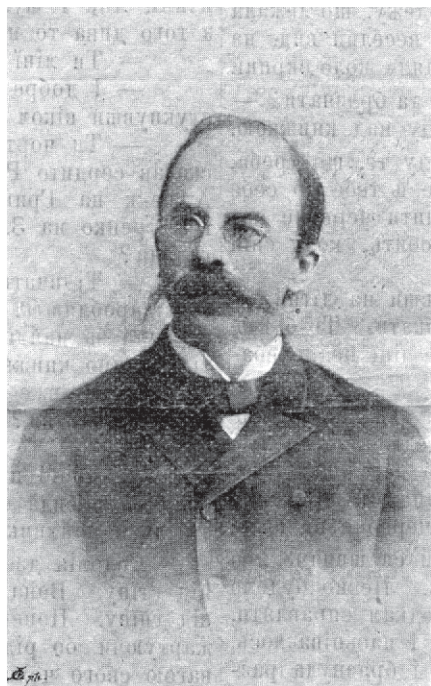
М. Ф. Комаров

*М. Ф. Комаров у національному
вбранні. Острогозьк*

Комаров М. Ф.

*М. Ф. Комаров. Одеса, 1910-ті роки.
Фонд Одеського літературного музею*

ЗДАНИЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ГИМНАЗИИ.

(Снимок 1905 г.)

Екат. тип. Кочегарь

Українські письменники на відкритті пам'ятника
І. Котляревському. Полтава, 1903 р.

1. ЦИМБАЛ Василь Павлович, рік народження невідомий, імовірний автор поетичної збірки «Квіточка», виданої 1893 року в Лубнах, – його особу додатково підтверджує індивідуальне фото 1893 року.
2. ЄФРЕМОВ Сергій Олександрович, 1876 р. н., літературознавець, – підтверджується груповими фотографіями редакції «Ради» й видавництва «Вік».
3. КОШОВИЙ Василь Петрович, 1870 р. н., статистик і громадський діяч, – груповою фотографією Полтавського земства.
4. КОХАНІВСЬКИЙ Микола, рік народження невідомий, громадський діяч, – фотографією Полтавського земства.
5. ДЕМЧЕНКО Іван Олександрович, 1856 р. н., лікар, етнограф.
6. ЛИПА Іван Львович, 1865 р. н., лікар, письменник, – фотографією Наукових курсів у Львові.
7. СТЕШЕНКО Іван Матвійович, 1873 р. н., письменник.
8. БОРОВИК Віталій Гаврилович, 1864 р. н., хімік, письменник.
9. КОРДУБА Мирон Михайлович, 1876 р. н., історик, – фотографією делегації галичан на святі.
10. ЛУЦЕНКО Іван Митрофанович, 1863 р., лікар, громадський діяч.
11. ВЕРЗИЛОВ Аркадій Васильович, 1867 р. н., службовець, історик.
12. НЕВІДОМА ОСОБА.
13. ПИЛЬКЕВИЧ Олександр Меркурійович, 1877 р. н., військовий.
14. ЛОПАТИНСЬКИЙ Лев Васильович, 1868 р. н., актор, – фотографією делегації галичан на святі.
15. ЛЕОНТОВИЧ Володимир Миколайович, 1866 р. н., письменник.
16. АРКАС Микола Миколайович, 1853 р. н., композитор, історик, військовий.
17. СЛАТОВ Аркадій Григорович, рік народження невідомий, військовий.
18. ЛЕВИТСЬКИЙ Микола Васильович, 1859 р. н., кооператор, письменник, – фотографією Московської студентської громади.
19. ЕРАСТОВ Степан Іванович, 1857 р. н., громадський діяч.
20. НЕВІДОМА ОСОБА.
21. АЛЧЕВСЬКА Христина Олексіївна, 1882 р. в., поетеса.
22. КРАВЧЕНКО Василь Григорович, 1862 р. н., письменник, етнограф, – фотографією групи в Житомирі.
23. ЖЕБУНЬОВ Леонід Миколайович, 1851 р. н., літератор, громадський діяч.
24. РОТМИСТРОВ Григорій Григорович, 1864 р. н., статистик, громадський діяч, – фотографією Полтавського земства.
25. КОЦЮБІНСЬКА Віра Устимівна, 1863 р. н., дружина М. М. Коцюбинського, – фотографією Чернігівської громади.
26. КРАКОВЕЦЬКИЙ Захар Іванович, рік народження невідомий, нотар, громадський діяч.
27. КОЛЛАРД Юрій (Георгій) Жерардович, 1875 р. н., студент, згодом інженер, громадський діяч.
28. ВОРОНА Віра Миколаївна, 1882 р. н., дружина М. Вороного.
29. МОРОЗ Михайло Наумович, 1876 р. н., статистик, громадський діяч, – фотографією родини, Полтавського земства.
30. ШЕМЕТ Сергій Михайлович, 1878 р. н., інженер, громадський діяч.
31. САХАРІВ Микола Матвійович, 1881 р. н., тоді студент, громадський діяч.
32. КОХАНІВСЬКА (Яновська) Олександра Іванівна, рік народження невідомий, службовець, учасниця хору «Боян», – фотографією полтавського «Бояна».
33. ОСМЯЛОВСЬКИЙ Олександр Матвійович, 1873 р. н., статистик, актор, – фотографією полтавського «Бояна».
34. ДМИТРИВ Микола Андрійович, 1867 р. н., правник, громадський діяч, –

фотографією редакції «Рідного краю».

35. ГУБЧАК Михайло, 1866 р. н., актор, – фотографією делегації галичан.

36. СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович, 1840 р. н., письменник, – фотографією письменників на святі.

37. ФЕДОРОВСЬКИЙ Микола Федорович, 1838 р. н., генерал, громадський діяч.

38. БАРВІНОК Ганна, 1828 р. н., письменниця.

39. РОМАНЧУК Юліан Семенович, 1842 р. н., громадський діяч, – фотографією делегації галичан.

40. ОЛЕНА ПЧІЛКА, 1849 р. н., письменниця, – фотографією письменників на святі.

41. СТУДИНСЬКИЙ Кирило Йосипович, 1868 р. н., літературознавець, – фотографією делегації галичан.

42. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, 1871 р. н., поетеса, – фотографією письменників на святі.

43. СТЕФАНИК Василь Семенович, 1871 р. н., письменник, – фотографією делегації галичан.

44. КОМАРОВ Михайло Федорович, 1844 р. н., бібліограф.

45. КУЛЬЧИЦЬКИЙ Лесь Григорович, 1859 р. н., літератор, – фотографією делегації галичан.

46. НЕМОЛОВСЬКИЙ Пилип Іринейович, 1857 р. н., лікар.

47. ЧИКАЛЕНКО Євген Харламович, 1861 р. н., поміщик-меценат, – фотографією редакції «Ради».

48. МІХНОВСЬКИЙ Микола Іванович, 1873 р. н., правник, громадський діяч, – фотографією коло пам'ятника Т. Г. Шевченкові.

49. МАЦІЄВИЧ Левко Макарович, 1877 р. н., інженер, громадський діяч, – фотографією коло пам'ятника Т. Г. Шевченкові.

50. ПАНЬКІВСЬКИЙ Северин Макарович, 1872 р. н., актор, – фотографією коло пам'ятника Т. Г. Шевченкові.

51. ГРУШКЕВИЧ Ярослав Теофілович, 1874 р. н., лікар, – фотографією делегації галичан.

52. РОЗТОРГУЄВ Володимир Андрійович, рік народження невідомий, правник, громадський діяч.

53. КОВАЛЕНКО Григорій Олексійович, 1868 р. н., фельдшер, письменник, – фотографією полтавського «Бояна».

54. РОЗТОРГУЄВА (Шавернівна) Настя.

55. СТЕШЕНКО Оксана Михайлівна, 1875 р. н., письменниця.

56. СУЛИМОВСЬКА Катря, 1878 р. н.

57. КИБАЛЬЧИЧ Надія Костівна, 1878 р. н., поетеса, – фотографією родини.

58. КОЗИНЕНКО Володислав Олексійович, 1881 р. н., громадський діяч, хімік, перекладач, – фотографією родини.

59. ХОТКЕВИЧ Гнат Мартинович, 1877 р. н., письменник, музика, – фотографією письменників на святі.

60. КОЦЮБІНСЬКИЙ Михайло Михайлович, 1864 р. н., письменник, – фотографією письменників на святі.

61. ЛЕВИЦЬКИЙ Євген, 1870 р. н., – фотографією делегації галичан.

62. САМІЙЛЕНКО Володимир Іванович, 1864 р. н., поет, – фотографією письменників на святі.

63. РОЗОВ Петро.

64. СОКОЛЬСЬКИЙ (Калістрат) Іван.

65. ШРАГ Ілля Людвигович, 1847 р. н., правник, громадський діяч, – фотографією делегації де Вітте.

66. ШЕЛУХІН Андрій Павлович, 1871 р. н., музейний працівник.

67. КОРЧІНСЬКИЙ Мартин Іванович, 1859 р. н., правник, журналіст, – фотографією групи в Житомирі.

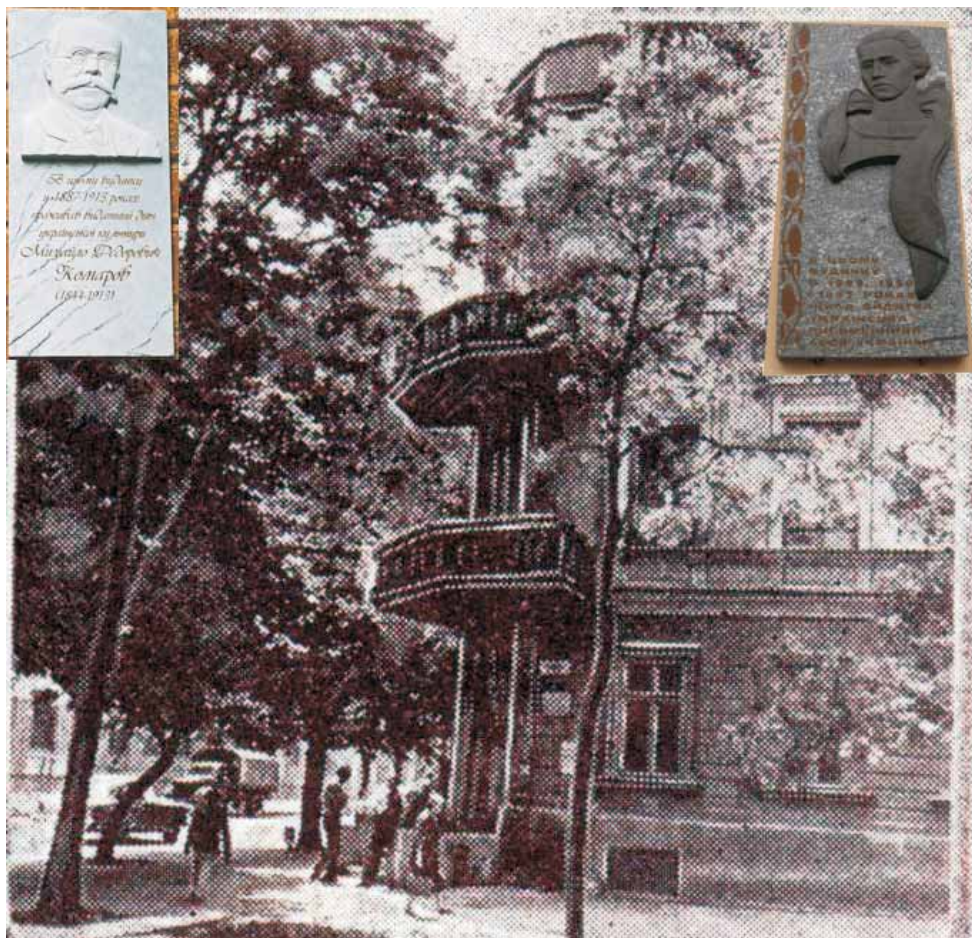
68. СІМОВИЧ Василь Іванович, 1880 р. н., мовознавець, тоді студент, – фотографією з'їзду граматиків.

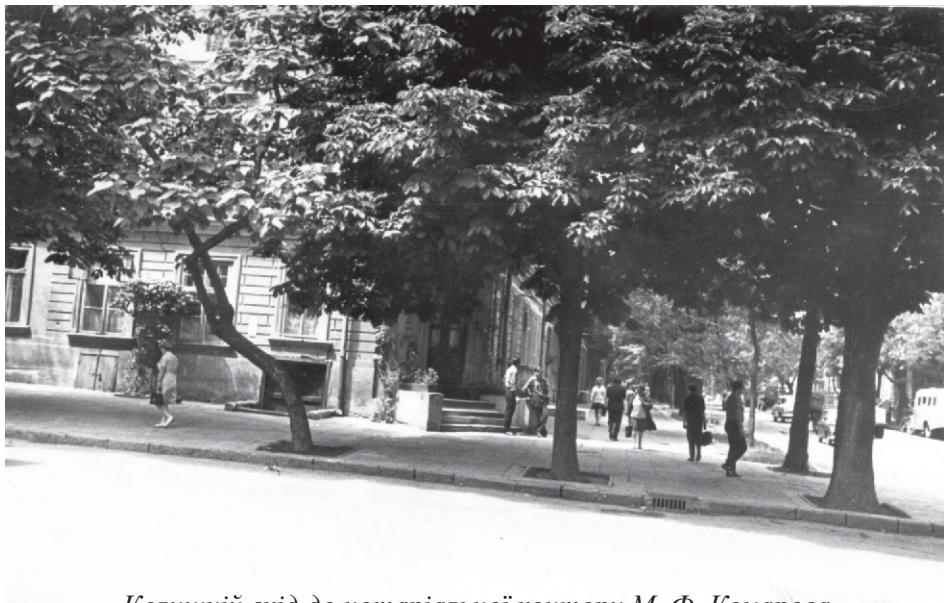
Капела товариства "Прогвіта". Одеса, 1909

Буд. № 27, по вул. Жуковського (колишній № 25, належав А.А. Залужному), де містилася нотаріальна контора М.Ф. Комарова та певний час мешкала його родина

Вул. Поштова, 27

Колишній вхід до нотаріальної контори М. Ф. Комарова

Кабінет М. Ф. Комарова

Козак-гуляка (арт. Саксаганський)

П. К. Саксаганський

М. К. Садовський

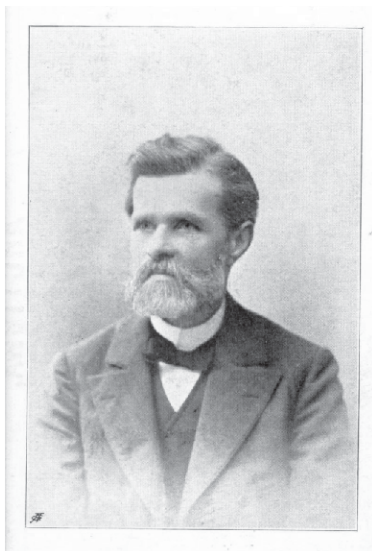
І. К. Тобилевич (Карпенко-Карий)

М. К. Заньковецька

Леся Українка

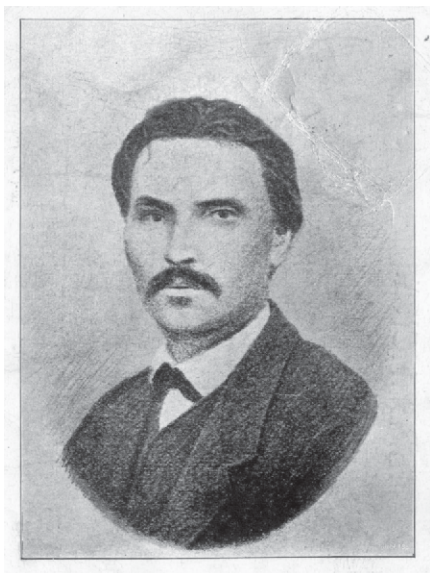

І. С. Нечуй-Левицький

Ми раді за прогрес, і от з усіх країн
Ми на вистави йдем з культурністю своєю,
Коли ж той буде час, що більше, ніж машин,
Ми виставим людей з високою душею?

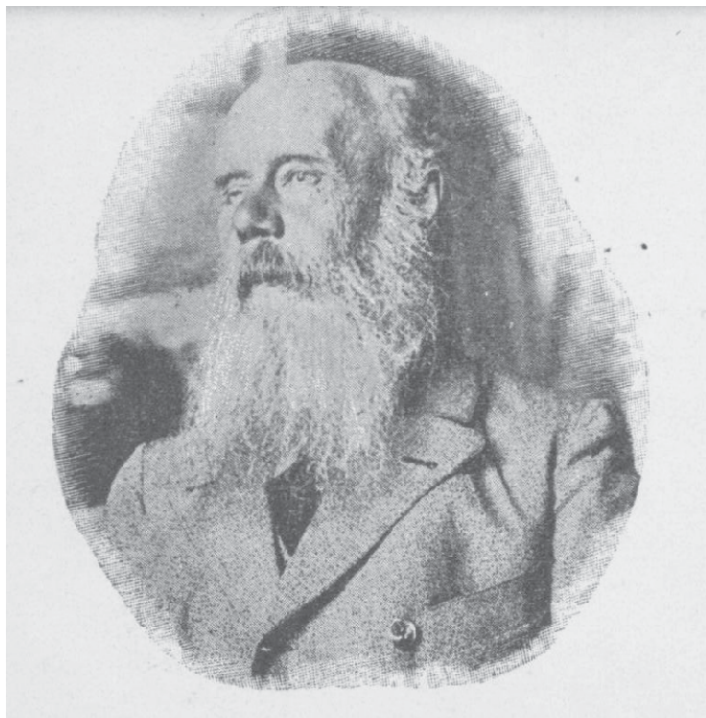
В. Самійленко.

С. В. Руданський

І. Я. Франко

О. Я. Кониський

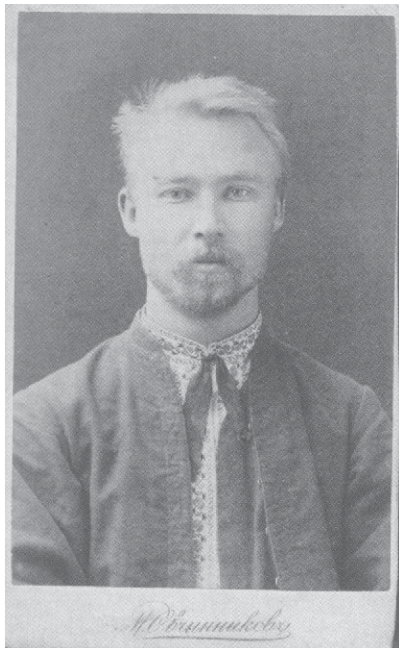
А. Ю. Кримський

М. М. Коцюбинський

Олена Пчілка

Іван Липа

*І. К. Тобілевич
(Карпенко-Карий)*

С. Х. Чикаленко

М. М. Аркас

А. А. Ждаха

В. Г. Боровик

ЗМІСТ

Від упорядника 3

СТАТТІ, ПРИСВЯЧЕНІ М. Ф. КОМАРОВУ (тексти)

<i>Кримський А.</i> Михайло Комар	5
<i>Возняк М.</i> До діяльності Михайла Комарова	20
<i>Музичка А. М.</i> Комаров як критик і літературознавець	41
<i>Гуменюк М. М.</i> Ф. Комаров	68
<i>Корнейчик І. І.</i> Загальна ретроспективна бібліографія української літератури	84
<i>Грицюта М. С.</i> Михайло Комаров (1844–1913)	92
<i>Зленко Г.</i> Михайло Комаров і його роль в історії Одеси	105
<i>Зленко Г.</i> Михайло Комаров – засновник «Просвіти»	112
<i>Швидько Г. К.</i> «Мала Батьківщина» в житті і творчості Михайла Комарова	117

ПРИСВЯТИ М. Ф. КОМАРОВУ ТА ЙОГО РОДИНИ (тексти)

<i>Леся Українка.</i> Подорож до моря. (Посвята сім'ї Михайла Ф. Комарова)	134
<i>Бобенко А. М.</i> Комарови: Вельми Шановному і невтомному робітникови на українській ниві	142
<i>Жарко Я.</i> Цар і Гетьман. Присвячую Мих. Хвед. Комарові	145
<i>Чернявський М.</i> Дуб і Сосна; Чернігів; Мрії	149
<i>Радецький І. І.</i> Сторож «Просвіти»	155

ПАМ'ЯТІ М. Ф. КОМАРОВА

Некрологи	158
<i>Ковальчук Л.</i> Михаїл Федорович Комаров	160
<i>Дорошенко В.</i> Памяти М. Ф. Комарова (1844–1913)	162

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ПРАЦЬ М. Ф. КОМАРОВА

Окремі видання	170
Публікації в книжках, збірниках, альманахах	180
Публікації в журналах	183
Публікації в газетах	194
Передмови	197
Упорядкування	198
Рецензування	199
Переклади	209
Рукописи, що зберігаються у фонді Одеської національної наукової бібліотеки	212
Реферати	213

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ

Біографічні матеріали	215
Псевдоніми. Криптоніми	227
Ювілеї, пам'ятні дати	228
Відгуки на смерть М. Ф. Комарова	231
Заповіт М. Ф. Комарова	235
Присвяти М. Ф. Комарову та його родині	236
Наукові розвідки	237

ЗВ'ЯЗКИ М. Ф. КОМАРОВА З ВИДАТНИМИ ДІЯЧАМИ ЛІТЕРАТУРИ, КУЛЬТУРИ, НАУКОВЦЯМИ. ЛИСТУВАННЯ

	299
М. Ф. Комаров та І. К. Карпенко-Карий (Тобілевич)	316
М. Ф. Комаров і М. Коцюбинський	318
М. Ф. Комаров та І. Я. Франко	326
М. Ф. Комаров і Леся Українка	333
М. Ф. Комаров та одеська «Просвіта»	344

ВШАНУВАННЯ М. Ф. КОМАРОВА 351

КНИГИ, ВИДАНІ КОШТОМ АБО

ЗА СПРИЯННЯ М. Ф. КОМАРОВА	352
КНИГИ, ЩО ВИЙШЛИ ДРУКОМ У ВИДАВНИЦТВІ «СНП»	354
БІБЛОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА	356
ДОВІДКОВИЙ АПАРАТ	
Покажчик розкритих псевдонімів і криптонімів	368
Покажчик періодичних видань	373
Покажчик імен	377
ДОДАТОК	
Спомини Б. М. Комарова про роки одеського студентства в Новоросійському університеті. <i>Рукописи спогадів</i> <i>підготувала до публікації науковий співробітник Оде-</i> <i>ського літературного музею Г. В. Закіпна</i>	404
Листи Б. М. Комарова до Г. Д. Зленка	412
Світлини	514

Науково-довідкове видання

**Закоханий в українське слово
До 170-річчя від дня народження
М.Ф. Комарова**

Збірник матеріалів

Серія

«Одеса в іменах і документах»

Упорядник

Лариса Миколаївна Бур'ян

Комп'ютерний набір

Т.В. Іванова

А.А. Алексєєва

Макет

Т.В. Іванова

О.В. Диба

Видання підготував до оприлюднення
редакційний відділ
Одеської національної наукової бібліотеки
65023 Одеса-23, вул. Пастера, 13

Підписано 19.12.2016
Обсяг 22,1 обл.-вид. арк.